नारायणदैवज्ञकृत.

मुहूर्तमार्तंडः।

Poona City General Library,

स्वकृत मार्तंडवल्लभा टीका.

Class.........व..........No...........5

मराठी भाषांतर यांसहित.

हें पुस्तक

विष्णु वासुदेव शास्त्री जोशी यांनीं मराठींत केलें

तें.

भास्कर नारायण गोडबोले

यांनीं

आपले ' वृत्तप्रसारक ' छापखान्यांत छापून प्रसिद्ध केलें.

पुणें पेठ सदाशिव.

आवृत्ति १ ली.

तारीख २० माहे सप्टंबर सन १८९७.

सन १८६७ चे २५ वे आक्टाप्रमाणें सर्व हक्क प्रसिद्धकर्त्यानें
आपलेकडे ठेविले आहेत.

किंमत रुपया.

प्रस्तावना.

विश्व उत्पन्नकर्त्या परमेश्वरानें ह्या जगांत अनेक वस्तु निर्माण केल्या आहेत, त्यांतील मनुष्य हा एक आहे. त्या मनुष्याला सुख व्हावें ह्मणून सर्व शक्तिमान् ईश्वरानें अनेक साधनें उत्पन्न करून ठेविलीं आहेत, त्या साधनांपैकींच एक ज्योतिःशास्त्र हें सुखसाधन होय. शास्त्र शब्दाचा अर्थ शासन ह्मणजे शिकविणें असा आहे, व ज्योतिः शब्दाचा अर्थ तेज; ह्या दोन शब्दांचा एकरूपानें अर्थ केला तर तेजाविषयीं शिकविणें असा होतो, ह्मणजे आकाशांत तेजोमय गोलरूप दिसणारे जे पदार्थ त्यांपासून पृथ्वीवरील प्राण्यांला होणारीं जीं सुख दुःखें, त्यांविषयीं विचार ज्यांत सांगितला आहे तें ज्योतिःशास्त्र होय.—

सृष्टीच्या आरंभीं मनुष्यें सहज आकाशाकडे पाहूं लागलीं, तेव्हां त्यांच्या दृष्टीस अनेक तेजस्वी व वर्तुलाकार पदार्थ आहेत असें दिसून ते सर्व भ्रमण करणारे आहेत असें त्यांच्या अनुभवास येऊं लागलें, ह्मणून दिवसेंदिवस त्या पदार्थांच्या भ्रमणादि व्यापारांविषयीं अधिक अधिक शोध होऊं लागले तों ते दृढ होऊं लागल्यामुळें अनेकांनीं अनेक प्रकारचे शोध लावण्यासाठीं खटपटी करून, ग्रह नक्षत्रादिकांचीं भ्रमणें, व त्यांच्यासंबंधानें होणारे ग्रहणादि चमत्कार कसे होतात हें शोधून काढिलें. ग्रहांचा भ्रमणक्रम चालला असतां त्यांचें वेगवेगळ्यास्थळीं जाणें, पृथ्वीवरील प्राण्यांच्या सुख दुःखाला कारण आहे, असें लोकांच्या लक्षांत आलें; तेव्हां अनेकांनीं अनुभव घेऊन त्यावरून सिद्धांत ठरविले, ते सिद्धांत ज्या ग्रंथांत आहेत तें सर्व ज्योतिष झालें.

आज पृथिवीवर जितके ग्रंथ आहेत त्या सर्वांत वेद फार जुने आहेत, त्यांत ऋग्वेदा इतका जुना ग्रंथ कोठेंच नाहीं. आमच्या हिंदुधर्माचें मूळ जे वेद, त्यांतही ज्योतिषांतील कांहीं सिद्धांत आहेत. ह्यावरून ज्योतिःशास्त्राची प्रवृत्ति फार प्राचीनकाळापासून आहे असें सिद्ध होतें.

आमच्या हिंदुलोकांचे सर्व ग्रंथ गीर्वाणभाषेंत लिहिलेले आहेत. सध्या ती भाषा बोलण्याचा प्रचार कोठेंच नाहीं ह्मटलें तरी चालेल. ही भाषा समजणारे तरी थोडेच आहेत, ह्यामुळें आमच्या जुन्या ग्रंथांचें ज्ञान बरेंच दुर्मिळ झालें आहे. कोणत्याही ग्रंथाचें खरें ज्ञान होऊन त्यांतलें मर्म समजण्याला, ग्रंथ ज्या भाषेंत असेल ती भाषाच पूर्णपणें आली पाहिजे असें आहे.

हल्लीं आमच्या देशांत छापखाने सुरु झाल्यापासून संस्कृत ग्रंथांचीं मराठींत बरींच भाषांतरें करून लोकांनीं प्रसिद्ध केलीं आहेत; आणि त्यांवरून लोकांला मूळ ग्रंथांतील विषयांचें ज्ञान होऊं लागलें आहे, हें पाहून आपण कोणत्या तरी ग्रंथाचें भाषांतर करून यथामति लोकसेवा करावी असें पुष्कळ दिवस माझ्या मनांत वागत होतें. परंतु तसें करण्याचें धैर्य देणारा कोणी न मिळाल्यामुळें कांहीं काळ विचारांतच गेला. पुढें ज्योतिषप्रकरणीं मुहूर्ततत्त्व ग्रंथाचें कोणीच भाषांतर केलेलें नाहीं, ह्मणून त्याचें मी यथामति भाषांतर केलें, व तें छापून प्रसिद्ध झालें. नंतर तसेंच मुहूर्तचिंतामणि ग्रंथाचें भाषांतर केलें

आणि तें ही मागच्या मुहूर्ततत्वाप्रमाणें छापून प्रसिद्ध झालें; ह्यांतील पहिला ग्रंथ लहान आहे खरा, परंतु कठीण; व दुसरा त्यापेक्षां सुगम, परंतु बराच विस्तृत आहे. ह्याकरितां वरच्या दोनही अडचणी नाहींत असा मुहूर्तमार्तंड असल्यामुळें हल्लीं हें त्याचें यथामति भाषांतर केलें आहे.

ह्या प्रसिद्ध मुहूर्तमार्तंड ग्रंथाचाकर्ता देवगिरी (दौलताबाद) जवळील प्रसिद्ध घृष्णेश्वर ज्योतिर्लिंग ज्यास सांप्रत वेरुळ म्हणतात त्याचे उत्तरेस नजीकच टापरगांवचा राहणारा माध्यंदिनशाखीय कौशिक गोत्री 'हरि' ह्याचापुत्र अनंत, अनंताचा पुत्र नारायणदेवज्ञ यानें हा ग्रंथ शके १४९३ त केला असें ग्रंथकारानें ग्रंथाचे शेवटीं सांगितलें आहे, ह्यावरून आज ह्या ग्रंथाला सवातीनशें वर्षें झालीं. हा ग्रंथ उत्पन्न झाल्यापासून ज्योतिषीलोक मुहूर्ताच्याकामीं हाच अधिक उपयोगांत आणितात असें वाटतें. कारण हा समजण्याला बराच सोपा आहे. ह्या ग्रंथांत व्याकरण संबंधी कांहीं अशुद्धे आहेत तरी ह्याची योग्यता मोठी आहे. धर्मसिंधूंत ह्यांतलें प्रमाण घेतलें आहे ह्यावरून ह्या ग्रंथाची महती ध्यानांत येईल. ग्रंथाच्या भाषेवरून ह्याचा कर्ता चांगला व्युत्पन्न असून त्याचा ज्योतिष ग्रंथांतच फार भर होता असें वाटतें. ह्या ग्रंथकारानेंच आपल्या ग्रंथावर "मार्तंडवल्लभा" नांवाची टीका केली आहे. ग्रंथकर्त्याची टीका असल्यामुळें ग्रंथांतील आशय स्पष्ट न झाल्याचा संशय घेण्यास जागा नाहीं.

मूळश्लोक व टीका वाचून दोहोंच्या अनुरोधानें हें भाषांतर लिहिलें आहे. बहुतकरून श्लोकाच्या अनुक्रमानें अर्थ केला, आहे, कोठें टीकेंतील विषय घेणें योग्य वाटलें तेथें तो घेतला आहे. भाषांतराच्या द्वारानें मूळ ग्रंथांत प्रवेश करणाराला सोपें पडावें अशीं अन्वयानुक्रमानें अर्थाची योजना केली आहे. गणितभाग आहे तेथें अर्थ सांगून पुढें उदाहरण लिहिलें आहे कोष्टकांत घालून जो विषय स्पष्ट समजेल असें वाटलें तो तशारूपानें लिहिला आहे. पारिभाषिक कठिण शब्दांचा अर्थ त्यांच्या पुढें कौंसांत घातला आहे.

ह्या ग्रंथांत आरंभापासून त्याज्य, नक्षत्र, संस्कार, विवाह, अग्न्याधान, वास्तु, यात्रा, मिश्र, अनध्याय, पल्ली सरठ, गोचर, संक्रांति, अलंकार अशीं अनुक्रमानें १३ प्रकरणें आहेत. सर्व प्रकरणें मिळून ह्या ग्रंथाचे श्लोक १६० आहेत. ग्रंथाची भाषा साधी आहे ह्यामुळें अव्युत्पन्नाला समजण्यास कठीण पडत नाहीं.

मनुष्याची कोणतीही कृति निर्दोष होत नसते, व ज्याचे त्याला दोषही दिसत नाहींत. ह्याकरितां विद्वानांला गुण ग्रहण करून दोष कळविण्याविषयीं माझी सविनय प्रार्थना आहे. त्यांनीं ह्या ग्रंथांत झालेले दोष मला अवश्य कळवावे, म्हणजे कालांतरानें काढून टाकितां येतील.

भाषांतरकर्ता.

॥ श्री ॥

॥ अथ मुहूर्तमार्तंडस्यविषयानुक्रमणिका प्रारभ्यते ॥

प्रकरण.	पृष्ठ.	प्रकरण.	पृष्ठ.	प्रकरण.	पृष्ठ.
टीकागतमंगलाचरणश्लो-		शन, दुग्धपान व नि-		त्र शत्रुग्रह.	३३
क व्याख्या.	१	ष्क्रमण.	१७	गण व कूटलक्षणम्.	३५
मंगलाचरण.	२	कर्णवेध मुहूर्त कथन.	१८	कूटापवाद आणि नाडी	
त्याज्यप्रकरणम् १		अन्नप्राशन.	१९	लक्षण.	३६
शुभाशुभकर्मीं त्याज्य.	२	अस्ताचा निर्णय वगैरे.	२०	नृदूर त्याचा अपवाद व	
उपग्रहदोष.	४	चौलाचा काल व मासा-		दुःकूटाचीं दानें.	३७
नक्षत्रप्रकरणम् २		दि निर्णय.	२१	वर्ण, वश्य, नक्षत्र यांचे	
नक्षत्रांचे स्वामी.	५	चौलाचेवार, नक्षत्रें व		गुण.	३८
नक्षत्रांच्या स्थिरादि सं-		लग्नबल.	२२	ग्रहाचे व गणाचे गुण.	३९
ज्ञा आणि शुभ पा-		क्षौर निर्णय आणि ग-		कुटाचे व नाडीचे गुण.	४०
पग्रह.	६	र्भिणीपति धर्म.	२४	गुणमेलन कोष्टक.	४२
दिनरात्री नक्षत्रमुहूर्त		क्षौरनक्षत्रें आणि अ-		विवाहकालव मासनिर्णय	४४
कथन.	७	क्षरारंभ.	२४	विवाह नक्षत्रें आणि वेध	४५
अथसंस्कारप्रकरणम् ३		उपनयन काल.	२५	वेधनिर्णय.	४६
प्रथमरजोदर्शनीं अशुभ.	९	गुरुबल.	२७	पंचशलाका व सप्तश-	
मासफल, योगफल,		गुरूचावेधव उपनयनाचे		लाका चक्रं.	४६
वारफल, तिथिफल,		मासतिथ्यादि कथन.	२७	सप्तशलाका वेधाचीं नक्षत्रें	४७
स्थानफल, वेलाफल,		उपनयनाचीं नक्षत्रें, वेद-		वेधाचे अपवाद व लत्ता	४७
नक्षत्रफल, संधिफल,		पती व लग्नबल.	२८	ग्रहणदोष व संक्रांति	
रक्तफल, करणफल,		उपनयनास अशुभ ग्रह		दोष.	४८
उत्पातफल, वस्त्रफल.		व विद्यारंभकाल.	२९	संधिदोषादि व भद्रा-	
सर्वकर्म साधारण लग्नबल	१२	केशांत, समावर्तन आणि		करणाचा काल.	४९
गर्भाधानकाल मुहूर्त नि-		च्छूरिकाबंधन.	३०	गंडांत, चंडायुध आणि	
रूपणं.	१३	अथ विवाहप्ररणम् ४		एकार्गल लक्षण.	५०
पुंसवन आणि सीमंतो-		कन्या लक्षण व घटित		यामार्ध, कुलिक, काल,	
न्नयन मुहूर्त कथन.	१४	वर्णविचार.	३१	कंटक, यमघंट लक्षण	५१
जातकर्म आणि नामकरण	१५	वश्य, नक्षत्र, योनि.	३२	दुर्मुहूर्त, महापात आणि	
पालकारोहण, भूम्यूपवे-		राशिस्वामी आणि मि-		मृत्युयोग लक्षण.	५२

११५९२

प्रकरण.	पृष्ठ.	प्रकरण.	पृष्ठ	प्रकरण.	पृष्ठ.
विषघटी व त्याचे अपवाद	५३	श्राद्धनियम व सप्तपदीचा शास्त्रार्थ.	७६	ध्रुवादिकांचीं अक्षरें व अंशकशुद्धि	९९
विवाहास अशुभ व शुभग्रह.	५५	स्त्रीरहितांचा विधि व विषयोग.	७७	शुभगृहाविषयीं नियम.	९९
अशुभग्रहांचे अपवाद.	५५	विषकन्यायोग व मूलादि नक्षत्रांचीं फळें.	७७	चतुरस्त्र साधन.	१०१
सामान्यदोषांचे अपवाद व भावफळ.	५७	विषपुत्रयोग व सहामासांत निषिद्ध.	७८	सूत्रन्यास, नाभिपूरण.	१०२
केशवींतील नतसाधन.	५७	अनेकप्रकारचे शास्त्रार्थ	७९	शंकुन्यास, रेषाकरण व भित्तिरचना.	१०३
स्थूलमानाचें भावसाधन.	५८	अनेकशास्त्रार्थ.	८०	द्वारस्था स्तंभस्थापन उंची	१०४
तन्वादि द्वादशभाव.	६०	प्रतिकूल निर्णय.	८१	पदार्थ ठेवण्याचीं स्थानें.	१०६
कर्तरी व तिचे अपवाद.	६०	सूतक निर्णय व सिंहस्थ निर्णय.	८३	आयादि विचार व गृहप्रवेश मास.	१०७
पंचकदोष व त्याचा अपवाद.	६१	नामराशीचा व जन्मराशीचा निर्णय.	८४	गृहप्रवेश आणि कलश चक्र.	१०८
राशिशुद्धि व अंशशुद्धि	६२	नामनक्षत्राचें ज्ञान.	८५	गृहप्रवेशाची लग्नशुद्धि.	१०९
लग्नांशशुद्धि, नवांश प्रवृत्ति व लग्न साधन.	६३	अवकहड चक्र.	८६	अथ यात्राप्रकरणं ७	
उदयास्त शुद्धि व होरासाधन.	६४	अग्न्याधानप्रकरणम् ५	८६	यात्राकाल, नक्षत्रें वगैरे	११०
जामित्र व त्याचे अपवाद	६५	वास्तु प्रकरणम् ६		शूल व योगिनी.	११०
ग्रहदृष्टी व षड्वर्ग.	६६	ग्रामविचार.	८८	परिघदोष.	१११
षड्वर्ग साधने.	६६	काकिणी व भूमीचे वर्ण, रस व गंध.	८९	गमन निषेध व अभिजित्	११२
रविसाधन व लग्नाचा इष्टकाल.	६७	भूमि नियम व शल्यज्ञान	९०	गमन नियम व अडल, विडल.	११३
इष्टकाल साधन व घटिका स्थापन.	६९	भूमि परीक्षा.	९१	वारशूलदोहद व दिशादोहद.	११४
गोधूल लग्न.	७०	गृहाचें दिशासाधन व मासादि.	९२	प्रयाणाची लग्नशुद्धि व दिशांचे स्वामी.	११४
विवाहवेदी व अंगकर्माचे मुहूर्त.	७१	नक्षत्रशुद्धि आणि वृषचक्र.	९३	ललाटगत ग्रह.	११५
वधुप्रवेश.	७२	गृहद्वार नियम व आयसाधन.	९४	वक्रग्रहाचा निषेध व ग्रहांचीं जन्मनक्षत्रें.	११६
प्रथमवर्षी कन्येनें राहण्याचे नियम.	७३	राशिपरत्वें द्वार दिशा, गृहनक्षलय व व्यय.	९६	प्रयाणलग्नीं शुभग्रह.	११६
पुनर्विवाहास मुहूर्त.	७३	गृहनक्षत्रांच्या राशि व ध्रुवादिगृहनाम.	९८	प्रयाणाला अशुभ व शुभग्रह.	११७
अनेक शास्त्रार्थ.	७४			संमुख शुक्र व बुधाचा अपवाद.	११८
मंगलकार्यांतले नियम व मंडपोत्थापन.	७५			संमुख शुक्राचा अपवाद	

प्रकरण.	पृष्ठ.
व प्रयाणविधि.	११८
गमनकर्त्याचे व प्रस्थानाचे नियम.	१२०
शुभशकुन.	१२१
शुभशकून.	१२१
अपशकुन.	१२२
अपशकुन.	१२३
अपशकुन.	१२४
शुभाशुभ शकुन.	१२४
विपरीतशकुनव परिहार	१२५
अथ मिश्रप्रकरणम् ८	
राज्याभिषेक व देव स्थापन.	१२६
वस्त्रधारण, क्षालन वगैरे	१२७
पुरुषाचें अलंकार धारण व क्रयविक्रय.	१२८
धनिष्ठा पंचकांत वर्ज्य, सेवा व संन्यास.	१२९
कृषिकर्म व नांगरण्याचा मुहूर्त.	१२९
हलचक्र, बीज पेरणें, शेत कापणें व फणिचक्र.	१३१
मळणीचा खांब पुरणें, नवान्न प्राशन, नृत्य व संगीत.	१३२
पशुसंबंधीं कर्में.	१३३
अश्वकर्में व अश्वचक्र.	१३४
अभ्यंगाचा काळ.	१३४
आमलकस्नान, सूतिकास्नान.	१३६
औषध करणें व रोग्यास देणें.	१३६
रोगाचा अवधि व स्नान.	१३७
द्रव्याचा व्यवहार.	१३८
नष्टद्रव्यलाभ, द्रव्य निक्षेप, मंत्रग्रहण, वृक्षारोपण.	१३९
वापीकूपादि, राजदर्शन व शांतिकपौष्टिक.	१४०
दिव्य आणि अस्तनिर्णय.	१४१
गुरुशुक्रास्ताचे अपवाद.	१४१
तीर्थयात्रा निषेध व प्रेतकर्म निषेध.	१४२
अनध्यायप्रकरणम् ९	
अनध्याय.	१४३
अनध्याय.	१४४
अनध्याय निर्णय.	१४५
नैमित्तिकअनध्याय.	१४६
नैमित्तिकानध्याय.	१४६
अन्य अनध्याय.	१४७
प्रदोष, अनध्याय.	१४८
अथ पल्लीसरठ पतनप्रकरणम् १०	१५०
गोचर प्रकरणम् ११	
शुभग्रह व ताराबल.	१५२
ग्रहांचे वेध.	१५३
वेध कोष्टक.	१५५
संक्रांति प्रकरणम् १२.	१५५
संक्रांतींचा पुण्यकाळ व शुभाशुभत्व.	१५५
अधिकमास व क्षयमास.	१५६
अलंकार प्रकरणम् १३	
ग्रंथकर्त्याचा वंश व स्थान	१६०
ग्रंथपठण फळ व श्लोकसंख्या	१६०
ग्रंथाचा काळ व प्रार्थना.	१६१

॥ श्री ॥

मुहूर्तमार्तंडः ।

श्रीगणेशाय नमः ॥ अविघ्नमस्तु ॥ मार्तंडोऽवतु वाचं नः पादैर्जाड्यतमोहरः ॥ वृत्तबद्धतनुः सेव्योऽभीष्टदो विश्वलोचनः ॥ १ ॥ अर्थद्वयवाची। तत्र प्रथमं सूर्यपक्षे। मार्तंडः श्रीसूर्यः नोऽस्माकं वाचं अवतु रक्षतु। किं लक्षणो मार्तंडः। वृत्तबद्धतनुः वृत्ते मंडले बद्धा तनुर्यस्य स तथा। तथाच स्मृतौ। स शंखचक्रं रविमंडले स्थितं कुशेशयाक्रांतमनंतमच्युत मित्यादि। श्रुतिरपि। य एष तस्मिन् मंडले पुरुषः सोऽग्निरित्यादि। पुनः किंलक्षणः। पादैः किरणैर्जाड्यतमोहरः जाड्यं पातकं शीतं वा तमोऽधकारस्तद्धरतीति तथा। पुनः किं० सेव्यः सेवितुं योग्यः अभीष्टफलदातृत्वात्। पुनः किं० अभीष्टदः सेवितः सन्नभीष्टार्थदायीत्यर्थः। पुनः कथंभूतः। विश्वलोचनः विश्वं लोच्यतेऽनेनेति विश्वलोचनः। लोकचक्षुर्ग्रहेश्वरमित्यादित्यहृदय उक्तत्वात्। अथ ग्रंथपक्षे। मार्तंडो मुहूर्तमार्तंडः नः वाचं अवतु। किंल० वृत्तबद्धतनुः वृत्तानि प्रहर्षिणीशार्दूलविक्रीडितादीनि तैर्निबद्धा तनुर्यस्य स तथा। पुनः किं० पादैर्जाड्यतमोहरः पादैर्वृत्तचरणैर्जाड्यं मूर्खत्वं तदेव तमः तद्धरतीति तथा। पुनः किं० सेव्यः निरंतरं पठनीयइत्यर्थः। पुनः किं० अभीष्टदः यथोक्तमुहूर्तव्युत्पत्तिकरणादभीष्टार्थसिद्धिकारीत्यर्थः। पुनः किं० विश्वलोचनः समयप्रकाशकत्वात् कुर्वे मुहूर्तमार्तंडटीकांमार्तंडवल्लभाम् इयमाकल्पमेतेन दीव्याद्विप्रास्यवेश्मसु ॥ २ ॥ इह शास्त्रे तावत्संबंधाभिधेयप्रयोजनान्युच्यंते। आब्रम्हादिविनिःसृतमिदं वेदांगमिति संबंधः। उक्तं च नारदमुनिना स्वसंहितायां। वेदस्य निर्मलं चक्षुर्ज्योतिःशास्त्रमनुत्तमं। अस्य शास्त्रस्य संबंधो वेदांगमिति धातृत इति ॥ अत्राप्युक्तं। पूर्ववाक्यार्थमादाय ग्रंथोऽयं रचितो लघुरिति ॥ त्याज्यनक्षत्राद्युतुलग्नगोचरगर्भाधानादि संस्कारविवाहाग्न्याधानवास्तुयात्राभिश्रानध्यायपल्लीग्रहगोचरसंक्रांतिकथनमभिधेयं तथाच नारदः। अभिधेयं च जगतः शुभाशुभनिरूपणामिति। अस्य प्रयोजनं मुहूर्तैर्नानाकार्यसाधनं अस्य सम्यग्ज्ञानान्मोक्षावाप्तिरिति वा। किमेभिरुक्तैरित्यत्रोच्यते। नृणां संबंधाभिधेयप्रयोजनकथनाच्छास्त्रेप्रवृत्तिर्जायते। उक्तं च। सिद्धिः श्रोतृप्रवृत्तीनां संबंधकथनाद्यतः। तस्मात् सर्वेषु शास्त्रेषु संबंधः पूर्वमुच्यते ॥ किमेवात्राभिधेयं स्यादिति पृष्टस्तु केनचित्। यदि न प्रोच्यते तस्मै फलं शून्यं तु तद्भवेत्। सर्वस्यैव हि शास्त्रस्य कर्मणो वाऽपि कस्यचित् यावत्प्रयोजनं नोक्तं तावत्केन न गृह्यत इति ॥ इह शास्त्रे कस्याधिकार इति प्रोच्यते द्विजस्यैव वेदांगत्वात्। यतः षडंगो वेदो हि द्विजैरेवाध्ययनीयो ज्ञातव्यश्च। तथाचोक्तं भास्करीयसिद्धांतशिरोमणौ। तस्माद्द्विजैरध्ययनीयमेतत्पुण्यं रहस्यं परमं पवित्रं। यो ज्योतिषं वेत्ति नरः स सम्यग्धर्मार्थमोक्षान् लभते यशश्चेति। शिष्टास्तावच्छास्त्रारंभे सर्वारंभा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृता इति शास्त्रेण सर्वारंभेष्वंतरायप्राप्तौ सत्यां धर्मेण पापमपनुदतीति श्रुति

सिद्धं प्रयोजनमास्थाय स्वस्ति न इंद्रो वृद्धश्रवा इति श्रुतिर्लिंगाच्च । ग्रंथस्य निष्प्रत्यूहपरिसमाप्तये मंगलमाचरंति । तस्मान्माध्यंदिनीयो ब्राम्हणो नारायणो नारायणाद्भावासमतिज्योतिःशास्त्रसंहितास्कंधं चिकीर्षुरशेषप्रत्यूहोपशांतयेऽभिमतदेवतानमस्कारलक्षणमंगलपूर्वकं ग्रंथकरणप्रतिज्ञां प्रहर्षिण्याऽऽह—

मंगलाचरण. (प्रहर्षिणी).

सिंदूरोल्लसितमिभेंद्रवक्रमंबां ।
श्रीविष्णुंवियतिचरान् गुरून्प्रणम्य ॥
बव्हर्थं विबुधमुदे लघुं मुहूर्तं ।
मार्तंडं सुगममहं तनोमि सिद्ध्यै ॥ १ ॥

सिंदूरोल्लसितमिति । सिंदूरेण उल्लसितं शोभायमानं इभेंद्रवक्त्रं गजाननं अंबां सरस्वतीं श्री।विष्णुं प्रसिद्धं वियतिचरान् ग्रहान् गुरून् निजगुरून् शास्त्रोपदेष्टृन् प्रणम्य नमस्कृत्याऽहं नारायणो मुहूर्तमार्तंडं नाम ग्रंथं तनोमि विस्तारयामि किमर्थं सिद्ध्यै कार्यसाधनाय पुनः किमर्थं विबुधमुदे पंडितहर्षाय हर्षकारणं विशेषणद्वारेणाह किंलक्षणं मुहूर्तमार्तंडं लघुं अतिशयेनाल्पं अल्पे बव्हर्थाभावशंकां विशेषणद्वारा परिहरति पुनः किंलक्षणं बव्हर्थं अर्थबहुलं अल्पग्रंथे बव्हर्थे दुर्बोधशंकां परिहरति पु० सुगमं प्रकटार्थमिति॥१

अंगाला शेंदूर लाविलेला असल्यामुळें शोभणारा गणपति, सरस्वती, लक्ष्मीसहविष्णु, आकाशांत फिरणारे सूर्यादिग्रह, आणि शास्त्रांचा उपदेश करणारे गुरु, ह्या सर्वांला ग्रंथारंभीं नमस्कार करून; (ग्रंथकर्ता नारायण दैवज्ञ) मी कार्याच्या सिद्धीसाठीं, व पंडितांना हर्ष होण्यासाठीं; बहुत अर्थ असून लहान व सुलभ असा मुहूर्तमार्तंड नामक ग्रंथ रचितों.

त्याज्यप्रकरणं १

शुभकर्मीं त्याज्य. (शार्दूलविक्रीडित.)

यामार्धं कुलिकं दिनार्द्धमवमं पूर्वं दलं पारिघं ।
विष्टिं वैधृतिपातसंक्रमगणं गंडांतमेकार्गलम् ॥
कृष्णानंगचतुर्दिनं रविशशिक्रान्त्योः समत्वं खलां ।
होरां रात्रिदिनार्धके क्षयदिनं पित्रोर्जनन्यार्तवम् ॥ १ ॥
मासाद्यं जनिसंभवं ग्रहणभं चंडायुधं दुःक्षणं ।
ज्येष्ठं पूर्वभवस्य पापयुगितैष्यर्क्षाणि विद्धं च भम् ॥
ऊनाख्याधिकमासकौ युतिषुविंध्याशूवगंडांतिषु ।
त्र्यंकार्थांकरसर्तुपूर्वघटिका भानां विषाख्या घटीः ॥ २ ॥

लत्तापंचकपापवर्गमशुभं चंद्रं दशारिष्टकं।
जन्मेशेज्यसितास्तमंगशशिनोः क्रूरोद्भवां कर्तरीम् ॥
रिष्टं गोचरसंभवं ग्रहजनिप्रांतोद्भवं सूतकं ॥
दुश्चिह्नानि मनोविभंगमपि च व्याधिं शुभे संत्यजेत् ॥ ३

अथ नानामुहूर्तान् विवक्षुस्तावच्छुभे कर्माणि त्याज्यांत्रिभिः शार्दूलविक्रीडितैराह यामार्धमिति। यामार्धादिकं शुभे शुभकर्मणि संत्यजेदित्यंतिमश्लोकेनान्वयः। यामार्धकुलिकौ वक्ष्यमाणलक्षणौ दिनर्द्धिर्नाम यत्र तिथिः सूर्योदयात् षष्टिघटिका भवति सैवान्यास्मिन् दिने दृश्यते सा दिनर्द्धिः।अवमः प्रसिद्धः पारिघं प्राग्दलं परिघयोगस्य पूर्वार्धं विष्टिर्भद्रा वक्ष्यमाणा वैधृतिर्योगः पातो व्यतीपातः संक्रमणं सूर्यादीनां राशिसंक्रमणं सर्वेषां ग्रहाणां संक्रमणे त्याज्यघटिका अग्रे वक्ष्यमाणाः गंडातं त्रिविधं वक्ष्यमाणं एकार्गलो वक्ष्यमाणः कृष्णानंगचतुर्दिनं कृष्णत्रयोदश्यादिप्रतिपदंतं चंद्रस्य क्षीणत्वात् कैश्चिद्कृष्णद्वादश्यादिसार्धदिनपंचकं त्यज्यते कृष्णे चांत्यात्रिकं कैश्चित् तेषु मध्य·मोऽयं पक्षोऽत्रांगीकृतः कृष्णानंगचतुर्दिनमिति । रविशशिक्रांत्योः समत्वं सूर्यचंद्रमसोः क्रांतिसाम्यं गणितगम्यं तथापि तस्यावलोकनं कस्मिन्दिने कर्तव्यामित्यग्रे वक्ष्यति। खलां होरां पापग्रहहोरां रात्रिदिनार्धके दिनार्धे रात्र्यर्धे च उक्तं ग्रंथांतरे। मूर्तःकालो निवसति महानिशायां च दिनदले यस्मात्। दश पूर्वे दश परतस्तस्माद्वर्ज्यानि च पलानीति ॥ क्षयदिनं पित्रोः माता च पिता च पितरौ तयोः पित्रोः क्षयादिनं श्राद्धदिनमित्यर्थः जनन्यार्तवं मातुः रजस्वलात्वम् ॥ १ ॥ मासाद्यमिति मासाद्यं जनिसंभवं जनिरुत्पत्तिस्तत्र संभवो यस्य एवंविधं मासाद्यं मासप्रभृति जन्ममासजन्मतिथिजन्मनक्षत्रादि ग्रहणभं ग्रहणनक्षत्रं चंडायुधं वक्ष्यमाणं दुःक्षणो दुर्मुहूर्तो वक्ष्यमाणःतं। ज्येष्ठं पूर्वभवस्य प्रथमजातापत्यस्य ज्येष्ठमासं पापयुगितैष्यर्क्षाणि पापाः पापग्रहाः वक्ष्यमाणास्तेषामन्यतमेन युक् युक्तं इतं गतं एष्यं पुरःस्थितं एतानि ऋक्षाणि नक्षत्राणि विद्धं भं च विद्धनक्षत्रं वक्ष्यमाणलक्षणं ऊनाख्याधिकमासकौ क्षयमासाधिमासौ वक्ष्यमाणलक्षणौ युतिषु विव्याशूवगंडातिषु त्र्यं ३ का ९ र्थां ५ क ९ रस ६ तु ६ पूर्वघटिकाः वि विष्कंभः व्या व्याघातः शू शूलः व वज्रः गंडः प्रसिद्धः अति अतिगंड एषु योगेषु क्रमेणत्र्यंकार्थांकरसर्तुसंख्याकाः पूर्वघटिकाः प्रथमघटिकाः। तद्यथा विष्कंभे तिस्रः व्याघातेऽकाः नव शूले अर्थाः पंच वज्रे अंकाः नव गंडे रसाः षट् अतिगंडे ऋतवः षडिति भानां विषाख्या घटीः भानां अश्विन्यादीनां नक्षत्राणां विषाख्या घटीर्वक्ष्यमाणलक्षणाः॥ २॥ लत्तेति। लत्तापंचकपापवर्गं एतत्सर्वं वक्ष्यमाणं अशुभं चंद्रं वक्ष्यमाणगोचरप्रकरणे वेद्यं दशारिष्टकं जातकशास्त्रगम्यं जन्मेशेज्यसितास्तं जन्मेशो राशिस्वामी ईज्यो गुरुःसितः शुक्रः एषां अस्तगमनं रविलुप्तकिरणत्वं अंगशशिनोः क्रूरोद्भवां कर्तरीं अंगं लग्नं शशी चंद्रः तयोःक्रूरोद्भवां क्रूरग्रहजनितां कर्तरीं वक्ष्यमाणलक्षणां रिष्टं गोचरसंभवं गोचरे दुष्टग्रहाधिक्यं गोचरं वक्ष्यमाणं ग्रहजनिप्रांतोद्भवं सुतकं ग्रहो ग्रहणं जनिर्जन्म प्रांतो मरणं एभ्यः उद्भूतं सूतकं ग्रहणसूतकं

जन्मसूतकं मृतसूतकमिति तेषु ग्रहणसूतकं वक्ष्यमाणं दुश्चिन्हानि कार्यारंभसमये क्षुतदुर्वचः श्रवणादीनि मनोविभंगं अंतःकरणस्य अप्रवर्तनं व्याधिर्ज्वरः तमपि रोगः पाप्मा ज्वरो व्याधिर्विकारो दुःखमामय इति वाग्भट्टः। ज्वरितस्य मंगलं न कुर्यादित्यर्थः। तथाचोक्तं ज्योतिःप्रकाशे।जन्माधिपविलग्नेशचंद्रभार्गवमंत्रिणां। विराशिमत्वं जन्ममासो जन्मभं जन्मवासरः॥ दुर्निमित्तं मनोभंगः क्षयमासाधिमासकौ। मृतजातकयोश्चैव सूतकं ग्रहणस्य च॥ ज्वरोत्पत्ति रजो मातुः पित्रोः क्षयदिनं तथा। गंडांतत्रितयं कालः संधिर्भस्य तिथेस्तनोः। क्रांतिपातो व्यतीपातो वैधृतिः। परिघार्धकं। भानोः संक्रांतिभोगश्च कुलिकश्चार्धयामकःक्रूरैर्भुक्तं युतं भोग्यं सराहुशिखिधूमितं। धिष्ण्यं ग्रहणगं पापैर्विद्धं सौम्यैश्च पादतः॥विष्टिः क्रूरयुतं लग्नं लग्नेशो रिपमृत्युगः।जन्मतो दुःस्थितश्चंद्रो लग्नस्थे निधनोपगः। जन्मभाज्जन्मलग्नाच लग्नलग्नांशकाष्टमौ। पापयोर्मध्यगं लग्नं क्षीणेंदुः कुनवांशकः क्रूरवारे पापहोरादुष्टयोगा ग्रहोद्भवाः॥ तिथिवृद्धिः क्षयो भानां नाडिका विषसंज्ञिताः। एते दोषाः समाख्याताः शुभकर्माणि गर्हिताः॥दशारिष्टोद्भवाश्चान्ये गोचरोत्थास्तथापरे। लत्तैकार्गलचंडास्त्रकालवेलाश्च पंचकम्। मृत्युयोगोपग्रहाद्याःस्वे स्वे देशे तु निंदिता इति॥३

यामार्ध, (विवाहप्रक० श्लोक २०) कुलिक, (वि० प्र० श्लो० २०) तिथीची वृद्धि, तिथीचा क्षय, परिघयोगाचें पूर्वार्ध, भद्राकरण (वि० १८) वैधृतियोग, व्यतीपात योग, सूर्यादि नवग्रहांच्या संक्रांति, (वि० १७) गंडांत, (वि० १९) एकार्गल, (वि० १९) कृष्णपक्षांतील त्रयोदशीपासून ४ दिवस ह्मणजे १३।१४।३०।१, सूर्यचंद्रांच्या क्रांतीचें समत्व ह्म० महापात, (वि० २१) पापग्रहाची होरा, (वि० ३९) रात्रीचें व दिवसाचें अर्ध ह्म० मध्यरात्रीच्या पूर्वी १० आणि पुढें १० मिळून २० पळें, तशींच मध्यान्हींचीं २० पळें; कर्त्याच्या आईबापांचा श्राद्धदिवस, माता रजस्वला असणें ॥ १ ॥ जन्म झालेलें मासादिक ह्म० जन्ममास, जन्मतिथि, जन्मनक्षत्र, जन्मयोग इत्यादि; ग्रहण नक्षत्र (वि० १७) चंडायुध (वि० १९) दुःक्षण (वि० २०) प्रथमापत्याला ज्येष्ठमास; पापग्रहानेंयुक्त, त्यामागचें त्यक्त, आणि त्यापुढचें एष्य अशीं तीन नक्षत्रें; विद्धनक्षत्र (वि० १९) क्षयमास व अधिकमास (संक्रां० प्रक० २) विष्कंभाच्या ३ व्याघाताच्या ९ शूलाच्या ५ वज्राच्या ९ गंडाच्या ६ अतिगंडाच्या ६ ह्या आरंभींच्या घटिका; नक्षत्रांच्या विषघटी; (वि० २२) ॥ २ ॥ लत्ता (वि० प्र० श्लोक ११) पंचक (वि० २९) पापग्रहांचे वर्ग; (वि० ३९) गोचरीं अशुभचंद्र (गोचर प्र० १) जातकांतली अरिष्टकारक दशा; जन्मराशीचा स्वामी गुरु व शुक्र यांचें अस्त; लग्न व चंद्र यांस पापग्रहांची कर्तरी; गोचरोत्पन्न दुष्टग्रहाधिक्य; ग्रहणसूतक, जननाशौच, मरणाशौच; शिंक, दुर्भाषण, अपशकुन इ० दुश्चिन्हें; कार्याविषयीं मनोभंग आणि ज्वरादि रोग हीं सर्व शुभकार्याला सोडावीं ॥ ३ ॥

उपग्रहदोष.

नो कुर्याद्रविभादगेंद्रधृतितो युग्मेषु पंचाशयोः।
स्वर्गात्पंचसुशोभनानि तनुयादेषूग्रशस्त्रादिकम्॥

मासर्त्वायनवारयोगतिथिभादीनां च सिद्धभिधा।
ज्ञातव्याः पुनरुक्तिरस्ति कुहासित्सा तत्स्मृतिप्राप्तये ॥ ४
इति श्रीमदनंताख्यचातुर्मास्ययाजिपुत्रनारा० मु०
मा० त्याज्यप्रकरणम् ॥ १॥

अथोपग्रहांतर्वर्तिदोषांतरं वृत्तार्धेनाह नोकुर्यादिति। रविभात् सूर्याधिष्ठि नक्षत्रात् अगेंद्रधृतिमितानि यानि नक्षत्राणि तेभ्यो युग्मेषु एतदुक्तं भवति। सप्तमाष्टमयोः चतुर्दशपंचदशयोः अष्टादशैकोनविंशयोरिति तथा पंचाशयोः रविनक्षत्रात् पंचमदशमयोः तथा स्वर्गात्पंचसु एकविंशात्पंचसु नक्षत्रेषु २१।२२।२३।२४।२५ शोभनानि कर्माणि नो कुर्यात् एषु उग्रशस्त्रघातादिकं तनुयात् विस्तारयेत् कुर्यादित्यर्थः। उक्तंच। विद्युत्पंचमभेक्षितेश्च चलनं स्यात्सप्तमे सूर्यभाच्छूलश्चाष्टमभे शनिश्च दशमे केतुस्तथाऽष्टादशे। दंडः पंचदशे चतुर्दश इह प्रोक्तो निपातो बुधैरुल्काकालविदां गणैर्निगदिता चैकोनविंशेऽर्कभादिति॥दैवज्ञवल्लभेऽपि। क्रमशोमोहनिर्घातभूकंपा वज्र एव च। परिवेषश्च विज्ञेया नक्षत्रादेकविंशतेः॥ एतेष्विंदुसमेतेषु कुर्यात्कर्म न शोभनं। दहनास्त्रविषैः साध्यं यत्तत्सिद्धिमुपैति चेति॥ अन्यानपि दोषानग्रे प्रसंगतो वक्ष्यामि अथास्मिन् ग्रंथे मासादीनां संज्ञा लोकसिद्धा ज्ञेया इति। तथा पुनरुक्तिनिर्दूषणं वृत्तार्धेनाह मासर्त्वायनेति। मासाश्चैत्रादयः ऋतवो वसंतादयः अयने दक्षिणोत्तरे वाराः सूर्यादयः योगा विष्कंभादयः तिथयः प्रतिपदादयः भान्यश्विन्यादीनि इत्यादीनां करणराशिभावादीनां सिद्धाभिधाः शास्त्रांतरसिद्धाः संज्ञा ज्ञातव्याः। तथा इहास्मिन् ग्रंथे कुहचित्कुत्रचित् पुनरुक्तिर्वर्तते सा तस्य दूरांतरितस्य स्मृतिप्राप्तये स्मरणायेति न दोषः ॥ ५ ॥ इति स्वोक्तमुहूर्तमार्तंडटीकायां मार्तंडवल्लभायां त्याज्यप्रकरणम् ॥ १ ॥

सूर्यनक्षत्रापासून ७।८।१४।१५।१८।१९।५।१०।२१।२२।२३।२४।२५ इतकी दिवस नक्षत्रांचीसंख्या होत असतां त्या नक्षत्रांवर शुभकार्यें करूं नये. उग्रकर्में ह्मणजे दहन, घातपात इ० आणि शस्त्रांचीं कर्में करावीं. मास, ऋतु, अयन, वार, योग, तिथि, नक्षत्र, इत्यादिकांच्या संज्ञा अन्य ग्रंथांत सिद्ध आहेत त्याच येथें जाणाव्या. कोठें पुनरुक्ति आहे ती पूर्वोक्त विषयाच्या स्मरणार्थ होय. ॥ ४ ॥

इति त्याज्य प्रकरणम् ॥ १ ॥

नक्षत्र प्रकरणं २

नक्षत्रांचे स्वामी.

भेशा दस्रयमाग्निकेंदुगिरिशाः प्रोक्ता अदित्यंगिरः।
सर्पाः कव्यभुजो भगोऽर्यमरवी त्वष्टा समीरः क्रमात् ॥

इंद्राग्नी त्वथ मित्र इंद्र निर्ऋती नीरं च विश्वे विधिः ।
वैकुंठो वसुपाश्यजैकचरणाहिर्बुध्न्यपूषाभिधाः ॥ १ ॥

अथ साधारणनक्षत्रप्रकरणं विवक्षुरादौ नक्षत्रदेवताश्च वृत्तेनैकेनाह । अस्मिन् प्रकरणे सर्वाणि शार्दूलविक्रीडितानि । भेशा इति । अश्विन्याः सकाशात् क्रमेण भेशा बुधैः प्रोक्ता इत्यन्वयः । भानां नक्षत्राणामीशाः स्वामिनः दस्रौ अश्विन्याः यमो भरण्याः । अग्निः कृत्तिकायाः । को ब्रम्हा रोहिण्याः । इंदुर्मृगस्य। गिरिशो महादेव आर्द्रायाः । अदितिः पुनर्वसोः । अंगिरा गुरुः पुष्यस्य । सर्पाः प्रसिद्धा आश्लेषायाः । कव्यभूजः पितरः मघायाः । भगः पूर्वाफल्गुन्याः अर्यमा उत्तराफ० रविर्हस्तस्य । त्वष्टा चित्रायाः । समीरो वायुः स्वात्याः । इंद्राग्नी देवताद्वयं विशाखायाः । मित्रः अनुराधायाः । इंद्रो ज्येष्ठायाः । निर्ऋतिः राक्षसो मूलस्य । नीरं जळं पूर्वाषाढायाः । विश्वे: उत्तराषाढायाः विधिर्ब्रह्माऽभिजितः वैकुंठो विष्णुः श्रवणस्य । वसवो धनिष्ठायाः पाशी वरुणः शततारकायाः । अजैकचरणः पूर्वाभाद्रपदायाः । अहिर्बुध्न्य उत्तराभाद्रपदायाः । पूषा रेवत्याः । देवताप्रयोजनं नक्षत्रज्ञानार्थं शांतिकादौ यजनार्थं च ॥ १ ॥

पुढें लिहिलेले अश्विन्यादि नक्षत्रांचेस्वामी जाणावे. ग्रंथांत स्वामीचें नांव आलें असतां त्याचें नक्षत्र घ्यावें. जसें यम ह्म० भरणी, अदिति ह्म० पुनर्वसु इत्यादि.

१ अश्विनी—दस्र.	८ पुष्य—गुरु.	१५ स्वाती—वायु.	२२ अभिजित्—विधि.
२ भरणी—यम.	९ आश्लेषा—सर्प.	१६ विशाखा—इंद्राग्नी	२३ श्रवण—विष्णु.
३ कृत्तिका—अग्नि.	१० मघा—पितर.	१७ अनूराधा—मित्र.	२४ धनिष्ठा—वसु.
४ रोहिणी—ब्रह्मा.	११ पूर्वाफ०—भग.	१८ ज्येष्ठा—इं .	२५ शतता०—वरुण.
५ मृगशीर्ष—चंद्र.	१२ उत्तराफ.-अर्यमा.	१९ मूळ—निर्ऋति.	२६ पूर्वाभा. अजैकचर.
६ आर्द्रा—शिव.	१३ हस्त—रवि.	२० पूर्वाषाढा—जळ.	२७ उ.भा. अहिर्बुध्न्य.
७ पुनर्वसु—अदिति.	१४ चित्रा—त्वष्टा.	२१ उत्तराषाढा विश्वे.	२८ रेवती—पूषा.

नक्षत्रांच्या स्थिरादिसंज्ञा आणि शुभ व पापग्रह.

ब्राह्मं त्र्युत्तरयुग्ध्रुवं स्थिरमथो पूर्वामघायाम्यभं ।
क्रूरोग्रं श्रवणत्रयादितियुता स्वाती चराख्या चला ॥
दस्रार्काभिजिदीज्यभं लघु तथा क्षिप्रं च मैत्रांतिमे ।
इंदुत्वाष्ट्रं मृदुमैत्रमग्निभविशे मिश्रे च साधारणे ॥ २ ॥
मूलाहींद्रशिवं च दारुणमदस्तीक्ष्णं मुनींद्रैः स्मृतं ।
संज्ञातुल्यमिहाचरंति सुधियः कार्यं हि संसिद्धये ॥
सूर्याद्याः स्थिरचं चलोग्रमिलिताः क्षिप्रो मृदुर्दारुणः ।
क्षीणेंद्वर्कयमारराहुशिखिनः पापा बुधस्तैर्युतः ॥ ३ ॥

अथ नक्षत्राणां स्थिरचरादिसंज्ञामाह ब्राह्ममिति। ब्राम्हं रोहिणी। किंलक्षणं ब्राह्मं ध्युंत्तरयुक् तिसृणामुत्तराणां समाहारस्त्र्युत्तरं तेन युक्युक्तं ध्रुवं स्थिरमिति द्व्यभिधानं मुनींद्रैः स्मृतमित्यन्वयः। अथो पूर्वामघायाम्यभं पूर्वात्रयं मघाभरणीतिपंचकं क्रूरोग्रं क्रूरं उग्रं चोक्तं श्रवणत्रयादितियुता स्वाती श्रवणधनिष्ठाशततारका अदितिः पुनर्वसुः एभिः सहिता स्वाती चराख्या चला चोक्ता श्रवणत्रयादिपंचकं चराख्यं चलं प्रोक्तमित्यर्थः। दस्राकाभिजिदीज्यभं दस्रौ अश्विनी अर्को हस्तः अभिजिद्वक्ष्यमाणलक्षणः ईज्योगुरुस्तस्य भं पुष्य इति चतुष्टयं लघु तथा क्षिप्रं प्रोक्तं मैत्रांतिमेंदुत्वाष्ट्रं मैत्रमनुराधा अंतिमं रेवती इंदुर्मृगः वाष्ट्रं चित्रा एतच्चतुष्टयं मृदु तथा मैत्रं प्रोक्तं आग्निभाविशे अग्निभं कृत्तिका विशा विशाखा एते द्वे मिश्रे साधारणे प्रोक्ते ॥२॥ रामः मूलं प्रसिद्धं अहिराश्लेषा इंद्रो ज्येष्ठा शिव आर्द्रा एतच्चतुष्टयं दारुणं अदः इदं तीक्ष्णं चोक्तं इह एषु ध्रुवादिसंज्ञेषु नक्षत्रेषु संज्ञातुल्यं कार्यं सुधियः पंडिता आचरंति किमर्थं संसिद्धये। एतदुक्तं भवति ॥ स्थिरनक्षत्रेषु स्थिरं स्तंभप्रतिष्ठादिकं चरे चरमित्यादि कुर्वंतीति स्पष्टं। अत्र समानार्थसंज्ञाद्वयकरणं कवित्वबंधनार्थं। अत्र प्रसंगेन सूर्यादीनामपि स्थिरादिसंज्ञाः सौम्यपापत्वं च वृत्तार्धेनाह सूर्याद्या इत्यादि। सूर्यः स्थिरः चंद्रश्चंचलः भौमः उग्रः बुधः मिलितः मिश्रः गुरुः क्षिप्रः शुक्रो मृदुः शनिर्दारुणः। अथ पापसौम्यान्ग्रहानाह क्षीणेति। क्षीणेंदुः कृष्णाष्टम्यूर्ध्वं प्रतिपत्पर्यंतं क्षीणः अर्कः सूर्यः यमः शनिः आरो भौमः राहुः प्रसिद्धः शिखी केतुः एते क्षीणेंद्वादयः पापाः क्रूराः तैः पापैर्युतो बुधः पापः स्यात्। उक्तंच जातकोत्तमे। क्षीणेंद्वर्कार्किभौमाः स्युः पापाः सौम्योऽपि तद्युतः। राहुकेतू पापतरौ पापः पापयुतस्तथेति ॥ अर्थादन्ये सौम्याः। एषां प्रयोजनं क्रूरसौम्यकर्मसाधने ॥३॥

नक्षत्रें.	ग्रह.	संज्ञा.
रोहिणी, उत्तराफ०, उत्तराषा०, उत्तराभा०, ४	रवि.	ध्रुव— स्थिर.
पूर्वाफ०, पूर्वाषा०, पूर्वाभा०, मघा, भरणी ५	मंगळ.	क्रूर— उग्र.
श्रवण, धनिष्ठा, शतता०, पुनर्वसु, स्वाती ५	चंद्र.	चर— चल.
अश्विनी, हस्त, अभिजित्, पुष्य. ४	गुरु.	लघु— क्षिप्र.
अनूराधा, रेवती, मृग, चित्रा. ४	शुक्र.	मृदु— मैत्र.
कृत्तिका, विशाखा. २	बुध.	मिश्र—साधारण.
मूळ, आश्लेषा, ज्येष्ठा, आर्द्रा. ४	शनि.	दारुण—तीक्ष्ण.

ह्या नक्षत्रांच्या आणि ग्रहांच्या संज्ञा आहेत. बुद्धिवान् लोक संज्ञेसारखें कार्य त्या नक्षत्रांवर सिद्ध होण्याकरितां करितात. क्षीणचंद्र, रवि, शनि, मंगळ, राहु, केतु हे पापग्रह होत. यांच्याशीं युक्त बुध असतां तो पापग्रह होय. ॥ २ ॥ ३ ॥

दिनरात्रि नक्षत्रें.

अह्नः स्युः शिवसार्पमित्रपितरो वस्वंबुविश्वेऽभिजित्।
केंद्रेंद्राग्निनिशाचरा अपि जलाधीशार्यमाख्यौ भगः॥

रात्रेः स्युःस्मरहात्रयोऽजचरणात्पंचाश्वितोऽथोऽदितिः।
जीवो विष्णुरिनात्रयस्तिथिलवाः कर्मैषु भोक्तं स्मृतम्॥ ४
इति श्रीमदनंताख्यचातुर्मास्ययाजिपुत्रनारायणविर-
चिते मुहूर्तमार्तंडे नक्षत्रप्रकरणम् ॥ २ ॥

अथ प्रसंगेन नक्षत्रसमाननाथान्दिनरात्रिमुहूर्तान्नक्षत्रोक्तकार्यसाधकान्वृत्तेनैकेनाह। एतेऽन्होदिवसस्य तिथि १५ लवाः पंचदशांशा मुहूर्ताः। शिवादयः स्युः प्रथमः शिवः द्वितीयः सर्पः तृतीयो मित्रः चतुर्थः पिता पंचमो वसुः षष्ठोंऽबु सप्तमो विश्वे अष्टमोऽभिजित् नवमो ब्रम्हा दशम इंद्रः एकादश इंद्राग्नी द्वादशो निशाचरः त्रयोदशो जलाधीशो वरुणः चतुर्दश अर्यमाख्यः पंचदशो भगः। अथ रात्रेः प्रथमः स्मरहा शिवः अजचरणात्त्रयः अजचरणाहिर्बुध्न्यपूषाख्याः क्रमेण द्वितीयोऽजचरणः तृतीयोऽहिर्बुध्न्यः चतुर्थः पूषा पंचाश्वित इति अश्वितः पंच दस्रयमाग्निकेंदवः पंचमो दस्रः षष्ठो यमः सप्तमोऽग्निः अष्टमः कः ब्रह्मा नवम इंदुः अथोऽदितिर्दशमः एकादशो जीवः गुरुः द्वादशो विष्णुः इनात्त्रयः रविस्त्वष्ट्रनिलाः त्रयोदशो रविः चतुर्दशस्त्वष्टा पंचदशोऽनिलः वायु। प्रयोजनमाह। कर्मैषुभोक्तं स्मृतं एषु मुहुर्तेषु भोक्तं नक्षत्रोक्तं कर्म स्मृतं मुनींद्रैरित्यध्याहारः। एतदुक्तं भवति। शिवमुहूर्ते आर्द्रानक्षत्रोक्तं सार्पमुहूर्तेऽश्लेषोक्तं मित्रमुहूर्तेऽनुराधोक्तं कर्म कुर्यादित्यादि। तदुक्तं रत्नमालायां। यस्मिन् धिष्ण्ये यच्च कर्मोपादिष्टं तदैवत्ये तन्मुहूर्तेऽपि कार्यं इति। लोकेहि स्वामिशब्दं सेवके प्रयुंजाना दृश्यंते अतः देवताशब्दस्तन्नक्षत्रतिथ्यादिषु स्मर्यते तथाविधवृद्धप्रयोगदर्शनाच्च। नागो द्वादशनाडीभिर्दिक्पंचदशभिस्तथा। भूतोऽष्टादश नाडीभिर्दूषयत्युत्तरां तिथिमिति॥ नागपंचमी दिग्दशमी भुतश्चतुर्दशीतिवत्॥ ४ ॥इति स्वोक्तमुहूर्तमार्तण्डटीकायां नक्षत्रप्रकरणम् ॥ २ ॥

दिवसाचीं नक्षत्रें–१ आर्द्रा, २ आश्लेषा, ३ अनूराधा, ४ मघा, ५ धनिष्ठा, ६ पूर्वाषाढा, ७ उत्तराषाढा, ८ अभिजित्, ९ रोहिणी, १० ज्येष्ठा, ११ विशाखा, १२ मूळ, १३ शततारका, १४ उत्तरा, १५ पूर्वा. रात्राचीं नक्षत्रें:—१ आर्द्रा, २ पूर्वाभाद्रपदा, ३ उत्तराभाद्रपदा, ४ रेवती, ५ अश्विनी, ६ भरणी, ७ कृत्तिका, ८ रोहिणी, ९ मृगशीर्ष, १० पुनर्वसु, ११ पुष्य, १२ श्रवण, १३ हस्त, १४ चित्रा, स्वाती. दिनमानाचे किंवा रात्रिमानाचे १५ भाग करावे, आणि प्रत्येक भागांत एक एक नक्षत्र जाणावें. दिवसास पहिला मुहूर्त आर्द्रा, दुसरा आश्लेषा; रात्रीस पहिला आर्द्रा, दुसरा पूर्वाभाद्रपदा ज्या नक्षत्रावर जें कर्म सांगितलें तें दिवसाच्या व रात्रीच्या नक्षत्रांवरही करावें.

इति नक्षत्र प्रकरणम्.

अथ संस्कार प्रकरणम् ॥ ३ ॥

प्रथम रजोदर्शनीं अशुभ.

आद्यर्तौ पौषशुक्रोर्जमधुशुचिनभस्याः कुयुक्पापवारा।
रिक्तामार्काष्टषष्ठ्यः परगृहकुपदे रात्रिसंध्यापराण्हाः॥
मिश्रोग्रामूलतीक्ष्णं विवरमनरुणाल्पाधिकास्रं गराष्टौत।
पातः पापस्य लग्नं न सजरुणजरन्नीलचित्रांबरं च ॥ १ ॥

अथ गर्भाधानादिसंस्कारप्रकरणम् विवक्षुस्तावद्गर्भाधानस्य ऋतुसंबंधात्प्रथमर्तुफलं स्रग्धरावृत्तेनाह आद्यर्ताविति। तत्राऽऽदौ मासफलमाह आद्यर्तौ प्रथमर्तौ पौषशुक्रोर्जमधुशुचिनभस्याः संतो न स्युरित्यन्वयः। अर्थाद्विभक्तिविपरिणामः पौषः प्रसिद्धः शुक्रो ज्येष्ठः ऊर्जः कार्तिकः मधुश्चैत्रः शुचिराषाढः नभस्यो भाद्रपदः एते षण्मासाः न शुभा इत्यर्थः। अर्थादन्ये शुभाः। तदुक्तं ज्योतिर्निबंधे। प्रथमर्तौ मधौ नारी विधवा भवेतिध्रुवं। वैशाखे धनपुत्राढ्या ज्येष्ठेरोगान्विता भवेत ॥ आषाढे च मृतापत्या श्रावणे च धनान्विता। भाद्रपदे दुर्भगा च आश्विने च तपस्विनी। ऊर्जेऽल्पायुष्मती नारी मार्गशीर्षे बहुप्रजा। पौषे तु पुंश्चली नारी माघे पुत्रसुखान्विता॥ फाल्गुने श्रीमती साध्वी क्रमान्मासफलं स्मृतमिति योगफलमाह कुयुगिति कुयोगो विष्कंभादिकः योगेषु नव योगाः दुष्टाः संति विष्कंभातिशूलगंडव्याघातवज्रव्यतीपातपरिघवैधृतयः। एते योगा न शुभा इत्यर्थः। अर्थादन्ये शुभाः। तदुक्तं। आद्यर्तौ दुर्भगा नारी विष्कंभे चेद्रजस्वला। वंध्या चैवातिगंडे च शूले शूलवती भवेत्॥ गंडे च पुंश्चली नारी व्याघाते चाऽऽत्मघातिनी। वज्रे च स्वैरिणी प्रोक्ता पाते च पतिघातिनी॥ परिघे मृतवंध्या च वैधृतौ पतिमारिणी। शेषाः शुभावहा योगा यथानामफलप्रदा इति॥ वारफलमाह पापवारा इति। क्षीणेंद्वर्कयमाराः पापास्तेषां वारा न शुभा अर्थादन्ये शुभाः। उक्तं च कारिकायां। आदित्ये विधवा नारी सोमे चैव मृतप्रजा। अंगारके स्वसृहंत्री च बुधे कन्याप्रसूर्भवेत्॥ पुत्रिणी गुरुवारे च कन्यापुत्रवती भृगौ। शनौ तु पुंश्चली नारी प्रथमर्तौ विदुर्बुधा इति॥ तथाच नारदः। रोगी पतिव्रता दुःखी पुत्रिणी भोगभागिनी। पतिप्रिया क्लेशभागी सूर्यवारादिषु क्रमात् इति॥ कारिकावचने सोमवारफलं मृतप्रजेति नारदवचने पतिव्रतेति एवं द्वयोर्विरोधे मृतप्रजेति कृष्णपक्षसोमवारविषयं पतिव्रतेति शुक्लपक्षीयसोमविषयमिति व्यवस्थापनीयं। अतो मार्तंडवचनं पापवारा इत्येतदतिप्रशस्तं। तिथिफलमाह रिक्तामार्काष्टषष्ठ्य इति। रिक्ताश्चतुर्थीनवमीचतुर्दश्यः। अमा अमावास्या अर्को द्वादशी द्वादश्याः स्वामी अर्कोऽथवा अर्कसंख्याऽपि द्वादशवाचिका संख्ययाऽपि द्वादशी भवति। तिथिदेवताऽपि रत्नमालायां। तिथिपाश्चतुर्मुखविधातृविष्णव इत्यादयः। अष्ट अष्टमी षष्ठी प्रसिद्धा एताः सप्त तिथयोः न शुभा अर्थादन्याः शुभाः। उक्तंच। आद्यर्तौ सुभगा नारी प्रतिपत्सु रजस्वला। द्वितीयायां भाग्यवती तृतीयायां सुतान्विता॥ चतुर्थ्यां विधवा नारी पंचम्यां धनदायिनी। षष्ठ्यां च क्लेशभाक् नारी सप्तम्यां धनवर्धिनी॥ अष्टम्यां राक्षसी नारी नव-

म्यां पापवर्धिनी । दशम्यां प्रीतिकृन्नारी एकादश्यां सुतान्विता ॥ द्वादश्यां दुर्भगा नारी त्रयोदश्यां हिरण्यदा । चतुर्दश्यां पुंश्चली स्यात्पौर्णमास्यां सुपुत्रिणी ॥ यदि भद्रा न जायेत दर्शे स्याच्चौरिका ध्रुवमिति ॥ स्थानफलमाह परगृहकुपद इति । परगृहं भर्तृगृहादन्यत् । कुपदं कुत्सितंस्थानं एते उभे निंद्ये । अर्थादन्यच्छुभं । उक्तं च । देवस्थाने पितृस्थाने निंद्यस्थानेऽन्यवेश्मनि । पुष्पवत्याः फलं न स्यान्मार्गे चांडालवेश्मनीति ॥ देवस्थानं देवालयं । पितृस्थानं श्मशानं निंद्यस्थानं कुत्सितस्थानमन्यवेश्म भर्तृगृहादन्यत् गृहं । अन्यत्सुगमं । नन्वत्र श्लोके बहूक्तमत्र कथं परगृहकुपदे इत्येवोक्तं सत्यं यत्स्थानद्वयमुक्तं तस्मिन्नेव सर्वश्लोकोक्तमधितिष्ठति । तद्यथा । देवस्थानान्यवेश्मचांडालवेश्मेतिपदत्रयं परगृह इत्येतस्मिन्पदेऽधितिष्ठति अन्यच्छ्लोकोक्तं कुपदे वर्तते । ननु मार्गः कथं कुपदेऽस्ति स तु कुत्सितो न भवति अस्ति मार्गेऽपि दुष्टत्वं सर्वजनसंचाराद्धर्मशास्त्रप्रसिद्धं तर्हि पूर्वश्लोकोक्तं बहुभाषणं व्यर्थं स्यात् मैवं तदुक्तं बहुभाषणं त्वाधिकाधिकदोषविवक्षयोक्तमिति न दोषः । वेलाफलमाह रात्रिसंध्यापराण्हा इति । रात्रिः प्रसिद्धा संध्ये द्वे अपराण्हस्त्रेधाविभक्तस्यान्हस्तृतीयो भागः एते चत्वारः काला न शुभाः । अर्थादन्यौ पूर्वाण्हमध्यान्हौ शुभौ । उक्तंच । पुत्रिणी सुभगा पुण्या पूर्वाण्हे या रजस्वला । मध्यान्हे तु शुभप्राप्तिः स्वैरिणी चापराण्हके ॥ संध्ययोरुभयोर्वेश्या निशायां विधवा तथेति ॥ नक्षत्रफलमाह मिश्रोग्रामूलतीक्ष्णानि । मिश्रे कृत्तिकाविशाखे उग्राणिपूर्वात्रयभरणीमघाः अमूलतीक्ष्णानि मूलरहिततीक्ष्णानि आश्लेषा ज्येष्ठाऽऽर्द्रा इत्येतन्नक्षत्रदशकं न शुभं अर्थादन्यानि शुभानिः । तदुक्तं नारदीयसंहितायां । श्रीयुता सुभगा पुत्रवती सौख्यान्विता स्थिरा । कुलाधिका मानवती चाश्विन्यां प्रथमार्तवा ॥ १ ॥ दुःशीला स्वैरिणी स्वस्य गर्भपातनतत्परा । परप्रेष्या काकवंध्या भरण्यां प्रथमार्तवा ॥ २ अनर्था पुंश्चली वंध्या गर्भपातनतत्परा । प्रेष्या मृतप्रजा वाऽपि वन्हिभे प्र० ॥ ३ ॥ सुशीला सुप्रजा मान्या पतिभक्ता दृढव्रता । गृहार्चनरता नित्यं धातृभे प्र० ॥ ४ ॥ गुणान्विता धर्मरता नारी सर्वसहा सती । पतिप्रिया सुताढ्या च चंद्रभे प्र० ॥ ५ ॥ कुलटा दुर्भगा कष्टा मृतपुत्रा खला जडा । दुष्टा व्रतपरिभ्रष्टा रौद्रभे प्र० ॥ ६ ॥ पतिभक्ता पुत्रवती वरसंतानमोदिनी । कुलाचारानुरक्ताऽढ्याऽदितिभे प्र० ॥ ७ ॥ पतिप्रिया पुत्रवती नानाभोगवती शुभा । स्वकर्मनिरता दक्षा तिष्यभे प्रथमार्तवा ॥ ८ ॥ परभर्तृरता प्रेष्या कोपिनी निर्घृणाऽलसा । मृषावागीशदुष्पुत्रा भौजंगे प्र० ॥ ९ ॥ निर्हेष्या रोगसंयुक्ता सर्वदा गेयलोलुपा । पितृवेश्मरता मान्या पितृभे प्र० ॥ १० ॥ परकार्यरता दीना दुष्पुत्रा क्लेशभागिनी । मलिना कर्कशा क्रुद्धा भाग्यर्क्षे प्र० ॥ ११ ॥ प्रजावती धर्मरता निर्वैरा मित्रपूजिता । सती मातृगृहासक्ता अर्यमर्क्षे रजस्वला ॥ १२ ॥ निर्द्वेष्या भूरिविभवा पुत्राढ्या भोगभागिनी । प्रधाना दानकुशला हस्तर्क्षे प्रथमा० ॥ १३ ॥ चित्रकर्मा भोगिनी च कुशला क्रयविक्रये । विकीर्णकामा श्लक्ष्णाढ्या त्वाष्ट्रभे प्र० ॥ १४ बहुवित्तवती नीरुकुशला शिल्पकर्मणि । पुत्रपौत्रवती साध्वी वायुभे प्र० ॥ १५ ॥ नीचकर्मरता दुष्टा पानासक्ता परप्रिया । विपुत्रा मलिना क्रुद्धा द्विदैवे प्र० ॥ १६ ॥ स्वाभिपक्षार्चिता स्वस्य गुणैः सम्यग्विभूषिता । सुपुत्रा सुभगा कांता मित्रभे प्र० ॥ १७

११५९२

दुश्चरित्ररता क्लेशिन्यनर्था पुंश्चली व्यसुः । दुःसंतानवती ज्येष्ठानक्षत्रे प्र० ॥ १८ ॥ संतानार्थगुणैर्नाल्पैर्युताऽन्यक्लेशमोचनी । स्वकर्मनिरता नित्यं मूलर्क्षे प्र० ॥ १९ ॥ प्रच्छन्नपापा दुष्पुत्रा प्राणिहिंसनतत्परा । अजस्रं व्यसनासक्ता तोयभे प्र० ॥ २० ॥ कार्याकार्येषु कुशला सदा धर्मानुवर्तिनी । गुणाश्रया भाग्यवती विश्वभे प्र० ॥ २१ ॥ पुत्रपौत्रान्विता भोगधनधान्यवती सती । कुलानुमोदिनी मान्या विष्णुभे प्र० ॥ २२ ॥ धनधान्यवती भोगपुत्रपौत्रसमन्विता । स्वकर्मनिरता साध्वी वसुभे प्र० ॥ २३ ॥ बहुपुत्रा धनवती स्वकर्मनिरता सती । कुलानुमोदिनी मान्या वारुणे प्र० ॥ २४ ॥ बंधकी बंधुविद्वेष्या नित्यं दुष्टरता खला । शिल्पकार्येषु कुशलाऽजांघ्रिभे प्र० ॥ २५ ॥ आढ्या पुत्रवती मान्या सुप्रसन्ना पतिप्रिया । बंधुपूज्या धर्मवत्याहिर्बुध्न्ये प्र० ॥ २६ ॥ दृढव्रता धर्मवती पुत्रसौख्यार्थसंयुता । विख्याता गुणसंपन्ना पौष्णभे प्रथमार्तवा ॥ २७ ॥ अथ संधिफलमाह विवरामिति । तिथिभादीनां विवरं संधिः न शुभं । उक्तं च । दुर्भगा सर्वसंधिष्विति । रक्तफलमाह अनरुणाल्पाधिकास्रमिति । अरुणादन्यदनरुणं अनरुणं च अल्पं च अधिकं च अनरुणाल्पाधिकं तच्च तदस्रं च अनरुणाल्पाधिकास्रं न सत् स्यात् अनरुणं नाम यत्सुरंगं आरक्तं न भवति अस्रं रक्तं अन्यत्सुगमं अर्थादन्यच्छुभं । उक्तं च । प्रथमार्तौ फलं स्त्रीणामुच्यते रजसोऽधुना सुभगा पुत्रसंयुक्ता शुक्लवर्णे तथाऽऽर्तवे ॥ शशशोणितसंकाशे यद्वाऽलक्तकसन्निभे । पुत्रकन्याप्रसूतिः स्यान्नीले तु स्यान्मृतप्रजा ॥ कर्बुरे म्रियते सा च पिंगटे च मृतप्रजा । कृष्णे तु विधवा नारी रजस्येवं विनिर्दिशेत् ॥ शोणिते बिंदुमात्रे तु स्वैरिणी चाल्पशोणिता । वरा मध्यस्रवा स्यात्तु दुर्भगा बहुशोणितेति ॥ ग्रंथांतरेऽप्युक्तं । रक्ते रक्ते भवेत्पुत्राः कृष्णे च मृतपुत्रका । पिच्छलाभे भवेद्वंध्या काकवंध्या च पांडुरे ॥ पीते च स्वैरिणी प्रोक्ता सुभगा गुंजवर्णके । सिंदूराभे भवेत्कन्या रजः शोणितलक्षणमिति ॥ करणफलमाह गराष्टेति । गरादष्ट गराष्ट गराद्यष्ट करणानि बवपर्यंतानि न संति न शुभानि स्युः । अर्थादन्यानि शुभानि । उक्तं च बवे पुष्पवती नारी वंध्या वा विधवा भवेत् । बालवे पुत्रिणी नारी कौलवे प्रमदा भवेत् । तैतिले सन्मतवती गरे नारी विनश्यति । नष्टप्रजा वणिक्संज्ञे विष्ट्यां वंध्या धनोज्झिता ॥ शकुनौ च चतुष्पादे नारी वैधव्यमाप्नुयात् । नागे न रमते रामा किंस्तुघ्ने विधवा भवेत् इति ॥ अथोत्पातफलं । उत्पातास्त्रिविधः सत् न स्यात् । तथाच नारदः । संध्यासूपप्लवे विष्ट्यामशुभं प्रथमार्तवमिति ॥ अथ लग्नफलमाह पापस्य लग्नमिति । पापग्रहस्य लग्नं न सत्स्यात् । क्षीणेंदूर्कयमाराः पापास्तेषामन्यतमस्य लग्नमित्यर्थः । पापग्रहस्य मेषसिंहवृश्चिकमकरकुंभा एतानि लग्नानि न शुभानीत्यर्थः । अर्थादन्यानि शुभानि । कर्कलग्ने शुक्लपक्षे शुभं कृष्णपक्षे अशुभं स्वामित्वात् लग्नस्वामिनो वक्ष्यमाणाः । उक्तंच । आत्मघ्नी भ्रूणहा मेषे वृषे पुत्रवती भवेत् । द्वंद्वे कन्याप्रसूर्नारी मृतापत्या च कर्किणि ॥ सिंहे वैधव्यमाप्नोति कन्यायां स्त्रीप्रसूर्भवेत् । तुलायां बहुपुत्राढ्या दुष्टकर्मरताऽलिनि ॥ चापे पुत्रधनाढ्या स्यान्मकरे दुःखिनी भवेत् । सकृत्प्रजावती कुंभे मीने चाल्पप्रजा भवेत् ॥ नारदोऽपि । कुलीरवृषचापांत्यनृयुक्कन्यातुलाधनाः । राशयः शुभदा ज्ञेया नारीणां प्रथमार्तव इति ॥ अत्रापि कर्कलग्नस्य द्वैधे चंद्रस्य सौम्यत्वपापत्ववशाद्व्यवस्था ज्ञेया । अथ वस्त्रफलमाह अरुणजरन्नीलचित्रांबरामिति । न सत् स्यात् अरुणमारक्तं जरत् जीर्णं नीलं प्रसिद्धं

चित्रं नानावर्णैरंजितं एवंविधमंबरं न सत् स्यात् न शुभं स्यादित्यर्थः अर्थात् दृढं शुभ्रं पीतं वस्त्रंशुभं । उक्तं च । सुभगा श्वेतवस्त्रा च रोगिणी रक्तवाससा । नीलांबरधरा नारी विधवा प्रथमार्तवे ॥ भोगिनी पीतवस्त्रा च दृढवस्त्रा पतिव्रता । दुर्भगा जीर्णवस्त्रा च सुभगा चारुवस्त्रिणी ॥ अत्रानुक्तमपि त्याज्यप्रकरणोक्तमन्यद्दुष्टं विचारणीयं अत्रास्मिन्नुक्ते निषिद्धकाले रजोदर्शने सति अक्षततिलघृतैर्देव्या इज्यया यजनं स्यात् देव्या गायत्रीमंत्रेण संख्यानुपादानादक्षततिलघृतानामष्टोत्तरशतं होमो यथाशक्ति स्वर्णगोभूतिल दानं च कार्यम् ॥ १ ॥ ॥ इति श्रीस्वोक्तमुहूर्तमार्तंडटीकायां प्रथमार्तवप्रकरणम् ॥

पौष, ज्येष्ठ, कार्तिक, चैत्र, आषाढ, भाद्रपद हे मास; विष्कंभ, अतिगंड, शूळ, गंड, व्याघात, वज्र, व्यतीपात, परिघ, वैधृति हे नऊ दुर्योग;पापग्रहांचे वार; रिक्ता, अमावास्या, द्वादशी, अष्टमी, षष्ठी ह्या तिथि; पतिगृहाशिवाय अन्याचें गृह; अशुभस्थान; रात्रि, प्रातःकाळ व सायंकाळ, अपराण्ह म्ह० दिवसाच्या तीन भागांतला शेवटचा भाग; मिश्र, उग्र आणि मूळनक्षत्रसोडून तीक्ष्ण हीं नक्षत्रें; तिथिनक्षत्रांदिकांचें संधि; आरक्त नसून अल्प नव्हे व अधिक नव्हे असें रक्त; गरजकरणा पासून आठ करणें; भूकंप ग्रहणादि उत्पात, पापग्रहाचें लग्न; आणि आरक्त, फाटकें, निळें व अनेक रंगांचें वस्त्र, हीं सर्व स्त्रीच्या प्रथम ऋतु दर्शनाला अशुभ होत.

साधारणलग्नबल.

प्रायश्चंद्रं त्यजांत्याष्टमारिपुतनुगं भांशकौ मूढनाथौ ।
क्रूरेंद्वाप्तौ खलांशं मृतिगतखचरं मृत्युतत्पौ तनुस्थौ॥
सौम्याः केंद्रत्रिकोणेष्वरिभवसहजेष्वन्यखेटाःप्रशस्ताः।
सर्वत्रैतत्प्रयोज्यं प्रकरणपठितांस्तद्विशेषान्विदित्वा ॥ २

॥ इति साधारणलग्नबलम् ॥

अथ साधारणं लग्नबलं स्रग्धरावृत्तेनाऽऽह प्राय इति । इह वक्ष्यमाणे गर्भाधानादि कृत्ये प्रायो बाहुल्येन चंद्रं अंत्याष्टमारिपुतनुगं त्यज जहीति अंत्यं द्वादशं अष्टमं प्रसिद्धं रिपुः षष्ठं तनुर्लग्नं एतान्प्रति गतं चंद्रं त्यजेत । तथा भांशकौ त्यज किंलक्षणौ भांशकौ मूढनाथौ मूढः नाथो ययोस्तौ तथा अस्तंगतस्य लग्ननवांशावित्यर्थः । पुनः किंलक्षणौ क्रूरेंद्वाप्तौ क्रूरग्रहचंद्राणामन्यतमेन युक्तौ । तथा खलांशं त्यज यत्र कुत्रापि लग्ने पापग्रहनवांशं त्यज । तथा मृतिगतखचरं त्यज लग्नादष्टमं ग्रहं त्यजेदित्यर्थः । तथा मृत्युतत्पौ तनुस्थौ त्यज मृत्युर्जन्मराशिजन्मलग्नाभ्यामष्टमं त्याज्यं तत्पस्तत्पतिस्त्याज्यः एतौ तनुस्थौ त्यजेदित्यर्थः । लग्नगोचरमाह सौम्या इति । सौम्याः सौम्यग्रहाः केंद्राणि लग्नचतुर्थसप्तदशमानि त्रिकोणे नवपंचमे एतेषु केंद्रत्रिकोणेषु सौम्या ग्रहाः प्रशस्ताः । अरिभवसहजेषु अन्यखेटाः अरिः षष्ठं भवः एकादशं सहजं तृतीयं एषु स्थानेषु अन्ये खेटाः सौम्येभ्योऽन्ये पापग्रहाः प्रशस्ताःस्युः । सर्वत्रैतत्प्रयोज्यमेतत् श्लोकोक्तं सर्वत्र गर्भाधानादिकृत्ये प्रयोज्यं साधारणत्वात् किं कृत्वा प्रकरणपठितांस्तद्विशेषान् विदित्वा पृथक्कृत्ये प्र-

करणपठितविशेषान् ज्ञात्वा ॥ २ ॥ ॥ इति साधारणलग्नबलप्रकरणम् ॥

पुढच्या सर्व मुहूर्तांच्या लग्नाला ग्रहबल पाहतांना बहुधा द्वादश, अष्टम, षष्ठ, प्रथम यास्थानीं चंद्र सोडावा. अस्त झालेल्या ग्रहाचें लग्न व नवांश सोडावे. तसेच खलग्रहानें किंवा चंद्रानें युक्त लग्न व नवांश सोडावे. पापग्रहाचा नवांश सोडावा. अष्टमस्थानीं ग्रह असेल तें लग्न सोडावें. जन्मराशि व जन्मलग्न ह्यांपासून अष्टम लग्नें सोडावीं; आणि त्याच अष्टमस्थानाचे अधिपति इष्ट लग्नीं वर्ज्य करावे. केंद्र व त्रिकोण ह्यास्थानीं शुभग्रह; आणि ६।११।३ ह्या स्थानीं पापग्रह शुभ जाणावे. पुढें प्रत्येक प्रकरणांत विशेष लग्नबळ सांगितलें असेल तें जाणून, हे सामान्य लग्नबल सर्व कार्यांच्या ठिकाणीं योजावें.

गर्भाधानकाळ.

स्वस्त्रीं प्राङ्निट्चतुष्कासमदिनविवरश्राद्धतत्प्राग्दिनानि। त्यक्त्वा मूलं मघांत्ये वसुकलिजनिभाहानि पर्वाणि चर्तौ ॥ याहीज्यार्केंदुलग्नैर्विषमभलवगैरुद्बलैर्भोसुतार्थिन्व्यस्तैरेतैरिहैन्नायुगहानि मुदितः कन्यकेच्छो सुचंद्रे ॥ ३ ॥

अथ गर्भाधानं स्रग्धरावृत्तेनाऽऽह । भोः सुतार्थिन् ऋतौ मुदितः सन् स्वस्त्रीं प्रति याहि गच्छ इत्यन्वयः । सुतं अर्थयतेऽसौ सुतार्थी तस्य संबोधनं भोः सुतार्थिन् ऋतौ रजोदर्शनादारभ्यषोडशरात्रयः ऋतुः तस्मिन् मुत् हर्षः संजातो यस्य स मुदितः एवंविधः सन् स्वस्त्रीं प्रति गच्छेत्यर्थः । यतोऽत्र स्त्री गर्भधारणं करोति अत्र ह्यपि हर्षिता भाव्या । तथाच मनुः । ऋतुः स्वाभाविकः स्त्रीणां रात्रयः षोडश स्मृता इति ॥ किंकृत्वा प्राङ्निट्चतुष्कासमदिनविवरश्राद्धतत्प्राग्दिनानि त्यक्त्वा प्राचां निशां चतुष्कं प्राङ्निट्चतुष्कं पूर्वरात्रिचतुष्टयं असमदिनं विषम दिनं विवराणि दिनरात्रितिथिभादीनां संधयः श्राद्धं स्वपित्रोः श्राद्धदिनं तत्प्राग्दिनं तस्य श्राद्धस्य पूर्वदिनं एतानि त्यक्त्वेत्यर्थः । एवं मूलं त्यक्त्वा तथा मघांत्ये त्यक्त्वा मूलमघे प्रसिद्धे अंत्यं रेवती एतानि त्यक्त्वेत्यर्थः ॥ तथा वसुकलिजनिभाहानि त्यक्त्वा वसुरष्टमी कलिश्चतुर्दशी जनिभं जन्मनक्षत्रं अहो दिवा एतानि त्यक्त्वेत्यर्थः । तथा पर्वाणि च त्यक्त्वा पर्वाणि दर्शपौर्णिमाव्यतीपातवैधृतिसंक्रांतिमहापातादीनि त्यक्त्वा स्त्रियं प्रति गच्छेत्यर्थः । तथाच नारदः । रजोदर्शनतोऽस्पृश्या नार्यो दिनचतुष्टयं । ततः शुद्धा क्रियास्वेताः सर्ववर्णेष्वयं विधिरिति ॥ वसिष्ठः । उपप्लवे वैधृतिपातयोश्च विष्ट्यां दिवा परिघपूर्वभागे संध्यासु सर्वास्वपि मातृपित्रोर्मृतेऽह्नि पत्नीगमनं वर्ज्यं ॥ दिनेषु युग्मेषु च वक्ष्यमाणयोगैः सुतार्थी स्वसतीमुपेयात् ॥ दिनेष्वयुग्मेषु च कन्यकार्थी हित्वा च गंडांस्तिथिलग्नभागान् ॥ ज्योतिषार्के । ऋतौ युग्मनिशि स्वस्त्रीं गच्छेत्पुत्राय सद्विधौ । मघामूलांत्यपक्षांतभूतदर्शाष्टमीस्त्यजेदिति ॥ कैः ईज्यार्केंदुलग्नैः विषमभवलगैः ईज्यो गुरुः अर्कः म-

सिद्धः इंदुश्चंद्रः लग्नं प्रसिद्धं एतैर्विषमभलवगैः भं राशिः लवो नवांशः विषमराशिविषमनवांशस्थितैरित्यर्थः । न केवलं विषमभलवगैरपि उद्बलैः उत् उत्कृष्टं बलं येषां तानि तथा तैः । अथ कन्याकामिनो विशेषमाह । भोः कन्यकेच्छो इहैव अनंतरोक्तलक्षणे काले अशुगहनि विषमे दिने मुदितः सन् स्वस्त्रीं प्रति याहि कैः एतैर्व्यस्तैः एतैः ईज्यार्केंदुलग्नैः व्यस्तैरिति समभलवगैः समराशिसमांशस्थैः । तथाच बृहज्जातके । ओजर्क्षे पुरुषांशकेषु बलिभिर्लग्नार्कगुर्विंदुभिः पुंजन्म प्रवदेत्समांशकगतैर्युग्मेषु तैर्योषित इति ॥ कस्मिन्सति सुचंद्रे शोभने चंद्रे सति गोचरेण चंद्रबले सतीत्यर्थः । सुचंद्र इति अनन्यगतिकं विना सर्वत्र योज्यं । पूर्ववल्लग्नबलम् ॥ ३ ॥

स्त्रीला ऋतु प्राप्त झाल्यापासून पहिल्या चाररात्री, विषम दिवस, तिथिनक्षत्रादिकांचा संधि, मातापितरांचा श्राद्धदिवस व त्याचा पूर्वदिवस; मूळ, मघा, रेवती हीं नक्षत्रें, अष्टमी, चतुर्दशी जन्मनक्षत्र, दिवस, पर्वें हीं सोडून पुत्रेच्छु पुरुषानें गुरु, रवि, चंद्र, लग्न बलवान् असून विषमराशींत व विषमनवांशांत असतां स्वस्त्रीप्रत गमन करावें. वरील तिथि नक्षत्रादि सोडून गुरु, रवि, चंद्र आणि लग्न बलवान् असून समराशींत व समनवांशांत असतां विषम दिवशीं कन्येच्छूनें स्वस्त्रीगमन करावें. स्त्रीला व पुरुषाला चंद्रबळ असावें. आणि रतिकाळीं दोघांनीं ही हर्षयुक्त असावें.

पुंसवन आणि सीमंतोन्नयन.

पुंभेऽर्केज्यारवारे विमिथुनविषमांगांशयोः पुंसवं स्यात्सीमंताख्यं च सत्सुव्ययसुतगृहयोः पर्वरिक्तोनतिथ्याम् ॥ मासे द्वित्रिप्रसंख्ये प्रथमकमपरं तुर्यषष्ठाष्टमेषु प्रोक्तं पुंगर्भलग्नं ग्रहबलमनयोर्योज्यमाद्यश्च पक्षः ॥ ४

अथ पुंसवनसीमंतोन्नयने स्रग्धरयाऽऽह पुंभेति पुंभे । पुंनक्षत्राणि चैतानि पुष्यो हस्तः पुनर्वसुः । अभिजित्प्रौष्ठपाच्चैव अनुराधाश्वियुक्तथेति ॥ प्रौष्ठपात् पूर्वाभाद्रपदा एषामन्यतमे पुंनक्षत्रे अर्केज्यारवारे रविगुरुभौमवारे विमिथुनविषमांगांशयोः अंगं च अंशश्च अंगांशौ विगतं मिथुनं याभ्यां तौ विमिथुनौ तौ च तौ अंगांशौ च तथा तयोर्मिथुनरहिते विषमलग्ने विषमनवांशे इत्यर्थः । पुंसवं पुंसवनं सीमंताख्यं च सीमंतोन्नयनमिति सत्स्यात् नामैकदेशग्रहणे नामग्रहणं । कयोः सतोः सुव्ययसुतगृहयोः सतोः पापग्रहरहितयोः व्ययसुतभवनयोः सतोरित्यर्थः । पर्वरिक्तोनतिथ्यां पूर्णिमामारिक्तातिथिरहिततिथ्यां मासे द्वित्रिप्रसंख्ये प्रथमकं पाठोक्त्या प्रथमकं पुंसवनं गर्भाधानात् द्वित्रिप्रसंख्ये मासि द्वितीये तृतीये वा मासि सत्स्यात् अपरं सीमंतोन्नयनम् तुर्यषष्ठाष्टमेषु गर्भाच्च तुर्यषष्ठाष्टमेषु मासेषु सत्स्यात् यत् पुंगर्भाय लग्नबलमुक्तं ईज्यार्केंदुलग्नैरित्यादिकं तदनयोः पुंसवनसीमंतोन्नयनयोर्योज्यं । आद्यः पक्षः शुक्लपक्षश्च योज्यः न कृष्णः । अत्र गर्भाद्यन्नशनांतेषु गुरुशुक्रमौढ्यादिकं न चिंत्यमित्यग्रे वक्ष्यति । लग्नबलं पूर्ववत् । जातूकर्ण्यः । द्वितीये वा तृतीये वा मासि पुंसवनं भवेत् । व्यक्ते गर्भे भवेत्कार्यं सीमंतेन सहा-

थवा ॥ नृसिंहः । रिक्तां च पर्वनवमीं त्यक्त्वा पुंसवने शुभाः ॥ वृत्तशते । सीमंतोन्नयनं बुधैस्तुहिनगोपुन्नामधिष्ण्ये स्थिते कुर्यात् पुंसवनं च सूर्यदिवसे भौमस्य जीवस्य वेत्यादि । बृहस्पतिः । कुलीरं मिथुनं कन्यां हित्वा शेषाः शुभावहा इति ॥ नारदः । चतुर्थे मासि षष्ठे वाऽप्यष्टमे वा तदीश्वरे । बलोपपन्ने दंपत्योश्चंद्रताराबलान्विते । अरिक्तापर्वदिवसे कुजजीवार्कवासरे । तीक्ष्णमिश्रोग्रवर्ज्येषु पुंलग्ने पुंनवांशके ॥ शुद्धेऽष्टमे जन्मलग्नात्तयोर्लग्ने न नैधने । शुभग्रहयुते दृष्टे पापखेटायुतेक्षिते ॥ पंचेष्टके चतुर्भिर्वा इष्टेऽर्केद्वीज्यपूर्वकैः । स्त्रीणां तु प्रथमे गर्भे सीमंतोन्नयनं शुभं ॥ शुभग्रहेषु धीधर्मकेंद्रेष्वरिभवत्रिषु । पापेषु सत्सु चंद्रेऽन्त्यनिधनाद्यरिवर्जिते ॥ क्रूरग्रहाणामेकोऽपि लग्नादंत्यात्मजाष्टगः । सीमंतिनीं वा तद्गर्भं बली हंति न संशय इति ॥ ४ ॥

पुष्य, हस्त, पुनर्वसु, अभिजित्, पूर्वाभाद्रपदा, अनूराधा, अश्विनी ह्या पुरुषनक्षत्रांवर; रवि, गुरु, मंगळ ह्या वारीं; मिथुना वांचून विषम लग्नीं व विषमनवांशीं; द्वादश व पंचमस्थानीं पापग्रह नसतां; पूर्णिमा, अमावास्या, रिक्ता ह्या तिथि सोडून गर्भधारण झाल्या पासून द्वितीय किंवा तृतीय मासीं पुंसवन करावें; आणि चतुर्थ, षष्ठ अथवा अष्टम मासीं सीमंतोन्नयन करावें. ह्या दोन संस्कारांला मागच्या श्लोकांत सांगितलेलें पुंगर्भ धारण होणारें लग्नाचें ग्रहबळ आणि शुक्लपक्ष योजावा.

जातकर्म व नामकरण.

सूतौ जातं विदध्यादपि जनिमरणाशौचके वा तदंते ।
क्षिप्रैर्ब्राह्मोत्तराभिश्चरमृदुभिरथो नामवर्णा विदध्युः ॥
सूतेः सूर्याष्टिविंशाकृतिमितदिवसे जातभैर्वा चरांगं ।
रिक्ताष्टम्यारमंदान् व्ययगतखचरं प्रोज्झ्य रात्रिं पराण्हं ५

अथ जातकर्मविधिं स्रग्धरावृत्तेनाऽऽह सूताविति । सूतौ प्रसूतौ जातायां जातं जातकर्म विदध्यात् कुर्यात् । अथ कदाचित् सूतकमध्ये प्रसूतौ जातायां सत्यां स्मार्तकर्मपरित्यागो राहारेन्यत्र सूतक इति शास्त्रेण जातकर्मणोऽवरोधे प्राप्ते तदपवादमाह जनिमरणाशौचकेऽपि । अयमर्थः कदाचिज्जातकमृतसूतकयोः प्रसूतिर्भवति तदा जातकर्मविषये सूतकांतरदोषो नास्तीतिभावः । सूतकांतरे सत्यपि जाते पुत्रे पिता सचैलं स्नानं कुर्यादिति स्वस्वगृह्योक्तं कर्म कुर्यादित्यर्थः । यतः पूर्वाशौचेनैवास्य शुद्धिः । पितुरिति कर्तुरुपलक्षणं वा तदंते पूर्वाशौचांते वा एतस्यांते वा क्षिप्रादिभिर्नक्षत्रैः कुर्यात् क्षिप्राणि अश्विनीहस्ताभिजित्पुष्याः ब्राम्हं रोहिणी उत्तरास्तिस्रः चराणि श्रवणत्रयपुनर्वसुस्वात्यः मृदूनि अनुराधारेवतीमृगचित्रा एभिरित्यर्थः । लग्नबलं पूर्ववत् । उक्तंच । तस्मिञ्जन्ममुहूर्तेऽपि सूतकांतेऽथवा शिशोः । जातकर्म त्त कर्तव्यं पितृपूजनपूर्वकं ॥ क्षिप्रैश्चरैर्ध्रुवैर्मिश्रैर्द्वादशे प्रथमेऽन्हि वा । केंद्रे गुरौ भृगौ कार्यं जातकर्म सनातनमिति ॥ प्रजापतिः । सूतके तु समुत्पन्ने पुत्रजन्म यदा भवेत् । कर्तुस्तात्कालिकी शुद्धिः पूर्वाशौचेन शुद्ध्यतीति ॥ संवर्तः । जाते पुत्रे पितुः स्नानं सचैलं तु विधीयते । तच्च शीतोदकेन का—

र्यं। तत्र जाबालिः। कुर्यान्नैमित्तिकं स्नानं शीताद्भिः काम्यमेव चेति। । एतच्च रात्राव-पि कार्यं। तत्र वसिष्ठः। पुत्रजन्मनि यज्ञे च तथा संक्रमणे रवेः। राहोश्च दर्शने स्नानं प्रशस्तं नान्यथा निशि। तच्च उत्तराभिमुखं कार्यं तदुक्तं तत्रैव। श्रुत्वा जातं पिता पुत्रं सचैलं स्नानमाचरेत्। उत्तराभिमुखो भूत्वा नद्यां वा देवखातक इति॥ रात्रावुदकादि-गमनाशक्तौ विशेषमाह सांख्यायनः। दिवा यदाहृतं तोयं कृत्वा स्वर्णयुतं तु तत्। रा-त्रिस्नाने तु संप्राप्ते स्नायादनलसन्निधाविति॥ अथ नामकर्माऽऽह। अथो नामवर्णा वि-दध्युः सूतेः सूर्याष्टिविंशाकृतिमितदिवस इति। अथोऽनंतरं वर्णा ब्राह्मणादयः क्रमेण सूतेः प्रसूतेः सकाशात् सूर्य १२ ष्टि १६ विंश २० कृति २२ मितदिवसे द्वादशषोडश-विंशद्वाविंशमितदिवसे नाम विदध्युः कुर्युरित्यर्थः। अयमर्थः ब्राह्मणो द्वादशे दिवसे क्ष-त्रियः षोडशे वैश्यो विंशतिमिते शूद्रो द्वाविंशतिमिते दिवसे नाम कुर्यादित्यर्थः। तच्चो-क्तं बृहस्पतिना। द्वादशे दिवसे वाऽपि जन्मतो दिवसे शुभे। षोडशे विंशतौ चैव द्वावि-शे वर्णतः क्रमादिति॥ अत्रान्येऽपि विकल्पाः संति तत्र व्यासः। नामधेयं दशम्यां तु के-चिदिच्छंति सूरयः। द्वादशेऽन्ह्याहुरन्ये तु मासे पूर्णे तथा परे॥ अष्टादशेऽहनि तथा वदं-त्यन्ये मनीषिण इति॥ प्राप्तकालेऽपि विशेषमाह गर्गः। व्यतीपाते च संक्रांतौ ग्रहणे वैधृ-तावपि। श्राद्धं विना शुभं नैवप्राप्तकालेऽपि मानवः॥ अमासंक्रांतिविष्ट्यादौ प्राप्त-कालेऽपि नाऽऽचरेदिति॥ यत्र। कालनिरोधस्तत्र दोषो नास्ति। यस्यां क्रियायां सर्वोक्तः कालो मासादिनैरपि। तस्यां न दोषो मूढत्वं वक्रं वा जीवशुक्रयोरिति॥ अथ कालातिक्रमे नक्षत्राण्याह जातभैर्वेति। जातभैर्जातकर्मोक्तनक्षत्रैर्मैत्रैः क्षिप्रैरित्यादिभि-र्वा कार्यं। तदुक्तं नारदेन देशकालोपघाताद्यैः कालातिक्रमणं यदि। अनस्तगे भृगावी-ज्ये तत्कार्यं चोत्तरायणे॥ चरस्थिरमृदुक्षिप्रनक्षत्रे शुभवासरे। चंद्रताराबलोपेते दिवसे च शिशोः पितेति॥ अथात्र त्याज्यविशेषमाह चरांगमिति। चरांगं चरलग्नं रिक्ताष्ट-म्यारमंदान् रिक्ताश्चतुर्थीनवमीचतुर्दश्यः अष्टमी प्रसिद्धा आरो भौमवारः मंदः शनैश्चरः तान्। व्ययगतखचरं। व्ययभावगतं सौम्यं असौम्यं वा। रात्रिः प्रसिद्धा। अपराण्हो दिनतृतीयोंशः। एतान् प्रोज्झ्य त्यक्त्वा। लग्नबलं पूर्ववत्। तथाच बृहस्पतिः। पूर्वाण्हः श्रेष्ठ इत्युक्तो मध्यान्हे मध्यमः स्मृतः। अपराण्हं च रात्रिंच वर्जयेन्नामकर्मणीति॥ नृसिंहः। सायान्हे दुष्टयोगे च शनि भूमिजवारयोः। रिक्तापर्वाष्टमीविष्टिः किंस्तुघ्नं च विशेषतः॥ एतैर्दोषैर्युते काले रात्रावपि न कारयेदिति॥ बृहस्पतिः। शुभवारे च षड्वर्गे शुभानां नामसंपदे। राशयश्च स्थिराः श्रेष्ठा द्विःस्वभावाः शुभैर्युताः॥ नृसिंहः। लग्नाद्व्यया-ष्टमे सर्वे न शुभा नामकर्मणीति॥ केषां नाम कार्यमिति संग्रहे उक्तं। देवालयगजा-श्वानां वृक्षाणां वाऽपि कूपयोः। सर्वोपकरणानां च चिन्हायां योषितां नृणां॥ काव्या-दीनां कवीनां च पश्वादीनां विशेषतः। राजप्रासादसंज्ञानां नामकर्म विशिष्यत इति॥ ९

स्त्री प्रसूत होतांच जननाशौच किंवा मरणाशौच असलें तरी तत्काळ जातकर्म करावें. प्रसूतिकाळीं घडलें नाहीं तर पुढें क्षिप्र, ध्रुव, चर आणि मृदु ह्या नक्षत्रांवर जातकर्म करावें. प्रसूति दिवसापासून ब्राह्मणानें १२ व्या, क्षत्रियानें १६ व्या, वैश्यानें २० व्या, आणि शूद्रानें २२ व्या दिवशीं; अथवा पुढें जातकर्माच्या नक्षत्रीं नामकरण करावें. त्याला

चरलग्नें, रिक्ता, अष्टमी ह्या तिथि, मंगळ, शनि हे वार लग्नापासून बारावा ग्रह, रात्रि, व अपराण्ह हीं सोडावीं.

पालकारोहण, भूम्युपवेशन, दुग्धपान व निष्क्रमण.

जन्माहाद्द्वादशेऽह्नि ध्रुवमृदुलघुभैर्वा न्यसेत्पालकेऽर्भं। सौम्याश्वीज्यध्रुवेंद्रैर्भुवि शुभदिवसे पंचमे मासि दध्यात्॥ एकात्रिंशे दिने वाऽशननिगदितभैः कंबुना योज्यमर्भे। व्यग्वाशास्ये पयोऽथास्य गमवदुदितो निष्क्रमो मासि तुर्ये ॥ ६ ॥

अथ पालकारोहणं भूम्यूपवेशनं दुग्धपानं निष्क्रमणं चेति चतुष्टयं वृत्तेनैकेनाऽऽह जन्माहादिति। जन्माहात् प्रसूतेः सकाशात् द्वादशे दिवसे पालके खट्वायां वा अर्भं बालकं न्यसेत् निदध्यात् उक्तकालातिक्रमे ध्रुवमृदुलघुभैर्वा नक्षत्रैर्निदध्यात् । लग्नबलं पूर्ववत्। सूर्यभाच्चांद्रभं यावत् पंच पंच चतुर्दिशं । मध्ये च सप्त देयानि बालकस्य हिताय वै ॥ पूर्वभागे तु रोगित्वं दक्षिणे मरणं ध्रुवं । पश्चिमे विकृतिर्बाले उत्तरे व्याधिसंभवः॥ शेषे तु मध्यनक्षत्रे बालकस्य हिताय वै ॥ तथाचोक्तं बृहस्पतिना स्वसंहितायां। खट्वारोहस्तु कर्तव्यो दशमे द्वादशेऽपि वा । षोडशे दिवसे वाऽपि द्वाविंशे दिवसेऽपि वा ॥ तथाचोक्तं भविष्योत्तरे। अभीष्टदिवसे पुण्ये चंद्रताराबलान्विते मृदुध्रुवक्षिप्रभे तु माता वा कुलयोषितः ॥ शेषशायिनमाचिंत्य प्राक्शीर्षं विन्यसेच्छिशुमिति॥ भूम्युपवेशनमाह सौम्येति। सौम्यो मृगः अश्विनी प्रसिद्धा इज्यः पुष्यः ध्रुवाणि पूर्वोक्तानि त्र्युत्तरारोहिण्यः इंद्रो ज्येष्ठा एभिर्नक्षत्रैः शुभदिवसे रिक्तादिवर्जिते जन्मतः पंचमे मासि भुवि भूम्यां अर्भं निदध्यात् उपवेशयेदित्यर्थः। तथा चोक्तं ब्रह्मपुराणे। पंचमे च तथा मासि भूमौ तमुपवेशयेत् । तत्र सर्वे ग्रहाः शस्ता भौमोऽप्यत्र विशेषतः ॥ तिथिं विवर्जयेद्रिक्तां शस्तान्याशृणु भानि मे। उत्तरात्रितयं सौम्यं पुष्यर्क्षं शक्रदैवतं ॥ प्राजापत्यं च हस्तश्च शस्तमाश्विनमित्रभं॥ वराहं पूजयेद्देवं पृथिवीं च तथा द्विजान् ॥ भूभागमुपलिप्याथ तत्र कृत्वा तु मंडलं । वाद्यपुण्याहशब्देन भूमौ तमुपवेशयेदिति ॥ उपवेशनमंत्रस्तत्रैवोक्तः। रक्षैनं वसुधे देवि सदा सर्वगतं शिशुं। आयुःप्रमाणं सकलं निक्षिपस्व हरिप्रिये इति ॥ दुग्धपानमाह एकत्रिंशे दिन इति । एकात्रिंशमिते दिवसे अर्भे बालके कंबुना शंखेन पयः दुग्धं योज्यं पाययेदित्यर्थः। अत्र नृसिंह । एकात्रिंशे दिने चैव पयः शंखेन योजयेदिति ॥ अथ मातुः स्वल्पपयस्त्वे पक्षांतरमाह वा अशननिगदितभैरिति । अन्नप्राशननक्षत्रैर्योज्यं भैरित्युपलक्षणं अन्नप्राशनोक्तं अन्यदपि विचार्यं किंलक्षणे अर्भे व्यग्वाशास्ये विगतः अगुः राहुर्यस्याः सा व्यगुः सा चासौ आशा च तस्यां आस्यं मुखं यस्य स तथा तस्मिन् राहुवर्जितदिङ्मुख इत्यर्थः। व्यग्वाशास्य इत्युपलक्षणं तेन रुद्रयोगिन्यादिकमपि वर्ज्यं । तथा चोक्तं ज्योतिर्निबंधे । योगिनीराहुरुद्रादिमुखं चैव विवर्जयेत् राहुलक्षणं गुरुभान्वोर्वसेत्प्राच्यामिंदौ शुक्रे च दक्षि

णे । कालराहुः कुजे प्रत्युगुत्तरे बुधमंदयोः । लक्षणांतरं । इंद्रे वायौ यमे रौद्रे तोयाग्निशशिराक्षसे । यामार्धमुदयाद्राहुर्भ्रमत्येवं दिगष्टक इति ॥ उदयात्सूर्योदयात् रुद्रलक्षणं । हरिसोमवह्निराक्षसयमवरुणानिलहरालयेष्वेवं । उदयादि भ्रमति सदा घटिका रुद्रो महालयेत्यादि ॥ हरिरिंद्रः । अथ निष्क्रमणमाह । अथास्य गमवदुदितो निष्क्रमो मासि तुर्ये । तुर्ये चतुर्थे मासि अस्य अर्भकस्य निष्क्रमो निष्क्रमणं गमवत् गमनवदुदिति यावत् । उदितः उक्तः । पूर्वैः अत्र यात्राप्रकरणोक्तं सर्वं योज्यमित्यर्थः । निष्क्रमण बृहस्पतिनोक्तं । अथ निष्क्रमणं नाम गृहात्तत्प्रथमनिर्गमः । अकृतायां क्रियायां स्यादायुःश्रीनाशनं शिशोरिति ॥ यमः । उपनिष्क्रमणं कुर्याच्चतुर्थे मासि सावन इति ॥ कारिकायां । चतुर्थे मासि पुण्यर्क्षे शुक्ले निष्क्रमणं भवेत् । स्नातं स्वलंकृतं स्वाभिः कृतस्वस्त्ययनं शिशुमिति ॥ आदाय गेहान्निर्गम्य गच्छेयुर्देवतालयं । अभ्यर्च्य देवतां सम्यगाशिषो वाचयेदथ ॥ कृत्वा प्रदक्षिणं गेहमानयंति ततः स्वकं । मातृष्वसृगृहं गत्वा मातुलादेर्गृहं नयेत् । तदाशीर्वचनाद्यैश्च दीर्घायुरभिनंदितः । जयंतस्य मतेनायं लिखितः शिशुनिष्क्रमः स्वगृह्यानुसारं योजयेत् ॥ ६ ॥

जन्मदिवसा पासून बाराव्या दिवशीं अथवा त्या दिवशीं न झाल्यास ध्रुव, मृदु, लघु नक्षत्रांवर बालकाचा पाळण्यांत ठेवावें. मृगशीर्ष, अश्विनी, पुष्य, ध्रुव, ज्येष्ठा ह्या नक्षत्रांवर पांचव्या महिन्यांत शुभदिवशीं बालकाला भूमीवर ठेवावें. जन्मापासून ३१ व्या दिवशीं; अथवा पुढें अन्नप्राशनाच्या नक्षत्रांवर राहु रहित दिशेला बालकांचें मुख करून शंखानें बालकाला दुग्ध प्राशन करवावें. (गुरुभान्वोर्वसेत्प्राच्यामिंदौशुक्रेचदक्षिणे ॥ कालराहुःकुजे प्रत्युगुत्तरेबुधमंदयोः ॥ १ ॥ गुरु व रवियावारीं पूर्वेस, सोम व शुक्रयावारीं दक्षिणेस, मंगळवारीं पश्चिमेस आणि बुध व शनियावारीं उत्तरेस राहु असतो.) जन्मापासून चतुर्थ मासांत यात्राप्रकरणांत गमनाच्या मुहूर्तांवर बालकास घरांतून बाहेर न्यावें.

कर्णवेध.

मैत्रैः क्षिप्रैः स्थिरभचरभैर्व्यानिलांभःपकर्क्षै-
श्चैकाफापौष्विनशनिकुजर्क्षाशवारानपास्य ॥
रिक्तापर्वेश्वरवसुतिथीन् रात्रिसंध्ये समाब्दं
पुंस्त्रीकर्णौ सविधिपटुना दक्षवामादि वेध्यौ ॥ ७ ॥

अथ कर्णवेधं मंदाक्रांतयाऽऽह मैत्रैरिति । मैत्रैः अनुराधारेवतीमृगचित्राभिः । क्षिप्रैः दस्रार्काभिजिदीज्यभैः । स्थिरभचरभैः स्थिराणि उत्तरात्रयरोहिण्यः । चराणि श्रवणत्रयपुनर्वसुस्वात्यः तैःकथंभूतैः स्थिरभचरभैर्व्यानिलांभःपकर्क्षैः विगतानि अनिलांभःपकर्क्षाणि येभ्यस्तानि तथा तैः अनिलं स्वाती अंभःपः शततारका कर्क्षं रोहिणी तद्रहितैरित्यर्थः । चैकाफापौषु चैत्रकार्तिकफाल्गुनपौषेष्वित्यर्थः । पुंस्त्रीकर्णौ पुरुषस्त्रियोः कर्णौ पटुना कुशलेन सविधि यथा स्यात्तथा दक्षवामादि वेध्यौ पुरुषस्य दक्षिणकर्णादि स्त्रियाः वामकर्णादि वेध्यावित्यर्थः । कर्णवेधने सूचीमाह बृहस्पतिः ।

सौवर्णी राजपुत्रस्य राजती विप्रवैश्ययोः । शूद्रस्य त्वायसी सूची मध्यमाऽष्टांगुलात्मिका ॥ कर्णवेधविधिस्तु गृह्यपरिशिष्ट उक्तः । अथ कर्णवेधो वर्षे तृतीये पंचमे वा पुष्येंदुहरिचित्रारेवतीषु पूर्वाण्हे प्राङ्मुख उपविश्य दक्षिणं कर्णमभिमंत्रयते भद्रं कर्णेभिरिति सव्यं वक्ष्यंतीवेदेति कुमाराय मधुरं दत्त्वाऽथ भिंद्यात्ततो ब्राह्मणभोजनमिति । किंकृत्वा इनशनिकुजर्क्षांशवारान् अपास्य रविशनिकुजानां ऋक्षाणि लग्नानि अंशा नवांशाः वाराः प्रसिद्धास्तांस्त्यक्त्वेत्यर्थः । पुनः किं कृत्वा रिक्तापर्वेश्वरवसुतिथीन् अपास्य रिक्ताश्चतुर्थीनवमीचतुर्दश्यः पर्वणी पौर्णिमाऽमावास्ये संक्रांतिश्च ईश्वरतिथिरेकादशी वसुरष्टमी एतान् अपास्य । पुनः किं कृत्वा रात्रिसंध्ये अपास्य स्पष्टं । पुनः किं कृत्वा समाब्दमपास्य समवर्षं त्यक्त्वा विषमे वर्षे कर्तव्यमित्यर्थः । लग्नबलं प्राग्वत् । अत्र नृसिंहः । वेध्यौ कर्णावदंतस्य विषमेऽब्देऽपि वा शिशोः । शुक्लपक्षे शुभे वारे चैत्रपुष्योर्जफाल्गुने ॥ एकादश्यष्टमीपर्वरिक्तावर्ज्याः शुभावहाः । शिष्टाश्च तिथयः सर्वाः कृष्णे चांत्यत्रिकं विना ॥ कर्णद्वयादिति क्षिप्रमृदुभेध्रुवायगैः शुभैः । गुरौ लग्ने च केऽप्याहुरुत्तरासु श्रुतिं व्यधेदिति ॥ अगस्त्यः । द्वयोश्च संध्ययो लग्ने न कुर्यात्कर्णवेधनं । रात्रावपि तथा लग्ने नक्षत्रतिथिसंधिषु ॥ कर्णवेधं न कुर्वीत कुर्याच्चेच्छेदनं भवेदिति ॥ बृहस्पतिः मंदार्कारांशवाराः स्युर्वर्ज्याः कर्णस्य वेधने । गुरुशुक्रेंदुनंदूनां पूज्या वारांशकोदया इति ॥ संग्रहे । शातकुंभमयी सूची वेधनेषु शुभप्रदा । राजती वाऽऽयसी वाऽपि यथाविभवतः शुभा ॥ सुभूमौ प्रांगणे रम्ये शुचौ देशेऽपरे रवौ । संस्थिते वेधदेवक्रमैः स्त्रीपुंसोर्वामदक्षिणौ ॥ शुक्लसूत्रसमायुक्तताम्रसूच्याऽथ वेधयेत् । वेधात्तृतीयनक्षत्रे क्षालयेदुष्णवारिणेति ॥ देवलः कर्णरंध्रे रवेश्छाया न विशेदग्रजन्मनः । तं दृष्ट्वा विलयं यांति पुण्यौघाश्च पुरातना इति ॥ ७ ॥

मैत्र व क्षिप्र नक्षत्रांवर, आणि स्वाती, शततारका, रोहिणी, हीं तीन सोडून स्थिर व चर नक्षत्रांवर; चैत्र, कार्तिक, फाल्गुन, पौष ह्या चार मासांत; रवि, शनि, मंगळ यांचे लग्ननवांश व वार सोडून आणि रिक्ता, पर्वें, एकादशी, अष्टमी ह्या तिथि; रात्रि, संध्याकाळ हीं सोडून कुशल पुरुषानें विधियुक्त मुलाचा प्रथम उजवा आणि मुलीचा प्रथम डावा असे कान टोंचावे.

अन्नप्राशन.

मासे षष्ठेऽष्टमे नुर्निगदितमशनं पंचमे सप्तमे वा । भीरोरुज्झंति नंदाहरिवसुरजनीरिक्तकाःस्वर्क्षमेके ॥ सद्दृक्कांशांह्व्यचांद्रे ध्रुवमृदुचरभक्षिप्रभेऽजालिमीनो । नांगे केंद्रत्रिकोणांत्यमृतिषु विमलाःस्विंदुअरिष्टोऽखिलोऽगे ८

अथान्नप्राशनं वृत्तेनैकेनाऽऽह । जन्मतः षष्ठमासे अष्टमे वा मासे नुः नरस्य अशनं अन्नप्राशनं निगदितं प्रोक्तं । भीरोः कन्यायाः पंचमे सप्तमे वा मासे अशनं प्रोक्तं । अत्र नंदाहरिवसुरजनीरिक्तकाः उज्झंति मुनयः नंदाः प्रतिपत्षष्ठ्येकादश्यः हरिर्द्वादशी वसुरष्टमी रजनी रात्रिः रिक्ताश्चतुर्थीनवमीचतुर्दश्यः ताः स्वर्क्षं जन्मनक्षत्रं च एके आचार्या अत्र वर्ज्झंति । तथाचोक्तं । जन्मर्क्षे श्रीक्षयं विद्यादिति । जन्मर्क्षं तु पुंविवाहान्नप्राशनादिषु बहु-

भिर्गृह्यते तदग्रे वक्ष्यते। पुनः कस्मिन् सदृक्कांशान्हि दृको दृकाणः अंशो नवांशः अहो दिनं एषां समाहारः दृक्कांशाहः सतो ग्रहस्य दृक्कांशाहः सदृक्कांशाहः तस्मिन् कथंभूते दृसक्कांशान्हि अचांद्रे न विद्यते चांद्रदृक्कांशो यस्मिन्तदचांद्रं तस्मिन् चंद्रस्य दृक्कांशाहानि निंद्यानि क्षीणश्चेत् पूर्णे तु न दोषः अन्येषां शुभग्रहाणां शुभनीत्यर्थः। पुनः कस्मिन् ध्रुवमृदुचरभक्षिप्रभे ध्रुवादीनि प्रसिद्धानी पूर्वमेवोक्तानि तत्रेत्यर्थ। पुनः कस्मिन् अजालिमीनोनांगे अजो मेषः अलिर्वृश्चिकः मीनः प्रसिद्धः। एभिरूनलग्ने मेषवृश्चिकमीनलग्नान्यन्नप्राशने न शुभानीत्यर्थः। कासु सतीषु केंद्रत्रिकोणांत्यमृतिषु विमलासु सतीषु। केंद्राणि प्रथमचतुर्थसप्तमदशमानि। त्रिकोणे नवपंचमे अंत्यं द्वादशं मृतिरष्टमं " परवल्लिंगं द्वंद्वतत्पुरुषयोः " एतासु विमलासु पापग्रहरहितासु सतीषु पापग्रहोऽत्रानिष्टकारीत्यर्थः। इंदुश्चंद्रः अखिलः पूर्णः अंगे लग्ने इष्टः अन्नप्राशने पूर्णचंद्रो लग्ने शुभ इत्यर्थः। अन्यल्लग्नबलं पूर्ववत्। अत्र नारदः। षष्ठे मास्यष्टमेवाऽपि पुंसां स्त्रीणां तु पंचमे। सप्तमे मासि वा कार्यं नवान्नप्राशनं शिशोः॥ रिक्तां दिनक्षयं नंदा द्वादशीमष्टमीं समां। त्यक्त्वाऽन्यतिथयः श्रेष्ठाः प्राशने शुभवासरा इति॥ ज्योतिर्विवरणे। जन्मर्क्षे श्रीक्षयं। विद्याकर्मर्क्षे चातिसौख्यकृत्। आधानर्क्षे च बालानां प्राशने रोगनाशनं॥ वृद्धनारदः। जीवसौम्यसितानां तु दृकाणदिवसांशकाः। बालान्नप्राशने शस्ता न चंद्रार्कार्किजासृजामिति॥ अर्णवे। गोश्वौ कुंभस्तुला कन्या सिंहः कर्किमृगौ यमः एताश्च राशयः शस्ता न मेषझषवृश्चिका इति। नारदः। चरस्थिरमृदुक्षिप्रनक्षत्रेषु न नैधन इति॥ रवौ लग्ने कुष्ठीत्याह॥ ८॥

जन्मापासून ६ व्या किंवा ८ व्या महिन्यांत पुत्राला आणि ५ व्या किंवा ७ व्या महिन्यांत कन्येला अन्नप्राशन करावें त्याला नंदातिथि, द्वादशी, अष्टमी, रात्रि, रिक्तातिथि आणि एकमतानें जन्मनक्षत्र हीं सोडावीं. चंद्रावांचून शुभग्रहाचे द्रेष्काण नवांश व वार घ्यावे. ध्रुव, मृदु, चर, क्षिप्र ह्यांतलें नक्षत्र घ्यावें. मेष, वृश्चिक, मीन ह्यां शिवाय इतर लग्न घ्यावें. केंद्र, त्रिकोण, द्वादश, अष्टम, ह्या स्थानीं पापग्रह असूं नये. ह्या अन्नप्राशनाला लग्नीं पूर्णचंद्र असतां तो शुभ जाणावा.

अस्ताचा निर्णय वगैरे.

गर्भाद्यन्नाशनांतेषुन गुरुसितयोर्बाल्यवार्ध्ये च मौढ्यं।
जह्यात्कालस्य रोधाद्धरिगुरुमयनं याम्यमूनाधिमासौ॥
एतच्चौलादिषूज्झेदथ गुरुसितयोर्बाल्यवार्ध्ये नगाहे।
चाथो शाखेशमौढ्ये व्रतमपिनिगमारंभमार्यो न कुर्यात्॥९

अथ येषु संस्कारेषु गुरुशुक्रास्तादिदोषाभावः येषु दोषः बालत्ववृद्धत्वप्रमाणं शाखेशस्य मौढ्ये किं न कार्यमिति चतुष्टयं वृत्तेनैकेनाऽऽह गर्भादीति। गर्भाद्यन्नाशनांतेषु गर्भाधानादिषु कर्मसु। गुरुसितयोर्बाल्यवार्ध्ये च परं मौढ्यं गुरुशुक्रमूढत्वं न जह्यात् न त्यजेत् कस्माद्धेतोः कालस्य रोधात् यतः शास्त्रे गर्भाधानाद्यन्नप्राशनांतानां कर्मणां कालनिरोधः कृतोऽस्ति तस्माद्धेतोः। तथाच मांडव्यः। नित्ययाने गृहे जीर्णे प्राशनांतेषु सप्तसु। वधूप्रवेश्यांगल्ये न मौढ्य गुरुशुक्रयोरि ति॥ हरिगुरुं सिंहस्थितं बृहस्पतिं याम्यमयनं दक्षिणा-

यनं ऊनाधिमासौ क्षयमासाधिमासौ न त्यजेत् कालस्य रोधादित्येतत्पदं बुद्ध्यावगंतव्यं तद्यथा प्रसूतिसमय एव जातकर्म विहितं तत्र कालनिरोधात् किमप्यस्तादिकं न चिंत्यं अन्नप्राशनं तु मासे षष्ठेऽष्टमे वेति विकल्पेन मासद्वये विहितं तत्र यस्मिन्मासे मौढ्यादिकं न स्यात्तत्र कर्तव्यं कालस्य सावकाशत्वात् तयोरपि मासयोर्यदि सिंहस्थगुर्वादिनिरोधः स्यात् सोऽप्यत्र न चिंतनीयः एवं गर्भाद्यन्नाशनांतेषु विचारणीयं अनन्यगतिकं कुर्यान्नित्यं नैमित्तिकं तथेति स्मरणात् । संस्कारक्रमस्तु कात्यायनगृह्यकारिकायामप्युक्तः । गर्भाधानं पुंसवनं सीमंतोन्नयनं ततः । जातकर्माभिधेयं च निष्क्रमप्राशने क्रमात् ॥ चूडोपनयनं वेदव्रतानां च चतुष्टयं । गोदानं मेखलामोक्षो विवाहः षोडश क्रिया इति ॥ अनेन क्रमेण गर्भाद्यन्नाशनांतेषु मौढ्यादिकं बुद्ध्याऽवलोकयोदित्यर्थः । तथाच बृहस्पतिः । मासप्रयुक्तकार्येषु मुढत्वं गुरुशुक्रयोः । न दोषकृत्तदा मासलक्षणो बलवानिति ॥ यमोऽपि गर्भे वार्धुषिके भृत्ये श्राद्धकर्माणि मासिके । सपिंडीकरणे नित्ये नाधिमासं विवर्जयेत् ॥ भृगुः । सीमंतजातकादीनि प्राशनांतानि च क्रमात् । कर्तव्यानि न दोषोऽस्ति पंचाननगते गुराविति ॥ कात्यायनस्मृतौ । गर्भाधानादिका अन्नप्राशनांता मलिम्लचे । आ कर्णवेधाः कर्तव्या नान्या इत्याह भास्कर इति ॥ अस्तादिकं चूडादिषु वर्जनीयमित्याह एतच्चौलादिपूज्झेदिति । एतद्गुरुसितास्तादिकं चूडादिषु कर्मसु उज्झेत् त्यजेत् । अथ बालत्ववृद्धत्वप्रमाणमाह अथ गुरुसितयोरिति । गुरुसितयोर्गुरुशुक्रयोर्बाल्यवार्धक्ये बालत्ववृद्धत्वेनगाहे सप्ताहे सप्ताहं बाल्यं सप्ताहं वार्धक्यमिति बालत्वं वृद्धत्वं बहुविधमस्ति तत्र मध्यमः पक्षोऽत्रांगीकृतः । अथ शाखेशस्य अस्ते वर्जमाह अथो शाखेशमौढ्य इति । शाखेशो वेदपतिर्वक्ष्यमाणः तस्य मौढ्ये अस्ते व्रतं मौंजीबंधनं निगमारंभमपि आर्यः श्रेष्ठो न कुर्यात् तस्यास्ते व्रतादिके कृते सति बटोर्मूर्खत्वं स्यात् । ननु वेदारंभे मूर्खत्वं घटते वेदपतित्वात् व्रते मूर्खत्वं किमुक्तं । उच्यते व्रतबंधनस्तु वेदाध्ययनार्थं क्रियते तस्मात्तत्रापि मूर्खत्वं घटते । तथाच याज्ञवल्क्यः । उपनीय । गुरुः शिष्यं महाव्याहृतिपूर्वकं । वेदमध्यापयेदेनं शौचाचारांश्च शिक्षयेत् ॥ प्रतिवेदं ब्रह्मचर्यं द्वादशाब्दानि पंच वा ग्रहणांतिकमित्येके केशांतश्चैव षोडश इति ॥ यज्ञानां तपसां चैव शुभानां चैव कर्मणां । वेद एव द्विजातीनां निःश्रेयस्करः परः ॥ तथाच कात्यायनगृह्यसूत्रे । वेदं समाप्य स्नायाद्ब्रह्मचर्यं वाऽष्टाचत्वारिंशकं द्वादशकेऽप्येके गुरुणाऽनुज्ञात इत्यादि ॥ ९ ॥

गर्भाधानापासून अन्नप्राशनापर्यंतच्या सात संस्कारांला अल्प काळ आहे म्हणून, त्याला गुरूचें व शुक्राचें बाल्य, वार्धक्य, अस्त आणि गुरूचें सिंहस्थ, दक्षिणायन, क्षयमास, अधिकमास हीं सोडूंनये. पुढच्या चौलादि संस्कारांला वरील सर्व सोडावीं; गुरूचें व शुक्राचें बाल्य उदयानंतर सात दिवस आणि वार्धक्य अस्तापूर्वीं सात दिवस जाणावें. ज्याची जी शाखा असेल त्या शाखेच्या अधिपतीचें अस्त असतां उपनयन व वेदारंभ करूं नये.

चौलाचा काळ व निर्णय.

चौलं माघादिपंचस्वमधुषु गदितं द्वित्रिपंचोन्मितेऽ-
ब्देस्वाचाराद्वा सगर्भा यदि भवति जनन्यत्र नो कार्य-

मेतत् ॥ साकं यत्रोपनीत्या क्रियत इह तदाऽयं निरोधो नहि स्यात्त्र्यब्दादंबार्तवेऽदोव्रतमुपयमनं चाविशुद्धेः शुभार्थी ॥ १० ॥

अथ चौलं सनिर्णयं वृत्तेनैकेनाह चौलमिति । कार्यं वर्णैरित्यग्रिमश्लोकेनान्वयः । चौलं चूडाकरणं माघादिपंचसु मासेषु अमधुषु चैत्ररहितेषु गदितं उक्तं । तथा चोक्तं नारदेन माघादिपंचके चौलं हित्वा क्षीणविधुं मधुमिति ॥ द्वित्रिपंचोन्मितेऽब्दे द्वितीये तृतीये पंचमे वर्षे स्वाचाराद्वा स्वकुलाचारतो वा । उक्तंच कात्यायनगृह्ये । सांवत्सरिकस्य चूडाकरणं तृतीये वाप्रतिहते षोडशवर्षस्य केशांतो यथामंगलं वा सर्वेषामिति ॥ सांवत्सरिकस्य अतिक्रांताब्दस्येति । हरिहरमिश्रैर्व्याख्यानं कृतं । तथा च सद्गुरुशिष्यः । आद्येऽब्दे कुर्वते केचित्पंचमेऽन्ये द्वितीयके । उपनीत्या सहैवेति विकल्पः कुलधर्मत इति ॥ सगर्भा यादे भवति जनन्यत्र नो कार्यमेतत् । अत्र उक्तवर्षेषु द्वित्रिपंचाब्दकेषु जननी कुमारस्य माता यदि सगर्भा भवति स्यात् तदा एतच्चौलं नो कार्यं । पंचमाब्दादूर्ध्वं गर्भिण्यां सत्यामपि कार्यमित्यर्थसिद्धं । अत्र नारदः । सूनोर्मातरि गर्भिण्यां चूडाकर्म न कारयेत् । पंचाब्दात्प्रागतोर्ध्वं तु गर्भिण्यामपि कारयेत् ॥ उपनयने सह क्रियमाणे न दोष इत्याह साकं यत्रोपनीत्या क्रियत इह तदाऽयं निरोधो न हि स्यादिति । यत्र उपनीत्या साकं उपनयनेन सह क्रियते तदा इह अस्मिन् चौले अयमुक्तो निरोधः अमासमातृगर्भलक्षणो न होत्र स्यात् । यदुक्तं तेनैव । सहोपनीत्या कुर्याच्चेत्तदा दोषो न विद्यत इति ॥ अंबार्तवे निषेधमाह त्र्यब्दादंबार्तवेऽदो व्रतमुपयमनं ॥ चाविशुद्धेः शुभार्थीति । अंबार्तवे मातुरजसि अदः अनंतरोक्तं चौलमित्यर्थः । व्रतं मौंजी उपयमनं विवाहः आविशुद्धेः शुद्धिपर्यंतं शुभार्थी नरः एतत्त्रयं जन्मात् न कुर्यादित्यर्थः । तथा च मनुस्मृतौ । उद्वाहव्रतचूडासु माता यदि रजस्वला । तदा न मंगलं कार्यं शुद्धौ कार्यं शुभेच्छुभिः ॥ अन्यमुहूर्तालाभे कारिकानिबंधे शांतिरप्युक्तं । अलाभे सुमुहूर्तस्य रजोदोषे तु संस्थिते । श्रियं संपूज्य विधिवत्ततो मंगलमाचरेत् ॥ हैमीं माषमितां पद्मां श्रीसूक्तविधिनाऽर्चयेत् । प्रत्यृचं पायसं हुत्वाऽभिषिच्य शुभमाचरेत् ॥ सूतिकोदक्ययोः शुद्धौ गां दद्याद्धेमपूर्वकं । प्राप्ते कर्मणि शुद्धिः स्यादितरस्मिन्न शुध्यतीति ॥ उदक्या रजस्वला ॥ १० ॥

चैत्रावांचून माघादि पांच महिन्यांत ह्मणजे माघ, फाल्गुन, वैशाख, ज्येष्ठ, ह्या चार महिन्यांत; चौल करावें; तें जन्मापासून दुसऱ्या तिसऱ्या किंवा पांचव्या वर्षी, अथवा ज्या वर्षी करण्याचा कुळाचार असेल त्या वर्षी करावें. पुत्राची माता गर्भिणी असतां त्याचें चौल करूं नये. जेव्हां उपनयनाबरोबर करणें असेल तेव्हां वरील प्रतिबंध नाहीं. माता रजस्वला असतां चौल मौंजीबंधन आणि विवाह करूं नये.

चौलाचे वार, नक्षत्रें लग्नबल.

कार्यं वर्णैरिनाराार्किशानिषु निखिलैर्ज्ञेत्रये शुक्रसोमे । घ्रंत्यद्व्यादित्यशाक्रेंदुभिरिनहरितांस्त्रात्रिभैश्चौलकर्म ॥

द्यूने ऽर्कारार्किशुक्रा गतकविनिखिला मृत्युगा मृत्युदाः स्युर्व्यब्जाः संतोंऽत्य इष्टास्त्यज गुहशशिनौ रात्रिसंध्ये च रिक्ताः ॥ ११ ॥

अथ वर्णविशेषेण वारविशेषं तथा नक्षत्राणि लग्नबलं च वृत्तेनैकेनाऽऽह कार्यमिति । वर्णैर्ब्राह्मणादिभिः यथाक्रमेण इनारार्किशनिषु चौलकर्म कार्यमित्यन्वयः । इनः सूर्यः आरो भौमः आर्किः शनिः प्रसिद्धः तेष्वित्यर्थः । एतदुक्तं भवति । विप्रेण रविवारे क्षत्रियेण भौमवारे वैश्येन शनिवारे शूद्रेणापि शनिवारे चौलं कर्तव्यमित्यर्थः शूद्रस्य द्वादश संस्कारा उक्ताः । वेदव्रतोपनयनं महानाम्नी महाव्रतं । विना द्वादश शूद्राणां संस्कारा नाममंत्रत इति ॥ निखिलैरिति । निखिलैश्चतुर्भिर्वर्णैरविशेषेण ज्ञत्रये बुधत्रये शुक्लसोमे शुक्लपक्षगतसोमवारे कार्यं कृष्णपक्षे सोमवारोऽतिनिंदितः क्षीणत्वात् । अत्र नारदः । अपर्वरिक्तातिथिषु शुक्रेज्यज्ञेंदुवासर इति ॥ बृहस्पतिः । सोमवारः सिते पक्षे कृष्णपक्षेऽतिगर्हितः । बुधवारः शुभः प्रोक्तः पापग्रहयुते बुधे ॥ पापग्रहाणां वारादौ विप्राणां शुभदो रविः । क्षत्रियाणां क्षमासूनुर्विट्शूद्राणां शनिः शुभ इति । कैः द्व्यंत्यक्ष्यादित्यशाक्रेंदुभिः अंत्या द्व इति द्व्यंत्यं रेवत्यश्विन्यो द्व्यादित्यं पुनर्वसुपुष्यौ शाक्रं ज्येष्ठा इंदुमृगः तैः पुनः कैः इनहरिताभ्यां त्रिभिः इनो हस्तः हरिः श्रवणः ताभ्यां त्रित्रिभिः हस्तात्रिभिः श्रवणात्त्रिभिरित्यर्थः । तथाच नारदः । दस्रादितीज्यचंद्रेंद्रपूषभानि शुभान्यतः । चौलकर्मणि हस्तार्क्षत्रीणि त्रीणि च विष्णुभादिति ॥ द्यूनेऽर्कारार्किशुक्राः अत्र चौले मृत्युदा स्युः द्यूने सप्तमे अर्कारार्किशुक्राः अर्कः सूर्यः आरो भौमः अर्कस्यापत्यमार्किः शनिः शुक्रः प्रसिद्ध एते चत्वारो मृत्युदा इति चतुर्णां समानं फलमुक्तं । वसिष्ठेनात्र विशेषफलमुक्तं । जामित्रे भास्करे क्षौरे मृत्युः स्याद्भूमिजे तथा । शुक्रे सौख्यविनाशः स्यान्मंदे भाग्यं शनैश्चर इति ॥ अत्र चतुर्णामपि सामान्येन मृत्युफलमुक्तं तद्दारिद्र्यान्मरणं वरमिति न्यायेन न दोषः । गतकविनिखिला मृत्युगाः मृत्युदाः स्युः गतः कविः शुक्रः येभ्यस्ते गतकवयः ते च ते निखिलाश्च शुक्ररहिताः सर्वे मृत्युगा अष्टमा मृत्युदाः स्युः । अत्र बृहस्पतिः । अष्टमस्थानगाः सर्वे नेष्टाः शुक्रविवर्जिताः । शुक्रस्तु निधने क्षौरे सर्वसंपत्प्रदः स्थिरो गिति ॥ व्यब्जाः संतोंऽत्य इष्टा विगतः अब्जश्चंद्रो येभ्यस्ते व्यब्जाः एवंविधाः संतः सद्ग्रहाः चंद्ररहिताः सद्ग्रहाः अंत्ये द्वादशे इष्टाः शोभनाः स्युः । तथाच नारदः । चौलान्नप्राशने शस्ताः सौम्या रंध्रव्ययोपगा इति । अन्यच्च न नैधने भे शीतांशौ षष्ठाष्टांत्यविवर्जित इति । तस्यैव वचनं । अन्यलग्नबलं पूर्ववत् । त्यज गुहशशिनौ रात्रिसंध्ये च रिक्ताः । गुहः षष्ठी शशी पौर्णिमा स्पष्टमन्यत् । क्रूरवारं निशां रिक्तां षष्ठीं संध्यां च जन्मभं । सार्द्धं विवर्जयेदेतन्नारदस्य वचो यथेति ॥ ११ ॥

ब्राह्मणानें रविवारीं, क्षत्रियानें मंगळवारीं, वैश्यानें शनिवारीं, शूद्रानें शनिवारीं आणि सर्व वर्णांनीं बुध, गुरु, शुक्रयावारीं व शुक्लपक्षांत सोमवारीं; रेवती, अश्विनी, पुनर्वसु, पुष्य, ज्येष्ठा, मृगशीर्ष, हस्त, चित्रा, स्वाती, श्रवण, धनिष्ठा, शततारका ह्या १२ नक्षत्रांवर षष्ठी, पूर्णिमा, रात्रि, संध्या (संधिकाळीं) रिक्तातिथि सोडून चौल करावें. इष्ट लग्नापासून रवि,

मंगळ, शनि, शुक्र हे सप्तमस्थानीं, आणखी शुक्रावांचून सर्व ग्रह अष्टमस्थानीं मृत्यु देणारे होतात; चंद्रा शिवाय सर्व शुभ ग्रह द्वादशस्थानीं शुभ जाणावें.

क्षौरनिर्णय आणि गर्भिणीपतिधर्म.

भुक्ताभ्यक्तोपवासीश्वरजनयुवतिप्राग्वयस्काश्च योगी यात्रायुद्धोन्मुखा ये कृतदिनविधयोऽस्त्यंबकास्ते न मुंड्याः ॥ सीमंतोर्ध्वं नपत्युर्नखकचलवनं दूरदेशप्रयाणं वृक्षच्छेदः समुद्राप्लुतिमृतहरणे स्यादृतेऽवश्यकार्यात् ॥ १२ ॥

अथ प्रसंगात्क्षौरनिर्णयं सार्धवृत्तेनाऽऽह भुक्तेति । भुक्तः कृतभोजनः अभ्यक्तः कृताभ्यंगः उपवासी प्रसिद्धः ईश्वरजनो राजसेवक समर्थो वा युवतिः स्त्री सौभाग्यवती प्राग्वयस्काः प्रथमवयस्काः पंचाशद्वर्षपर्यंतं पूर्ववयः योगी राजयोगी गीतादौ प्रसिद्धः यात्रायुद्धोन्मुखः यात्रा प्रमाणं युद्धं प्रसिद्धं तौ प्रति ये उन्मुखाः प्रचलिता यात्रोन्मुखा युद्धोन्मुखाश्चत्यर्थः । कृतः दिनविधिः आन्हिकं यैस्ते कृतदिनविधयः अस्त्यंबको जीवत्पितृकः ते न मुंड्या मुंडनार्हा न भवंति अवश्यकार्यादृते इत्युत्तरार्धोक्तमत्रानुसंधेयं यत्रावश्यं मुंडनकारणं भवति तत्रावश्यं मुंड्याः ॥ अथ क्षौरनिषेधप्रसंगाद्गुर्विणीपतेर्निषिद्धं सापवादमाह सीमंतोर्ध्वमिति । सीमंतोर्ध्वं सीमंतोन्नयनादूर्ध्वं पत्युः कृतसीमंतसंस्कारस्य पत्युः भर्तुरवश्यकार्यादृते नखकचलवनादिकं न स्यात् नखकचलवनं नखकेशच्छेदनमन्यत्सुगमं अवश्यकार्यादृते न स्यादित्यनेन आवश्यके न दोष इत्यर्थात्सिद्धं यथा पितृमरणे क्षौरादि देशविप्लवे देशांतरगमनं इत्यादि विचारणया आवश्यके न दोष इत्यर्थः । कृताग्न्याधानस्य मुंडनपक्षांगीकारे मुंडनमावश्यकं ।मासि मास्युपासनिकस्य पक्षे पक्षेऽग्निहोत्रिण इति ॥ १२ ॥

भोजन केलेला, अभ्यंग केलेला, उपवास करणारा, राजसेवक, सौभाग्यवती स्त्री, पन्नास वर्षांच्या आंतील पूर्ववयस्क, योगसाधन करणारा, यात्रेला व युद्धाला निघणारा, संध्यादि सर्व कर्मे केलेला आणि जीवत्पितृक ह्या सर्वांनीं क्षौर करूंनय. गर्भिणीपतीनें सीमंतोन्नयना नंतर नख छेदन, केश छेदन, दूर देशीं गमन, वृक्ष छेदन; समुद्र स्नान; प्रेत वहन हीं कर्में अवश्य कार्या वांचून करूं नये.

क्षौर आणि अक्षरारंभ.

क्षौरं चौलोक्तभादौ गदितमथ रविक्षेत्रगंगाध्वराग्न्याधाने पित्रोर्विनाशे द्विजनृपकथने सर्वदा क्षौरमिष्टम्॥ मित्रान्त्यकादितींद्रांतिमहरितुरगैः पंचमेऽब्दे व्रतात्प्रा

ग्विद्यारंभोक्तकालेऽक्षराविधिरघटे सौम्यसंज्ञेऽयनेऽर्के ॥ १३ ॥

अथोक्तेभ्योऽन्येषां क्षौरार्थं नक्षत्रादिकमाह क्षौरमिति । चौलोक्तभादौ क्षौरं गदितं प्रोक्तं चौलार्थमुक्तश्चौलोक्तः स चासौ भादिश्च तस्मिन्नक्षत्रतिथ्यादिकाले क्षौरं गदितं प्रोक्तं । अथ क्षौरनिमित्तान्याह रविक्षेत्रगंगाध्वराग्न्याधाने पित्रोर्विनाश इत्यादि । रविक्षेत्रं भास्करक्षेत्रं गंगाप्रसिद्धा अध्वरो यागः अग्न्याधानमाग्निहोत्रं तस्मिन् पित्रोर्विनाशो मरणं तस्मिन् द्विजनृपकथने ब्राह्मणाज्ञायां राजाज्ञायां च सत्यां सर्वदा क्षौरमिष्टं स्यात् क्षौरे नक्षत्रादिनियमो नास्तीत्यर्थः । तदुक्तं वृत्तशते । भुक्ताभ्यक्तानिरशनैरित्यादि । रत्नमालायां । आज्ञया नरपतेर्द्विजन्मनामित्यादि । बृहस्पतिः : राजकार्ये नियुक्तानां नराणां भूपसेविनां । श्मश्रूलोमनखच्छेद्रे नास्ति कालविशोधनं ॥ ज्योतिर्निबंधे । राजयोगी पुरंध्री च मातापित्रोश्च जीवतोः । मुंडनं सर्वतीर्थेषु न कुर्याद्गुर्विणीपतिः ॥ स्मृत्यंतरे । सिंधुस्नानं द्रुमच्छेदं वपनं प्रेतवाहनं । विदेशगमनं । चैव न कुर्याद्गुर्विणीपतिः ॥ क्षौरं नैमित्तिकं कुर्यान्निषेधे सत्यपि ध्रुवं । पित्रोः प्रेतविधानं च दोषस्तत्र विद्यते ॥ गंगायां भास्करक्षेत्रे मातापित्रोर्मृतेऽहनि । आधाने सोमपाने च षट्सु क्षौरं विधीयते ॥ अंतर्वत्न्यां तु जायायां तीर्थे क्षौरं न कारयेत।प्रेतवाहादिकं नैव सीमंतोन्नयनादनु॥पंचाशद्वायनात्पूर्वं क्षौरं नैमित्तिकं विना न कुर्यात्तत उर्ध्वं तु स्वेच्छया वपनं चरेत् इति ॥ अथाक्षरारंभं वृत्तार्धेनाऽऽह मित्रत्र्यर्केति। मित्रादिभिर्नक्षत्रैः जन्मतः पंचमे वर्षे व्रतात् व्रतबंधात्प्राक् प्रथमं विद्यारंभोक्तकाले वक्ष्यमाणलक्षणेऽक्षराविधिः प्रथमाक्षरारंभविधिः शुभः स्यादित्यध्याहारः कस्मिन् सति सौम्यसंज्ञे अयने अर्के सति कथंभूते सौम्यसंज्ञे अयने अघटे न विद्यते घटो यस्मिन् तथा तस्मिन् कुंभरहित उत्तरायण इत्यर्थः । ब्रम्हतुल्ये अयनलक्षणं कर्किमृगादिषट्के ते चायने दक्षिणसौम्यायने इति । मित्रमनुराधा त्र्यर्कं हस्तत्रयं अदितिः इंद्रो ज्येष्ठा अंतिमं रेवती हरिः श्रवणः तुरगोऽश्विनी शेषं प्रथममेव व्याख्यातं व्रतात्प्रागित्यनेन व्रतबंधादुपरि निषेधोऽर्थात्सिद्धः पंचमे वर्षे पठनरुच्या व्रतबंधोऽग्रवक्ष्यते ।तथाचोक्तं बृहस्पतिना। द्वितीयजन्मतः पूर्वमारभेताक्षरान् सुधीरिति ॥उक्तंच संग्रहे । उदग्याते भास्वति पंचमेऽब्दे प्राप्तेऽक्षर स्वीकरणं शिशूनां ।सरस्वतीं विघ्नविनायकं च गुडौदनाद्यैरभिपूज्य कुर्यादिति ॥नृसिंहः । अक्षरस्वीकृतिः प्रोक्ता प्राप्ते पंचमहायने उत्तरायणगे सूर्ये कुंभमासं विवर्जयेदिति॥

चौलाच्या नक्षत्रतिथ्यादिकांवर क्षौर करावें. भास्करक्षेत्राला व गंगेला गेलें असतां यज्ञांत, अग्निहोत्रांत, माता व पिता मरण पावली असतां आणि ब्राह्मणाची व राजाची आज्ञा झाली असतां तत्काळ क्षौर करावें, तेव्हां नक्षत्रादिकांचा नियम नाहीं. अनूराधा, हस्त, चित्रा, स्वाती, पुनर्वसु, ज्येष्ठा, रेवती, श्रवण, अश्विनी, ह्या नक्षत्रांवर; जन्मापासून पांचव्या वर्षी, उपनयना पूर्वी, विद्यारंभाचे काळीं, कुंभावांचून उत्तरायणांत सूर्य असतां अक्षरारंभ करावा.

उपनयनकाळ.

विप्रादेर्गर्भतोब्देऽष्टशिवरविमिते जन्मतो वा व्रतं स्या-

दत्रानिष्टेऽपि जीवेऽनिमिषरविमधौ कार्यमब्दस्य दार्ढ्यात् ॥ स्वाब्दादूर्ध्वं क्रमादा द्विगुणितशरदो निंद्यमब्दक्रमेण पंचाष्टांकाब्दतो वा प्रपठनरुचितः शस्तमेषां तदाहुः ॥ १४ ॥

अथ ब्रम्हक्षत्रविशां मुख्यं गौणं च व्रतबंधकालं वृत्तेनाऽऽह विप्रादेरिति । गर्भतः गर्भाधानाज्जन्मतो वा अष्टशिवरविमिते अब्दे विप्रादेर्व्रतं स्यात् विप्रस्याष्टमे क्षत्रियस्य शिवमिते एकादशे वर्षे स्यात् वैशस्य रविमिते द्वादशे वर्षे स्यात् अत्र स्वस्ववर्षे जीवे गुरौ अनिष्टेऽशुभे सत्यपि व्रतं कार्यं क अनिमिषरविमधौ अनिमिषे रविः अनिमिषरविः अनिमिषरविणा विशिष्टो मधुः अनिमिषरविमधुः तस्मिन् मीनस्थे रवौ सति चैत्रे व्रतं कर्तव्यमित्यर्थः । अब्दस्य दार्ढ्यात् वर्षबलात् । तदुक्तं संग्रहे । शुद्धिर्न विद्यते यस्य वर्षे प्राप्तेऽष्टमे यदि चैत्रे मीनगते भानौ तस्योपनयनं शुभं ॥ जन्मभादष्टगे सिंहे नीचे वा शत्रुभे गुरौ । मौंजीबंधः शुभः प्रोक्तश्चैत्रे मीनगते रवौ ॥ अशुभेऽब्दे ग्रहाः सर्वे शुभगोचरगा अपि । शांत्यभावाच्छुभं नैव यात्यब्दः कालमृत्युवदिति ॥ अथ गौणकालफलमाह स्वाब्दादूर्ध्वं क्रमादिति । स्वाब्दात् स्ववर्षादूर्ध्वं क्रमात् आ द्विगुणितशरदः द्विगुणिता चासौ शरच्च द्विगुणितशरत् वर्षं तां मर्यादीकृत्येति तथा तस्याः अब्दक्रमेण निंद्यं तद्यथा ब्राह्मणस्याष्टमं वर्षं मुख्यं तद्द्विगुणितं षोडशं अष्टमवर्षात् षोडशवर्षपर्यंतं ब्राह्मणस्य एकादशवर्षाद्द्वाविंशवर्षपर्यंतं क्षत्रियस्य द्वादशवर्षाच्चतुर्विंशतिवर्षपर्यंतं वैश्यस्य अब्दक्रमेणोत्तरोत्तरं निंद्यं अर्थादतः अनधिकारिणो भवंति । तदुक्तं संग्रहे । नृपा १६ कृति २२ जिना २४ ब्दांतं नातिकालस्ततः परं । पातित्यं स्यादग्रजादेर्व्रात्यस्तोमो विशोधनमिति ॥ तथा च कात्यायनगृह्ये । आषोडशाद्ब्राह्मणस्यानतीतः काल आ द्वाविंशात्क्षत्रियस्या चतुर्विंशाद्वैश्यस्यात ऊर्ध्वं पतितसावित्रीका भवंति नैनानुपनयेयुर्नाध्यापयेयुर्न याजयेयुर्न चैभिर्व्यवहरेयुः कालातिक्रमे नियतवत्त्रिपुरुषं पतितसावित्रीकाणामपत्ये संस्कारो नाध्यापनं तेषां संस्कारेप्सुर्व्रात्यस्तोमेनेष्ट्वाकाममधीयीरन् व्यवहार्या भवंतीति वचनादिति । अथ स्वाब्दात्प्रागपि अध्ययनौत्सुक्यादुपनयनकालमाह पंचाष्टांकाब्दतो वेति । पंचमाष्टमनवमवर्षेभ्यः सकाशादेषां ब्रम्हक्षत्रविशां क्रमेण प्रपठनरुचितः वेदादिपठनरुच्या तद्व्रतं शस्तमाहुर्मुनयः । उक्तं च संग्रहे । ब्रह्मवर्चसमूर्जश्च विद्याऽऽयुः श्रीर्यशः सुखं । विप्रादेरुपनीतस्य पंचाष्टांकाब्दतः फलम् ॥ १४ ॥

गर्भधारण झाल्यापासून किंवा जन्मापासून ब्राह्मणानें ८ व्या, क्षत्रियानें ११ व्या आणि वैश्यानें १२ व्या वर्षीं उपनयन करावें. ह्या मुख्य वर्षांत गुरु अनिष्ट असला तरी पुढें पुढें वर्षें वाढून मुख्य काळ जातो ह्मणून चैत्र मासांत मीन राशीला सूर्य असतां व्रतबंध करावा. वरील मुख्य वर्षांच्या दुप्पट वर्षें होईपर्यंत ह्मणजे १६।२२।२४। उपनयनाचा काळ आहे, परंतु तो उत्तरोत्तर निंद्य होय. पुत्राला वेदपठनाची इच्छा असतां ब्राह्मणादिकांला ५।८।९ ह्या वर्षीं उपनयन करणें शुभ असें श्रेष्ठ लोक ह्मणतात;

गुरुबल.

राशेः षट्त्र्याद्यखस्थो गुरुरिह शुभदः पूजया स्यात्त-
याऽपि प्रांत्यांबुस्थोऽष्टमो नो यदि निजगृहगस्तुंग-
गोऽत्रापि शस्तः ॥ एवं कन्यर्क्षतः स्यादतितरगुणिनो
लब्धये वाऽतिकालेऽनिष्टोऽपीह द्विरर्च्योऽष्टमभवन-
गतः शोभनः स्यात्त्रिरर्च्यः ॥ १५ ॥

अथात्र गुरुबलाबलं वृत्तेनैकेनाऽऽह राशेरिति। राशेः जन्मराशेः सकाशात् षट्त्र्याद्यखस्थो गुरुः इहास्मिन्व्रतबंधे पूजया शुभदः स्यात् षट् षष्ठं त्रि तृतीयं आद्यं जन्मराशिः खं दशमं एषु तिष्ठतीति तथा। तयाऽपि पूजयाऽपि प्रांत्यो द्वादशः अंबु चतुर्थः अष्टमः न शुभदः स्यात् पूजयाऽपि अशुभदः स्यादित्यर्थः। स यदि निजगृहगः स्वगृहगः धनुर्मीनग इत्यर्थः। तुंगगो वा यदि भवति तदा इह दुष्टस्थानेषु वर्तमानः शस्तः स्यात् अस्य तुंगं कर्कटः। तदुक्तं बृहज्जातके। अजवृषभमृगांगनाकुलीरा झषवणिजौ च दिवाकरादितुंगाः। दश १० शिखि ३ मनुयुक् २८ तिथीं १५ द्रियांशै ५ स्त्रिनवक २७ विंशतिभि २० श्च तेस्तनीचा इति। अर्थादुक्तस्थानेभ्यो ऽन्यस्थानगः शुभदः स्यात् एवं कन्यर्क्षतः स्यात् कन्यर्क्षतः कन्याराशेः सकाशात् एवमुक्तवत् शुभाशुभः स्यात्। अतितरगुणिनो। वरस्य लब्धये अतिकाले वा अनिष्टोऽपि गुरुर्द्वादशचतुर्थाष्टमः द्विरर्च्यः षट्त्र्याद्यखस्थस्य शास्त्रे या पूजोक्ता तत्प्रमाणतो द्विरर्च्यः तेनद्विगुणार्चनेन शोभनः स्यात् एवं सामान्येनोक्त्वा अष्टमस्य विशेषमाहाष्टमभवनगतः त्रिरर्च्यः तेन शोभनः स्यात्। अत्र बृहस्पतिः। झषचापकुलीरस्थो जीवोऽप्यशुभगोचरः। अतिशोभनतां दद्याद्विवाहोपनयादिषु ॥ व्रते जन्मतिखारिस्थो जीवोऽपीष्टोऽर्चनात्सकृत्। शुभोऽतिकाले तुर्याष्टव्ययस्थो द्विगुणार्चनात् ॥ उद्वाहतत्त्वे। कन्यर्क्षाद्विसुतघ्नुनायनवमे श्रेष्ठो गुरुश्चान्यथा पूज्योऽष्टांत्यं सुखेति काल इह तु ग्राह्योर्द्विरर्च्यः शुभः ॥ रिःफांबुत्रिधनाभ्रगैर्यदि ग्रहैः श्रेष्ठोऽपि विद्धोबसन्वामाद्विद्ध इहेष्टदो न निधने वेधस्त्रिरर्च्यः शुभ इति ॥ १५ ॥

पुत्राच्या जन्मराशीपासून ६।३।१।१० ह्या स्थानीं पूजेनें गुरु शुभ होतो. १२।४।८ ह्या स्थानीं पूजेनेंही शुभ होत नाहीं; परंतु गुरु स्वगृहीं ह्म० धन व मीन राशिला असतां अथवा स्वोच्चीं ह्म० कर्क राशीला असतां मात्र शुभ जाणावा. असेंच कन्येच्या जन्मराशीपासून जाणावें. फार गुणवान् पतीचा लाभ होत असेल किंवा अतिकाल होत असेल तर अनिष्ठ गुरूचें दोन वेळां पूजन केल्यानें आणि अष्टम गुरूचें तीन वेळां पूजन केल्यानें तो शुभ होतो.

गुरूचा वेध व उपनयनाचें मासादि.

द्विष्वायागांकसंस्थो व्ययजलनिधनत्र्यभ्रगैश्चेन्न वि-

द्धः शस्तोऽनिष्टोऽपि वामं शुभ इह खचरैर्वेधितो नोऽष्टमस्थः ॥ शुक्ले माघादिपंचास्विनशुभदिवसे प्राग्दलेऽह्नो व्रतं सत्त्यक्त्वाऽनध्यायरिक्तातिथिमुनिमदनांश्चंद्रभागं प्रदोषम् ॥ १६ ॥

अथ गुरोर्वामवेधमाह।द्वीष्वायागांकसंस्थो गुरुस्तदा शुभः स्यात् तदा कदा यदि व्ययजलनिधनत्र्यभ्रगैः खचरैर्न विद्धः स्यात् द्विर्द्वितीयं इषुः पंचमं आय एकादशं अगः सप्तमं अंकः नवमं एतत्संस्थो गुरुः व्ययं द्वादशं जलं चतुर्थं निधनं अष्टमं त्रि तृतीयं अभ्रं दशमं एतत्संस्थैः खचरैः यदि नो विद्धो भवति तदा शुभः स्यात २।५।११।७।९।१२।४।८।३।१० वेधितश्चेदशुभ इत्यर्थः। अनिष्टोऽपि व्ययजलनिधनत्र्यभ्रगोऽपि वामं विद्धः सन् द्वीष्वायानांकसंस्थैः खचरैर्वेधितः सन्नित्यर्थः। इह अस्मिन्व्रतबंधे विवाहे वा शुभः नोऽष्टमस्थः अष्टमे वेधितो न शुभदः स्यादित्यर्थः।सोऽतिकालादौ त्रिगुणार्चनेनैव शुभः स्यात्। तथाच बृहस्पतिः। रजस्वला यदा कन्या गुरुशुद्धिं न चिंतयेत्। अष्टमेऽपि प्रकर्तव्यो विवाहस्त्रिगुणार्चनात् ॥ अथोपयने मासादिकमाह शुक्ल इति। शुक्ले शुक्लपक्षे माघादिपंचमासेषु ज्येष्ठांत्येषु इनशुभदिवसे इनः सूर्यः शुभाः वर्धमानेंदुगुरुबुधशुक्राः एषां दिवसः तस्मिन् अन्हः प्राग्दले। दिवसस्य पूर्वार्धे व्रतमुपनयनं सत् शुभं स्यात् किं कृत्वा अनध्यायारिक्तातिथिमुनिमदनान् चंद्रभागं प्रदोषं त्यक्त्वा अनध्याया वक्ष्यमाणा रिक्तातिथयश्चतुर्थीनवमीचतुर्दश्यः मुनिः सप्तमी मदनस्त्रयोदशी एतान् चंद्रभागः कर्कांशः पापांशादिकं पुरैव निषेधितं प्रदोषोऽनध्यायप्रकरणोक्तः तं त्यक्त्वा ॥ १६ ॥

जन्मराशीपासून १२।४।८।३।१० ह्या स्थानीं कोणताही ग्रह नसेल तर अनुक्रमानें २।५।११।७।९ ह्या स्थानचा गुरु शुभ जाणावा. १२।४।८।३।१० ह्या स्थानीं गुरु अशुभ खरा, परंतु त्याला २।५।११।७।९ ह्या स्थानीं असणाऱ्या कोणत्याही ग्रहाचा वेध होत असतां शुभ जाणावा. अष्टम गुरु वेधानेंही शुभ होत नाहीं. (तीन वेळ पूजा केल्यानें संकटीं शुभ जाणावा) शुक्ल पक्षांत; माघ, फाल्गुन, चैत्र, वैशाख, ज्येष्ठ ह्या पांच महिन्यांत रविवारीं व शुभग्रहांच्या वारीं, दिवसाच्या पूर्वार्धांत,अनध्याय रिक्तातिथि सप्तमी, त्रयोदशी सर्व क्षमांतला कर्कनवांश आणि प्रदोष हीं सोडून व्रतबंध करणें शुभ होय.

उपनयनाचीं नक्षत्रें, वेदपति व लग्नबल.

शस्तो द्वीशाग्निशाक्रांतकपितृरहितैः सर्वभैर्मौंजिबंधो वेदेशो ज्ञे बलाढ्ये गुरुसितकुजवित्संज्ञका वेदपाः स्युः ॥ स्वर्क्षोच्चांशेषु सौम्याः श्रुतिपतिरपि चेत्केंद्रकोणास्थिताः स्युर्वर्णी वेदार्थवेत्ता पशुगृहधनवानत्र मंदेंऽत्यसेवी ॥ १७ ॥

अथ व्रतबंधे नक्षत्राण्याह। स्पष्टं। उक्तंच मघा च भरणी ज्येष्ठा विशाखा चैव कृत्तिका। नक्षत्रपंचकं प्राज्ञैर्न ग्राह्यं व्रतबंधने॥ वेदेशे वेदपतौ ज्ञे बुधे वलाढ्ये सति स्थानादिबलसमृद्धे सति। ते के वेदेशा इत्यपेक्षायामाह गुरुसितकुजावित्संज्ञकाः क्रमात् वेदपाः वेदाधिपतयः स्युः गुरुः ऋग्वेदस्य शुक्रो यजुर्वेदस्य कुजः सामवेदस्य वित् बुधोऽथर्वणवेदस्य पतिरित्यर्थः। अथ लग्नगोचरबलमाह स्वर्क्षोच्चांशेषु सौम्या इति। सौम्याः स्वोच्चस्वभांशेषु वर्तमानाः श्रुतिपतिरपि वेदपति स्वोच्चस्वभांशे वर्तमानश्चेद्यदि केंद्रकोणस्थिताः स्युस्तदा वर्णी ब्रह्मचारी वेदार्थवेत्ता स्यात् न केवलं वेदार्थवेत्ता स्यात् अपितु पशुगृहधनवान् स्यात्। अत्र केंद्रकोणे शनौ मंदे सति अंत्यसेवी अंत्यजसेवकः स्यात् तस्मात्केंद्रकोणे शनिर्न भवितव्यः। उक्तंच संग्रहे। केंद्रस्थितैरिनाद्यैर्नृपसेवी विट्क्रियः श्ववृत्तिश्च वेदाभ्यासी यज्वा ऋतुकर्त्ता हीनसेवको भवतीति॥ १७॥

विशाखा, कृत्तिका, ज्येष्ठा, भरणी, मघा हीं ५ नक्षत्रें सोडून बाकी सर्व नक्षत्रांवर; वेदपति व बुध बलवान् असतां उपनयन शुभ जाणावें. ऋग्वेदाचा गुरु, यजुर्वेदाचा शुक्र, सामवेदाचा मंगळ आणि अथर्ववेदाचा बुध असे वेदपति आहेत. शुभग्रह व वेदपति स्वगृहीं स्वोच्चीं स्वनवांशीं असून केंद्रीं व त्रिकोणीं असतील तर कुमार वेदार्थ जाणणारा, आणि पशु, गृह, धन याणीं युक्त होतो. केंद्रीं व त्रिकोणीं शनि असतां नीच जातीचा सेवक होतो.

उपनयनाला अशुभ ग्रह आणि विद्यारंभ काल.

चंद्रक्रूरा विलग्ने शशिसिततनुपाः षष्ठगेहे सितोंऽत्ये
सर्वे रंध्रे बटुघ्नाः क्व च तनुग इनः श्रेष्ठ उच्चेंदुरेके॥ वि-
द्यां मौंज्युक्तकाले स्थिरचरहरिजत्र्युत्तरब्राह्महीने मौं-
ज्या ऊर्ध्वं गणेशं गिरमपि विधिवत्पूजयित्वाऽऽरभेत १८

अथ लग्नभंगानाह चंद्र इति। चंद्रक्रूराः क्रूरग्रहाः विलग्ने तनौ शशिसिततनुपाः षष्ठे गेहे शशी चंद्रः सितः शुक्रः तनुपो लग्नपः षष्ठगेहे सितः शुक्रः अंत्ये द्वादशस्थाने शेषं सुगमं सर्वे रंध्रे अष्टमस्थाने एते प्रत्येकं बटुघ्नाः बटुमारका भवंति किंच क्वचित् अन्यलग्नाभावे तनुगः लग्नगः इनः रविः श्रेष्ठः॥उक्तंच मौंजीपटले॥शुभदो बलवान्॥भानुर्लग्नगो दशमस्तथा। सर्वशाखाधिपो यस्मात्सर्वेषां व्रतबंधने॥सर्वशाखाधिपो भानुः केचिदूचुर्महर्षयः। तस्मादन्यंतरा भावे लग्नस्थोऽर्कः प्रशस्यते॥ उच्चेंदुरेक इति एके मुनयः उच्चेंदुः उच्चस्थचंद्रः तनुगश्च श्रेष्ठ इति वदंति। तद्वाक्यं। चंद्रोदयेऽभिशस्तः स्यात्क्षयरोगी सितेतरे सिते पक्षे भवेद्यज्वा स्वभे तुंगे विशेषतः इति॥ अस्यार्थः॥सितेतरे कृष्णपक्षे चंद्रोदये चंद्रयुक्तलग्ने सति व्रती अभिशस्तः स्यात् क्षयरोगी च स्यात्। अभिशस्तो नाम मिथ्याभिशस्तः मिथ्याभिशंसी अनेनेदं पातकं कृतमिति यं लोका मिथ्या वदंति सोऽभिशस्थः क्षयरोगी स्यादिति कृष्णपक्षे लग्नस्थचंद्रफलमुक्तं सितपक्षे भवेद्यज्वेति वाक्यं स्पष्टं अयं श्लोकः पुनःसंस्कारविषय इति भाति यतः कृष्णपक्षे व्रतबंधे चंद्रस्य फलमुक्तं तस्य दिवा असंभवात् पुनः संस्कारादस्य तु कर्म-

लोपभयात् । रात्रावपि संस्कारो विहितो नान्यस्य प्रथमव्रतबंधस्तु सर्वैर्ग्रंथकारैर्दिवैव पूर्वाण्हे विहितो न रात्रौ अतः कारणादिदं वचनं पुनःसंस्कारविषयं प्रतिभाति पुनःसंस्कारनिमित्तानि रासभारोहणादीनि धर्मशास्त्रप्रसिद्धानि । तादृशं वाक्यं रत्नमालायां । त्रिषडायगोऽर्कस्त्रिधनास्तकर्मगश्चंद्रस्त्रिषष्ठः शनिराहुभौमाः । सर्वे च लाभे द्वित्रिकोणकेंद्रगाः शुभाशुभाः स्युर्व्रतबंधकाल इति ॥ अत्र तृतीयस्य षष्ठस्य सूर्यस्य रात्रिगत लग्ने संभवः नारदेन तु लग्नस्थचंद्रो निंदित एव तद्वाक्यमेव । स्वोच्चसंस्थोऽपि शीतांशुर्व्रतिनो यदि लग्नगः करोति शिशुं निःस्वं सततं क्षयरोगिणमिति ॥ अन्यलग्नबलं पूर्ववत् । अथ विद्यारंभं वृत्तार्धेनाऽऽह विद्यां मौंज्युक्तकाल इति ॥ मौंज्या ऊर्ध्वं मौंज्युक्तकाले विद्यामारभेत मौंज्युक्तः स चासौ कालश्च तस्मिन् विद्यां वेदं आरभेत मौंज्या ऊर्ध्वमित्यने मौंज्याः प्रागनधिकारः सूचितः । किं कृत्वा गणेशं गिरमपि सरस्वतीमपि विधिवद्विध्युक्तमार्गेण पूजयित्वा कथंभूते मौंज्युक्तकाले स्थिरचरहरिजन्त्र्युत्तरब्राम्हहीने स्थिरचरहरिजं स्थिरलग्नं चरलग्नं तिसृणामुत्तराणां समाहारस्त्र्युत्तरं ब्राह्मं रोहिणी एभिर्हीने रहिते मौंज्यर्थमेतानि गृहीतानि विद्यारंभेऽग्राह्याणीत्यर्थः । जाड्यं स्थिरे द्वयं लग्ने सुविद्याप्तिश्चरे भ्रम इति श्रवणात् ॥

इष्टलग्नीं चंद्र व खलग्रह; षष्ठस्थानीं चंद्र, शुक्र व लग्नपति; द्वादशस्थानीं शुक्र आणि अष्टमस्थानीं सर्वांतले कोणतेही ग्रह असतां बटूला घातक जाणावे. दुसरें लग्न न मिळेल तर लग्नीं रवि शुभ होय. कित्ती एकांच्या मतानें उच्चींचा ह्म वृषभाचा चंद्र लग्नीं असतां शुभ असें आहे. उपनयना नंतर स्थिरलग्नें, चरलग्नें आणि उत्तराफल्गुनी, उत्तराषाढा, उत्तराभाद्रपदा, रोहिणी ह्यांवांचून व्रतबंधाच्या नक्षत्र तिथि इत्यादिकांवर, गणपति व सरस्वती यांची यथाविधि पूजा करून विद्यारंभ ह्म० वेदारंभ करावा. ११५९२

केशांत, समावर्तन छुरिकाबंध.

केशांतं चौलवत्स्यान्नृपमितशरदीत्याहुरार्या व्रतोक्ते
काले मौंजीविमोक्षं गुरुबलमनयोर्नावलोक्यं सुधीभिः ॥
शूद्राणां मौंज्यभावात्तदुदिततिथिभेऽनस्तभौमेज्यशुक्रे-
र्व्यारे वारे लवे मास्युपयमविहिते छूरिकाबंधमाहुः ॥ १९
इति मुहूर्तमार्तंडे गर्भाधानादिसंस्कारप्रकरणम् ॥

अथ केशांतमौंजीविमोक्षं च वृत्तार्धेनाऽऽह केशांतमिति । तदुक्तं मनुना । केशांतः षोडशे वर्षे ब्राम्हणस्य विधियते । राजन्यबंधोर्द्वाविंशे वैश्यस्य द्व्यधिके तत इति ॥ केशांतं कर्म नृपमितशरदि षोडशे वर्षे चौलवत्स्यादित्यार्या आहुः सर्वं चौलोक्तमत्र ग्राह्यमित्यर्थः । व्रतोक्ते काले मौंजीविमोक्षमाहुः । स्पष्टं । अनयोः केशांतमौंजीविमोक्षयोः गुरुबलं सुधीभिर्नावलोक्यं । अथ शूद्राणां मौंज्यभावाच्छूरिकाबंधं वृत्तार्धेनाऽऽह । शूद्राणां मौंज्यभावात्तदुदिततिथिभे मौंज्युक्ततिथिनक्षत्रे अनस्तभौमेज्यशुक्रैः उदितैः भौमगुरुशुक्रैः व्यारे वारे आरो भौमः तद्रहितवारे लवे नवांशे यत्र कुत्रापि लग्ने भौमनवांशवर्जित इत्यर्थः । उपयम-

विहिते मासि विवाहोक्तमासे । विवाहोपयमौ समावित्यमरः । छुरिकाबंधं कटिप्रदेशे छुरिकाबंधनमाहुः । तथाच संग्रहे । शूद्राणां राजपुत्राणां मौंज्यभावेऽस्त्रबंधनं । मौंजीबंधोक्ततिथ्यादौ कार्यं भौमदिनं विना । नारदः । छूरिकाबंधने वक्ष्ये नृपाणां प्राक्करग्रहात् । विवाहोक्तेषु मासेषु शुक्लपक्षेऽप्यनस्तगे ॥ जीवे शुक्रे च भूपुत्रे चंद्रताराबलान्विते । मौंजीबंधर्क्षतिथिषु कुजवर्जितवासरे । तेषां नवांशके कर्तुरष्टमोदयवर्जिते । शुद्धेऽष्टमे विधौ लग्नषडष्टांत्यविवर्जिते ॥ धनत्रिकोणकेंद्रस्थैः शुभैस्त्र्यायारिगैः परैः । छूरिकाबंधनं कार्यमर्चयित्वा सुरान्पितॄन् ॥ अर्चयेच्छूरिकां सम्यग् देवतानां च सन्निधौ । ततः सुलग्ने बध्नीयात्कट्यां लक्षणसंयुतां तस्यास्तु लक्षणं वक्ष्ये यदुक्तं ब्रम्हणा पुरा ॥ संमितं छूरिकायामं विस्तारेणैव ताडयेत् । भाजितं गजसंख्यैश्च अंगुलान्परिकल्पयेत् । शेषं चैव फलं वक्ष्ये ध्वजाये धनवान् भवेत् । धूमाये मरणं सिंहे जयः श्वायेऽतिरोगिता ॥ धनलाभो वृषेऽत्यंतं दुःखी भवति गर्दभे । गजायेऽत्यंतं संप्रीतिर्ध्वांक्षे वित्तविनाशनमिति ॥ सर्वत्र त्याज्यप्रकरणोक्तं विलोक्यं । अस्मिन्प्रकरणे कर्णवेधवृत्तं विना सर्वाणि स्रग्धरावृत्तानि ॥ १९ ॥ ॥ इति स्वोक्तमुहूर्तमार्तंडटीकायां मार्तंडवल्लभायां गर्भाधानादिसंस्कारप्रकरणम् ॥

जन्मापासून सोळाव्या वर्षी चौलाच्या मुहूर्तावर केशांतसंस्कार करावा; आणि त्यानंतर उपनयनाच्या मुहूर्तावर समावर्तन (सोडमुंज) करावें. असें श्रेष्ठ लोक ह्मणतात. ह्या दोन संस्कारांला गुरुबल पाहूं नये. शूद्रांचें मौंजीबंधन नाहीं ह्मणून, उपनयनाच्या तिथिनक्षत्रादिकांवर; मंगळ, गुरु, शुक्र यांचें अस्त नसतां, मंगळाशिवाय अन्यवारीं आणि नवांशीं विवाहाच्या मासांत शूद्राच्या कटिप्रदेशीं छूरिकाबंध सांगितला. ॥ इति संस्कार प्रकरणं ॥ ३

॥ अथविवाहप्रकरणम् ॥ ४ ॥

घटित–वर्णविचार.

शुद्धां गोत्रकुलादिभिर्गुणयुतां कांतांवरश्चोद्वहेद्वर्णोवश्यभयोनिखेचरगणाः कूटं च नाडी क्रमात् ॥ वर्णाद्या बलिनो यथोत्तरमहींदूर्ध्वं गुणैक्यं शुभं वर्णा विप्रमुखा झषादिह वरो वर्णोत्तमः स्याच्छुभः ॥ १ ॥

अथ विवाहप्रकरणं विवक्षुस्तावत् घटितगुणविचारं द्वादशभिर्वृत्तैराऽऽह । अतःपरमत्र ग्रंथे सर्वाणि शार्दूलविक्रीडितानि वरः गोत्रकुलादिभिः शुद्धां कांतां कमनीयां कन्यां उद्वहेत् चकाराद्वरोऽपि एवंविधो भाव्यः । गोत्रशुद्धिर्ग्रंथांतराज्ज्ञातव्या कुलमपि पंचसप्तनिर्णयमपि एतद्द्वयं ग्रंथांतरात् ज्ञात्वा अन्यत्रावलोकयेत् । अथ यथोत्तरं बलिष्ठं घटितक्रममाह वर्ण इति । वर्णः १ वश्यं २ भं ३ योनिः ४ खेचरः ५ गणः ६ कूटं ७ नाडी ८ क्रमाद्यथोत्तरं बलिनः स्युः । अष्टादूर्ध्वं अष्टदशाधिकं गुणैक्यं यथोत्तरं शुभं स्यात् । तत्राऽऽद्यौ व-

र्णलक्षणमाह। झषात् मीनात्सकाशात् विप्रमुखाः ब्राम्हणादयो वर्णाः पुनर्गणनया ज्ञेयाः तद्यथा। मीनो ब्राह्मणः मेषः क्षत्रिय; वृषो वैश्यः मिथुनः शूद्रः पुनः कर्को ब्राह्मणः सिंहः क्षत्रिय इत्यादि। इहास्मिन् राशिमेलने वर्णोत्तमो वरः शुभः स्यात् नान्यथेत्यर्थात्सिद्धम्।

गोत्र, कुल, शील इत्यादिकांनीं शुद्ध गुणवान् व सुंदर अशा कन्येशीं वरानें विवाह करावा. वरही गोत्रकुलादिकांनीं शुद्ध गुणवान् सुंदर असा असावा. वर्ण, वश्य, नक्षत्र, योनि, ग्रह, गण, कूट, नाडी हे घटित पाहण्याचे आठ प्रकार आहेत; त्यांचे वर्णापासून एक दोन तीन इ० वाढते गुण आहेत. सर्व गुण ३६ होतात त्यांचें अर्ध १८ ह्मणून अठरां पेक्षां अधिक गुण आले ह्मणजे तें घटित शुभ जाणावें पूर्ण ३६ येतील तर फार शुभ होय. मीनापासून क्रमानें राशींचे ब्राह्मणादि वर्ण आहेत. मीन ब्राह्मण, मेष क्षत्रिय, वृषभ वैश्य, मिथुन शूद्र इ० वधूपेक्षां वराचा वर्ण श्रेष्ठ असतां शुभ जाणावा.

वश्य, नक्षत्र, योनि.

नुर्भक्ष्या जलजा वशा विहरयो वश्या विकौर्प्या हरेर-
स्यालिर्न शुभो नुरब्जहरयो नेष्टाः स्युरन्यज्जनात् ॥
भे गण्येऽकहते मिथस्त्र्यगशराः शेषं न सच्चाश्विभाद-
श्वेभाव्यहिभोगिनः श्ववृकभुङ्मेषाखुभुग्द्व्यंदुराः ॥ २ ॥

अथ वृत्तार्धेन वश्यमाह नुर्भक्ष्या इति। नुः नृराशेः मनुष्य राशेः जलजा जलचरा भक्ष्याः तस्यैव विहरयः सर्वे वश्याः विगतः हरिः सिंहो येभ्यस्ते विहरयः सिंहरहिताः सर्वे वश्या इत्यर्थः। हरेः सिंहस्य विकौर्प्याः वश्याः कौर्प्यो वृश्चिकः विगतः येभ्यस्ते विकौर्प्याः सिंहस्य वृश्चिकरहिताः सर्वे राशयोः वश्याः अथानंतरोक्तस्य हरेः अलिर्वृश्चिको न शुभः वैरीत्यर्थः। नुः मनुष्यराशेः अब्जहरयः नेष्टाः स्युः अब्जा जलजा हरिः सिंह एते नेष्टा मेलनं न कर्तव्यमित्यर्थः अन्यज्जानात् अन्यत् वश्यभक्ष्यादिकं जनाज्ज्ञेयं तद्यथा नुः पुरुषस्य गौर्वश्या भवति अत्रपरस्परं मित्रत्वं दृश्यते तस्माद्द्वयोर्मेलनं शुभं स्यात्। इदमेव म्लेच्छजातीयवधूवरयोर्न शुभंम्लेच्छानां गौर्भक्ष्यं इत्यवं लोकप्रचारतो विचारणीयमित्यर्थः। राशिस्वरूपं बृहज्जातकवशादवगंतव्यं। बृहज्जातके। मत्स्यौ घटी नृमिथुनं सगदं सवीणं चापी नरो श्वजघनो मकरो मृगास्यः। तौलीससस्यदहना प्लवगा च कन्या शेषाः स्वनामसदृशाः खचराश्च सर्वे॥ अथभयोनी द्वावपि वृत्तेनैकेनाऽऽह भे गण्य इति। मिथः परस्परं वधूवरयोर्भे नक्षत्रे वधूनक्षत्राद्वरनक्षत्रं गण्यं वरनक्षत्रात्कन्याक्षत्रं गण्यं उभे अपि नवभिर्भाजिते कार्ये शेषं त्र्यगशराः त्रि सप्त पंच भवंति तदा न सत्स्यात्। अथ योनिमाह अश्विभादिति। अश्विभात्सकाशात् भानां नक्षत्राणां अश्वादयो योनयो भवंति। अश्वोऽश्विन्याः। इभो भरण्याः। आविर्मेषः कृत्तिकायाः। अहिः सर्पो रोहिण्याः। भोगी सर्पो मृगस्य। श्वा श्वान आर्द्रायाः। वृकं उंदुरुं भुनक्तीति वृकभुक् मार्जारः पुनर्वसोः। मेषः प्रसिद्धः पुष्यस्य। आखुभुक् मार्जार आश्लेषायाः। द्व्युंदुरौ द्वौ उंदुरौ मघापूर्वाफल्गुन्योः ॥ २ ॥

मनुष्यराशींला जलचराशि भक्ष्य आणि सिंहाशिवाय सर्व राशी वश्य आहेत, सिंहराशींला वृश्चिकावांचून सर्वराशि वश्य आहेत, एक वृश्चिकराशी मात्र शुभ नाहीं. मनुष्यराशींला जलचरराशि व सिंह अनिष्ट होत. याशिवाय आणखी वश्याचा विचार लोकव्यवहारानें करावा, तो असा कीं, मनुष्यराशींला चतुष्पदराशि वश्य आहेत, परंतु यवनादि जातींला त्या भक्ष्य आहेत. ॥ वराच्या जन्मनक्षत्रांपासून वधूचें आणि वधूच्या जन्मनक्षत्रापासून वराचें जन्मनक्षत्र मोजावें. नंतर त्या दोन संख्येला ९ नीं भागून ३।७।५ बाकी राहिली तर तें नक्षत्र अशुभ जाणावें ॥ पुढें लिहिलेल्या अश्विन्यादि नक्षत्रांच्या योनि जाणाव्या.

गौः काली पशुभुङ्महिष्यथ पशुद्विट्द्वौ मृगौ श्वा क-
पिर्द्वौ बभ्रू कपिसिंहवाजिहरिगोनागाः क्रमाद्योनयः ॥
सिंहेभं महिषाश्वमोतुखनकं श्वैणं च कीशाविगोव्याघ्रं
बभ्रुफणीति भीरुवरयोः प्रेष्येशयोश्च त्यजेत् ॥ ३ ॥

गौरुत्तराफाल्गुन्याः । काली महिषी हस्तस्य । पशुभुक् व्याघ्रश्चित्रायाः । महिषी स्वात्याः । पशुद्विट् व्याघ्रः विशाखायाः । द्वौ मृगौ अनुराधाज्येष्ठयोः । श्वा मूलस्य । कपिर्वानरः पूर्वाषाढायाः द्वौ बभ्रू उत्तराषाढाऽभिजितोः । बभ्रू नकुलौ । कपिर्वानरः श्रवणस्य । सिंहो धनिष्ठायाः । वाजी अश्वः शततारकायाः । हरिः सिंहः पूर्वाभाद्रपदायाः । गौः उत्तराभाद्रपदायाः । नागो हस्ती रेवत्याः । इति योनिमभिधाय योनिवैरमाह सिंहेभमिति । सिंहश्च इभश्च सिंहेभं सिंहगजं । महिषाश्वं । ओतुखनकं मार्जारोंदुरं । श्वैणं श्वानमृगं । कीशावि वानरमेषं । गोव्याघ्रं । बभ्रुफणी नकुलसर्पं । इति वैरं भीरुवरयोः वधूवरयोः प्रेष्येशयोः प्रेष्यः सेवकः ईशः स्वामी एतयोश्च त्यजेत् वर्जयेत् ॥ ३ ॥

अश्विनी—अश्व	पुष्य—मेष.	स्वाती——महिषी.	अभिजित्—मुंगस.
भरणी—हस्ती.	आश्लेषा—मार्जार.	विशाखा——व्याघ्र.	श्रवण—वानर.
कृत्तिका—मेष.	मघा——उंदीर.	अनूराधा——मृग.	धनिष्ठा— सिंह.
रोहिणी—सर्प.	पूर्वा——उंदीर.	ज्येष्ठा——मृग.	शततारका—अश्व.
मृग—सर्प.	उत्तरा—गो.	मूळ——श्वान.	पूर्वाभाद्रपदा—सिंह.
आर्द्रा—श्वान.	हस्त—महिषी.	पूर्वाषाढा—वानर.	उत्तराभाद्रपदा—गो.
पुनर्वसु—मार्जार.	चित्रा——व्याघ्र.	उत्तराषाढा—मुंगस.	रेवती——हस्ती.

सिंह हस्ती; महिषी अश्व; मार्जार उंदीर; श्वान हरिण; वानर मेष; गो व्याघ्र; मुंगस सर्प यांचें परस्पर वैर आहे. वधूवरांच्या व स्वामिसेवकांच्या योनींचें वैर असतां तें वर्जावें.

राशि स्वामी आणि मित्र शत्रु ग्रह.

भेशा मंशुबुचंरबूशुमगुशाः शो गुः क्रियात्स्यू रवेर्मित्रा-
णीज्यकुजेंदवः शनिसितौ शत्रू विधोर्नो रिपुः ॥ मित्रे

सूर्यबुधौ कुजस्य विदरिः सूर्येंदुजीवा हिता ज्ञस्यार्का-
स्फुजितौ हितौ विधुररिः सूरेः सितज्ञावरी ॥ ४॥ मि-
त्राण्यर्ककुजेंदवोऽथ भृगुजस्यारी रवींदू हितौ मंद-
ज्ञौ च शनेः कुजेंदुरवयो नेष्टाः सितज्ञौ हितौ ॥

अथ ग्रहाणां वैरावैरं विवक्षुस्तावद्राशिनाथानाह भेशा इति। क्रियान्मेषात्सकाशात् भानां राशीनामीशा भेशा एते क्रमेण स्युः मं मंगलो मेषस्य शु शुक्रो वृषभस्येत्यादि स्पष्टं। रवेः ईज्यकुजेंदवो मित्राणि ईज्यो गुरुः कुजो भौमः इंदुश्चंद्र एते मित्राणि सुहृदः स्युः शनिसितौ शत्रू शनिः प्रसिद्धः सितः शुक्रः एतौ शत्रू वैरिणौ अर्थादन्ये उदासीनाः। विधोर्नो रिपुः विधोश्चंद्रस्य रिपुर्नास्ति सूर्यबुधौ मित्रे अन्ये सर्वे उदासीनाः कुजस्य भौमस्य वित् बुधः अरिः सूर्येंदुजीवाः हिताः मित्राणि अन्यौ समौ। ज्ञस्य बुधस्य अर्कास्फुजितौ रविशुक्रौ हितौ मित्रे विधुश्चंद्रः अरिः वैरी अन्ये समाः। सूरेः गुरोः सितज्ञौ शुक्रबुधौ अरी वैरिणौ॥ ४॥ अर्ककुजेंदवः रविभौमचंद्रा मित्राणि अन्ये समाः। भृगोः जातः भृगुजः तस्य भृगुजस्य शुक्रस्य रवींदू सूर्यचंद्रौ शत्रू मंदज्ञौ शनिबुधौ हितौ मित्रे अन्ये समाः। शनेः कुजेंदुरवयः अरयः सितज्ञौ मित्रे अन्ये समाः।

पुढच्या कोष्टकांतील मेषादि राशींचे स्वामी समजावे. मेषाचा मंगळ, वृषभाचा शुक्र इ०

राशि.	मे.	वृ.	मि.	क.	सिं.	क.	तू.	वृ.	ध.	म.	कुं.	मी
ग्रह.	मं.	शु.	बु.	चं.	र.	बु.	शु.	मं.	गु.	श.	श.	गु.

पुढील कोष्टकावरून रव्यादि ग्रहांचे मित्र सम शत्रु कोणते तें जणावें. रवीचे गुरु, मंगळ, चंद्र हे मित्र; शनि, शुक्र, शत्रु; आणि बुध सम इत्यादि.

ग्रह.	मित्र.	सम.	शत्रू.
रवि.	गु. मं. चं.	बु.	श. शु.
चंद्र.	र. बु.	मं. श. गु. शु.	०
मंगळ.	र. चं. गु.	शु. श.	बु.
बुध.	र. शु.	मं. गु. श.	चं.
गुरु.	र. मं. चं.	श.	शु. बु.
शुक्र	श. बु.	मं. गु.	र. चं.
शनि.	शु. बु.	गु.	मं. चं. र.

गण व कूट.

पूर्वाद्रांतककोत्तरंनरि सुरेऽर्कांत्यादितीज्यानिलेंदुश्रु-
त्यश्विनिमित्रमन्यदसुरे दैत्यैर्नृणां स्यान्मृतिः ॥ ५ ॥
स्याद्देवासुरयोः कलिर्नृसुरयोर्मध्यं स्वयोः सौहृदं नैस्व्यं
द्विव्ययके षडष्टसु विपद्वैपुत्र्यमर्थांकके ॥ शेषेऽर्था वि-
विधा विभैकचरणे भिन्नर्क्षराश्यैककं भिन्नांघ्र्येकभमेत-
योर्गणखगौ नाडी नृदूरं न च ॥ ६ ॥

अथ गणमाह। पूर्वास्तिस्र आर्द्रा प्रसिद्धा अंतकोभरणी कः रोहिणी उत्तरास्तिस्रः एतन्नक्षत्रनवकं सुरे देवे नरि भवति नृगणमित्यर्थः। अर्को हस्तः अंत्यं रेवती अदितिः पुनर्वसु ईज्यः पुष्यः अनिलः स्वाती इंदुर्मृगः श्रुति श्रवणः अश्विनी प्रसिद्धा मित्रं अनुराधा एतन्नक्षत्रनवकं सुरे देवे भवति देवगणमित्यर्थः। अन्यत् कृत्तिका आश्लेषा मघा चित्रा विशाखा ज्येष्ठा मूलं धनिष्ठा शततारका एतन्नक्षत्रनवकं असुरे भवति रक्षोगणमित्यर्थः। दैत्यैर्नृणां मृतिर्भवति ॥ ५ ॥ देवासुरयोर्देवदैत्ययोः कलिः स्यात् नृसुरयोर्नृदेवयोर्मध्यं स्यात् स्वयोर्मेलने सौहृदं स्यात्। अथ कूटमाह द्विव्ययके द्विर्द्वादशे नैस्व्यं निस्वस्य भावो नैस्व्यं निर्धनत्वं स्यात् षडष्टसु विपत् मरणं स्यात् वैपुत्र्यमर्थांकके अर्थांकके पंचमनवमे वैपुत्र्यं अनपत्यत्वं स्यात् शेषे उर्वरिते तृतीयैकादशे चतुर्दशमे उभयसप्तमे एकर्क्षे विविधार्थाः धनपुत्रपश्वादयः स्युः कथंभूते शेषे विभैकचरणे विगतं भैकचरणं नक्षत्रैकचरणं यस्मात् तथा तस्मिन्नक्षत्रैकचरणे कूटे अनिष्टं फलं श्रूयते। एकराशौ शुभोद्वाह एकभांशे मृतिप्रद इति। एकनक्षत्रस्य चत्वारो भेदा एकराशिभिन्नर्क्षं एकर्क्षं भिन्नराशिः एकराशिनक्षत्रं भिन्नचरणं एकराशिनक्षत्रचरणं चेति चत्वारो भेदाः तत्र एकराशिनक्षत्रचरणं निंदितं त्रिभैकचरण इति। अथ शुभकूटे यद्भिन्नर्क्षराश्यैककं भिन्ननक्षत्रराश्यैकत्वं यच्च भिन्नांघ्र्येकभं एतयोर्गणखगौ नाडी नृदूरं च न अत्र किमपि नावलोक्यं शुभ मित्यर्थः। नृदूरं वक्ष्यमाणं भिन्नांघ्र्येकभमित्यत्र भेदद्वयमागतं भवति एकर्क्षभिन्नराशिकं अपरं एकराशिनक्षत्र। भिन्नचरणं तस्मात् एकराशिनक्षत्रचरणं त्यक्त्वा त्रिषु भेदेषु गणादिकं न चिंतयेत् तत्र गणादिदोषे सत्यपि शुभं स्यादित्यर्थः॥ उक्तंच बृहस्पतिना। एकराशौ पृथक् धिष्ण्ये पृथग्राशौ तथैकभे। गणनाडी नृदूरं च ग्रहवैरं न चिंतयेत्॥ कालनिर्णये। दंपत्योरेकनक्षत्रे भिन्नपादे शुभावहम्। दंपत्योरेकपादे तु वर्षांते मरणं ध्रुवमिति ॥ ६ ॥

पूर्वाफल्गुनी, पूर्वाषाढा, पूर्वाभा०, आर्द्रा, भरणी, रोहिणी, उत्तराफ०, उत्तराषाढा, उत्तराभा० ह्या ९ नक्षत्रांचा मनुष्य गण हस्त, रेवती, पुनर्वसु, पुष्य, स्वाती, मृग, श्रवण, अश्विनी, अनूराधा ह्या ९ चा देवगण. कृत्तिका, आश्लेषा, मघा, चित्रा, विशाखा, ज्येष्ठा, मूळ, धनिष्ठा, शततारका ह्या ९ चा राक्षसगण. दैत्यांनीं मनुष्यांला मरण येतें.॥ देव आणि

राक्षस यांचा कलह होतो. मनुष्य आणि देव यांचें मध्यम जमतें. वधूवरांचा एक गण असतां त्यांची मैत्री होते. वधूवरांच्या जन्मराशि परस्पर मोजून २।१२ होतील तर निर्धनत्व जाणावें. ६।८ होतील तर विपत्ति आणि ५।९ होतील तर अनपत्यता येते बाकी सर्व कूटें शुभ जाणावीं; परंतु उभयतांच्या नक्षत्राचा चरण एकच असतां तें अशुभ होय. दोघांचें नक्षत्र भिन्न असून एकराशि असेल तर आणि भिन्न चरण असून नक्षत्र एक असेल तर गण, ग्रहमैत्री, नाडी, नृदूर हीं पाहण्याचें कारण नाहीं.

कूटापवाद आणि नाडी.

षट्काष्टे समभं च षष्ठसहितं चेच्छोभनं स्यात्समं भं द्विर्द्वादशके द्वितीयसहितं श्रेष्ठं स्त्रिया युग्घरिः॥ मूलेंद्रार्कभपाश्यजैकचरणादित्यार्यमेशाश्विभैर्याम्येंद्वीज्यभमित्रभाग्यवसुभत्वाष्ट्रांब्वाहिर्बुध्न्यभैः ॥ ७ ॥ अन्यैर्नाड्यइहैकनाडिनवके स्यातां द्विभे चेन्मृतिर्गोदादाक्षिणतः क्वचिन्नृपमुखे पार्श्वैकनाडी हिता॥ मैत्र्याद्धिव्ययमर्थनंदमपि सत् षट्काष्टकं वश्यतः षड्भिः स्त्री नृगणाः वरोऽस्त्रपगणः सत्कूटमैत्र्योस्तदा ॥ ८ ॥

अथ ग्राह्यषट्काष्टकं द्विर्द्वादशं चाऽऽह। षट्काष्टे सति समभं कर्ककन्यादि चेद्यदि षष्ठसहितं स्याच्चदा शोभनं स्यात् ग्राह्यं स्यादित्यर्थः। तद्यथा वृषः समभं तस्मात्सकाशात् षष्ठेन तुलाधारेण सहितं यदि भवति तदा ग्राह्यं स्यादित्यर्थः। तत्स्वामिनो मैत्र्यभावात् समभं अष्टमेन समं न ग्राह्यम्। एवमेव ग्राह्याग्राह्यं विलोकयेत्। अथ ग्राह्यं द्विर्द्वादशं चाऽऽह द्विर्द्वादशके समभं द्वितीयसहितं यदा भवति तदा श्रेष्ठं शोभनं स्यात् विपरीतमसत्। अत्र सिंहे विशेषमाह स्त्रिया युग्घरिरिति। विषमोऽपि सिंहः स्त्रिया कन्यया युक् युक्तः श्रेष्ठः। अथ नाडीमाह मूलेति। अत्र श्लोके तृतीयांतैस्त्रिभिः पादैः तिस्रो नाड्यः सूचिताः मूलं प्रसिद्धं इंद्रो ज्येष्ठा अर्कभं हस्तः पाशी शततारका अजैकचरणं पूर्वाभाद्रपदा आदित्यं पुनर्वसुः अर्यमा उत्तराफाल्गुनी ईश आर्द्रा अश्विभं अश्विनी एभिर्नक्षत्रनवकैरेकनाडी भवति याम्यं भरणी इंदुर्मृगः इज्यभं पुष्यः मित्रं अनुराधा भाग्यभं पूर्वाफाल्गुनी वसुभं धनिष्ठा त्वाष्ट्रं चित्रा अंबु पूर्वाषाढा अहिर्बुध्न्यं उत्तराभाद्रपदा एभिर्नवनक्षत्रैरेकनाडी भवति। अन्यैरुर्वरितैर्नक्षत्रैरेकनाडी एवं तिस्रो नाड्यो भवंति इह विवाहविषये यदा एकनाडीनवके द्विभे वधूवरयोर्भे नक्षत्रे चेत्स्यातां तदा मृतिर्मरणं स्यात्। अथ गौतम्यादिदक्षिणे देशे क्षत्रियादीनां च अन्यवध्वा अलाभे गतिमाह। गोदादाक्षिणतः गोदा गौतमी तस्याः दक्षिणतः दक्षिणे देशे सर्ववर्णे नृपमुखे क्षत्रियादौ सर्वदेशस्थे क्वचित् अन्यकन्याया अलाभे सति

पार्श्वैकनाडी हिता शुभा स्यान्न मध्यनाडी । उक्तंच रत्नकोशे । अग्रनाडीव्यधे भर्त्ता मध्य-नाडीव्यधे द्वयं । पृष्ठनाडीव्यधे कन्या म्रियते नात्र संशयः ॥ समासन्ने व्यधे शीघ्रं दूरव्यधे चिरेण तु । व्यधांतरभमानेन वर्षे दुष्टं प्रजायते । इति ब्राह्मणविषयं ॥ जठरे निर्धनत्वं च गर्भे मरणमेव च । पृष्ठे दौर्भाग्यमाप्नोति तस्मात्तां परिवर्जयेदिति ॥ ज्योतिःप्रकाशे । निधनं मध्यनाड्यां च दंपत्योर्नैव पार्श्वयोः । अस्य व्यवस्था तत्रैवोक्ता । करग्रहे पृष्ठनाड्यां न निंद्ये इति यद्वचः । तत्क्षत्रियादिविषयं गौतमीयाम्यतस्तथेति ॥ अथ पूर्वोक्तानां द्विर्द्वादशादीनां शुभत्वमाह मैत्र्येति । मैत्र्या ग्रहमैत्र्या द्विव्यर्य द्विर्द्वादशं अर्थनंदं पंचमनवमं सत् शुभं स्यात् वश्यादिषड्भिः षट्काष्टकं शुभं स्यात् वश्यभयोनिखचरगणनाडीभिः षडष्टकं शुभं स्यादि-त्यर्थः । अथ यदा स्त्री नृगणा वरोऽसुरगणो रक्षोगणः स्यात्तदा तन्मेलनं सत्कूटमैत्र्योः सत्योः शुभं स्यात् ॥ ७-८ ॥

षट्काष्टकांत समराशीपासून मोजून ६ होतील तर तें कूट शुभ होय. तसेंच द्विर्द्वादशकांत समराशीपासून मोजून २ होतील तर तेंही शुभ जाणावें. कन्याराशीनेंयुक्त सिंह शुभ होय. उदाहरण—वृषभापासून तूळापर्यंत ६ होतात आणि वृषभ सम आहे ह्मणून हें षडष्टकूट शुभ जाणावें. मिथुनापासून वृश्चिकापर्यंत ६ होतात; परंतु मिथुन विषम ह्मणून हें शुभ नाहीं.

मूळ, ज्येष्ठा, हस्त, शततारका, पूर्वाभाद्रपदा, पुनर्वसु, उत्तराफ०, आर्द्रा, अश्विनी ह्या ९ ची आद्य नाडी. भरणी, मृग, पुष्य, अनूराधा, पूर्वाफ०, धनिष्ठा, चित्रा, पूर्वाषाढा, उ-त्तराभा० ह्या ९ ची मध्यनाडी. यां शिवाय अन्यांची ह्मणजे कृत्तिका, रोहिणी, आश्लेषा, मघा, स्वाती, विशाखा, उत्तराषाढा, श्रवण, रेवती ह्या ९ नक्षत्रांची अंत्यनाडी होय. वधूचें व वराचें नक्षत्र एकाच नाडींत असल्यास मृत्युकारक जाणावें. गोदानदीच्या दक्षिणेकडील दे-शांत सर्व वर्णांला आणि सर्व देशांत क्षत्रियादिकांला दुसरी कन्या मिळत नसेल तर उभय-तांचीं नक्षत्रें आद्यनाडींत किंवा अंत्यनाडींत असतां शुभ मानावीं. राशिस्वामींची मैत्री अ-सतां द्विर्द्वादश व नवपंचम शुभ होतात. वश्य, नक्षत्र, योनि, ग्रह, गण, नाडी हीं ६ शुभ असतील तर षट्काष्टक शुभ होतें. शुभकूट आणि ग्रहमैत्री असेल तर वधूचा मनुष्यगण व वराचा राक्षसगण शुभ समजावा.

नृदुर, त्याचा अपवाद व दुःकूटाचीं दानें.

रक्षः स्त्री नृ पुमान् यदा वशमुखैः षड्भिर्युतं शोभनं
स्त्रीभान्ना निकटे नृदूरमशुभं खेटोडुमैत्र्योः शुभम् ॥
द्व्यर्के ताम्रसुवर्णमष्टरिपुके गोयुग्ममर्थांकके रौप्यं कां-
स्यमथैकनाडियुजि गोस्वर्णादि दत्त्वोद्वहेत् ॥ ९ ॥

अथ यदा रक्षः स्त्री रक्षोगणा स्त्री नृ पुमान् नृगणः पुरुषः स्यात्तदा वशमुखैः षड्भिः वश्यभयोनिखेचरकूटनाडीत्येतैः षड्भिर्युतं तन्मेलनं शुभं स्यात् । अथ नृदूरं सापवादमाह स्त्रीभादिति । स्त्रीभा स्त्रीनक्षत्रात् ना इति नृनक्षत्रं यदि निकटे समीपे भवति तदा नृदूरं

स्यात् कथंभूतं नृदूरं अशुभं अशुभफलदं इदं नृदूरं खेगोद्रुमैत्र्योः सत्योः शुभं स्यात् उद्द-मैत्री नक्षत्रमैत्री योनिमैत्रीतियावत्।अथ संकटे दुष्टकूटादौ दानमाह द्व्यर्कीति। द्व्यर्के द्विर्द्वादशे ताम्रसुवर्णादि दत्त्वा उद्वहेत् अष्टरिपुके षडष्टके गोयुग्मं गोमिथुनं दत्त्वा उद्वहेत् अर्थांकके पंचमनवके रौप्यं कांस्यं दत्त्वोद्वहेत्। अथैकनाड्यां दानमाह एकनाडेयुजि गोस्वर्णादि दत्त्वोद्वहेत। एकनाडीयोगे गोस्वर्णान्नवस्त्राणि बहूनि दत्त्वोद्वहेत्। तथा च राजमार्तंडे।षडष्टके गोमिथुनं प्रदद्यात्कांस्यं सरौप्यं नवपंचमे च। नाड्यां च धेन्वन्नसुवर्णवस्त्रं द्विर्द्वादशे ब्राह्मणतर्पणं च। उद्वाहतत्त्वे। ताम्रं हेमधनव्यये रजतयुक्कांस्यं शरांके वृषं गां दद्याच्च षडष्टके द्विजभुजि स्वर्णं च नाडीयुताविति.

वश्य, नक्षत्र, योनि, ग्रह, कूट, नाडी हीं ६ शुभ असतील तर कन्येचा राक्षसगण आणि वराचा मनुष्यगण असला तरी शुभ होय. वधूनक्षत्रापासून वराचें नक्षत्र समीप असतां नृदूर नांवाचा दोष होतो, तो अशुभ आहे. राशिस्वामींची व योनींची मैत्री असतां नृदूर शुभ जाणावें. द्विर्द्वादशक असतां ताम्र व सुवर्ण; षडष्टक असतां गोयुग्म (गाय बैल) नवपंचक असतां रौप्य, कांस्य आणि उभयतांची एकनाडी असतां गो, सुवर्ण, वस्त्र, अन्न हीं दानें देऊन विवाह करावा.

वर्ण, वश्य नक्षत्र, योनि ह्यांचे गुण.

भूर्वर्णैक्यवरोत्तमेऽथ वशभक्ष्येऽर्धं द्वयं मित्रयोः खं वैराशनके धरारिवशकेऽथो सद्वयोरग्नयः॥ मिश्रे तच्छकलं त्वथातिसुहृदोर्वेदास्त्रयो मित्रयोरेकः स्याद्द्विषतोः स्वभावगुणयोर्द्वौ खं महद्वैरिणोः ॥ १० ॥

अथ गुणविचारं त्रिभिर्वृत्तैराह।तत्राऽऽदौ वर्णगुणविचारमाह भूर्वर्णैक्येति। वर्णैक्यवरोत्तमे भूरेको गुणो ज्ञेयः वर्णयोरैक्यं यस्मिन्घटिते तद्वर्णैक्यं वर उत्तमो यस्मिन् तद्वरोत्तमं च उभयत्रापि एको गुणो ज्ञेयः अर्थाद्धीनवरे गुणाभावः। उक्तं च ज्योतिर्निबंधे। एको गुणः समे वर्णे तथा वर्णोत्तमे वरे। हीनवर्णे गुणः शून्यं केऽप्याहुः सदृशे दलमिति ॥ अथ वश्यगुणविचारमाह।वशभक्ष्ये अर्धं एकस्यार्धं गुणः वशभक्ष्यं यथा मनुष्याणां जलजा वश्या भक्ष्याश्च तत्र अर्धगुणो ग्राह्य एतत्तु द्विजादौ ज्ञेयं द्विजादयस्तु कदाचिच्छ्राद्धे पाठीनजातीयमत्स्यभक्षका भवंति न सर्वेषां तस्मात्वधूवरजातिं विचार्य योजनीयं हीनजातौ शून्यं यतः खं वैराशनके इत्यस्मिन्नेव श्लोके उक्तत्वात् एवमेव सिंहस्य सर्वे वश्या भक्ष्याश्च भवंति तत्र मनुष्या वैरभक्ष्यं वृश्चिकस्तु वैरी अन्ये वशभक्ष्यं अथ मित्रयोः परस्परंसुहृदोः द्वयं गुणद्वयं ज्ञेयं तत्र विचारः स्वजातौ मित्रत्वं प्रकटं मनुष्याणां मेषमृगाश्वमृगैः सह मित्रत्वं तत्रहीनजातीयानां पशवो वशभक्ष्यं तत्रार्धगुणः अन्यत्र द्वयं अथारिवशके धरा एको गुणः अरिवशकं यथा मनुष्याणां वृश्चिकः सिंहवृश्चिकयोर्नित्यं वैरं वृश्चिकदष्टः सिंहो मरणमाप्नोति इति लोके प्रसिद्धं तस्मादत्र गुणाभावः प्रथमं वशभक्षणे अन्यज्जनादित्युक्तं तस्मात्सुबुद्धिभिर्विचार्य

क्तव्यं ममात्र वश्यविचारणे बुद्धिरेवं स्फुरिता अत्र यदुक्तं तत् बुधैः शोधनीयं। ननु वश्यभक्षणे कोऽप्यों न वश्यो हरेरित्येवोक्तं त्वया कथमुक्तं सिंहस्य मनुष्या वैरिभक्ष्यमिति सत्यं तच्छ्लोकोक्तलक्षणं सर्वं सामान्यमस्ति अत एवोक्तं ग्रंथकर्त्रा अन्यज्जनादिति सिंहस्तु नरगजादिमतापिमारणेऽत्युत्सुकोऽन्येषां मारणे उदासीनोऽसदृशत्वात्। उक्तंच। वैरभक्ष्ये गुणाभावो द्वयोः सख्ये गुणद्वयं। वश्यवैरे गुणश्चैको वश्यभक्ष्ये गुणार्धकमिति॥ अथ तारागुणविचारमाह सद्वयोः उभयतः सत्तारयोः सतोः अन्वयस्त्रयोः गुणाः। एतदुक्तं भवति भे गण्येऽकहृते इत्यनेन प्रकारेण उभयतोऽपि यदि सत्तारे भवतस्तदा त्रयो गुणा इत्यर्थः। मिश्रे तच्छकलमिति। मिश्रे एकतः शुभा तारा एकतः अशुभा एवंविधे मिश्रे सति तच्छकलं तेषां त्रयाणां शकलं सार्धैको गुण इत्यर्थः। अन्यथा गुणाभाव इत्यर्थात्सिद्धं। उक्तंच। एकतो लभ्यते तारा शुभा चैवाशुभाऽन्यतः। तदा सार्धो गुणश्चैकस्ताराशुद्धे मिथस्त्रयः। उभयोर्न शुभा तारा तदा शून्यं समादिशेत्॥ अथ योनिगुणविचारमाह। अतिसुहृदोर्वेदाश्चत्वारो गुणा मित्रयोस्त्रयः। द्विषतोर्वैरिणोरेकः स्वभावगुणयोर्द्वौ महावैरिणोः खं शून्यं गुणः स्यात्। एवं पंचप्रकारेण योनिगुणा अस्य विवेकः। अष्टाविंशतिनक्षत्राणामश्वादयः सर्वाश्चतुर्दश योनयः तत्र सिंहेभं महिषाश्वमित्यादि यदुक्तं तन्महद्वैरम् तत्रापि महावैरे महिषाश्वं वानरमेषकं एतद्द्वयं उदासीनं स्वभावगुणं परस्परघाताभावात् अथैकयोनिषु अतिमित्रत्वं ज्ञेयं एकयोनिष्वपि गजयोः श्वानयोः मार्जारयोर्व्याघ्रयोः सिंहयोरेकयोनित्वेऽपि न मित्रत्वं परस्परकलहकारणात्। एतद्युग्मपंचकं स्वभावगुणमेतद्युग्मपंचकं तु महावैरस्थं महिषाश्वं वानरमेषमेतद्द्वयामित्येतद्युग्मसप्तकं स्वभावगुण व्याघ्रस्तु सर्पौदुरुनकुलेषु। उदासीनः सिंहोप्येवमेव। उदासीनः तथा एतौ व्याघ्रसिंहा अन्येषां वैरिणौ सर्पमार्जारयोर्वैरः श्वमेषयोर्मैत्रं गोमहिष्योर्मैत्रं उंदुरुसर्पयोर्वैरं एवं शत्रुमित्रादिकंउदासीनत्वं च विचार्य उक्तवद्गुणा ज्ञातव्या औदासीन्ये स्वभावगुणवद्गुणग्रहणं उदासीनानां गुणा यद्यपि स्वभावगुणे महिषाश्वे मेषवानरे च औदासीन्यं दृश्यते तस्मादेतद्द्वयं उदासीनं गुणग्रहणं कर्तव्यमित्यर्थाज्ज्ञायते। उक्तंच। महावैरे च वैरे च स्वभावे च यथाक्रमं। मैत्रे चैवातिमैत्रे च खेंदुद्वित्रिचतुर्गुणा इति॥ १०॥ △ 11592

उभयतांचा वर्ण एक असतां किंवा वधूराशीच्या वर्णापेक्षां वरराशीचा वर्ण उत्तम असतां १ गुण घ्यावा. दोघांच्या राशि एकमेकांला वश व भक्ष्य असतां ०॥० गुण; मित्र असतां २ गुण; शत्रु व भक्ष्य असतां गुण नाहीं. शत्रु आणि वश्य असतां १ गुण जाणावा. दोघांचीं नक्षत्रें शुभ असतील तर ३ गुण; एकाचें शुभ व एकाचें अशुभ असतां १॥ गुण घ्यावा. उभयतांच्या योनींची अतिमैत्री असतां ४ गुण; सामान्य मैत्री असतां ३ गुण; शत्रु असतां १ गुण; शत्रुत्व नाहीं व मित्रत्व नाहीं असें असतां २ गुण; आणि अतिवैर असता गुण नाहीं.

ग्रहांचे व गणाचे गुण.

एकेशोभयमित्रयोः शरमिता अर्धे समारातिके चत्वाः समामित्रके रिपुहिते भूमिर्द्युदासे त्रयः॥ ना देवो

मनुजा वधूरिह रसास्तद्वैपरीत्ये शराः षट् साम्येऽस्र
पपूरुषः सुरवधूरत्रैकको‍ऽन्यत्र खम् ॥ ११ ॥

अथ खेचरगुणविचारमाह। एक ईशो यस्मिन् तदेकेशं उभयत्र मित्रे यस्मिन् तदुभयमित्रं एकेशं च उभयत्र मित्रं च एकेशोभयमित्रे तयोः शरमिताः पंच गुणा ग्राह्या उभयत्रापि पंच पंच ग्राह्या इत्यर्थः। अर्धं समारातिके सम उदासीनः अरातिः शत्रुः एवं यस्मिन् मेलने तत्समारातिकं तत्र अर्धं एकस्यार्धं गुणाः स्युः रिपुहिते अरिसुहृदि भूमिः एकः द्व्युदासे त्रयः द्वौ उदासीनौ यस्मिन् तत्र त्रयो गुणाः। अनुक्ते गुणाभावः। उक्तंच। यत्रैकाधिपतित्वे ष मित्रत्वे गुणपंचकं। चत्वारः सममित्ते च द्वयोः साम्य त्रयो गुणाः॥ मित्रवैरे गुणश्चैकः समवैरे गुणार्धकं॥ परस्परं खेटवैरे गुणः शून्यं समादिशेदिति॥ अथ गणगुणविचारमाह नादेव इति। यत्र ना नरो देवगणः वधूर्मनुजा मनुष्यगणा भवति इह रसाः षट् गुणा ग्राह्याः तद्वैपरीत्ये तयोर्वैपरीत्यं तस्मिन् शरमिताः पंच गुणा ग्राह्या एतदुक्तं भवति यत्र नरो देवगणः वधूर्मनुष्यगणाऽत्र पंच गुणा ग्राह्या इत्यर्थः। षट् साम्ये गणसाम्ये षड्गुणा ग्राह्याः। यत्र अस्रपपूरुषः दैत्यगणः पुरुषः सुरवधूः देवगणा स्त्री भवति अत्रैकः एकगुणो ग्राह्यः अन्यत्र उक्तादन्यत्र खं शून्यं गुणो ग्राह्यः स्यात्॥ ११॥

वधूच्या व वराच्या राशींचा स्वामी एकच असतां किंवा त्यांची परस्पर मैत्री असतां ५ गुण; सम आणि शत्रु असतां ०॥० गुण; सम व मित्र असतां ४ गुण; शत्रु आणि मित्र असतां १ गुण; आणि दोनही परस्परांशीं सम असतां ३ गुण घ्यावे. वराचा देवगण आणि वधूचा मनुष्यगण असें असेल तर ६ गुण; ह्याच्या उलट ह्मणजे वराचा मनुष्यगण आणि वधूचा देवगण असें असतां ५ गुण; दोघांचा एक गण असेल तइ ६ गुण; वराचा राक्षसगण आणि वधूचा देवगण असतां १ गुण; याशिवाय अन्याचे शून्य गुण जाणावे.

कूटाचे व नाडीचे गुण.

दुष्कूटे यदि योनिमैत्रमबलादूरं तदांभोधयो नो चेत्खं
त्वनयोर्यदैकमिह भूर्भांघ्र्यैक्यके खं गुणः ॥ सत्कूटे व-
रदूरता भरिपुता षड्भिन्नराश्यैकभे पंचान्यत्र सुकू-
टके च गिरयोऽथो नाडिभेदे गजाः ॥ १२ ॥ इति घटितं ।

अथ कूटगुणविचारमाह दुष्कूट इति। दुष्कूटे द्विर्द्वादशादौ सति यदि योनिमैत्रं अबलादूरं स्त्रीदूरं स्यात् तदांभोधयश्चत्वारो गुणा ग्राह्या नो चेद्यदि योनिमैत्रमबलादूरं न स्यात्तदा खं शून्यं गुणः स्यात्। अनयोर्योनिमैत्रस्त्रीदूरयोर्मध्ये यत्र एकं स्यात् इह भूरेको गुणः भांघ्र्यैक्यके एकनक्षत्रैकचरणे खं शून्यं गुणो ग्राह्यः। अथ सत्कूटे सति यदि वरदूरता भरिपुता उभयोर्वैरं योनिवैरं च स्यात्तदा रसाः षड् गुणा ग्राह्या भिन्नराश्यैकभे पंच भिन्नरा-

शि च एकभं च अत्र पंच गुणा ग्राह्या उर्वरिते सुकूटे गिरयः सप्त गुणा ग्राह्याः। अथ नाडीविचारमाह। अथो नाडीति। नाडिभेदे गजा अष्टौ गुणा ग्राह्या अनुक्ते गुणाभावः। इति मुहूर्तमार्तंडे घटितम्॥ १२॥

दुष्टकूट असून योनिमैत्री व स्त्रीदूरता असेल तर ४ गुण; दोनही नसतील तर शून्य; योनिमैत्री आणि स्त्रीदूरता ह्या दोहोंतील कोणतेंही एक असतां १ गुण; उभयतांचें नक्षत्र व चरण एक असतां शून्य गुण समजावे. शुभकूट असून नृदूरता आणि योनिवैर असेल तर ६ गुण; दोघांच्या राशि भिन्न आणि नक्षत्र एक असेल तर ५ गुण; यांशिवाय दुसऱ्या सर्व शुभकूटांचे ७ गुण घ्यावे. वधूवरांची नाडी भिन्न असतां ८ गुण घ्यावे.

पुढील पृष्टांवर गुणमेलनाचें कोष्टक दिलें आहे.

घटिताचे गुणमेलनाचें कोष्टक.

		रा.	मे.	मे.	मे.	वृ.	वृ.	वृ.	मि.	मि.	मि.	क.	क.	क.	सिं.	सिं.	सिं.	क.	कं.
		भा.	१	१	·।·	·।।।·	१	·।।·	·।।·	१	·।।।·	·।·	१	१	१	१	·।·	·।।।	१
रा.	भा.	न.	अ.	भ.	कृ.	कृ.	रो.	मृ.	मृ.	आ.	पु.	पु.	पु.	आ.	म.	पू.	उ.	उ.	ह.
मे.	१	अ.	३६	३३	३२	२४	२१	२२	२७	२८	१९	२३॥	३१॥	२८	२७॥	२१॥	३२	११	१२
मे.	१	भ.	३४	३६	३४	३१	२२॥	१४॥	१९	२६	२७	३१॥	३३॥	२५॥	३२॥	२४॥	३०॥	२०॥	२०
मे.	·।·	कृ.	३२॥	३२	३६	३३	१०	१६॥	२०	२२	२१	२५	२३॥	२३॥	२९	२६॥	२६॥	१५॥	१५॥
वृ.	·।।।·	कृ.	१८॥	१८॥	३६	३६	३४	३२॥	२५॥	२५॥	२५॥	२२	२४	२०	१८	२३॥	३१॥	२८	२८
वृ.	१	रो.	२३॥	२४॥	१३	३०	३६	३४॥	३५॥	३२	२९	२६	१८	१२	१०	४	२७॥	३४	३४
वृ.	·।।·	मृ.	२४	११	११॥	३२॥	३६	३६	३५	३३	२९॥	२६	२०	२१	१८	१५	२५	३१	३४
मि.	·।।·	मृ.	२८	२९	२३॥	२७॥	३५	३६	३६	३४	२१	२०॥	१३॥	१३॥	२२॥	१८	२९॥	३१॥	३२॥
मि.	१	आ.	२०	१८	२३	३३॥	३२॥	३४	३३	३६	३४	२३	२३॥	१५॥	२३॥	१९	२१	२४	२४
मि.	·।।।·	प.	३०	२७॥	२३	२७॥	३०॥	३१॥	२०॥	३४	३६	२४	२३	१६॥	२१॥	२५॥	२०॥	२३	२०॥
क.	·।·	पु.	२३॥	२९॥	२५॥	२२	२५	२६	३०॥	१३	३३	३६	३४	३२॥	२२	२६	२२	१८॥	१८॥
क.	१	पु	३०	२४	२७	२४	२१	१९	१३॥	२४	२३	३४	३६	३४	२५	२१	३०	१६॥	१६॥
क.	१	आ.	२६	२६	२२॥	१३	१२	२०	१४॥	१५॥	१५॥	३२	३४	३६	२०॥	२१	१४	२१॥	२०॥
सिं.	१	म.	२२	२८॥	३१	१७	१०	१८	२१॥	२२॥	२०॥	२२	२५	२२॥	३६	३६	३२	१८॥	१५॥
सिं.	१	पू.	२६	२४॥	३२॥	२०	२०	१६	१९॥	२८	२६॥	२९	२३	१९	३६	३६	३४	३०	२१॥
सिं.	·।·	उ.	१७	३२	३२	२०	२६	२५	२८	२०॥	२०॥	२३	३१	३१	३२	३४	३६	३३	१५
कं.	·।।।·	उ.	१३	३२	१६	३४	३४	३२॥	३१॥	२३॥	२३॥	२०	२८	२३॥	२३॥	२१	३४	३६	३५
कं.	१	ह.	१३	२०	२७॥	२८	३३	३४	३३	३०॥	२३॥	२०॥	२८॥	२३॥	२४॥	२८॥	२०	३५	३६
कं.	·।।·	चि.	१४	७	२०	३१	२८	२०	१९	२६	२४॥	२१॥	१३॥	२८॥	२९॥	१५॥	१४॥	३०॥	३३
तू.	·।।·	चि.	२३॥	१६	१९॥	२४॥	२१	१३	२०	२७	३५॥	२२	१३	२७	२५	११॥	१७॥	१८	३४
तू.	१	स्वा.	३०॥	२९॥	१७॥	१२॥	१५॥	२७	३४	३३	३४॥	२२॥	२८	१५	१२॥	२४॥	२५॥	२६॥	३४
तू.	·।।।·	वि.	२२॥	२४॥	२१॥	१६॥	११॥	९॥	३५॥	२७॥	२१	२२॥	२२॥	१९॥	१७॥	१९॥	१७॥	१८॥	२५॥
वृ.	·।·	वि.	१७॥	२५॥	१५॥	२०	१५	२३	१३	१३॥	१३॥	२०	२०	११॥	११॥	२३॥	११॥	१८॥	१९
वृ.	१	अ.	२४॥	१९॥	१९॥	२४॥	२८॥	२५॥	११	१६	२०॥	१७	९	२१	२०	२०	२८	२५	२०
वृ.	१	ज्ये.	१२	१९॥	२४॥	२९॥	२०॥	२३॥	१३	३	५	११॥	२१	२६	२३	२०॥	१५॥	१२	१२
ध.	१	मू.	२८	२८	३३	२०	१४	१४	२१	१३	१३	१०॥	१९॥	२६	३२	२६॥	१७	१६॥	१३
ध.	१	पू.	३४	२६	३४॥	१५	२०	१२	१९	२७	२७	२४॥	१६॥	२८॥	३२॥	३४॥	३२	३२॥	२०
ध.	·।·	उ.	३२	३३	३४	१६	११॥	१८	२४	२७	२७	२४॥	२४॥	१०॥	२३	३२	३२॥	१२	१८॥
म.	·।।।·	उ.	२८	२८॥	१५॥	२६	२३	२९॥	२१॥	२३॥	२३॥	२८	२८	१४	१६	२०॥	२०॥	२७	२७
म.	१	श्र.	२८	२७	२१	२१	२१	२४	२५	२२॥	२३॥	२८	२८	१५	१३	१८	१९॥	२२	२७
म.	·।।·	ध.	२१	१२	२६	३१	२८	२०	११	१८	१६॥	२०	१२	२६	२६	१५	१२	१८॥	२०
कुं.	·।।·	ध.	२१	१२	२६	३१॥	२८	२०	१२	१९	१७॥	१४	१०	२०	२५	११॥	१८॥	१४॥	२९
कुं.	१	श.	१६	२२	२८	२२॥	२६॥	२८	२०	१२	१२	८॥	१५	२१	२५॥	१९॥	११॥	७॥	१०॥
कुं.	·।।।·	पू.	१९	२६	२०	३४	३२॥	३२॥	२४॥	१७	१७	१३॥	२१॥	१४	१९॥	२५॥	१६॥	१२॥	१५
मी.	·।·	पू.	२१॥	२९॥	२३॥	३३॥	२७	२७	२७	२७	१८	१७	२६	७॥	३०	२३	१८	१८॥	१८
मी.	१	उ.	३१॥	२३॥	३१॥	३१॥	२७	१९	१९	२७	२८	२६	१९	२०	३०	१५॥	२५	२९	२८
मी.	१	रे.	३२	३०	१८॥	१८॥	१८	२७	२७	२६	२६॥	२५॥	२३	१३	१८॥	२२	२२	२६	२७

घटिताचे गुणमेलनाचें कोष्टक.

कं.	तू.	तू.	तू.	वृ.	वृ.	वृ.	ध	ध.	ध.	म	म.	म.	कुं.	कुं.	कुं.	मी.	मी.	मी.	
·॥·	·॥·	१	·।॥·	·।·	१	१	१	१	·।·	॥·	१	·॥·	·॥·	१	·॥·	·।·	१	१	
चि.	चि.	स्वा.	वि.	वि.	अ	ज्ये.	मू	पू.	उ.	उ	श्र.	ध.	ध.	श.	पू.	पू.	उ.	रे.	
२४	२३॥	२९	२३॥	१९॥	२४	१५	२१	३३	३१	३६	२७	२१	२१	१६	१०	२२	३१	३४	१
५	१३॥	१९॥	२२॥	१८॥	१५॥	१९॥	३४	२६	३४	२८॥	२७॥	११	११	२७	२५	३०॥	२४	३२	२
१९॥	२७॥	१५॥	१९॥	१६॥	१८॥	२७॥	३३॥	२८	२०	१४॥	२४	२५	२६	२७	२०	२५॥	२६॥	१०॥	३
२८	२०	७॥	१८॥	२०॥	१६॥	३०॥	२२॥	२३॥	९॥	१४	२०॥	३१॥	३०॥	३१॥	२४॥	२१॥	२१॥	१४	४
३४	१७	१३॥	६॥	१४	२९॥	२४॥	१५	३१	१२॥	१८	२६	३४॥	३३	३१॥	३१	२८	२८	३०	५
२१	१०	२३	१५॥	२३॥	२१॥	२५॥	१६	१२	१८	२३॥	३४	२१	२०	२८	२०॥	२७	२९	२८	६
२१	२१	३४	३४॥	२४	११	१५॥	२३	१९	१८	२१॥	२६	१३	१४	२९	२४॥	२७	२९	२८	७
३०	३४	३४	३४	२१॥	१७	४	१४	२८	२९	२४॥	२९	१९	२०	१३	८	२०॥	२८	२८	८
२७॥	२७॥	३४	२९	१६॥	२१॥	७	१५	२७	२७	२३॥	२४॥	१८	१९॥	१४	१०	१९	२८	२८	९
२२॥	२०	२८	२३	२१	२६	११॥	१०॥	२३॥	२६	२६	२७	२१	१४	८॥	११॥	२०	३६	२५	१०
१२॥	१२	२७	२२॥	२१	१८	११	९॥	१४॥	२२॥	२६	२७	२३	६	१५	१०॥	८	१८	२७	११
२८॥	२७	६	१०	१६॥	२०	२६	२५	१७॥	९॥	२३	२३	२६	९	२०	१३	२४	३१	१३	१२
२८॥	२४॥	१०	१९	३२॥	२४॥	३२	३२॥	१६॥	१७	४	४	१९	२४॥	२४॥	१८	१८	१८	११॥	१३
१४	१६॥	२४॥	१८॥	२४॥	२२॥	३०॥	३२॥	२४॥	३२॥	१९॥	१८	५	९॥	१८॥	२४॥	२४	१६	२४	१४
१९॥	१५॥	२५॥	१५	२१॥	३०॥	२२।	२३	३२॥	३२॥	१९॥	१९	१२	१६॥	१०॥	१०॥	१५	२६	२४	१५
३०	२०॥	३०॥	२२॥	१८	२७	१३	२४	२९॥	२९॥	१६	२६	१८	१६	९॥	११	१८	३०	२८	१६
३३	२६	३२॥	२४॥	२०	२७	१४	१५	२७	२६॥	२५	२६	२१	१७	१०॥	१३	१८	३०	२८	१७
३६	३३	२६	३०॥	२४	११	२५	२६	१२	२२	१८॥	१९	१८	१९	२२॥	१७	२०	१२	२२	१८
३४	३६	३२॥	३२॥	३२॥	७॥	११॥	२१	१२	२२	२६॥	२६	२८	२४	३०॥	२६	२४	५	५	१९
२८	३३	३६	३६	२३	२०॥	२७॥	२३	२७	१८	२३॥	२४	२७	२७	२८	३४	२०	२१	१३	२०
३२॥	३२॥	३३	३४	३६	१७॥	२१॥	२६	२०	१४	१८	१६	३०	३०	३१	२०	१५॥	१४॥	७	२१
२६	१९॥	२६॥	२६	३२	३६	३१॥	२८॥	२३	१७॥	१३	१५॥	२४॥	२४॥	२५॥	११॥	२६	०५	१९॥	२२
१२	८	३२	१८	३३	३६	३६	२४॥	३२॥	३०॥	२६	३१	१६	११	२१	२४॥	३१	२५	३४	२३
२५	२१॥	१६॥	२१॥	२१॥	३६	३६	३६	२०	२५	२१॥	२०॥	२१॥	२४॥	२६	१०॥	१६॥	१८	२८	२४
२७	२१	२६	२७	३२॥	१४॥	२४	३४	३६	३२॥	२२॥	२६॥	३०॥	२७	२०॥	१३॥	१६	२६	२८	२५
[illegible]	१८	१९	२६	३१॥	४॥	३२॥	३४	३६	३६	२४	३४	१६॥	१३॥	२३॥	२७	३०॥	१७॥	३२॥	२६
२०	२७	१९	१९	२३॥	३२	३२॥	३२॥	२४	३६	३६	२६	३२॥	३३	२२॥	२९॥	३२	३२	२४	२७
१७	३१॥	३१॥	२३॥	१९॥	२७॥	२२	२८॥	२५	३३	३६	३६	३२	३१॥	१८॥	३१॥	३०	३०	२२	२८
२०	२७	२२॥	१७॥	१४	२७	२३	१९॥	२८	२७	३४	३६	३६	३६	१९॥	२९॥	२७॥	२९॥	२२॥	२९
१७	२४	२९	३०॥	२७	१३	२७	२४॥	९॥	१८	३२	२७	३४	३६	२५	२५	२४	१४	२२॥	३०
१७	२५	२७	३१॥	२६	१२	२६	२२॥	१५॥	२४॥	२६॥	२९	३१	३४	३६	३२॥	२७॥	८	१५॥	३१
२५	२३	२८	२३	१७	२१	१९	३२॥	२४	२४	२६	१८॥	२५	३३॥	३६	३६	१८	१०॥	२७॥	३२
१७॥	३१	३३	३३	२७॥	२७॥	३४	१६॥	१९॥	३०॥	३२॥	२३॥	१८॥	३२॥	३३	३४	३६	३४	२१॥	३३
२०	१३	२०॥	१४॥	२७	२६	१३	२३॥	३०॥	३१	२९॥	३०॥	३१	१७॥	१०	१७॥	३४	३६	३०॥	३४
११	५	२१	१३॥	२६	१९	३४	३१॥	२३॥	११॥	२९॥	२१॥	२२	८॥	१७॥	२०	३३	३६	३६	३५
२२	१८	१२	८	१८॥	२७	२९	२८	३०	२२॥	२९॥	२३	२९॥	१५॥	१७॥	२०॥	३०॥	३४	३४	३६

विवाहकाल.

स्त्रीणामष्टमवर्षतस्त्रिषु नृणां तीर्णव्रतानामयुक्ष्वेब्दष्व-त्रच राधमाघयुगयोर्मार्गे विवाहः शुभः॥ज्येष्ठं पूर्वजयो-स्त्यजेद्धिमरुचिं ज्ञेज्योनखेटान्वितं यन्मासादिजनुर्भवं प्रथमके गर्भे त्यजेन्नानुजे ॥ १३ ॥

अथ स्त्रीणां विवाहकालमाह स्त्रीणामिति। स्त्रीणामष्टमवर्षतः सकाशात् त्रिषु वर्षेषु विवाहः शुभः स्यात् अष्टमनवमदशमेषु शुभः स्यादित्यर्थः। तथाच संवर्तः। अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा च रोहिणी। दशवर्षा भवेत्कन्या द्वादशे वृषली मतेति॥गौरीदानान्नागलोकं वैकुंठं रोहिणीं ददत्। कन्यादानाद्ब्रम्हलोकं रौरवं तु रजस्वलेति॥ रजस्वलेति वृषलीपर्यायः। तथाच कारिकायामुक्तं। षडब्दमध्ये नोद्वाह्या कन्या वर्षद्वयं यतः। सोमो भुंक्ते ततस्तद्वद्गंधर्वश्च तथाऽनल इति॥ अस्य वाक्यस्य सहायिनी श्रुतिरपि। सोमः प्रथमो विविद इत्युपक्रम्य सोमोददद्गंधर्वाय गंधर्वो ददद्ग्नय इत्यंता।नन्वस्य विरोधो ब्रह्मपुराणे गौतमीमाहात्म्ये भानुतीर्थवर्णने विष्टिभानुसंवादे दृश्यते। भानुरुवाच। चतुर्थाद्वत्सराद्भूर्ध्वं यावन्न दशमात्ययः। तावद्विवाहः कन्यायाः पित्रा कार्यः प्रयत्नत इति॥ सत्यं। अत्र पुराणवाक्यं शूद्रादिविषयं न श्रौतस्मार्तब्राह्मणादिविषयं इत्यविरोधः। सप्तमवर्षे विषमत्वान्नारदादिभिः स्त्रीविवाहे नांगीकृतं तस्माच्छास्त्रतत्ववेदिनाऽऽचार्येण सर्ववर्णानामविरुद्ध-मेवोक्तं स्त्रीणामष्टमवर्षतस्त्रिष्विति। कथितकालादूर्ध्वं कदाचिद्वरालाभनिमित्तादौ समवर्षेषु द्वादशचतुर्दशषोडशेषु विवाहो ग्रंथांतरे उक्तः कालनिर्णयदीपिकाविवरणे स्वयंवरार्थं कालद्वयमुक्तं जीवत्पितृकाया ऋतौ वर्षत्रयानंतरं स्वयंवरकालः। अदातृकाया अपि ऋतौ वर्षत्रयानंतरं स्वयंवरकालः। अदातृकाया इत्येतत्सर्ववर्णसाधारणं।कन्याप्रदातारः कालनिर्णयदीपिकायामुक्तः। पिता पितामहो भ्राता माता बंधुर्यदा न हि।ऋतौ वर्षत्रयादूर्ध्वं कन्या कुर्यात्स्वयंवरमिति॥ बौधायनोऽप्याह। वर्षाणि त्रीण्यृतुमती कांक्षेत पितृशासनं। ततश्चतुर्थे वर्षे तु विंदेत सदृशं पतिमिति॥ अथ पुंसां विवाहकालमाह नृणामिति। नृणां तीर्णव्रतानां कृतव्रतविसर्गाणां अयुग्मेषु विषमेषु अब्देषु वर्षेषु विवाहः शुभः स्यात्।नुर्विशेषे उक्तवर्षेषु कर्तव्य इत्याह अत्र राधमाघयुगयोः अत्र विषमवर्षेषु राधो वैशाखः माघः प्रसिद्धः अनयोर्युगे युगले राधयुगं वैशाखज्येष्ठौ माघयुगं माघफाल्गुनावित्यर्थः।मार्गे मार्गशीर्षे विवाहः शुभः स्यात्। एते पंच मासा बहुसंमताः। एषु ज्येष्ठं ज्येष्ठमासं पूर्वजयोः प्रथमजातयोः द्वयोस्त्यजेत् अर्थादेकतरे ज्येष्ठे सति न त्यजेत्। दोषांतरमाह हिमरुचिं चंद्रं ज्ञेज्योनखेटान्वितं बुधगुरुरहितान्यग्रहयुक्तं पापग्रहशुक्राणामन्यतमयुक्तं त्यजेद्।निष्टफलश्रवणात्। मासाद्यं जनिसंभवमिति त्याज्यप्रकरणोक्तं यत्तस्य विशेषनिर्णयमाह यन्मासादीति। स्पष्टार्थं। नारदः। न जन्ममासे नक्षत्रे न जन्मदिवसेऽपि वा। आद्यगर्भे सुतस्यापि दुहितुर्वा करग्रह इति॥ १३।

जन्मापासून ८।९।१० ह्या तीन वर्षांत स्त्रियांचा आणि वेद, व्रतें झाल्यावर समावर्तनानं-

तर विषमवर्षांत पुरुषांचा विवाह करणें शुभ होय वैशाख, ज्येष्ठ, माघ, फाल्गुन, मार्गशीर्ष हे पांच महिने विवाहाला शुभ होत. वधू आणि वर हीं दोघेंही प्रथमगर्भोत्पन्न असतील तर त्यांच्या विवाहाला ज्येष्ठ मास सोडावा. बुध व गुरु ह्यांवांचून दुसऱ्या ग्रहांनीं युक्त चंद्र सोडावा. त्याज्य प्रकरणांत जन्ममासादि अशुभ आहे तें प्रथमगर्भोत्पन्नाला सोडावें कनिष्ठांला सोडूं नये.

विवाहनक्षत्रें आणि वेध.

मूलांत्यार्कमघास्थिरेंद्वनिलयुङ्मैत्रं विवाहे शुभं पापत्यक्तमनिंदुभुक् खलयुतं भोग्यं च विद्धं च भम् ॥ विश्वेंद्वोर्यममित्रयोर्द्विकभयोः पैत्र्यर्क्षहर्योर्मिथोऽत्यार्यम्णोः पुनरस्त्रपोर्वरुणभस्वात्योरुभाहस्तयोः ॥ १४ ॥

अथ विवाहनक्षत्राणि सवेधान्याह मूलांत्यार्केति। मूलं प्रसिद्धं अंत्यं रेवती अर्को हस्तः मघा प्रसिद्धा स्थिराणि रोहिण्युत्तरात्रयं इंदुर्मृगः अनिलं स्वाती एभिः सहितं मैत्रं अनुराधा विवाहे शुभं शुभफलदं। अथैतेषूक्ते निंद्यमाह पापत्यक्तं असत् अनिंदुभुक् चंद्राभुक्तं अशुभं एतदुक्तं भवति पापग्रहत्यक्तं नक्षत्रं चंद्रभुक्तिरहितं न शुभं स्यात् खलयुक्तं पापग्रहयुक्तं भोग्यं विद्धं न शुभं स्यात्। अथ वेधमाह विश्वेंद्वोः उत्तरामृगयोः यममित्रयोः भरण्यनुराधयोः। द्विकभयोः कस्य भे कभे द्वे च ते कभे च द्विकभे रोहिण्यभिजितौः तयोः। पैत्र्यर्क्षहर्योः मघाश्रवणयोः मिथः परस्परं अंत्यार्यम्णोः रेवत्युत्तराफाल्गुन्योः पुनरस्त्रपोः पुनर्वसुमूलयोः वरुणभस्वात्योः शततारास्वात्योः उभाहस्तयोः उत्तराभाद्रपदाहस्तयोः मिथः परस्परं वेधः स्यात् इत्युत्तरश्लोकेनान्वयः ॥ १४ ॥

मूळ, रेवती, हस्त, मघा, रोहिणी, उत्तराफ०, उत्तराषा०, उत्तराभा०, मृगशीर्ष, स्वाती, अनूराधा हीं ११ नक्षत्रें विवाहाला शुभ होत. पापग्रहानें सोडिलेलें परंतु चंद्रानें न भोगिलेलें असें आणि खलग्रहानेंयुक्त भोग्य व विद्ध अशीं नक्षत्रें विवाहाला शुभ नाहींत. उत्तराषाढा, मृग; भरणी, अनूराधा; रोहिणी, अभिजित्; रेवती, उत्तराफ०; पुनर्वसु, मूळ; शततारका, स्वाती; उत्तराभा०, हस्त; ह्या दोन दोन नक्षत्रांचा पंचशलाकचक्रांत परस्पर वेध होतो.

वेधनिर्णय.

वेधोऽयं करपीडने निगदितो नान्येषु तेषु स्मृतो वेधः सप्तशलाकके शिवदिशः काशानवाद्यैर्युतं॥ वेधोंऽत्यादिमयोर्द्विकात्त्रिमितयो रंध्र्योर्मिथः सद्ग्रहैर्विद्धे भे चरणं त्यजेत्खलखगैःसर्वं त्विहांघ्रिं क्वचित् ॥ १५ ॥

अथ कर्मविशेषेण वेधनिर्णयमाह वेधोऽयमिति। अयं वेधः करपीडने विवाहे पूर्वं मुनिभिर्निगादितः नान्येषु अन्येषु शुभकर्मसु अयं वेधो नोक्त इत्यर्थः। तेषु विवाहान्यकर्मसु सप्तशलाकके स्मृतः किंभूते सप्तशलाकके चक्रे शिवादेशः ईशान्याः सकाशात् काशानवाद्यैर्युते कृशानुः देवता यस्येति कार्शानवं कृत्तिका सा आद्या येषां तानि तैर्युते ईशान्यात्र दिग्प्रदक्षिणं कृत्तिकादिनक्षत्रयुक्तमित्यर्थः। विवाहादृते सर्वकर्मसु सप्तशलाकाचक्रे वेधोऽवलोकनीय इति। अथपादवेधमाह वेधोऽन्त्यादिमयोरिति। अंत्यादिमयोः चतुर्थप्रथमयोः द्विकात्रिमितयोः द्वितीयतृतीययोः अंघ्र्योश्चरणयोः मिथः परस्परं वेधः स्यात्। अथास्य निर्णयमाह सत्खगैः शुभग्रहैः भे नक्षत्रे विद्धे सति चरणं त्यजेत् खलखगैः पापग्रहैः विद्धे सति सर्वं नक्षत्रं त्यजेदित्यर्थः। इहास्मिन् पापविद्धे क्वचिदन्यमुहूर्तालाभे सति अंघ्रिं चरणं विद्धं त्यजेदित्यर्थः। उक्तंच मांडव्येन। धिष्ण्यं सौम्यग्रहैर्विद्धं पादमात्रं परित्यजेत्। क्रूरैस्तु सकलं त्याज्यमिति वेधविनिश्चय इति। वैद्यनाथः। वेधमाद्यंतयोरंघ्र्योरन्योन्यं द्वितृतीययोः। क्रूरैरपि त्यजेत्पादं केचिदूचुर्महर्षय इति ॥ १९ ॥

मागच्या श्लोकांतील वेध विवाहाला मात्र सांगितला तो अन्यकर्माला घेऊं नये. उभ्या सात रेघांवर आडव्या सात रेघा काढून त्या चक्रांत ईशान्य दिशेपासून कृत्तिकादि सर्व नक्षत्रें मांडून त्या सप्तशलाकचक्रांत होणारा वेध विवाहावांचून सर्व कर्माला सांगितला आहे. ज्या दोन नक्षत्रांचा वेध होतो, त्यांतील एकाच्या प्रथम चरणास ग्रह असतां दुसऱ्याच्या चतुर्थचरणास वेध होतो आणि दुसऱ्या चरणाला असतां तिसऱ्या चरणाला वेध होतो. शुभग्रहांनीं वेध होत असलेल्या नक्षत्राचा विद्ध चरण सोडावा. खलग्रहांनीं वेध होणारें. सर्व नक्षत्र सोडावें. अन्य मुहूर्त नसल्यास चरण ही सोडावा. (उभ्या पांच रेघांवर आडव्या पांच रेघा काढून त्यांच्या कोनावर दोन दोन रेघा काढिल्या म्हणजे तें पंचशलाका चक्र होतें. त्यांत ईशान्य दिशेपासून कृत्तिकादि नक्षत्रें मांडावीं आणि त्यावरून पंचशलाका वेध पहावा.) पुढच्या आकृतीं वरून दोन ही चक्रांचे वेध स्पष्ट समजतील.

पंचशलाकाचक्रं.

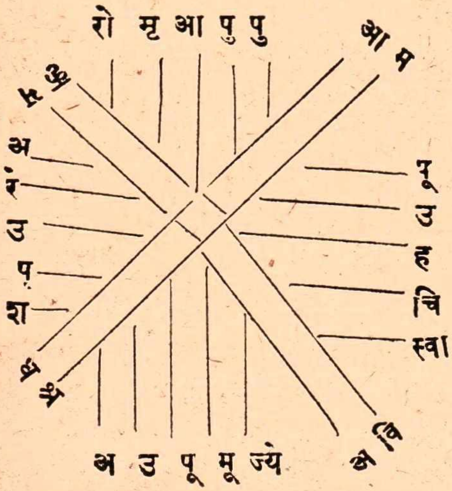

सप्तशलाकाचक्रं.

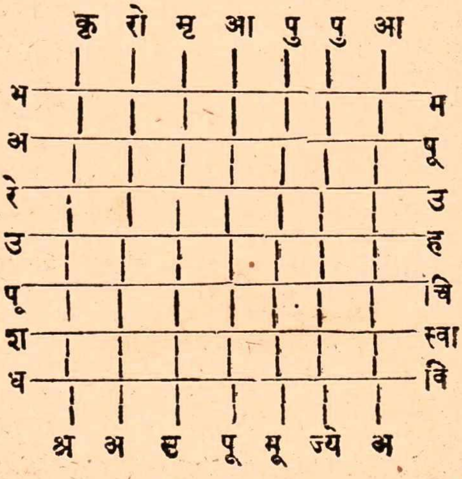

सप्तशलाका वेधाचीं नक्षत्रें.

क्षेपकः ॥ भाग्याद्ये पितृयाम्यभेऽग्निहरिभे विश्वेंदुभेंऽत्या
र्यमे पुष्येंद्रे द्विकभे स्मरारिजलभें चित्राजपादे मिथः ॥
मूलर्क्षादितिभे द्विदैववसुभे सार्पानुराधे व्यधोऽहिर्बुध्न्या-
र्कभयोश्च पाश्यनिलयोः सप्ताख्यचक्रे स्मृतः ॥ १ ॥

पूर्वाफ—अश्विनी.	पुष्य—ज्येष्ठा.	विशाखा—धनिष्ठा.
मघा—भरणी	रोहिणी—अभिजित्.	आश्लेषा—अनूराधा.
कृत्तिका—श्रवण	आर्द्रा—पूर्वाषाढा.	उत्तराभाद्रपदा—हस्त.
उत्तराषाढा—मृगशीर्ष.	चित्रा—पूर्वाभाद्रपदा.	शततारका—स्वाती.
रेवती—उत्तराफ०.	मूळ—पुनर्वसु.	

वर लिहिलेल्या दोन दोन नक्षत्रांचा सप्तशलाकाचक्रांत परस्पर वेध होतो. जसा पूर्वाफाल्गुनीला कोणी ग्रह असतां अश्विनीला वेधहोतो; आणि अश्विनीला असतां पूर्वाफल्गुनीला होतो.

वेधाचे अपवाद व लत्ता. ११५८२

लग्नेशे भवगेऽथवा शशिनि सद्दृष्टे शुभे वांऽग्गे होरा-
यां च शुभस्य वा व्यधभयं नास्तीति पूर्वे जगुः ॥ भौ-
मात्र्याकृतिषट्जिनाष्टनखभं हंत्यग्रतो लत्तया खेटोऽ-
र्कोऽर्कमितं शशी मुनिमितं पूर्णो न सन्मालवे ॥ १६ ॥

अथ वेधभंगमाह लग्नेश इति । लग्नेशे लग्नस्वामिनि भवगे एकादशगे सति वेधस्य दोषो नास्तीत्येको भंगः । अथवा शशिनि सद्दृष्टे सति द्वितीयो भंगः । वा इत्यथवा शुभे शुभग्रहे चंद्रवर्जिते अंगगे लग्नगे सति तृतीयो भंगः । शुभस्य होरायां चेति चतुर्थो भंगः । एषामन्यतमे सति व्यधभयं नास्तीति पूर्वे मुनयो जगुः आहुः । तथाच वसिष्ठः । लग्ने शुभे सौम्ययुतेक्षिते वा लग्नाधिनाथो भवगस्तथा वा । कालाख्यहोरा च तथा शुभस्य भवेद्धि दोषस्य तथा विभंग इति । उद्वाहतत्त्वेऽपि । सद्ग्रहदृक्तनुगे शुभे व्यधभयं नो वाऽयगे लग्नपे होरायां च शुभस्य वा शशिनि सद्दृष्टेऽपि चार्यैरुदीरिति । अथ लत्तामाह भौमादिति । भौमात्सकाशात् खेटो राहुंतः क्रमात्त्र्याकृत्यादि भं नक्षत्रं अग्रतो लत्तया हंति भौमः तृतीयं बुधः आकृतिर्द्वाविंशतिमितं गुरुः षष्ठं शुक्रः जिनमितं चतुर्विंशं शनिरष्टमं राहुः नखमितं विंशं लत्तया हंति अर्कः सूर्यः अर्कमितं द्वादशं शशी पूर्णचंद्रमाः मुनिमितं सप्तमं । अग्रतो लत्तया हंति तत् हतं नक्षत्रं मालवे मालवदेशे न सत् न शुभं स्यात् । उक्तंच । लत्ता मालवके देशे पातं कोशलके तथा । एकार्गलं तु काश्मीरे वेधं सर्वत्र वर्जयेत् ॥ १६ ॥

इष्टलग्नाचा अधिपति एकादशस्थानीं असतां; अथवा चंद्रावर शुभग्रहाची दृष्टि असतां; किंवा लग्नीं शुभग्रह असतां; अथवा शुभग्रहाची होरा असतां वेधाचें भय नाहीं, असें पूर्वीचे ऋषि बोलतात. वेधाचे हे ४ अपवाद आहेत. मंळग ज्या नक्षत्राला असतो त्या पासून पुढें तिसऱ्या नक्षत्रावर लत्ता मारितो. बुध २२ व्या; गुरु ६ व्या; शुक्र २४ व्या; शनि ८व्या, राहु २० व्या; रवि १२ व्या; आणि पूर्ण चंद्र ७ व्या नक्षत्रावर लत्ता मारितो. ज्या नक्षत्रावर लत्ता असते तें मालव देशांत मंगल कार्याला शुभ नव्हे. अर्थात् अन्यदेशांत लत्तेचा दोष नाहीं.

ग्रहण दोष व संक्रांति दोष.

षण्मासं ग्रहणोडु चंद्रतनुगं विद्धर्क्षजन्मर्क्षके त्याज्ये जन्मभलग्नके तनुगते सूर्यान्मनूडु त्यजेत् ॥ दंतद्व्यंकदृशोऽर्कतो युगगजास्तर्काः खबाणेंदवो नाडीः संक्रमणे त्यजेद्द्विविषदां प्रायो रवेर्दूषिताः ॥ १७ ॥ (* पाठभेदः ॥ त्याज्याः संक्रमणे रवींदुकुजसौम्यानां रदद्व्यंकदृङ्नाड्योऽब्ध्यष्टगुरोः शनेः खतिथयः शुक्रस्य षण्णाडिकाः ॥) १७

अथ दोषांतराण्याह। षण्मासमिति। षण्मासं षण्मासपर्यंतं ग्रहणोडु ग्रहणनक्षत्रं चंद्रतनुगं चंद्रगतं लग्नगतं च त्याज्यं चंद्रगतमिति यस्मिन्दिने चंद्रमसा युक्तं भवति तच्चंद्रगतं दिननक्षत्रमितियावत्। तनुगं यथाऽश्विन्यां ग्रहणे जाते सत्र्यंशत्रयोदशभागांतरमेषलग्ने सति अश्विनीलग्नस्था स्यात् एवं भरण्याद्यपि ग्रहणोडु इत्यनेनैवान्यान्यप्युत्पातदुष्टानि त्याज्यानि। विद्धर्क्षं विद्धनक्षत्रं जन्मर्क्षं जन्मनक्षत्रभेते उभे तनुगे त्याज्ये। भं च लग्नं च भलग्ने जन्मनि भलग्ने जन्मभलग्ने त एव जन्मभलग्नके जन्मराशिजन्मलग्नेतनुगे त्याज्ये लग्नांतर्गतनक्षत्रज्ञानाय स्वकल्पितसूत्रं। नवघ्नं तनुवेदाप्तं सैकं स्यात्तारकं तनौ। अर्कक्षात् सूर्यनक्षत्रात् मनूडु चतुर्दशनक्षत्रं त्यजेत्। अथ सूर्यादीनां राशिसंक्रमेण त्याज्यघटिका आह त्याज्या इति। रविचंद्रकुजसौम्यगुरुशुक्रमंदानां संक्रमणे क्रमेण रदद्व्यंकदृगित्यादय उक्तसंख्यनाड्यस्त्याज्याः। तद्यथा रविसंक्रमणे रदनाड्यो द्वात्रिंशद्घटिका वर्ज्याः संक्रमणसंत्पूर्वतः षोडश घटिकाः परतः षोडशघटिका एवं द्वात्रिंशद्घटिकास्त्याज्या इत्यर्थः। तथाच चंद्रसंक्रमणे द्वे नाड्यौ भौमसंक्रमणे नव घटिका बुधसंक्रमणे द्वे घटिके त्याज्ये गुरोः संक्रमणे अब्ध्यष्टौ चतुरशीतिघटिकाः शनेः संक्रमणे खतिथयः १५० पंचाशदधिकशतघटिकाः। शुक्रस्य षट् नाडिकास्त्याज्या इत्यर्थः। अत्र बाहुल्येन सर्वापेक्षया रवेः संक्रमणनाड्योबहुभिराचार्यैर्दूषिता इत्यर्थः॥ १७॥

---

* धनुश्चिन्हान्तर्गतयोर्द्वयोः श्लोकार्धयोः पाठतो भेदः परंचार्थतस्त्वैक्यमेवास्त्यथापि द्वितीयाद्यान्तिमचरणेऽस्ति किंचिदर्थाधिक्यमतएवात्र ग्रन्थकर्त्रा द्वयोः संग्रहः कृतोऽस्तीति सुधीभिरूह्यम्.

ज्या नक्षत्रावर ग्रहण लागतें तें नक्षत्र ग्रहणाला ६ महिने होईपर्यंत चंद्रगत किंवा लग्नगत झालें असतां शुभकर्माला सोडावें. ज्या दिवशीं ज्या नक्षत्राला चंद्र जातो, तें त्या दिवसाचें दिवसनक्षत्र ह्मणतात ह्मणून चंद्रगत ह्मणजे दिवसनक्षत्र समजावें. प्रत्येक लग्नांत सवादोन नक्षत्रें असतात, अश्विनी ग्रहणनक्षत्र असतां मेषलग्नाचे १३ अंश २० कला भोगेपर्यंत अश्विनी असतें ह्मणून तें लग्नगतनक्षत्र जाणावें. पुढें २६ अंश ४० कला होईपर्यंत भरणी लग्नगत होतें. याप्रमाणें लग्नगतनक्षत्र जाणावें. विद्धनक्षत्र व जन्मनक्षत्र लग्नगत होतील तर सोडावीं जन्मराशि व जन्मलग्न हीं लग्नगत सोडावीं. सूर्य ज्या नक्षत्राला असेल त्यापासून १४ वें नक्षत्र सोडावें. ग्रहांचें एकाराशींतून दुसऱ्या राशींत जाणें ह्याला संक्रमण ह्मणतात. रवीच्या संक्रमणाला ३२ घटिका; चंद्राच्या २ घ०, मंगळाच्या ९ घ०,बुधाच्या२ घ०, गुरूच्या ८४ घ०,शुक्राच्या ६ घ०,शनीच्या १६० घटिका संक्रमण होण्यापूर्वी अर्ध्या व पुढें अर्ध्या अशा सोडाव्या. सर्वांपेक्षां रवीच्या फारच दोषयुक्त आहेत.

संधिदोषादि व भद्राकरणाचा काल.

षट् षष्टिर्ऋतुसंधितस्तिथिभयुक्संधौ द्विनाड्यौ ग्रहा-
त्तत्पादैर्दिवसांस्त्रिवेदषडिभान्प्रागार्धितान् संत्यजेत् ॥
उत्पातेऽव्यहमुद्गमं च शिखिनो राकाष्टमीप्राग्दले विट्-
प्रांत्ये कृतरुद्रयोरबहुले कृष्णे निरेकेष्विह ॥ १८ ॥

अथ संधिदोषमाह षडिति। ऋतुसंधितो वसंतादिऋतुप्रवृत्तेः षट्षष्टिः षड्भिरधिका षष्टिः६६ घटीनां षट्षष्टिस्त्याज्येत्यर्थः। ऋतुप्रवृत्तिलक्षणं रत्नमालायां। मृगादिराशिद्वयभानुभोगात् षड्र्तवः स्युः शिशिरो वसंतः ग्रीष्मश्च वर्षा च शरच्च तद्वद्धेमंतनामा कथितोऽत्र षष्ठ इति। तिथिभयुक्संधौ तिथिनक्षत्रयोगानां संधौ द्विनाड्यौ पृथक् द्वे द्वे घटिके त्याज्ये। अथ पूर्वमुक्तं ग्रहजनिमांतोद्भवं सूतकमिति तत्र ग्रहणलक्षणसूतकमाह ग्रहादिति। ग्रहात् ग्रहणतः सकाशात् उपरि तत्पादैस्तच्चरणैर्ग्रहपादैः त्रिवेदषडिभान् ३।४ ६।८ दिवसांस्त्यजेत्। एतदुक्तं भवति पादैकमात्रग्रहणे त्रीन् दिवसांस्त्यजेत्। अर्धग्रहणे चतुरो दिवसांस्त्यजेत्। त्रिपादग्रहणे षट् दिवसांस्त्यजेत्। सर्वग्रहणेऽष्ट दिवसांस्त्यजेत्प्राग्ग्रहणात् प्राक् प्रथमतः अर्धितान् त्रिवेदादीन् दिवसांस्त्यजेत्। एतदुक्तं भवति पादग्रहणे त्रयाणामर्धं तद्यथा पादग्रहणे ग्रहाणत्पूर्वं सार्धैकदिवसं नवति ९० घटिकास्त्याज्याः। अर्धग्रहणे चतुर्णामर्धं द्वौ दिवसौ पादत्रयग्रहणे षण्णामर्धं त्रीन् सर्वग्रहणेऽष्टानामर्धं चतुरो दिवसान् ग्रहणात्पूर्वं त्यजेत् उपरागो। ग्रहो राहुग्रस्ते त्विंदौ च पूष्णि चेत्यमरः। शार्ङ्गीयविवाहपटले। सर्वग्रासे दिनान्यष्टौ शुभकार्येषु वर्जयेत्। त्रिभागोने षट् दिवसानर्धग्रासे चतुर्दिनं॥ चतुर्थांशे त्रिरात्रं तु ग्रहणे चंद्रसूर्ययोरिति॥ अत्राप्यंतरालेऽनुपातो ज्ञेयः। तथाचाऽऽर्ष्टिषेणः। ग्रहणात्त्रिदिनं पूर्वं परतो दिनसप्तकमिति सर्वग्रहणविषयं ॥ ज्योतिःप्रकाशेऽपि। खग्रासे सर्वपादोनं खंडांघ्र्यल्पे तु वासराः। गजाश्वेष्वब्धिरामाब्जा नेष्टाः

स्युः प्राग्दले ग्रह इति । अथोत्पाते वर्ज्यकालमाहोत्पातेऽह्यहमिति । उत्पाते भूकंपनिर्घात-महोल्कानिपातादिकेऽह्यहं । अद्रिमितानामह्नां समाहारोऽह्यहं सप्ताहमित्यर्थः । उत्पाते जाते सति सप्ताहं शुभकर्मणि त्यजेदित्यर्थः । दोषांतरमाह उद्गमं च शिखिनः केतोः उद्गमं उदयं त्यजेत यावत्केतूदयस्तावन्मंगलं न कुर्यादित्यर्थः । तथाचाऽऽर्ष्टिषेणः । परं सप्ताह-मुत्पाते त्यजेत्केतूदये शुभामिति । भद्राकालमाह राकाष्टमीप्राग्दले विट् स्यात् राका पूर्णि-माऽष्टमी प्रसिद्धा अनयोस्तिथ्योः प्राग्दले पूर्वार्धेविट् विष्टिः स्यात् कृतरुद्रयोः प्रांत्ये कृ-तं चतुर्थी रुद्र एकादश्यनयोः प्रांत्ये विट् स्यात् । एतद्भद्राचतुष्टयमबहुले शुक्लपक्षे स्यात् कृष्णे निरेकेष्विहोक्तेषु तिथिषु निरेकेष्वेकरहितेषु कृष्ण कृष्णपक्षे विट् स्यात्। भद्रापवा-दः शार्ङ्गीयविवाहपटले दूषितोऽतःकारणादत्र नोक्तः ॥ १८ ॥

वसंतादि सर्व ऋतूंच्या संधीपासून ६६ घटिका; तिथि, नक्षत्र, योग, ह्यांच्या संधीच्या २ घटिका; आणि ग्रहणापासून एकपाद ग्रास असतां ३ दिवस, द्विपाद ग्रासाला ४ दिवस, त्रिपाद ग्रासाला ६ दिवस व पूर्णग्रास असतां ८ दिवस, ग्रहणापूर्वी अर्धे व पुढें अर्धे असे सोडावे. भूकंप मोठा उल्कापात इत्यादि उत्पाता पुढें ७ दिवस सोडावे. धूमकेतु उगवत असे पर्यंत शुभकार्य करूं नये. शुक्लपक्षांत पूर्णिमा; अष्टमी ह्यांच्या पूर्वार्धांत आणि चतुर्थी, एका-दशी ह्यांच्या उत्तरार्धांत नियमानें भद्राकरण येतें. ह्या तिथींतून एक उणा केल्यानें होणा-ऱ्या तिथि कृष्णपक्षांत भद्रा येण्याच्या होतात. ह्मणजे कृष्णपक्षांत चतुर्दशी सप्तमी यांच्या पूर्वार्धांत आणि तृतीया दशमी ह्यांज्या उत्तरार्धांत भद्राकरण येतें.

गंडांत, चंडायुध, एकार्गल.

सार्पैंद्रांतिमभांततोऽब्धिघटिकं पूर्णांततोऽध्यर्धकं की-टांत्यालिविरामतः कुघटिकं गंडांतमूर्ध्वाधरम्॥ सावै-शूव्यहगाख्ययोगविरतौ भं तत्र चंडायुधं दुर्योगे दिन-भाच्च साभिजिदयुग्भेऽर्कस्तदेकार्गलः ॥ १९ ॥

अथ गंडांतलक्षणमाह सार्पैंद्रांतिमभेति । सार्पमाश्लेषा इंद्रो ज्येष्ठा अंतिमभं रेवती ए-षामंतः । तस्मात्कालात्प्राक्परं पूर्वापरतोऽब्धिघटिकं गंडांतं स्यात् । अब्धयश्चतस्रो घटिका यस्मिन्नित्यब्धिघटिकं चतुर्घटिकमित्यर्थः । एतदुक्तं भवति उक्तनक्षत्रांतात्पूर्वतो घटिका-द्वयं परतो घटिकाद्वयमेवं घटिकाचतुष्टयं नक्षत्रगंडांतम् अथ तिथिगंडांतमाह पूर्णांततोऽ-ध्यर्धकं पूर्णाः पंचमीदशमीपूर्णिमाऽमास्तासामंततः अध्यर्धकं द्विघटिकं गंडांतं पूर्वापर-तः स्यात् । अथ लग्नगंडांतमाह कीटांत्यालिविरामतः कुघटिकं कीटः कर्काटकोऽन्त्यो मीनः अलिर्वृश्चिकः एषां विरामोऽवसानं तस्मात्कुघटिकं प्रागर्धघटिका परतोर्धघटिका एवमे-कघटिकं लग्नगंडांतं स्यात् । अथ चंडायुधमाह सावैशूव्येति । सा साध्ययोगः वै वैधृतिःशू शूलः व्य व्यतीपातः ह हर्षणः ग गंडः एतदाख्ययोगानां विरतिरवसानं तत्र यद्भं नक्षत्रं तस्माचंडायुधं स्यात् चंड प्रचंड महत् एवंविधमायुधं यस्य स्यात् तस्मात्तन्नक्षत्रं वर्ज्यमि-

त्यर्थः। अथैकार्गलमाह दुर्योगे दिनभादिदि। विष्कंभातिगंडशूलगंडव्याघातवज्रव्यतीपातपरिघवैधृतयो नव दुर्योगाः। एषामन्यतमे सति दिनभादिननक्षत्रात् साभिजिदयुग्मेता अभिजिता सह युग्मे विषम नक्षत्रे यदाऽर्कः सूर्यो भवति तदैकार्गलः स्यादेकाऽर्गलाशुभावरोधिनी यस्मिन्नित्येकार्गलः शुभफलावरोधक इत्यर्थः॥ १९॥

आश्लेषा, ज्येष्ठा, रेवती ह्या नक्षत्रांच्या शेवटच्या २ घटिका आणि मघा, मूळ, अश्विनी ह्यांच्या आरंभाच्या २ घ० मिळून ४ घटिका नक्षत्रगंडांत समजावें. पूर्णातिथि ह्मणजे पंचमी, दशमी, पूर्णिमा, अमावास्या ह्यांच्या शेवटची १ घटिका आणि षष्ठी, एकादशी, प्रतिपदा ह्यांच्या आरंभाची १ घटिका मिळून २ घटिका तिथिगंडांत असतें कर्क, मीन वृश्चिक ह्या लग्नांच्या शेवटील ·॥· घटिका आणि सिंह, मेष, धन ह्यांच्या आरंभाची ·॥· घटिका मिळून १ घटिका लग्नगंडांत होय. साध्य, वैधृति, शूल, व्यतीपात, हर्षण, गंड हे ६ योग संपण्याच्या वेळीं जें नक्षत्र असतें त्याला चंडायुध ह्मणावें. विष्कंभ, अतिगंड, शूल, गंड, व्याघात, वज्र, व्यतीपात, परिघ, वैधृति हे ९ दुर्योग असतां दिवस नक्षत्रापासून अभिजितासह महानक्षत्रापर्यंत मोजून सूर्य विषमनक्षत्रीं असेल तेंव्हां एकार्गल दोष आहे असें जाणावें.

यामार्धे, कुलिक, काल, कंटक, यमघंट.

सूर्याद्यामदलं दिवैव निगमाद्यश्वीषुनागत्रिषट्संख्याकं कुलिकं दिवेंद्ररविदिङ्नागर्तुवेदद्विकम्॥ व्येकं तन्निशि षोडशांशमपरे तिथ्यंशमुज्झंति तैः कालं कंटकमैनिघंटममरेज्यज्ञास्फुजिद्भ्यः क्रमात्॥ २०॥

अथ वारदोषमाह। सूर्यात्सकाशाद्वारेषु क्रमेण निगमादिकं यामदलं यामार्धमुज्झंति त्यजंति मुनय इति शेषः। निगमाश्चत्वारः तन्मितं रवौ सप्तमितं चंद्रे अश्विनौ द्वौ तन्मितं भौम इषुमितं बुधे नागा अष्टौ तन्मितं गुरौ त्रिमितं शुक्रे षण्मितं शनावेतद्यामदलं दिवैवोज्झंति न रात्रौ। अथ कुलिकादीनाह। इनादौ सूर्यादौ वारे दिवा इंद्रादिकं षोडशांशं दिनमानस्य षोडशांशो ग्राह्यः तेन गण्यास्ते षोडशांशा ग्राह्या इत्यर्थः। तं कुलिकमुज्झंति। अपरे तिथ्यंशं पंचदशांशं कुलिकमुज्झंति। तन्निशि तद्रात्रौ च व्येकं एकरहितं इंद्रादिकं षोडशांशं पंचदशांशमुज्झंति। तद्यथा। रवौ दिवा इंद्रमितं चतुर्दशं तद्रात्रौ त्रयोदशं सोमे दिवा द्वादशं तद्रात्रौ एकादशमित्यादि। अथ तैरेव इंद्रादिभिर्मुहूर्तैरमरेज्यज्ञास्फुजिद्भ्यः सकाशात् क्रमात् कालं कंटकमैनिघंटं इनस्यापत्यं पुमानैनिर्यमस्तस्य घंटो यमघंट इत्यर्थः। तमुज्झंति एतदुक्तं भवति अमरेज्यो गुरुः तस्मात्सकाशात् तैरेवेंद्रादिभिर्मुहूर्तैः कालमुज्झंति ज्ञात् बुधात् तैरेवेंद्रादिभिः कंटकं आस्फुजिच्छुक्रः तस्मात्सकाशात् तैरेवेंद्रादिभिर्मुहूर्तैरैनिघंटंयमघंटमुज्झंति॥ २०॥

रविवारापासून अनुक्रमानें ४।७।२।५।८।३।६ हीं यामार्धें अशुभ होत. यामार्धाचा दिव-

सास मात्र दोष असतो. रविवारापासून दिवसात क्रमानें १४।१२।१०।८।६।४।२ हे कुलिक दोष असतात. त्या प्रत्येकांत एक उणा केला ह्मणजे १३।११।९।७।५।३।१ हे रात्रीचे कुलिक होतात. दिवसाचे कुलिक गुरुवारापासून मोजिले ह्मणजे काळदोष होतात. बुधवारापासन मोजिल्यानें कंटक होतात. आणि शुक्रवारापासून मोजिल्यानें यमघंट होतात. कोणी दिनमानाचे १६ भाग करितात, किती एक १५ भाग करितात. प्रत्येक भाग मुहूर्त होय. वरील सर्व दोष शुभकार्याला सोडावे. स्पष्ट समजण्या करितां पुढील कोष्टकांत आहेत ते पहा.—

कोष्टक.

वार	यामार्ध	कुलिक दिवा	कुलिक रात्रौ	काळ	कंटक	यमघंट
रवि	४	१४	१३	८	६	१०
सोम	७	१२	११	६	४	८
मंगळ	२	१०	९	४	२	६
बुध	५	८	७	२	१४	४
गुरु	८	६	५	१४	१२	२
शुक्र	३	४	३	१२	१०	१४
शनि	६	२	१	१०	८	१२

दुर्मुहूर्त, महापात मृत्युयोग.

शुक्रेंद्वीज्ययमेषु गोंकरविभूतुल्या मुहूर्ता दिवा दुष्टाः स्युः कुजनिश्यगो य इतरे संत्यर्धयामादिषु ॥ प्रेक्ष्यः संप्रति वृद्धितुर्यचरणे ब्रह्मद्वितीयेऽपमःसूर्याद्या अनुविश्वपाशियमलेंद्वह्यर्कभैर्मृत्युदाः ॥ २१ ॥

अथ दुर्मुहूर्तानाह शुक्रेति । शुक्रः प्रसिद्धः इंदुश्चन्द्र इज्यो गुरुर्यमः शनिरेषु क्रमेण गोंकरविभूतुल्या मुहूर्ता दिवा दुष्टाः स्युः दुर्मुहूर्ता इत्यर्थः । कुजनिश्यगः कुजनिशि अगः सप्तमो मुहूर्तो दुर्मुहूर्तः। ग्रंथांतरे अर्यम्णाऽर्के तुहिनकिरणे राक्षसब्राह्मसंज्ञावित्यादि बहवो दुर्मुहूर्ता उक्ताः। अत्र स्वल्पा उक्तास्तेषां परिहारमाह य इतरे दुर्मुहूर्ता ग्रंथांतरे पठितास्ते सर्वे अर्धयामादिषु संति अतोऽत्र मया नोक्ताः यत अर्धयामादीनां त्यागे तेऽपि त्यक्ताः स्युः किं ग्रंथविस्तरेणेति भावः। एतत्तु सुज्ञा ज्ञास्यंति यथा रवौ चतुर्दशो मुहूर्तो दुर्मुहूर्तः कुलिकोऽपि चतुर्दशोऽत्र मुहूर्तः तयोरेकत्र सद्भाव इत्यन्येऽपि विचारगम्याः। नन्वेवं चेत्तर्हि पूर्वैर्व्यर्थं पठितं मैवं तैस्त्वनधिकाधिकदोषविवक्षयोक्तमिति न दोषः। अथ पातसंभवकालमाह प्रेक्ष्य इति । संप्रति सांप्रतं वृद्धितुर्यचरणे वृद्धियोगस्य चतुर्थचरणे तथा ब्रह्मद्वितीये ब्रह्मयोगस्य द्वितीयचरणेऽपमः क्रांतिपातो विलोक्यो ब्रह्मसिद्धांताद्यु-

क्तप्रकारेण विलोक्य इत्यर्थः। अथ मृत्युं सर्वत्र वर्जयेदित्युक्तत्वात् मृत्युयोगमाह सूर्याद्या इति। सूर्याद्या अर्कादयः क्रमेण अन्वादिभिर्नक्षत्रैः सह मृत्युदाः स्युः। अनु अनुराधा विश्वे उत्तराषाढा पाशी शततारका यमलौ अश्विनी इंदुर्मृगः अहिराश्लेषा अर्कभं हस्तः एतदुक्तं भवति अर्कः अनुराधया सह युक्तो मृत्युदः सोम उत्तराषाढया भौमः शततारकया बुधः अश्विन्या गुरुर्मृगेण शुक्र आश्लेषया शनिर्हस्तेन सहिता मृत्युदः स्यादित्यर्थः ॥ २१ ॥

दिवसास शुक्रवारीं ९ वा, सोमवारीं ९ वा, गुरुवारीं १२ वा, शनिवारीं १ ला; आणि रात्रीस मंगळवारीं ७ वा हे दुर्मुहूर्त होत. यां शिवाय जे इतर दुर्मुहूर्त आहेत ते अर्धयामादिकांतच असतात ह्मणून येथें सांगितले नाहींत. ग्रंथकार ह्मणतो—सध्या ह्मणजे १४९३ शकांत ग्रंथ रचिला त्या वेळीं वृद्धियोगाच्या चतुर्थ चरणांत आणि ब्रह्मायोगाच्या द्वितीय चरणांत महापात येत असतो तो पहावा. (महापात कसा काढावा हें गणित ग्रंथांत असतें, पंचांगांत गणितानें सिद्ध करून व्यतीपात पातप्रवृत्ति आणि वैधृतिपातप्रवृत्ति लिहिली असते तेच महापात होत.) रविवारीं अनूराधा, सोमवारीं उत्तराषाढा, मंगळवारीं शततारका, बुधवारीं अश्विनी, गुरुवारीं मृगशीर्ष, शुक्रवारीं आश्लेषा, शनिवारीं हस्त अशीं नक्षत्रें आलीं असतां मृत्यु योग होतो.

विषघटी व त्यांचे अपवाद.

पंचाश ५० जिन २४ खाग्नय ३० श्च खकृता ४० आखंडला १४ मूर्छना २१ स्त्रिंश ३० द्विंश २० रदाः ३२ खराम ३० नख २० धृत्ये १८ काश्विनौ २१ विंशतिः २० ॥ शक्रें १४ द्रौ १४ दश १० वासवा १४ रसशराः ५६ सिद्धा २४ नखा २० शा १० दिशो १० धृत्य १८ ष्टी १६ जिन २४ खाग्नयोऽ३० श्वित इमाभ्योऽग्रेऽब्धिनाड्यो विषम् ॥ २२ ॥ नक्षत्रस्य गतैष्ययोगगुणितः स्वस्वध्रुवः षष्ठि हृत्स्पष्टः स्यादत ऊर्ध्वमब्धिघटिकाः स्पष्टाः स्युरेवं कृताः ॥ चंद्रः सौम्यभगोऽथवा शुभ सुहृद्दृष्टोऽथ वा स्वांशगः कोणास्ताभ्रसुखेषु वा विषभयं हंतीह सांगेऽगपः ॥ २३ ॥

अथ विषघटिका आह पंचाशदिति। अश्विनः सकाशात् नक्षत्रेषु इमाभ्यः पंचाशज्जिनेत्यादिभ्यो घटिकाभ्योऽग्रे परतोऽब्धिनाड्यश्चतुर्नाड्यो विषं स्यात् एतदुक्तं भवति अश्वि-

न्यां पंच, शद्घटिकाभ्योऽनंतरं चतुर्नाड्यो विषं। एवमन्यत। अत्रांकन्यास एवव्याख्यानम् २२ अथैषां ध्रुवकानां स्पष्टीकरणमाह नक्षत्रस्येति। नक्षत्रस्य गतैष्ययोगेन गुणितः स्वस्वध्रुवः पंचाशज्जिनादिः षष्टिहृत् स्पष्टः स्यादत ऊर्ध्वं स्पष्टध्रुवानंतरं अब्धिघटिकाश्चतुर्नाड्यो विषं स्यात्। एवमुक्तप्रकारेण कृताः सत्यः स्पष्टाः स्युः। एतदुक्तं भवति। ध्रुवश्चतुर्नाड्योऽपि नक्षत्रगतैष्ययोगगुणिताः कार्याः षष्टिहृताः कार्याः ताः स्पष्टाः स्युः स्पष्टानंतरं चतुर्नाड्यो विषाख्या ज्ञेयाः। अथ विषघटीनामपवादमाह चंद्र इति। चंद्रः सौम्यभगः शुभग्रहराशिगः सन् विषभयं हंति। अथवा शुभसुहृद्दृष्टः शुभश्चासौ सुहृच्च तेन दृष्टः सन् विषभयं हंति। अथवा स्वांशगः स्वनवांशे वर्तमानः सन् विषभयं हंति वा इत्यथवा कोणास्ताभ्रसुखगोऽपि चंद्रो विषभयं हंति कोणे पंचमनवमे अस्तभं सप्तमं अभ्रं दशमं सुखं चतुर्थं एतत्स्थानगोऽपि चंद्रः विषभयं हंतीत्यर्थः। अत्रास्मिन् कोणादिस्थाने सांगे सलग्ने वर्तमानः अंगपो लग्नपो विषभयं हंतीत्यर्थः। एवं पंच भंगाः संति। ननु सप्तमः खेटो विवाहे निंदितः कथमत्र चंद्रो गृहीतः सत्यमिदं वाक्यं सर्वकर्मसाधारणं तस्मान्निंदितं स्थानं वर्जयित्वाऽन्यत्र ग्राह्यः। तथाच बृहस्पतिः। चंद्रो विषघटीदोषं हंति केंद्रत्रिकोणगः। लग्नं विना शुभैर्दृष्टः केंद्रे वा लग्नपे तथा। फलप्रदीपे। विषनाड्युत्थितं दोषं हंति सौम्यर्क्षगः शशी। मित्रदृष्टोऽथवा स्वीयवर्गस्थो लग्नपोऽपि च ॥ २३ ॥

अश्विनी.	५०	पुष्य.	२०	स्वाती.	१४	श्रवण.	१०
भरणी.	२४	आश्लेषा.	३२	विशाखा.	१४	धनिष्ठा.	१०
कृत्तिका.	३०	मघा.	३०	अनुराधा.	१०	शततारका.	१८
रोहिणी.	४०	पूर्वा.	२०	ज्येष्ठा.	१४	पूर्वाभाद्रपदा.	१६
मृग.	१४	उत्तरा.	१८	मूळ.	५६	उत्तराभाद्रपदा	२४
आर्द्रा.	२१	हस्त.	२१	पूर्वाषाढा.	२४	रेवती.	३०
पुनर्वसु.	३०	चित्रा.	२०	उत्तराषाढा.	२०		

वर अश्विनीपासून सर्व नक्षत्रांच्या घटिका लिहिल्या आहेत, त्यांच्या पुढें ४ घटिका विषघटी असतात, त्या शुभकार्याला वर्ज्य होत. अश्विनी ५० घटिका भोगल्यानंतर ५१।-५२।५३।५४ ह्या ४ विषघटी जाणाव्या. (बरोबर ६० घटिका नक्षत्र असलें तर हा नियम आहे. साठांपेक्षां कमी किंवा जास्ती नक्षत्र असेल तेव्हां पुढच्या श्लोकांत सांगितल्या प्रमाणें गणितानें विषघटी उत्पन्न कराव्या.)

नक्षत्राच्या गतैष्य योगाच्या सर्व घटिकांनीं आपापल्या ध्रुवाला गुणावें; आणि त्या गुणाकाराला ६० नीं भागावें. भागाकार येईल तो स्पष्ट ध्रुव होतो. तितक्या घटिकां नंतर वरच्या प्रमाणेंच ४ घटिकांला गुणून व भागून भागाकार येईल तितक्या घटिका त्या नक्षत्राच्या स्पष्ट विषघटी जाणाव्या. उदाहरण—सोमवारीं रेवती ३५ घटिका त्या ६० त वजा करून बाकी २५ घटिका गत; आणि मंगळवारीं ३९ घटिका अश्विनी एष्य ह्मणून २५ + ३९=६४ घ० ह्यांनीं अश्विनीचा ध्रुवक ५० ह्याला गुणून गुणाकार ३२०० आला, त्याला ६० नीं भागून ५३ घ० २० पळें आलीं. आतां गतैष्ययोग ६४ ह्यांनीं ४ ला गुणून गुणाकार २५६ त्यांला ६० नीं भागून भागाकार ४ घ० १६ प० आला; ह्मणून अश्विनी नक्षत्र

९३ घ० २० प० भोगल्यानंतर ४ घ० १६ प० विषघटी उत्पन्न झाल्या. चंद्र शुभ ग्रहाच्या राशीला असतां, किंवा त्याचा शुभ असून मित्र अशा ग्रहानें चंद्र दृष्ट असतां, अथवा चंद्र स्वनवांशीं असतां; अथवा लग्नापासून ९।५।७।१०।४। ह्या स्थानीं चंद्र असतां किंवा इष्ट-लग्नाचा अधिपति ९।५।७।१०।४।१ ह्या स्थानीं असतां तो विषभयाचा नाश करितो. विषघटींचे हे पांच अपवाद आहेत.

विवाहाचे अशुभ व शुभ ग्रह

लग्ने चंद्रखला रिपौ शशिसितौ सर्वे द्युने खे बुधोऽब्जोंऽ
त्येऽगुः सुखगोऽष्टमाः कुजशुभाः शुक्रस्तृतीयः शुचे ॥
लाभे सर्वखगाः शुभा अखिलगास्त्र्यष्टारिगाः स्युः ख-
लाश्चंद्रस्त्र्यंबुधने श्रियेंशभदृकेट्स्यान्मृत्यवेऽष्टारिगः २४

अथ विवाहलग्ने इष्टानिष्टग्रहानाह लग्ने चंद्रेति। चंद्रश्च खलाश्च ते चंद्रखलाः लग्ने वर्तमानाः शुचे शोकाय भवंति तथा रिपौ षष्ठे शशिसितौ चंद्रशुक्रौ तथा सर्वे द्युने सर्वे क्रूरसौम्याः द्यूने सप्तमे तथा खे दशमे बुधः तथा अब्जश्चंद्रोंऽत्ये अगुः राहुः सुखगश्चतुर्थगः न विद्यते गावः किरणायस्येत्यगुः राहुः। राहुस्तमोऽगुरसुरश्चेति बृहज्जातके राहुनामानि। तथा अष्टमाः कुजशुभाः कुजश्च शुभाश्च ते तथा शुक्रस्तृतीय इति स्पष्टार्थं एते प्रत्येकं उक्तस्थानगाः शुचे शोकाय भवंति। अथेष्टानाह। लाभे एकादशे सर्वखगाः तथा शुभाः सौम्यग्रहा अखिलगाः निंद्यं विना सर्वस्थानगा तथा खलाः क्रूरास्त्र्यष्टारिगाः तृतीयाष्टषष्ठगाः तत्राष्टमे भौमो निंदितः तं विना पापाष्टमा ग्राह्याः चंद्रस्त्र्यंबुधने तृतीयचतुर्थद्वितीये चंद्रः एते प्रत्येकं श्रिये लक्ष्म्यै भवंति श्रीकारका इत्यर्थः। एवं शुभाशुभग्रहानुक्त्वा तत्र विशेषमाह। अंशभदृकेट् अष्टारिगः सन् मृत्यवे स्यात्। अंशो नरांशः भं लग्नं दृको दृक्काणः एषामीट् स्वामी नवांशस्वामी लग्नस्वामी दृक्काणस्वामी एते प्रत्येकं अष्टषष्ठगा मृत्यवे मृत्युहेतवो भवंतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

विवाहाच्या इष्टलग्नीं चंद्र व खलग्रह; षष्ठस्थानीं चंद्र व शुक्र, सप्तमस्थानीं शुभ व पाप हे सर्व ग्रह, दशमस्थानीं बुध, द्वादश चंद्र, चतुर्थ राहु, अष्टमस्थानीं मंगळ व शुभग्रह आणि तृतीय शुक्र हे सर्व शोककारक जाणावे. एकादशस्थानीं सर्व ग्रह, पूर्वींच्या निंद्य स्थानांवांचून सर्व स्थानीं शुभ ग्रह, अष्टम मंगळावांचून ३।८।६ या स्थानीं खलग्रह आणि ३।४।२ ह्या स्थानीं चंद्र हे विवाहाला लक्ष्मीप्रद होत. इष्टनवांश, लग्न, द्रेष्काण ह्यांचे स्वामी अष्टम व षष्ठ असतां मृत्यु कारक जाणावे.

अशुभ ग्रहांचे अपवाद.

कन्यातौक्षिकशत्रुगेहगभृगुः षष्ठोऽपि नो भंगकृद्भौमो
मृत्युगतोऽपि शत्रुशशिनोर्गेहस्थितो वा ऽर्कगः॥ शु-

शुक्ले॒ऽत्यारिविधुः सुवर्गदृगितः स्वोजोयुजीज्ये तनौ शुक्रे
वा शुभदोऽथ कंटकनिजांशेज्येक्षितः सग्रहः ॥ २५ ॥

अथ कतिचिद्दोषाणामपवादमाह तत्र प्रथमं भृगुषष्ठापवादमाह कन्यातौक्षिकेति। कन्या प्रसिद्धा शुक्रस्य नीचं तौक्षिको धनुर्धरः शत्रुगेहं पूर्वोक्तं *भृगुभुवः शत्रू रवींदू इति। तत्र रवेर्गृहं सिंहः इंदोर्गृहं कर्क एषां कन्यादीनां अन्यतमगेहगतो भृगुः षष्ठोऽपि नो भंगकृत्स्यात् लग्नभंगकरो न भवतीत्यर्थः। तथाच कश्यपः। नीचगे तत्तुरीये वा शत्रुक्षेत्रगतेऽपि वा। भृगुषष्ठोद्भवो दोषो नास्तीत्यत्र न संशयः। अथ कुजाष्टमदोषापवादमाह। भौमो मृत्युगतोऽपि अष्टमगतोऽपि शत्रुशशिनोर्गेहस्थितो यदि भवति वा इत्यथ वा अर्कगः अस्तं गतोऽपि यदि भवति तदा नो भंगकृत्स्यात्। अस्य शत्रुर्बुधः कुजस्य विदरिरिति प्रागुक्तः तस्य गृहं कन्यामिथुनं च शशिगृहं कर्कटः तस्य नीचं एषामन्यतमस्थः अस्तंगतो वा अष्टमगतोऽपि भौमो लग्नभंगकरो न भवतीत्यर्थः। अस्तग इति पाठे। सएवार्थः तथात्र कश्यपः। अस्तगे नीचगे भौमे शत्रुक्षेत्रगतेऽपिवा। कुजाष्टमोद्भवो दोषो न किंचिदवशिष्यत इति। अथ द्वादशषष्ठचंद्रापवादमाह शुक्लेति। शुक्लपक्षेऽत्यारिविधुर्द्वादशषष्ठचंद्रः सुवर्गदृगितः वर्गाश्चदृशश्च वर्गदृशः शोभनानां वर्गदृशः सुवर्गदृशः ता इतः प्राप्तः सुवर्गदृगितः शुभवर्गशुभदृष्टियुक्त इत्यर्थः। एवंविधो विधुः शुभदः स्यात् कस्मिन् सति इज्ये गुरौ शुक्रे वा तनौ लग्ने सति कथंभूते गुरौ स्वोजोयुजि सुतरामोजः स्वोजः उत्कृष्टबलं तेन युनक्तीति स्वोजोयुक् तस्मिन् स्वोजोयुजि अतिबलिष्ठे सतीत्यर्थः। शुक्रस्याप्येतद्विशेषणं एतदुक्तं भवति बलिष्ठे गुरौ शुक्रे वा लग्नस्थे सति शुक्लपक्षे चंद्रमाः सुवर्गदृष्टिसहितः यदि भवति तदा द्वादशषष्ठगोऽपिशुभद इति भंगकरो न स्यादन्यथा न। मुहूर्तदर्पणे। कवौ गुरौ वा बलिनि स्थिते तनौ शुभेन दृष्टः शुभवर्गगः शशी। विवर्धमानः शुभकृच्च नाशुभं करोति तिष्ठन्नपि रिःफषष्ठयोरिति॥ अथ सग्रहचंद्रदोषापवादमाह। सग्रहः ग्रहेण ग्रहाभ्यां ग्रहैर्वा सहवर्तमानः सग्रहः बुधगुरुवर्ज्यान्यग्रहयुक्त इत्यर्थः। यतः पूर्वमुक्तं हिमरुचिं ज्ञेज्योनखेटान्वितामिति। एवंविधः सग्रहः विधुः केंद्रनिजवर्गेज्येक्षितः सन् शुभदः स्यात् केंद्रं प्रसिद्धं निजवर्गो निजांशः तत्र वर्तमान इज्यः केंद्रनिजवर्गेज्यः तेन ईक्षितः अवलोकितः सग्रहः चंद्रमाः शुभदः भंगकरो न स्यात्। उक्तंच। गुरुः स्वकीयवर्गस्थो बलवान्कंटकाश्रितः। पश्यन् सग्रहशीतांशुं तद्दोषं विलयं नयेदिति ॥ २५॥

कन्या, धन आणि शत्रुराशि म्हणजे सिंह, कर्क ह्या चार राशींला शुक्र असून षष्ठस्थानीं असतां तो अशुभ नाहीं. मिथुन, कन्या, कर्क ह्या राशींला किंवा अस्तंगत मंगळ असून अष्टमस्थानीं असला तर तोही अशुभ नाहीं. बळवान् गुरु किंवा शुक्र इष्टलग्नीं असेल आणि शुक्लपक्ष असून चंद्र शुभग्रहाच्या वर्गी व शुभग्रहाच्या दृष्टीनें युक्त असेल तर तसा चंद्र द्वादश किंवा षष्ठ असतांही शुभ फळ देतो. बुध, गुरू शिवाय अन्य ग्रहानें युक्त चंद्र अशुभ खरा; परंतु त्यावर केंद्रस्थानीं असून स्वनवांशीं असणाऱ्या गुरूची दृष्टि असतां तोच शुभ जाणावा.

* भृगुजस्यारी रवीन्दू हितावितिं पूर्वे पाठो गतोऽस्त्यत्र तु एवं वर्तते ।

सामान्य दोषांचे अपवाद व भावफळ.

दोषाणां शतमिंदुजः शतयुगं शुक्रो गुरुर्घातयेल्लक्षं कंटककोणगोंगमिनचंद्रौजस्विपातादिकान् ॥ भंगा ये विबला न तेऽत्र सफलाः संध्यंशतुल्योऽफलः स्याद्भावांशसमो ग्रहोऽखिलफलः संध्यूर्ध्वगः स्यात्परः ॥ २६ ॥

अथ सामान्यदोषापवादमाह दोषाणामिति। कंटककोणगः केंद्रकोणग इंदुजः बुधः दोषाणां शतं घातयेत् तत्स्थः १।४।५।७।९।१० शुक्रः दोषाणां शतयुगं द्विशतं घातयेत् तत्स्थः १।४।५।७।९।१० बृहस्पतिः दोषाणां लक्षं घातयेत्। अपवादांतरमाह अंगे लग्नं इनचंद्रौजस्विपातादिकान् घातयेत् इनचंद्रयोः सूर्यचंद्रयोः ओजो बलमस्यास्तीति इनचंद्रौजस्वि एवंविधं लग्नं पातादिकान् घातयेत् । उक्तंच वसिष्ठेन। एकार्गलोपग्रहपातलत्ताजामित्रकर्तर्युदयादिदोषाः। नश्यंति चंद्रार्कबलोपपन्ने लग्ने यथार्कोभ्युदयेंऽधकार इति॥ अथ दोषापवादभंगमाह भंगा इति। ये भंगा दोषभंगा विबला गतबला निर्बलास्तेत्र दोषभंगविषये सफला न भवंति दोषभंगसमर्था न भवंतीत्यर्थः। तस्माद्दोषभंगकर्तां बलं विचार्य दोषभंगमादिशेदिति भावः। उक्तंच । सामान्येनोदिता दोषा भंगास्तेषां तु तद्विदैः। यदि ते बलहीनाः स्युः प्रध्वंसाभावतां ययुः ॥ अथ भावशुद्धिमाह संध्यंशतुल्योऽफल इति। संध्यंशतुल्यः संधिभागसमानो ग्रहः अफलः स्यात् सदसत्फलदो न भवति भावांशतुल्यो ग्रहः अखिलफलदः स्यात् संपूर्णफलदो भवति अर्थान्मध्येऽनुपातात्फलं वेद्यं। विशेषफलमाह संध्यूर्ध्वगः स्यात्पर इति। संध्यूर्ध्वगः संध्यंशादिकः परः स्यात् परभावफलदः स्यादित्यर्थः॥ २६॥

इष्टलग्नापासून केंद्रस्थानीं व कोणस्थानीं ह्मणजे १।४।७।१०।९।५ या स्थानीं बुध असतां १०० दोषांचा, त्याच स्थानीं शुक्र असतां २०० दोषांचा आणि त्याच स्थानीं गुरु असतां एकलक्ष दोषांचा नाश करितो. सूर्याच्या व चंद्राच्या बळानें युक्त लग्न; महापात, एकार्गल, उपग्रह, लत्ता, जामित्र, कर्तरी इत्यादि दोषांचा नाश करितें. दोषांचा नाश करणारे बलिष्ठ असतां ते दोषांच्या नाशाविषयीं समर्थ होतात; निर्बल असतां दोष नाश करीत नाहींत. पुढच्या श्लोकांत भाव व त्यांचे संधि आहेत. संधीच्या अंशां इतके ग्रहाचे अंश असतील तर तो ग्रह निष्फळ होय. भावाच्या अंशां इतके ग्रहाचे अंश असतां तो संपूर्ण फळ देतो. संधीच्या पुढें असणारा ग्रह पुढच्या भावाचें फळ देतो.

केशवींतील नतसाधन.

रात्रेः शेषमितं युतं दिनदलेनाह्नोगतं शेषकं विश्लेष्यं खलुपूर्वपश्चिमनतं लिशच्च्युतं चोन्नतं ॥ १ ॥

मध्यरात्रीनंतर उदयापर्यंतच्या शेषघटिका आणि पूर्वी अस्तापासूनच्या गतघटिका दिनमानाच्या अर्धानें युक्त कराव्या. दिवसास मध्यान्हा पूर्वीच्या गतघटिका आणि पुढच्या शेषघटिका दिनमानाच्या अर्धांतून वजा कराव्या ह्मणजे क्रमानें पूर्व व पश्चिम नत होतें. उदाहरण—शके १८१७ आश्विन शुद्ध १९ गुरुवार रोजीं सूर्योदयापासून इष्टकाळ ८ घटिका ३० प० ह्या वेळीं नत करावयाचें, त्या दिवशीं दिनमान २९ घ० ३४ प० त्याचें अर्ध १४ घ० ४७ प० ह्यांतून इष्टकाळ ८ घ० ३० प० वजा करून बाकी ६ घ० १७ प० हें पूर्वनत झालें; कारण इष्टकाळ दिवसाच्या गतघटींत आहे. ह्याच दिवशीं रात्रौ ६ घ० इष्टकाळ मानिला तर दिनमानाचें अर्ध १४ घ० ४७ प० ह्यांत ६ घ० युक्त केल्यानें २०।४७ हें पश्चिमनत होईल. ३० तून नत वजा केलें ह्मणजे उन्नत होतें.

स्थूलमानाचें भावसाधन.

भागाः स्युर्नतनाडिका रसहतास्तद्धीनयुक्प्राक्परे सूर्यःखं सरसं सुखं कथितवल्लग्नं सषड्भं मदः॥व्यस्ताभ्रत्रिलवोऽथदृक्च्युत उभौ योज्यौ कुदघ्नौ पृथग्लग्ने चांबुनि ते सषट्तनुमुखाः संधिर्द्वियोगोर्धकः॥ २७॥

संध्यंशतुल्य इत्याद्युक्तं तत्र के ते संधयः के ते भावा इत्यपेक्षायां तत्साधनं किंचित्स्थूलमेकेन वृत्तेनाऽऽह भागाः स्युरिति। नतनाडिका रसहता भागाः स्युः। नतसाधनं जातकपद्धतावुक्तं। रात्रेः शेषमितं युतं दिनदले नाह्नो गतं शेषकं विश्लेष्यं खलु पूर्वपश्चिमनतमिति। एतदुक्तं भवति। सूर्येष्टलग्नाभ्यामिष्टकालं साधायित्वा नतं च साधायित्वा तदिष्टकालभवं नतं षड्गुणं क्षतभागाः स्युरित्यर्थः प्राक्पश्चिमनतेन क्रमेण तन्न्यूनयुक् सूर्यः तैर्भागैर्न्यूनयुक् पूर्वनते सति न्यूनः पश्चिमनते सति युक् युक्ततात्कालिकः सूर्यः खं स्यात् दशमभावः स्यादित्यर्थः। तत् खं दशमः भावः सरसं षड्राशियुक्तं सत् सुखं चतुर्थभावः स्यात् कथितवल्लग्नं प्रोक्तवल्लग्नं ज्ञेयं तत्सषड्भं षड्राशियुक्तं सत् मदः सप्तमभावः स्यात्।एवं भावचतुष्टयं साधयित्वाऽतर्भावसाधनमाह व्यस्ताभ्रतिलव इति।विगतः अस्तः अस्तभावो यस्मात्तद्व्यस्तं तच्च तत् अभ्रं च व्यस्ताभ्रं सप्तमभावरहितदशमभाव इत्यर्थः।तस्य त्रिलवो राश्यादिको ग्राह्यः अथ दृक्च्युतः द्विपतितः कार्यः एतौ उभौ केवलत्रिलवदृक्च्युतात्रिलवौ पृथक् पृथक् कुदघ्नौ संतौ पृथक् पृथक् लग्ने अंबुनि च योज्यौ। अयमर्थः। कुघ्नः त्रिलवो लग्ने योजितः सन् द्वितीयभावो भवति। दघ्नो लग्ने योजितः सन् तृतीयभावो भवति। अथ दृक्च्युतः त्रिलवः कुघ्नः अंबुनि पूर्वसाधिते चतुर्थभावे योजितः सन् पंचमभावो भवति। तत्रैव दघ्नोंबुनि योजितः षष्ठभावो भवति ते षडनंतरसाधिता भावाः सषट् षड्राशिसहिताः कार्याः। ते तु सप्तमा ज्ञेयाः लग्नं सषड्भं मद इति यावत्। ते तु लग्नमुखा लग्नादयो भावाः स्युः। अथ संधिसाधनमाह संधिर्द्वियोगोर्धक इति। द्वयोर्भावयोर्योगः अर्धितः संधिः स्यादिति स्पष्टम्॥ २७॥

*** पाठांतरं ॥ व्यस्ताभ्रारिलवोऽथ भूच्युत इमौ भूयोंगपातालयोः क्षेप्यौ षड्तनुतः ससंधय इमे षड्भावान्विताः स्युः पुरे ॥ २७ ॥**

अथ पाठांतरस्य व्याख्या। व्यस्तेति। सप्तमभावरहितस्य अरिलवः षड्भागो राश्यादिकः स पृथक् भूच्युत एकस्मात्पतित इमौ उभौ भूयः वारंवारमंगपातालयोः प्रथमचतुर्थभावयोः क्षेप्यौ तनुतः लग्नात् ससंधयः संधिसहिताः षड्भावाः स्युः। इमे भावाः षड्भावान्विताः संतः परे ससंधयो भावाः। स्युः एवं भावसंधिसाधनं कृत्वा संध्यंशतुल्यो फल इति प्रागुक्तं ग्रहफलं विचार्य अंतरे अनुपातः भावसंध्यंतरेणाप्तं संधिखेटांतरात्फलमिति जातकपद्धतेः। एवत्स्थूलभावानयनं सूक्ष्मं तु जातकपद्धतावगंतव्यम् ॥२७॥

नतघटींना ६ नीं गुणून गुणाकार येईल ते अंश होतात. मग ते अंश इष्टकाळच्या स्पष्टरवींतून पूर्वनत असतां वजा करावे; आणि पश्चिमनत असतां स्पष्टरवींत मिळवावे, ह्मणजे तो दशमभाव होतो. शदमभावांत ६ राशि मिळविल्या ह्मणजे तो चतुर्थभाव होतो. पुढें (विवा० प्रक० श्लोक ३१ यांत) सांगितल्या प्रमाणें लग्न करावें ह्मणजे तो प्रथमभाव होतो. यांत ६ राशि मिळविल्या ह्मणजे तो सप्तभाव होतो. नंतर दशमभावांतून सप्तमभाव वजा करून बाकीला ६ नीं भागावें. राश्यादि भागाकार येईल तो १ तून वजा करून बाकी काढावी. मग राश्यादि भागाकार फिरून फिरून लग्नांत मिळवावा, आणखी वरील बाकी पुनः पुनः चतुर्थभावांत मिळवावी, ह्मणजे लग्नापासून संधीं सहित ६ भाव तयार होतात. त्या प्रत्येकांत ६ राशि मिळवाव्या म्हणजे सप्तमादि पुढचे ६ भाव तयार होतात. उदाहरण— ६ घ० १७ प० पूर्णनत आहे, त्याला ६ नीं गुणून ३७ अं० ४२ क० झाल्या. इष्टकाळचा रवि ५।१६।०।४ त्यांतून नत पूर्व आहे ह्मणून ३७।४२ वजा करून बाकी ४।८।१८।४ हा दशमभाव झाला. त्यांत ६ राशि मिळवून १०।८।१८।४ हा चतुर्थ भाव. लग्न ७।३।२७।४९ हा प्रथमभाव. ह्यांत ६ राशि मिळवून १।३।२७।४९ हा सप्तमभाव. आतां ४।८।१८।४ दशम त्यांतून १।३।२७।४९ सप्तम वजा करून बाकी ३।४।२०।१९ हिला ६ नीं भागून राश्यादि भागाकार ०।१५।४८।२३ हा १ तून वजा करून बाकी ०।१४।११।३७। निघाली. लग्न ७।३।२७।४९ ह्यांत राश्यादि भागाकार ०।१५।४८।२३ मिळवून ७।१९।१६।८ हा प्रथमद्वितीयांचा संधि झाला. त्यांत पुनः ०।१५।४८।२३ मिळले ह्मणजे ८।५।४।३१ हा द्वितीयभाव. असेंच पुढें करीत गेलें ह्मणजे पुढचे संधि व भाव होतील. पूर्वीची बाकी ०।१४।११।३७ ही चतुर्थभाव १०।८।१८।४ ह्यांत मिळविली ह्मणजे १०।२२।२९।४१ हा चतुर्थपंजमांचा संधि. त्यांत फिरून बाकी मिळविली ह्मणजे ११।६।४१।१८ हा पंचमभाव. असेंच पुढें करीत जावें. ह्मणजे सर्व भाव होतील. दोन भावांची बेरीज करून तिचें अर्ध केलें ह्मणजे तें त्या दोहोंचा संधि होतो. सर्वभाव आणि त्यांचे संधि पुढील कोष्टकांत आहेत.

---

* व्यस्ताभ्रेति गतार्धार्थस्यैव पाठान्तरेणार्थग्रथनमेतत् ।

तन्वादि द्वादश भाव.

तनु. १	धन. २	सहज. ३	सुहृत्. ४	सुत. ५	रिपु. ६	जाया. ७	मृत्यु. ८	धर्म. ९	कर्म. १०	आय. ११	व्यय. १२
७	८	९	१०	११	०	१	२	३	४	५	६
३	५	६	८	६	५	३	५	६	८	६	५
२७	४	४१	१८	४१	४	२७	४	४१	१८	४१	४
४५	३१	१७	४	१८	३२	४५	३१	१७	४	१८	४५
७	८	९	१०	११	०	१	२	३	४	५	६
१९	२०	२२	२२	२०	१९	१९	२०	२२	२२	२०	१९
१६	५२	२९	२९	५२	१६	१६	५२	२९	२९	५२	१६
८	५४	४०	४१	५५	८	८	५४	४०	४१	५५	९

कर्तरी व तिचे अपवाद.

इंदोर्वा हरिजाद्व्ययस्वगतयोः स्यात्क्रूरयोः कर्तरी स्वे व-
क्रयंत्यऋजुर्महत्यथ गुरौ रिःफे शुभे वा तनौ॥ स्वेऽब्जे
सौम्यखगेऽपि वा गुरुभृगुज्ञैः केंद्रकोणेषु वा चेत्स्तः
कर्तरिकारकौ द्विचरौ नीचस्थितौ सा न हि ॥ २८ ॥

अथ कर्तरीदोषलक्षणं सापवादमाह। इंदोर्वेति। इंदोश्चंद्रात्सकाशात् वा इत्यथवा हरिजाल्लग्नात्सकाशात् व्यय १२ स्व २ गतयोः व्ययं द्वादशं स्वं द्वितीयं तदुभयत्र गतयोः पापग्रहतोः सतोः कर्तरी स्यात्। अथ महाकर्तरीलक्षणमाह स्वे इति। स्व द्वितीये स्थितः क्रूरो यदि वक्री स्यात्। अंत्ये द्वादशे स्थितः क्रूरः ऋजुः मार्गगामी स्यात् तदा महती कर्तरी स्यात्। उक्तंच। लग्नाभिमुखयोः पापग्रहयोर्ऋजुवक्रयोः। सा कर्तरीति विज्ञेया दंपत्योर्गलकर्तरीति॥ एवं कर्तरीलक्षणमुक्त्वा तद्भंगमाह। गुरौ रिःफे प्रांत्ये द्वादशे सति सा कर्तरी न स्यादेवेत्येको भंगः वा इत्यथवा शुभे ग्रहे बुधगुरुशुक्राणामन्यतम तनौ लग्ने सति सा नेति द्वितीयो भंगः। स्वे द्वितीयेऽब्जे चंद्रे सति सा नेति तृतीयो भंगः। वा इत्यथवा सौम्यखगे द्वितीये सति सा नेति चतुर्थो भंगः। वा इत्यथवा केंद्र १।४।७।१० त्रिकोणेषु ५।९ गुरुभृगुज्ञैः गुरुशुक्रबुधैः सद्भिः "कालाच्चेति" सप्तम्यर्थे तृतीया सा कर्तरी न स्यादेवेति पंचमो भंगः। वा इत्यथवा कर्तरिकारकौ क्रूरौ द्विचरौ नीचस्थितौ यदा स्यातां तदा सा न स्यादिति षष्ठो भंगः। हि अवधारणे ॥ २८ ॥

चंद्रापासून किंवा लग्नापासून १२।२ ह्या स्थानीं खलग्रह असतां कर्तरी होते. द्वितीयस्थानचा ग्रह वक्र ह्म० मार्गे येणारा, आणि द्वादशस्थानचा ऋजु ह्म० सरळ पुढें जाणारा असे खलग्रह असतां तिला महती कर्तरी ह्मणतात. गुरु बारावा असतां किंवा शुभग्रह लग्नीं असतां; अथवा द्वितीयस्थानीं चंद्र किंवा शुभग्रह असतां; किंवा गुरु, शुक्र, बुध केंद्रीं

व कोणीं असतां; अथवा कर्तरी करणारे पापग्रह नीचस्थानीं असतां वरील दोनही कर्तरींचा दोष नाहीं. कर्तरीचे हे ६ अपवाद आहेत.

पंचक दोष व त्याचा अपवाद.

लग्नं सेततिथि ग्रहैर्हृदिभदृग्वेदर्तुभूशेषके रोगाग्नीनहरात्ययास्त्यज रुजं रात्र्यर्कमौंजीषु च॥ अग्निं भौमगृहद्युषु द्युशनिसेवेंदुष्विनं हारमीज्यारेतिस्वपरं विवाहसितवित्संध्यासु हीने तनौ ॥ २९ ॥

अथ पंचकदोषं सापवादमाह लग्नमिति । लग्नमिष्टलग्नं सेततिथि इता चासौ तिथिश्च इततिथिर्गततिथिः तया सह वर्तमानं सेततिथि ग्रहैर्हृत् नवभक्तं कार्यं इभदृग्वेदर्तुभूशेषकैः इभा अष्टौ दृशौ द्वे वेदाश्चत्वार ऋतवः षट् भूरेक एतन्मितैः शेषकैः कृत्वा क्रमेण रारानीनहरात्यया: स्यू रोगः प्रसिद्धो अग्निः प्रसिद्ध इनो राजा। राजाऽधिपः पतिः स्वामी नाथः परिवृढः प्रभुः। ईश्वरो विभुरीशानो भर्तेंद्र इन ईशितेति धनंजयः। हरश्चौरः अत्ययो मृत्युः एते पंचकाः स्युरित्यर्थः। एतदुक्तं भवति लग्नं शुक्लप्रतिपदादिगततिथिंयुक्तं कृत्वा नवभिर्हृत्वाऽष्टशेषे रोगः द्विशेषेऽग्निः चतुःशेषे राजा षट्शेषे चौरः एकशेषे मृत्युः। अथैते कुत्र वर्ज्या इत्याह। रात्र्यर्कमौंजीषु रुजं त्यज रात्रावर्के आदित्यवारे मौंज्यां रुजं त्यज। भौमगृहद्युषु अग्निं त्यज भौमे भौमवारः गृहं प्रसिद्धं द्युः दिवा एषु अग्निं अग्निपंचकं। द्युशनिसेवेंदुषु इनं त्यज द्युः दिवा शनिः शनिवारः सेवा स्वामिसेवनं इंदुः सोमवार एषु इनं राजानं राजपंचकं त्यज। इज्यारेतिषु हारं त्यज चौरं त्यज इज्यो गुरुवार आरो भौमवार इतिर्गतिर्यात्रेतियावत् आसु चौरं त्यजेत्यर्थः। विवाहसितवित्संध्यासु अपरं उर्वरितं मृत्युमित्यर्थः। विवाहः प्रसिद्धः सितः शुक्रवारः वित् बुधवारः संध्या संध्याकालः आसु मृत्युं त्यजेति। अस्यापवादमाह। कस्मिन्सति तनौ लग्ने हीने हीनबले सति बलिष्ठे लग्ने सति एषां किमपि न बाध इत्यर्थः। तथाच ज्योतिःप्रकाशे। रोगं चौरं त्यजेद्रात्रौ दिवा राजाग्निपंचकं। उभयोः संध्ययोर्मृत्युमन्यकाले न निंदितमिति॥ तत्रापि यत्र लग्नं चेद्बलाढ्यं तच्च निष्फलमिति॥ बलं जातकाज्ज्ञेयं। लघुजातके। अधिपयुतो दृष्टो वा बुधगुरुनिरीक्षितश्च यो राशिः। स भवति बलवान्न यदा युक्तो दृष्टोऽपि वा शेषैरित्यादि॥ २९॥

अभीष्टलग्न शुक्लप्रतिपदादि गततिथींनीं युक्त करून त्या संख्येला ९ नीं भागावें. बाकी ८ राहिली तर रोगपंचक; २ असल्यास अग्निपंचक; ४ असतां राजपंचक; ६ असेल तर चोरपंचक; आणि १ बाकी उरेल तर त्या लग्नाला मृत्युपंचक आहे असें समजावें. ३।५।७।० बाकी राहील तर तें लग्न निष्पंचक जाणावें. उदाहरण—माव साधिलेलें लग्न वृश्चिक ८ त्या दिवशीं तिथि पूर्णिमा ह्मणून गततिथि १४ त्यांत ८ मिळवून २२ ह्यांला ९ नीं भागून ४ बाकी राहते ह्मणून वृश्चिक लग्नाला राजपंचक आहे. रात्रीस, रविवारीं व उपनयनीं रोगपंचक सोडावें. मंगळवारीं, गृहकर्मास आणि दिवसास अग्निपंचक वर्ज्य. ।दिवसास, शनिवारीं,

सेवाकर्मी व सोमवारीं राजपंचक त्याज्य. गुरुवारीं, मंगळवारीं व यात्रेला चोरपंचक वर्जावें. विवाहीं, शुक्रवारीं, बुधवारीं आणि संध्यासमयीं मृत्युपंचक सोडावें. लग्न निर्बळ असतां पंचक पहावें. लग्न बलवान् असेल तर पंचकाचा दोष नाहीं.

राशिशुद्धि व अंशशुद्धि.

जन्मर्क्षोदयतो मृती तदधिपौ तद्गाश्च ये तल्लवास्तद्भं चांगगमंतकृत्खलु न चेत्तत्स्वामिमित्रैकता ॥ शस्तोंऽशो घटभीरुयुग्मधनुषां विज्ञास्तभांशौ तथा चंद्रापुण्ययुतौ मृतिं वितनुतो दैन्यं च हीनौजसः ॥ ३० ॥

अथ भनवांशयोः शुद्धिं सापवादमाह जन्मर्क्षेति। जन्मर्क्षोदयतो जन्मराशिजन्मलग्नाभ्यां सकाशात् मृती येऽष्टमभवने यौ तदधिपौ तयोर्मृत्युभवनयोः स्वामिनौ ये च तद्गाः मृत्युभवनगतः स्युः तेषामंशो नवांशो अंगगो लग्नगतः चपरं तेषां भं राशिः अंगगं लग्नगतं सत्तदा खलु निश्चयेनांतकृत् मरणकृत् स्यात् तदा कदाचिद्यदि तत्स्वामिमित्रैकता न स्यात् तयोर्जन्ममृत्युभवनयोः स्वामिनौ तत्स्वामिनौ तयोः। अथवाऽयमर्थः तयोर्जन्मनिधनभयोः स्वामिनौ तत्स्वामिनौ तयोर्यदि मित्रैकता न स्यात् मित्रं च एकश्च मित्रैकौ मित्रैकयोर्भावो मित्रैकता सा चेन्न स्यादनेन सर्वस्योक्तस्य सार्थकता भवति यदि तयोर्मित्रता स्यादथवा एकता स्यात्तदा नायं दोष इत्यर्थसिद्धं। वसिष्ठः। यस्याष्टलग्ने तदधीश्वरे वा राशौ तदीशेऽथ विलग्नगे वा। स मृत्युमाप्नोति तदा मनोजस्त्रिनेत्रभालांबकवह्निनेवेति॥ अन्यच्च। जन्मर्क्षजन्मलग्नाभ्यां रंध्रेशावष्टमौ च यौ विलग्नसंस्थितानेतांस्तद्राश्यंशानापि त्यजेदिति ॥ चूडामणौ। लग्नं व्यलिष्टषं त्याज्यमष्टमं सर्वकर्मसु। तत्राप्येके शतास्येत्र ततस्त्वमेव दोषकृत्॥ न दोषोऽष्टमलग्नस्य यदि जन्मेशरंध्रपौ॥ सुहृदौ चेत्तदा कार्यं मंगलं मुनयो विदुरिति॥ चतुर्थद्वादशभवनयोर्दोषो नात्रोक्तो यतश्चतुर्थं द्वादशं लग्नं शस्तं यदि गुणान्वितामिति पूर्वाचार्यमतं हृदि धृत्वा सगुणमेवांगीकृतं तत्पुरस्ताद्वक्ष्यति न च तनुं पंचेष्टखेटोनितां तनुं लग्नं इष्टाश्च ते खेटाश्च इष्टखेटाः पंच च ते इष्टखेटाश्च पंचेष्टखेटाः इष्टग्रहैः पंचभिः शुभदैःइष्टैरूनितं हीनं लग्नं चेद्वेदवर्गोनितामिति सगुणस्यैवांगीकारात्। किं व्यर्थविस्तरेणेतिभावः। अंशशुद्धिमाह शस्तोंऽश इति। घटभीरुयुग्मधनुषां अंशः शस्तः स्यात् घटस्तुला भीरुः कन्या युग्मं मिथुनं धनुः प्रसिद्धं एषामंशो नवांशः शस्तः प्रशस्तः स्यात्। तत्रापि विशेषमाह विज्ञास्तभांशाविति। विगतः ज्ञो बुधो येभ्यस्ते विज्ञाः ते च ते अस्ताश्च तेषां भांशौ राशिनवांशौ मृतिं वितनुतः अर्थादस्तमितस्यापि बुधस्य भांशौ दोषकरौ न भवतः। तथा चंद्रापुण्ययुतौ चंद्रेण पातग्रहेण वा युक्तौ मृतिं वितनुतः कुरुतः वधूवरयोरिति शेषः। हीनौजसो निर्बलस्य भांशौ दैन्यं दीनतां वितनुतः॥ ३०॥

जन्मराशि व जन्मलग्न ह्यां पासून अष्टमलग्नें; त्यांचे अधिपति; आणि अष्टमस्थानीं असणारे जे ग्रह, त्यांचे नवांश व राशि, इष्टलग्नीं असून जर जन्मलग्न व जन्मराशि ह्यांचे स्वामी

आणखी अष्टमांचेस्वामी ह्यांची परस्पर मैत्री नसेल; किंवा त्या दोहोंचा स्वामी एकच नसेल तर ते मृत्युकारक होतात परंतु मैत्री असतां अथवा स्वामी एक असतां शुभ होत. तूळ, मिथून, कन्या, धन यांचे नवांश शुभ होत. बुधावांचून अस्तंगत ग्रहाचे राशि व नवांश; तसेच चंद्रानें व खलग्रहांनीं युक्त राशि व नवांश मृत्यु करितात. बलहीन ग्रहाचे राशि व नवांश दीनत्व करितात.

लग्नांशशुद्धि, नवांशप्रवृत्ति व लग्नसाधन.

नो वर्गोत्तमतो विनांतिमलवं दद्याच्चरर्क्षे चरं चंद्रे तौलिमृगास्यगे न च तनुं पंचेष्टखेटोनिताम् ॥ मेषादिष्वजनक्रतौलिककुलीराद्या नवांशाः क्रमादिष्टात्पूर्वनवांशका दशहतास्त्र्याप्ता लवाद्यातनुः ॥ ३१ ॥

अथ विशेषांतरमाह नो वर्गोत्तमेति। वर्गोत्तमतः वर्गोत्तमेन विनाऽतिमलवं चरमं नवांशं नो दद्यात् यल्लग्नं स एव नवांशो वर्गोत्तमः तथा चरर्क्षे चरलग्ने चरं नवांशं नो दद्यात् कस्मिन् सति चंद्रे तौलिमृगास्यगे तुलामकरगे सति एतच्चरत्रययोगं नो दद्यादित्यर्थः। अत्र चरचतुष्टयमध्ये चंद्रे तौलिमृगास्यगे इत्येवोक्तं तन्मेषकर्कटयोर्विवाहनक्षत्राभावात्। तथा तनुं लग्नं पंचेष्टखेटोनितां नो दद्यात् यत्र लग्ने पंच इष्टग्रहाः न भवन्ति तल्लग्नं न देयमित्यर्थः। अथेष्टनवांशाल्लग्नसाधनमाह। तत्र तावन्मेषादिषु आद्यांशानाह मेषादिष्विति। मेषादिषु अजनक्रतौलिककुलीराद्या नवांशाः क्रमेणोक्ताः। तद्यथा मेषेऽजाद्या मेषाद्या वृषे नक्राद्या मकराद्या मिथुने तौलिकाद्याः तुलाद्याः कर्कटे कुलीराद्याः कर्कटाद्या एवं पुनः सिंहे मेषाद्याः कन्यायां मकराद्याः तुलायां तुलाद्या वृश्चिके कर्काद्याः पुनर्धनुषि मेषाद्याः मकरे मकराद्याः कुंभे तुलाद्या मीने कर्काद्या नवांशा उक्ता इत्यर्थः। इष्टादंशात्पूर्वनवांशका गतांशा दशहता दशगुणिताः त्र्याप्ताः त्रिभिर्हृता लवाद्या भागाद्या तनुः लग्नं स्यात्। अत्रोदाहरणं। इष्टलग्नं मेषः तत्र मेषादिका अंशाः प्रवर्तंते इष्टांशाः कन्यांशाः आद्यात् षष्ठांशः पूर्वनवांशकाः पंच ५ एते दशहताः ५० त्र्याप्ताः लवादिफलं लब्धं १६। ४० इष्टलग्नसहितं राश्यादि १६।४० ॥ ३१ ॥

वर्गोत्तमावांचून अंत्य नवांश देऊं नये. लग्न व नवांश एक असतो त्याला वर्गोत्तम ह्मणतात. जसा मेषलग्नाचा मेषनवांश, वृषभाचा वृषभनवांश हे वर्गोत्तम होत. चंद्र; तूळ व मकर राशीला असतां चरलग्नाचा चरनवांश देऊं नये. पांचांहून कमी इष्टग्रह असणारें लग्न देऊं नये. मेषादिलग्नांत मेष, मकर, तूळ, कर्क हे अनुक्रमानें प्रथमनवांश असतात. (ह्मणजे मेषलग्नाचा प्रथमनवांश मेष, दुसरा वृषभ इ० वृषभाचा प्रथमनवांश मकर, द्वितीय कुंभ इत्यादि. तात्पर्य मेष, सिंह, धन यांची मेषापासून; वृषभ, कन्या, मकर यांची मकरापासून; मिथून, तूळ, कुंभ ह्यांची तूळापासून आणि कर्क, वृश्चिक, मीन ह्यांची निरंतर कर्कापासून प्रवृत्ति होते.) इष्टनवांशाच्या पूर्वनवांशाला १०नीं गुणून ३ नीं भागावें ह्मणजे अंशादि लग्न

होतें. उदाहरण–इष्टलग्न वृश्चिक त्याचा इष्ट अंश ९ वा त्याचे पूर्वनवांश ४ त्यांला १०नीं गुणून ४० झाला ३ नीं भागून १३ अं० २० क० त्यांत गतराशि मिळवून ७।१३।२०।० इतकें लग्न झालें.

उदयास्तशुद्धि व होरासाधन.

लग्नांशौ स्वपदृग्युतौ नृसुखदौ वाऽन्योन्यपाढ्येक्षितौ ताभ्यां सप्तमकौ तथैव युवतेर्नो चेत्तयोर्मृत्युदौ ॥ द्विघ्ने ऽर्कोनविलग्नके रविसितज्ञेंद्वार्किजीवासृजो होरेशा द्युपतेः खलेऽह्नि खलजा नेष्टा शुभे मध्यमा ॥ ३२ ॥

अथोदयास्तशुद्धिमाह लग्नांशाविति। लग्नांशौ लग्ननवांशौ स्वपदृग्युतौ स्वस्वपतिना-दृष्टौ युतौ वा संतौ नृसुखदौ वरस्य सुखदौ स्यातां वा इत्यथवा अन्योन्यपतिनाऽऽढ्यौ ईक्षितौ वा संतौ नृसुखदौ स्यातां। इत्युदयशुद्धिमुक्त्वाऽस्तशुद्धिमाह ताभ्यां सप्तमकौ तथैवेति ताभ्यां लग्नांशाभ्यां सकाशात् सप्तमकौ सप्तमलग्नतदंशौ तथैवेति पूर्ववत्स्वपदृ-ग्युतौ युवतेः कन्यायाः सुखदौ स्यातां वा इत्यथवा तौ सप्तमलग्नसप्तमांशकौ अन्योन्यपाढ्ये-क्षितौ युवतेः सुखदौ स्यातां नो चेत् एवं चेन्न स्यात्तदा तयोः मृत्युदौ स्यातां क्रमेण। अथेष्टकाले होरासाधनमाह द्विघ्न इति। अर्कोनविलग्नके द्विघ्ने कृते सति द्युपतेः सकाशात् होरेशा भवंति। तेषां गणनाक्रममाह। ते ते होरेशा रविसितज्ञेंद्वार्किजीवासृजः रविः प्र-सिद्धः सितः शुक्रः ज्ञो बुध इंदुश्चंद्र आर्किः शनिः जीवो गुरुः असृङ्मंगलः खलेऽह्नि पा-पवारे खलजा होरा नेष्टा शुभे मध्यमा स्यात् अर्थाच्छुभहोरा शुभवारे शुभतारा पापवारे मध्यमा स्यात्। अत्रोदाहरणं गुरुवारे इष्टार्कः ११२९।८ इष्टलग्नं ४।१०।० इदं अर्कोनं २।१४।५२ इदं द्विघ्नं४।२९।४४ऊर्ध्वांकसमानागता होराश्चतस्रः वर्तमाना पंचमी होरा सा गणनाक्रमेण द्युपतेर्गुरोः सकाशाद्गणनीया जीवासृजादिगणनया बुधहोरा वर्तमाना ३२

इष्टलग्न व नवांश आपापल्या अधिपतींनीं दृष्ट किंवा युक्त असतां अथवा लग्नपति अं-शाला व अंशपति लग्नाला असतां, किंवा लग्नपतीची दृष्टि अंशावर व अंशपतीची दृष्टि लग्नावर असतां वराला सुखकर जाणावें. हिला उदयशुद्धि ह्मणतात. इष्टलग्नापासून सप्तम-लग्न व नवांशापासून सप्तमनवांश हे आपापल्या अधिपतींनीं युक्त किंवा दृष्ट असतां अथवा त्यांची परस्परांवर दृष्टि असतां, किंवा ते परस्परांला युक्त असतां कन्येला सुखकर होतात. हिला अस्तशुद्धि ह्मणतात. वरील प्रमाणें नसतील तर ते वधूवरांला मृत्यु दायक होतात.

लग्नांतून रवि वजा करून बाकी राहील तिची दुप्पट करून वराच्या राश्यंका वरून होरापति जाणावा. रवि, शुक्र, बुध, चंद्र, शनि, गुरु, मंगळ असे होरापति आहेत. ज्यावारीं होरा पहाणें असेल त्या ग्रहापासून होरेश मोजावे. पापवारीं पापाचीहोरा अनिष्ट, शुभवारीं पापहोरा मध्यम, अर्थात् शुभवारीं शुभाचा होरा उत्तम होय. उदाहरण–गुरुवारीं लग्न ७।३।२७।४९ ह्यांतून रवि९।११।०।४ ही वजा करून बाकी २।१७।२७।४१ ह्यांची दुप्पट ३।४।५५।२२

हींतील राश्यंक ३ आणि गुरुवारीं होरा काढावयाची म्हणून त्यापासून गुरु, मंगळ, रवि हे तीन होरेश गत झाले व पुढें शुक्राची होरा सुरु आहे.

जामित्र व त्याचे अपवाद.

लग्नेंद्वोःस्मरगे शुभाशुभखगे स्तश्चाधिमृत्यू ततोऽ-
ब्जांगोनात्कृतमौर्विकात् खखयमैर्लब्धं यदाब्धीषवः॥
सन्स्विष्टोच्चनिजांशभेस्तमखिलं पश्येदरिन्त्र्यायगे
सूर्ये वा खजलाद्यकोणगशुभो वाऽब्जं प्रपश्येन्न तत्॥ ३३

अथ लग्नेंद्वोः परजामित्रगग्रहज्ञानार्थमुपायमाह तावत्तस्य फलमाह लग्नेंद्वोरिति। लग्नें-द्वोः स्मरगे सप्तमगे शुभाशुभखगे सति तदा आधिमृत्यू स्तः शुभे सति आधिर्मनस्तापोऽस्ति अशुभे सति मृत्युरस्ति तदा कदा यदा ततः स्मरगाद्ग्रहात् अब्जांगोनात् चंद्रलग्नोनात् चंद्रात् सप्तमस्थचंद्रोनः लग्नात्सप्तमस्थो लग्नोन इत्यर्थः। तस्मात् कृतमौर्विकात् कृतकलिकात् खखयमैर्द्विशत्या लब्धं अब्धीषवः चतुष्पंचाशत्स्यात् तदैव आधिमृत्यू स्तः अन्यथा नेत्यर्थः। तत्रोदाहरणं पूर्वकल्पितमिदं लग्नं ४।१०।० तत्सप्तमगोऽयं कश्चिद्ग्रहः १०।१।१७ अयं लग्नोनः ६।१।१७ अयं कृतमौर्विकः १०८।१७ अस्मात् खखयमैः २०० लब्धं ५४ अथास्य भंगमाह सन्निति। सन् सद्ग्रहः स्विष्टोच्चनिजांशभे वर्तमानः अस्तं सप्तमभवनं अखिलं पूर्णं यदि पश्येत्तदा तज्जामित्रं न स्यात्। शोभनश्चासौ इष्टश्च स्विष्टः शुभामित्रं स्विष्टश्च उच्चं च निजश्च स्विष्टोच्चनिजाः अंशश्च भं च अंशभं स्विष्टोच्चनिजानां अंशभं स्विष्टोच्चनिजांशभं तस्मिन् स्विष्टोच्चनिजांशभे स्विष्टस्य शुभमित्रस्य अंशे नवांश भे राशौ वा वर्तमानः। अथवा उच्चस्यांशे भे वा वर्तमानः। अथवा निजस्य स्वस्य अंशे भे वा वर्तमानः अस्तमखिलं पश्येत्तदा तन्नेति षट् भंगाः। वा इत्यथवा अर्के रवौ अरिन्त्र्यायगे सति षष्ठतृतीयैकादशगे सति तन्नेति त्रयो भंगाः। वा इत्यथवा खजलाद्यकोणगः शुभः अब्जं चंद्रमसं पूर्णं यथा स्यात्तथा ईक्षेत तदा तन्न खं दशमं जलं चतुर्थं आद्यं लग्नं कोणे नवपंचमे एषामन्यतमं गतोऽन्यतमः शुभग्रहश्चंद्रमसं निखिलदृष्ट्या यदि पश्येत्तदा जामित्रं न स्यादित्यर्थः। एते पंच भंगाः सर्वे मिलिताश्चतुर्दश भंगाः संपद्यंते॥ ३३॥

लग्न व चंद्र ह्यांपासून सप्तमस्थानीं शुभ व खळग्रह असतील तर त्यांचीं अनुक्रमानें चिंता व मृत्यु अशीं फळें आहेत; तीं जेव्हां लग्न व चंद्र सप्तम ग्रहांतून वजा करून त्याच्या कळा करून, त्या कळांना २०० नीं भागून लब्ध ५४ येतें तेव्हां वरील फळें येतात, असें समजावें, उदाहरण—सप्तमस्थ ग्रह १।४।२।० ह्यांतून लग्न ७।२।२७।० हें वजा करून बाकी ६।०।३५।० हिच्या कळा १०८३५ त्यांला २०० नीं भागून लब्ध ५४ येतें म्हणून वरील वृश्चिक लग्नाला परमजामित्र दोष आहे. (लग्न किंवा चंद्र आणि त्यांपासून सप्तमस्थ ग्रह ह्या दोहोंत बरोबर सहा राशि अंतर असतें तेव्हां जामित्र दोष असतो.)

कोणताही शुभग्रह, शुभ असून मित्र अशा ग्रहाचे नवांशीं किंवा राशीस अथवा आ-

पस्या उच्चनवांशीं अगर उच्चराशीस अथवा स्वनवांशीं किंवा स्वराशीस असून सप्तमस्थानीं पूर्ण दृष्टीनें पहात असेल तर जामित्र दोष नाहीं. लग्नापासून ६।३।११ ह्यास्थानीं रवि असेल तर अथवा १०।४।१।७।५ ह्या स्थानीं शुभग्रह असून त्याची चंद्रावर पूर्ण दृष्टि असेल तर जामित्र दोष नाहीं. सर्व मिळून जामित्राला १४ अपवाद आहेत.

ग्रहदृष्टि व षड्वर्ग.

त्र्यश्रं कोणमबायुरैनिगुरुभूपुत्राः क्रमात्पूर्णया दृष्ट्याऽन्ये चरणोतरं च सकलाः पश्यंति पूर्णं द्युनम्॥ भं होरा त्रिलवो नवांशक इनांशास्त्रिंशदंशः क्रमाद्वर्गः सन्शुभजः परैस्तु सुहृदोनाब्ध्यूनवर्गा तनुः ॥ ३४ ॥

अथ दृष्टिलक्षणमाह। त्र्यश्रं तृतीयदशमं कोणं नवपंचमं अबायुश्चतुर्थाष्टमं एतद्युग्मत्रयं क्रमेण ऐनिगुरुभूपुत्राः शनिगुरुभौमाः पूर्णया दृष्ट्या पश्यंति शनिः त्र्यश्रं ३।१० गुरुः कोणं ९।५ भूपुत्रः अबायुः ८।५ एते पूर्णया दृष्ट्या पश्यंति तथाचैतद्युग्मत्रयं अन्ये ग्रहाश्चरणोत्तरं यथा स्यात्तथा पश्यंति तद्यथा त्र्यश्रं ३।१० एकपाददृष्ट्या पश्यंति कोणं ९।५ द्विपाददृष्ट्या अबायुः ४।८ त्रिपाददृष्ट्या पश्यंति सकला ग्रहाः द्युनं सप्तमं पूर्णं पश्यंति। अथ षड्वर्गसाधनं विवक्षुस्तावन्नामान्याह भं होरेति। भं गृहं होरा राश्यर्धं त्रिलवो दृकाणः नवांशकः प्रसिद्धः इनांशो द्वादशांशः त्रिंशदंशः प्रसिद्धः क्रमादेते वर्गाः प्रोक्ताः। शुभजः शुभग्रहजो वर्गः सन् शुभः प्रोक्तः परैराचार्यैः सुहृदो मित्रस्य वर्गः सन् प्रोक्तः अब्ध्युनवर्गा तनुः चतुर्वर्गोनं लग्नं न सती प्रोक्तेत्यर्थः ॥ ३४ ॥

ग्रह ज्या राशीला असतो त्या राशीपासून पुढें सांगितलेल्या स्थानांवर त्याची दृष्टि असते. ३।१० ह्यांवर शनीची; ९।५ ह्यांवर गुरूची; ४।८ह्यांवर मंगळाची पूर्ण दृष्टि असते; ह्याच दोन दोन स्थानीं इतर ग्रह चरण वृद्धीनें पाहतात. (ह्मणजे ३।१० स्थानीं एकपाद ९।५ स्थानीं द्विपाद, ४।८ स्थानीं त्रिपाद दृष्टीनें पाहतात.) सर्व ग्रह सप्तमस्थानावर पूर्ण दृष्टीनें पाहतात.

ग्रह, होरा, द्रेष्काण, नवांश, द्वादशांश, त्रिंशांश अशा क्रमानें हे६ वर्ग आहेत, शुभग्रहाचा वर्ग उत्तम म्हणून तो ग्राह्य होय. कित्येकांच्या मतानें मित्राचा वर्ग शुभ असें आहे. चाराहून कमी शुभवर्ग येणारें लग्न मंगळकार्याला घेऊं नये.

षवड्र्ग साधन.

प्रोक्तं प्राग्गृहमोजभेऽर्कशशिनोर्होरे समेऽब्जार्कयोर्दृक्केट्प्राक्सुतधर्मपो नवलवः प्रोक्तः स्वतोऽर्कांशकः ॥ शुक्रज्ञेज्ययमासृजांशरमुनीभार्थेषवो युग्मभे त्रिंशांशा विषमे त एव गदिता व्यस्ताश्च षड्वर्गकाः ॥ ३५ ॥

अथैषां साधनमाह प्रोक्तमिति। यस्य ग्रहस्य यत् गृहं तत् प्राक् प्रोक्तं भेशामेशुबुच-मित्यादि। अथ होरासाधनमाह। ओजभे विषमराशौ अर्कशशिनोर्होरे क्रमेण भवतः प्रथमपंचदशभागेषु अर्कस्य होरा अपरपंचदशभागेषु शशिनश्चंद्रस्य होरा स्यात्। अथ समराशावब्जार्कयोर्होरे क्रमेण भवतः।प्रथमपंचदशभागेषु चंद्रस्य होरा अपरपंचदशभागेषु अर्कस्य होरा स्यात्। अथ दृक्काणसाधनमाह दृक्केडिति। दृक्को दृक्काणः त्रिविधो दशदशभागात्मकः तस्य ईट् ईशः प्राक्सुतधर्मपो ज्ञेयः प्राग्लग्नं सुतः पंचमं धर्मो नवमं तान्पातीति प्राक्सुतधर्मपः। एतदुक्तं भवति। प्रथमदृक्काणस्वामी लग्नपतिः द्वितीयदृक्काणस्वामी पंचमपतिः तृतीयदृक्काणस्वामी नवमपतिः स्यादिति।नवलवः प्रोक्तः प्रागेव शस्तोंऽश इत्यादि। अथ द्वादशांशसाधनं स्वतोऽर्कांशकः स्वस्मात् इति स्वतः लग्नत इत्यर्थः। अर्कांशको द्वादशांशो ज्ञेयः तद्यथा राशिभागास्त्रिंशत् ३० एते द्वादशभिर्भाजिताः लब्धं सार्धभागद्वयं २।३० इदं द्वादशांशमानं तदेवं गणनीयं। सार्धभागद्वयं लग्नस्य द्वादशांशः तावदेव तत्पुरस्थस्येति लग्नस्योत्पन्नभागावसानपर्यंतं गणयेत् यस्मिन् राशौ विश्रामः तत्स्वामी द्वादशांशनाथः स्यात्। अथ त्रिंशांशसाधनं शुक्रेति। शुक्रः प्रसिद्धः ज्ञो बुध इज्यो गुरुर्यमः शनिरसृक् मंगल एषां पंचानां क्रमेण शरमुनिभार्थेषवः स्युः। शराः पंच मुनयः सप्त इभा अष्टावर्थाः पंच इषवः पंच भागाः शुक्रादीनां स्युः। एतद्युग्मभे समराशौ ज्ञेयं। एतदपि लग्नोत्पन्नभागावसानपर्यंतं गणयेत् यत्र विश्रांतिः स त्रिंशांशनाथः विषमे राशौ त एव गदिता ग्रहाः भागाश्च व्यस्ता विलोमाज्ञेया इति षड्वर्गो निरूपितः॥ १८॥

पूर्वी गृहाचे ह्मणजे राशीचे स्वामी (वि० प्र० श्लो० ४ यांत) सांगितले. होरा ह्म० लग्नाचें अर्ध. लग्नाचे अंश ३० त्याच्या निमे १५ अंश होरेचे होतात. विषम लग्नांत पहिली होरा रवीची व दुसरी चंद्राची; आणि समलग्नांत पहिली चंद्राची व दुसरी रवीची जाणावी. लग्नाचे दहा दहा अंशांचे तीन भाग करून प्रत्येक भागाला द्रेष्काण म्हणावें. लग्नाचा जो स्वामी तोच पहिल्या पहिल्या द्रेष्काणाचा स्वामी. लग्नापासून पंचम स्थानाचा जो स्वामी तो द्वितीय द्रेष्काणाचा आणि जो नवमस्थानाचा तो तृतीय द्रेष्काणाचा स्वामी जाणावा. लग्नाच्या ३० अंशांचे नउ भाग केले ह्मणजे तो प्रत्येक भाग ३ अंश २० कळांचा होतो. ह्या नवांशांचे स्वामी (वि. प्र. श्लो० ३१ यांत) सांगितले आहेत. लग्नाचा बारावा भाग २ अंश ३० कळांचा होतो. लग्नस्वामीपासून द्वादशांशाचे स्वामी जाणावे. मेषाचा प्रथमद्वादशांश मंगळाचा दुसरा शुक्राचा इ० वृषभाचा प्रथम शुक्राचा, द्वितीय बुधाचा इ० समलग्नांत ५।७।८।५।५ हे अंश अनुक्रमानें शुक्र, बुध, गुरु, शनि, मंगळ ह्या पांच ग्रहांचे त्रिंशांश असतात. हे सांगितलेले अंश व ग्रह उलट करून क्रमानें त्या त्या ग्रहांचे विषम लग्नांतील त्रिंशांश समजावे. अर्थात् विषम लग्नांत ५।५।८।७।५ अंश मंगळ, शनि, गुरु, बुध, शुक्र ह्यांचे त्रिंशांश होत. शुभग्रहाचा वर्ग घ्यावा. खळाचा घेऊं नये. अशा रीतीनें षड्वर्ग पहावे.

रविसाधन व लग्नाचाइष्टकाल.

संक्रांत्यंतरहोहताद्दिनगणादाप्तं भपूर्वो रविर्मेषाद्यात-

भयुग्युतोऽयनलवै रात्रौ सषड्भः स च ॥ तद्भोग्यांशनिजोदयाहतिखरामाप्तं तथा लग्नतो भुक्तांशाकलितेन युग्विवरगैः कालः स्फुटो भोदयैः ॥ ३६ ॥

अथेष्टकालसाधनं विवक्षुस्तावत्सूर्यसाधनमाह संक्रांत्यंतरिति । अंतः अंतरालं तत्र अहानि दिनानि संक्रांत्योः अंतरहानि संक्रांत्यंतरहानि तैर्हृतो भागितः एवं विधो दिनगणः संक्रांतेः सकाशात् इष्टदिनसमूहः । तस्माद्यदाप्तं लब्धं स भपूर्वो राशिभागकलादिको रविः स्यात् किंभूतो रविः मेषात्सकाशात् यातभयुक् गतराशियुक् सूर्यभुक्तराशियुगित्यर्थः । स तात्कालिको रविः स्यादित्यर्थः । अत्रोदाहरणं तुलावृश्चिकसंक्रांत्योरंतर्दिनानि २९।५४।० तथा तुलासंक्रांतेरिष्टदिनगणः ५।६।० अस्माद्दिनगणात् संक्रात्यंतरहोभिर्लब्धं राश्यादि ०।५।७।१। इदं सूर्यभुक्तराशियुक्तं ६।५।७।१ अयं तात्कालिकः सूर्यः अयनलवैर्युतः कार्यः। अयनांशा ग्रंथांतरे प्रसिद्धाः। कृताब्ध्यब्ध्यूनिते शाके षष्ट्याप्ता अयनांशका इति॥ सः अयनलवयुतो रविः रात्रौ रात्रीष्टकालसाधनविषये सषड्भः कार्यः षड्राशियुक्तः कार्यः तद्भोग्यांशनिजोदयाहतिखरामाप्तं कालः स्यात् तस्य सायनांशस्य रवेः भोग्यांशाश्च निजोदयाश्च तेषामाहतिर्गुणनं तस्याः सकाशात् खरामाप्तं त्रिंशता भक्तं लब्धं सूर्यस्य भोग्यकालः स्यात् निजोदयाः स्वदेशीयराश्युदयाः ते ब्रह्मतुल्यादिभ्योऽवगंतव्याः। कथंभूतः कालः तथैवागतो भुक्तांशाकलितेन युक् तथैव सूर्यस्य भोग्यकालसाधनरीत्याऽगतो लग्नात् भुक्तांशाकलितेन भुक्तांशैर्भुक्तभागैः आकलितेन कालेन युक् युक्तः । एतदुक्तं भवति इष्टलग्नमयनलवयुतं कृत्वा तद्भुक्तांशैर्निजोदया गुणनीयाः त्रिंशता भाज्या लब्धं लग्नं भुक्तकालः तेन कालेन स रविभुक्तः कालो युक्तः कार्य इत्यर्थः। पुनः कथंभूतः विवरगैर्भोदयैर्युक् विवरसूर्यलग्नांतरालं तत्र गतैर्भोदयैः राश्युदयैः युक् युक्तः स पलमयः कालः स्फुटः स्पष्टः इष्टकालः स्यात् षष्टिभक्तो घटिकात्मकः स्यादित्यवगंतव्यम् ॥ ३६ ॥

ज्या वेळचा रवि करावयाचा असेल, त्याच्या पूर्वी झालेल्या संक्रांतीपासून पुढें होणाऱ्या संक्रांतीपर्यंत मोजून जितके दिवस घटी पळें होतील त्यांनीं; पूर्वील संक्रांतीपासून इष्ट काळापर्यंत मोजून दिवस घटी पळें होतील त्यांला भागून भागाकार राशि, अंश, कळा, विकळा काढावा. जे राश्यादि येईल त्यांत मेषादि गत राशि मिळवाव्या. ह्मणजे तो स्पष्ट रवि होतो. नंतर त्या रवींत अयनांश मिळवावे इष्टकाळ रात्रीचा असतां सायन रवींत ६ राशि मिळवाव्या. मग वरचा राश्यंक सोडून खालचे अंशादि ३० तून वजा करावे. ह्मणजे बाकी राहील ते भोग्यांश होतील. नंतर ज्या राशीला रवि असेल त्या राशीच्या पळांनीं भोग्यांशांला गुणावें आणि ३० नीं भागावें. तसेंच लग्नाच्या भुक्तांशांला त्याच्या पळांनीं गुणून ३० नीं भागावें. नंतर भोग्यांशांच्या पळांत, भुक्तांशांचीं पळें आणि लग्न व रवि यांच्या मधल्या राशींचीं पळें मिळवून त्यांला ६० नीं भागून घटिका पळें येतील तो इष्टकाळ समजावा. वर्तमान शकांत ४४४ वजा करून ६० नीं भागून येतील ते अयनांश होत. पुढील कोष्ट-

कांत लंकेतील उदयांचीं व मुंबईतील उदयांचीं सर्व राशींचीं पळें दिलीं आहेत. या श्लो- कांतील गणिताचें उदाहरण दिलें नाहीं; कारण ज्यानें ग्रहलाघवाचें गणित केलें असेल त्याला हा श्लोक सहज समजेल. व ज्याणें केलें नसेल त्याला समजण्याला बराच कठिण जाईल ह्यांतील गणित स्थूल मानाचें आहे आणि उदाहरण ही बरेंच लांब होईल.

कोष्टक.

राशि.	लंकेचे उदय.	मुंबईचे उदय.	राशि
मेष.	२७८	२३८	मीन.
वृषभ.	२९९	२६७	कुंभ.
मिथुन.	३२३	३१०	मकर.
कर्क.	३२३	३३६	धन.
सिंह.	२९९	३३१	वृश्चिक.
कन्या.	२७८	३१८	तूळ.

इष्टकाल साधन, घटिका स्थापन.

लग्नार्कौ यदि चैकभेऽशविवरात्स्वीयोदयघ्नाद्वियत्त्र्या- प्तिः काल इनात्तनुर्यदि तनुः सूर्योदयात्प्रागसौ ॥ कुं- डेंऽभः परिपूरिते सुघटिकामर्धोदयास्ते न्यसेत्स्तुत्वाऽ ग्नित्रयवायुगा न शुभदा पूर्णाऽग्निपंचस्वथ ॥ ३७ ॥

अथेष्टकालसाधने विशेषमाह लग्नार्काविति। लग्नार्कौ लग्नसूर्यौ यदि एकभे स्तस्तदाऽ शविवरात् लग्नार्कयोर्भागांतरात् स्वीयोदयघ्नात्। निजराश्युदयगुणितात्। या वियत्त्र्या- प्तिस्त्रिंशता लब्धिः स कालः स्यात् इष्टकालः स्यात्। तत्रापि विशेषमाह इनात्तनुरिति। इनात्सूर्यात्तनुर्लग्नं यदि तनु लघुः स्यात्तदाऽसाविष्टकालः सूर्योदयात्प्राक् पूर्वं स्यात् सोऽ पि षष्ट्या भक्तो घटिकात्मकः स्यादित्यवगंतव्यम्। अथ ज्ञातं कालं यंत्रैर्विना साधितुं न शक्यतेऽतो यंत्राणां मध्ये मुख्यस्य घटीयंत्रस्य स्थापनकालमाह कुंड इति। अंभःपरिपू- रिते उदकपूर्णे कुंडे पात्रे घटिकाप्लवनक्षमे कुंडग्रहणमुत्तानपात्रव्युदासार्थं तस्मात् कुंडरू- पपात्रे उदकपूरिते सुघटिकां षष्टिपलशुद्धां न्यसेत् निक्षिपेत् कस्मिन्सति अर्धोदयास्ते जाते सति सूर्यस्यार्धोदयेऽर्धास्ते च जाते सति किं कृत्वा स्तुत्वा,प्रार्थयित्वा। प्रार्थना ग्रंथांतरे उक्ता। यंत्राणां मुख्यरूपाऽसि ब्रम्हणा निर्मिते घटि। दंपत्योः शुभकालाप्तिहेतवे भव शोभने इति ॥ प्रतिष्ठितायां घटिकायां तद्गमनफलमाह सा प्रतिष्ठिता घटी अग्नित्रयवायुगा

न शुभदा स्यात् अग्नित्रयं आग्नेय्यादिप्रदक्षिणक्रमेण दिशात्रयं वायुर्वायव्यदिशा इति दिक्चतुष्टयं प्रति गता न शुभदाऽर्थादन्यदिग्गता मत्रैव स्थिता वा शुभदा स्यात्। तथाचोक्तं ग्रंथांतरे। संस्तुतैवं घटी तोये यां दिशं प्रति गच्छति। पूर्वाशादिफलं कुर्यात्स्थिता मध्ये धनप्रदा ॥ सौभाग्यं निर्धनं नार्या अपमृत्युरुजान्विता। भर्तृप्रिया च वेश्या च मान्या वित्तसुतान्वितेति ॥ एवं गमनफलमुक्त्वा पूर्णताफलमाह पूर्णाऽग्निपंचस्वथेति। अग्निपंचसु आग्नेय्यादिपंचसु दिक्षु पूर्णा घटी न शुभदा। अर्थादन्यदिक्षु पूर्णा शुभा स्यात्। उक्तंच। उत्तरेशानपूर्वासु घटी पूर्णा शुभप्रदा। दिक्षु शेषासु कन्यायामग्नावैधव्यदायिनी ॥ ३७ ॥

जर लग्न व सूर्य एकाराशीस असेल तर त्या दोहोंत ज्याचें अंशादि अधिक असेल त्यांतून ज्याचें कमी असेल तें वजा करून बाकी राहील तिला त्याच राशीच्या पळांनीं गुणून ३० नीं भागून जें येईल तो इष्टकाळ होतो. जर सूर्यांतून लग्न वजा होत असलें तर तें लग्न सूर्योदयापूर्वी आहे असें समजावें. पाण्यानें भरलेल्या (पातेलें, घंगाळ इत्यादि) पात्रांत; सूर्याच्या अर्धोदयाच्या किंवा अर्धास्ताच्या वेळीं, पूजा करून बरोबर ६० पळांनीं भरणारी अशी उत्तम घटिका पाण्यावर तरंगत ठेवावी, ठेवितांच आग्नेयी, दक्षिण, नैर्ऋत्य, वायव्य ह्या चार दिशेंकडे जाईल तर शुभ नव्हे, अन्य दिशेंला शुभ होय. आग्नेयी, दक्षिण, नैर्ऋत्य, पश्चिम, वायव्य ह्या पांच दिशांकडे भरली तरही शुभ नाहीं, अन्य दिशेंस बुडाली तर शुभ होय.

गोधूल लग्न.

गोधूलं पदजादिके शुभकरं पंचांगशुद्धौ रवेरर्धास्तात्पर पूर्वतो र्धघटिकं तत्रेंदुमष्टारिगम् ॥ सोग्रांगं कुजमष्टमं गुरुयमाहः पातमर्कक्रमं जह्याद्विप्रमुखेऽतिसंकट इदं सद्यौवनाढ्ये क्वचित् ॥ ३८ ॥

अथ गोधूललग्नमाह गोधूलमिति। गोधूलं लग्नं सायंकाललग्नं पदजादिके हीनजातौ शुभकरं प्रोक्तं न पूर्ववर्णानां क्व पंचांगशुद्धौ विवाहोक्तपंचांगे। अत्र पंचांगशुद्धिर्मुख्या तत्र कालप्रमाणं विशेषणद्वारेणाऽऽह। कथंभूतं गोधूलं रवेरर्धास्तात्सकाशात् प्राक्परतोऽर्धघटिकं अर्धा घटिका यस्मिन्नित्यर्धघटिकं प्राक्पंचदशपलानि परतः पंचदशपलानि एवमर्धघटिकमित्यर्थः। अत्र त्याज्यमाह। इहास्मिन् गोधूललग्ने षष्ठाष्टगमिंदुं चंद्रं जह्यात्। त्यजेत्। पुनः किं किं जह्यादित्याह। सोग्रांगं उग्रग्रहसहितं लग्नं कुजं भौममष्टमं गुरुयमाहः गुरुशनिदिनं पातं महापातं सिद्धांतगम्यं अर्कक्रमं सूर्यसंक्रांतिं जह्यात् अन्ये दोषा न त्याज्या इत्यर्थः। अत्र गुरुयमाहस्त्यक्तं तद्दोषोपलंभात् गुरुदिने सूर्यास्तात्प्राक् यामार्धं परतो यमघंटः शनिदिनेऽस्तमयात्प्राक्परतश्च कुलिकौ। मार्तंडोदयतः स्मृता दिनपतेर्यामार्धनाथा ग्रहा मार्तंडात्मजभोग उत्तरलवस्तज्ज्ञैः शुभे कर्मणि। त्याज्योऽसौ कुलिकोऽथ मर्यदिवसो दानैश्च शक्रार्कदिग्वस्वंगाब्धियमैः स्मृतः कुरहितै रात्रौ तु तिथ्यंशकैरिति ॥

त्याज्योऽसौ कुलिक इत्यनेन शनावस्तात्प्राक्कुलिको भवति। इनादौ कुलिकं दिवेत्यादि श्लोकं तन्निशीति न्यायेनास्तात्परतोऽपि कुलिको भवतीति हेतोर्गुरुशनिवारौ निंदितौ। अथ विप्रादीनामपि क्वचित्कार्यविशेषेण गोरजःप्रवृत्तिमाह विप्रमुखेति संकट इदं सद्यौवनाढ्ये क्वचिदिति। यौवनाढ्ये अतिसंकटे। प्राप्ते सति क्वचिल्लग्नशुद्ध्यभावे इदं गोधूलं विप्रमुखे विप्रप्रभृतिवर्णत्रये सत् शुभं स्यादन्यथा नेत्यर्थसिद्धं। तदुक्तं ज्योतिर्निबंधे। घटीलग्नं यदा नास्ति तदा गोधूलिकं स्मृतं। शूद्रादीनां बुधाः प्राहुर्न द्विजानां कदाचन॥ लग्नशुद्धिर्यदा न स्याद्यौवने समुपस्थिते। तदा वै सर्ववर्णानां लग्नं गोधूलिकं शुभमिति ३८

सायंकाळचें गोधूळ लग्न शूद्रादि हीन जातीला विवाहोक्त पंचांगशुद्धि असतां शुभ होय. सूर्याच्या अर्धास्ता पुढें १९ पळें व पूर्वी १९ पळें मिळून अर्ध घटिका गोधूळ मुहूर्त असतो ह्याला अष्टम व षष्ठ चंद्र; खलग्रहानें युक्त लग्न; अष्टम मंगळ; गुरुवार व शनिवार, महापात सूर्यसंक्रांति ही सोडावीं. कन्या फार मोठी वाढली असून अन्य मुहूर्त नाहीं अशा महा संकटीं ब्राह्मणादिकांला गोधूळ लग्न विवाहास शुभ होय.

विवाहवेदी व अंगकर्मांचे मुहूर्त.

वेदी प्राक्प्रवणा चतुर्वरकरा हस्तोच्छ्रिताऽग्र्यस्य दोर्जादेर्द्वित्रियुगांगुलैरपचिता सोक्ता बहिर्वामतः॥ यस्यांगं यददोऽङ्गिनो गदितभे कुर्यादिहैंदोर्बलं नाऽऽलोक्यं तु विवाहतश्चयरिनवाह्नि प्राङ्न कुर्यादिदम्॥ ३९

अथोद्वाहवेदिकालक्षणमाह वेदीति। प्राक्प्रवणा पूर्वनिम्ना चतुर्वरकरा चतुर्भिर्वरकरैः प्रमिता वरो वैवाह्यः हस्तोच्छ्रिता हस्तप्रमाणेनोन्नता इयमग्र्यस्य ब्राह्मणस्य प्रोक्ता सा वेदी दोर्जादेः क्षत्रियादेः क्रमेण द्वित्रियुगांगुलैः अपचिता हीना क्षत्रियस्य द्व्यंगुलन्यूना वैश्यस्य त्र्यंगुलोना शूद्रस्य चतुरंगुलोना च। सा क्व कार्येत्याह बहिर्वामत इति। गृहाद्बहिर्वामभागे। अंगुलप्रमाणं मार्कंडेयपुराणे उक्तं। परमाणुः परं सूक्ष्मं त्रसरेणुर्महीरजः। बालाग्रं चैव लिक्षा च यूका चाथ यवोदरं॥ क्रमादष्टगुणानाहुर्यवानामष्टतोऽगुलं। षडंगुलं पदं तच्च वितस्तिर्द्विपदं स्मृता॥ द्विवितस्ती तथा हस्तो मार्कंडेयमुनीरितः॥ आगमांतरेऽपि। कर्तुर्दक्षिणहस्तस्य मध्यमांगुलिपर्वणः। मध्यमा दैर्घ्यमानेन मात्रांगुलमितीरितमिति॥ अन्यत्रोक्तं। यत्किंचित्पौरुषायामं विभज्य दशधा पुनः। एकं द्वादशभागं तु कृत्वा तेष्वेकमंगुलं॥ देहलब्धांगुलं नाम जानीयात्तस्य तत्पुनः। महामानांगुलिरिति मात्रांगुलिरिहोदिता॥ प्रासादादीनि तेनैव कुर्यान्मानांतरेण वा। वेदिकादीनि शिबिकारथादीनां विधिः पुनरित्यादि॥ अत्र वरकरग्रहणं तस्य होमकर्तृत्वात्। ननु कन्याया अपि लाजाहुतौ कर्तृत्वमस्ति तत्करप्रमाणं किं नोक्तं सत्यं अल्पावकाशस्थले कन्याकरप्रमाणमप्यंगीक्रियते। तथाचोक्तं देवयजनदीपिकायां। स्वल्पावकाशनिलये हीनमानं समाश्रयेदिति॥ अथ नानाविधकर्मणां अंगं कस्मिन्नक्षत्रे कर्तव्यमित्याह यस्यांगमिति। यस्य कर्मणः यत् अंगं अद इदं अंगं अंगिनो मुख्यस्य गदितभे उक्तनक्षत्रे कुर्यात्। इहास्मिन्नं-

गभूते कर्मणि इंदोर्बलं नाऽऽलोक्यं न विचारणीयं। तत्र विशेषमाह। विवाहतः विवाह-दिनात्प्राक् त्र्यरिनवाह्नि तृतीयषष्ठनवमेऽह्नि इदं अंगं विवाहांगं न कुर्यात्। विवाहांगानि यथा। दलनं कंडनं चैव व्यंजनं मोदकादि च। यवारमंडपो वेदी कुंकुमं वर्णकं तथेति॥३९॥

पूर्वेकडे थोडथोडी सखल होत जाणारी आणि वराच्या हातानें ४ हात लांब ४ हात रुंद व १ हात उंच अशी वेदी ब्राह्मणाला असावी. हीपेक्षां क्षत्रियांला २ अंगुळें, वैश्याला ३ अंगुळें आणि शूद्राला ४ अंगुळें कमी असवी. घराबाहेर वामभागीं वेदी करावी. ज्या मुख्य कर्माचें जें अंगकर्म करावयाचें, तें त्या मुख्य कर्माला सांगितलेल्या नक्षत्रावर करावें त्याला चंद्रबळ पाहूं नये. विवाहापूर्वी ३ ऱ्या, ६ ऱ्या, ९ ऱ्यादिवशीं त्याचें अंग कर्म करूं नये. वेदीकरणें, मंडप घालणें, दळणें, कांडणें, उडदांला तेल लावणें, ओंव्या म्हणणे इत्यादि विवाहाचीं अंग कर्में होत.

वधूप्रवेश.

लग्नादष्टि १६ दिनांततः सममुनी ७ ष्वं ५ क ९ द्युषू-र्ध्वं त्वयुग्घस्रे मास्यपि हायने शरमिताद्वर्षात्परं स्वे-च्छया॥ वैफामार्गसिते जगुः श्रुतियुगोद्वाहर्क्षचित्रा-श्विनीज्यर्क्षैश्चानवमंदिरे निशि वधूसंवेशमंगे स्थिरे॥४०

अथ क्रमप्राप्तं वधूप्रवेशमाह लग्नादिति। लग्नाद्विवाहतः सकाशात् अष्टिदिनांततः षोडशदिनमध्ये सममुनी ष्वं केषु द्युषु घस्रेषु समाः समसंख्याका मुनिः सप्तम इषुः पंचमः अंको नवमः एषु द्युषु दिवसेषु अत ऊर्ध्वं षोडशदिनादूर्ध्वं अयुग्घस्रे विषमदिने मास्यपि विषमे हायने वर्षे वधूसंप्रवेशं जगुरूचुः। एतदुक्तं भवति। षोडशदिनमध्ये समादिषु दिनेषु कर्तव्यः। षोडशदिनातिक्रमे मासपर्यंतं विषमदिने वधूप्रवेशः कार्यः। प्रथममासातिक्रमे वर्षपर्यंतं विषमे मासि कर्तव्यः तदा विषमदिननियमो नास्ति। एवं प्रथमे वर्षेऽतिक्रांते पंचमवर्षपर्यंतं विषमे वर्षे कर्तव्यः तदा विषममासनियमो नास्ति। अथ विलंबितं वधूप्रवेशं कस्मिन्मासपक्षे कर्तव्य इत्याह। वैफामार्गसिते वै वैशाखः फा फाल्गुनः मार्गो मार्गशीर्षः एषां सितः शुक्लपक्षः तस्मिन् कैः श्रुतियुगोद्वाहर्क्षचित्राश्विनीज्यर्क्षैः श्रुतियुगं श्रवणधनिष्ठे उद्वाहर्क्षाणि विवाहनक्षत्राणि पूर्वोक्तानि चित्राश्विनी प्रसिद्धे इज्यर्क्षं पुष्यः तैः अनवमंदिरे जीर्णगृहे नवीनमंदिरे कन्यां नवोढां न प्रवेशयेदिति निषेधादनवमंदिर इत्युक्तं। उक्तं च। वधूप्रवेशनं कार्यं पंचमे सप्तमे दिने। नवमे च शुभे वारे सुलग्ने शशिनो बल इति॥ नारदः। आरभ्योद्वाहदिवसात् षष्ठे वाऽप्यष्टमे दिने। वधूप्रवेशः संपत्त्यै दशमेऽथ समे दिन इति॥ संग्रहे। विवाहमारभ्य वधूप्रवेशोऽयुग्मे तथा षोडशवासरांतात्। तदूर्ध्वमब्देऽयुजि पंचमांतादतः परस्तान्नियमो न चास्ति॥ वृद्धनारदः। समे वर्षे समे मासि यदि नारी गृहं विशेत् आयुष्यं हरते भर्तुः सा नारी मरणं व्रजेत्॥ भास्करव्यवहारे। रात्रौ विवाहभे शस्तः सन्मुहूर्ते स्थिरोदये। वधूप्रवेशो नैवात्र प्रतिशुक्राद्भयं विदुः॥ ऋक्षैर्वैवाहिकैः शुद्धैर्दंपत्योश्च शुभप्रदं। वधूप्रवेशनं कार्यं पंचमे ह्यकृतं यदि। मार्गफाल्गुनवैशाखे शुक्लपक्षे शुभे दिने॥ मूलपुष्यमृदुस्वातिस्थिराश्विश्रुतिवासवैः। पितृभे च करे नारी प्रविष्टा पुत्रिणी भवेदिति॥४०

विवाहापासून सोळा दिवसांच्याआंत सर्व समदिवशीं व ७।९।९ ह्या विषमदिवशीं वधूप्रवेश करावा. सोळा दिवसां नंतर महिन्याचे आंत विषम दिवशीं करावा. महिन्या नंतर वर्षपर्यंत विषममासांत करावा. वर्षा पुढें पांच वर्षांच्या आंत विषमवर्षीं करावा. त्या नंतर इच्छा होईल तेव्हां करावा. वैशाख, फाल्गुन, व मार्गशीर्ष ह्यांच्या शुक्लपक्षांत, श्रवण, धनिष्ठा, विवाह नक्षत्रें, चित्रा, अश्विनी, पुष्य ह्या नक्षत्रांवर जुन्या घरांत रात्रौ स्थिरलग्नीं वधूप्रवेश करावा.

प्रथमवर्षीं कन्येनें राहण्याचे नियम.

उद्वाहात्प्रथमे शुचौ यदि वसेद्भर्तुर्गृहे कन्यका हन्यात्तज्जननीं क्षये निजतनुं ज्येष्ठे पतिज्येष्ठकम् ॥ पौषे च श्वशुरं पतिं च मलिने चैत्रे स्वपित्रालये तिष्ठंती पितरं निहंति न भयं तेषामभावे भवेत् ॥ ४१ ॥

इदानीं प्रथमाषाढादौ भर्त्रादिगृहे वासनिषेधमाह । उद्वाहादिति । उद्वाहाद्विवाहादुपरि प्रथमे शुचावाषाढे कन्या यदि भर्तृगृहे वसेत्तदा तज्जननीं तस्य भर्तुर्जननीं हन्यादित्यादि सुगमम् ॥ ४१ ॥

विवाहापासून पहिल्या आषाढांत जर आपल्या पतीच्या घरीं ह्म० सासरीं कन्या राहिली तर सासूला वाईट, क्षयमासांत स्वतः कन्येच्या शरीराला वाईट, ज्येष्ठांत पतीच्या थोर भावाला ह्म० वडील दिराला वाईट, पौषांत श्वशुराला वाईट व अधिक मासांत पतीला वाईट होय. चैत्रांत आपल्या पित्याच्याघरीं राहणारी कन्या पित्याला अशुभ जाणावी. ज्याला वाईट ह्मणून सांगितलें, तीं मनुष्यें नसतां भय नाहीं. जिची सासु नाहीं ती कन्या आषाढांत सासरीं राहिली तरी हरकत नाहीं वगैरे जाणावें.

पुनर्विवाह मुहूर्त.

शूद्रांत्येषु पुनर्भुवा परिणयः प्रोक्तो विवाहोक्तभैर्नाऽऽलोक्यं तिथिमासवेधभृगुजेज्यास्तादि तत्रार्कभात् ॥ त्रिव्यृक्षेषु मृतिर्धनं मृतिमृती पुत्रा मृतिर्दुर्भगं श्रीरौन्नत्यमथो धृती १८ श ११ कृत ४ तत्त्व २५ र्क्षेऽत्ययः साभिजित् ॥ ४२ ॥

अथ पुनर्भूविवाहमाह शूद्रांत्येष्विति। शूद्राः प्रसिद्धाः अंत्या रजकादयः तेषु पुनर्भुवा परिणयः प्रोक्तः कैः विवाहोक्तभैः । स्पष्टं । तत्र पुनर्भुवा परिणये तिथिमासवेधगुरुशुक्रास्तादि न आलोक्यं । स्पष्टं । तथाचोक्तं ज्योतिर्निबंधे । न शुक्रास्तादिकं चिंत्यं शुद्धि वेधादिकं तथा । पुनर्भुवा संवरणे न मासातिथिशोधनमिति ॥ अथ ब्रह्मपट्टनक्षत्रशुद्धिमाह ।

अर्कभात् सूर्यनक्षत्रात् त्रिऋक्षेषु त्रिषु नक्षत्रेषु क्रमेण मृतिर्मरणं प्रथमे त्रिके द्वितीये त्रिके धनं तृतीये मृतिः चतुर्थे मृतिः पंचमे पुत्राः षष्ठे त्रिके मृतिः सप्तमे दुर्भगं अष्टमे लक्ष्मीः नवमे त्रिके औन्नत्यं प्रोक्तं। अथ रुद्रपट्टशुद्धिमाह। अर्कभादित्यनुवर्तते। धृतीशकृतत्त्वर्क्षे धृतिरष्टादशं ईश एकादशं कृतश्चतुर्थं तत्त्वं पंचविंशं एतन्मिते नक्षत्रेऽर्कभादेतन्मित इत्यर्थः। अत्र चतुष्टये साभिजिद्गणितेऽत्ययो मृत्युः स्यात् अर्थादन्येषु शुभं प्रोक्तमिति ॥ ४२ ॥

शूद्र, रजक, अंत्यजादि जातींत पुनर्विवाह करितात, तो विवाह नक्षत्रांवर करावा. त्याला तिथि, मास, वेध शुक्राचें व गुरूचें अस्त इत्यादि पाहूं नये. सूर्यनक्षत्रापासून दिवसनक्षत्र मोजून तीन तीन नक्षत्रांची पुढचीं फळें पहावीं. ३ मृत्ति, ६ धन, ९ मृति, १२ मृति, १५ पुत्र, १८ मृति, २१ दुर्भग, २४ श्री, २७ औन्नत्य. ह्याला ब्रह्मपट्ट ह्मणतात. सूर्यनक्षत्रापासून अभिजितासह मोजून १८।११।४।२५ हीं नक्षत्रें मृत्युकर आहेत. ह्याला रुद्रपट्ट ह्मणतात. ह्या दोहोंतून शुद्ध असें नक्षत्र पुनर्विवाहाला घ्यावें. ह्या पुनर्विवाहाला हल्लीं ते लोक "पाट लावणें" असें ह्मणतात.

११५८२

अनेकशास्त्रार्थ.

भुक्तायैव सुतामुपोषितनरो दद्याच्च सावित्रिकामार-
ब्धोत्सवके यदा जनिमृती स्यातां स्वगोत्रे क्वचित् ॥
सांगं तं विदधीत वाजमपरेऽस्मादारभेत्पूर्वतो यज्ञो-
द्वाहनचौलमौंजिकमहस्सु स्वर्गदिक्त्रित्रिषु ॥ ४३ ॥

अथ नानाविधशास्त्रार्थानाह भुक्तायेत्यादिना। भुक्ताय कृतभोजनायैव सुतां दद्यात् परं उपोषितनरः भुक्तायैव बटवे सावित्रिकां गायत्रीं दद्यात्। तदुक्तं ज्योतिर्निबंधे। भुक्त्वा समुद्वहेत्कन्यां सावित्रीग्रहणं तथा। उपोषितः सुतां दद्यादागताय वराय चेति ॥ आरब्धोत्सवके यदा जनिमृतीस्यातां स्वगोत्रे क्वचित् सांगं तं विदधीत वाजमपर इति। वाजं अन्नं अपरेऽसगोत्रिणो विदधीरन्। वाजमन्नं गरुद्वाजो वाजं पीयूषमुच्यत इत्यनेकार्थध्वनिमंजर्या। शेषं सुगमं। उक्तं च। विवाहोत्सवयज्ञादावारब्धे सूतकं यदि। सांगं तत्कर्म कुर्वीत अन्नदानादिकं परैरिति ॥ अस्मादारभेत्पूर्वतो यज्ञोद्वाहनचौलमौंजिकमहस्सु स्वर्गदिक्त्रित्रिषु अस्मान्निश्चितदिनात्पूर्वतः प्रथमतः यज्ञोद्वाहनचौलमौंजिकेत्येतत्कर्मचतुष्टयं क्रमात्स्वर्ग २१ दिक् १० त्रि ३ त्रिषु ३ अहस्सु आरभेत् यज्ञं एकविंशतिदिनेषु उद्वाहनं विवाहः दिक्षु दशदिनेषु चौलं त्रिषु दिनेषु मौंजिकं त्रिषु दिनेष्विति। उक्तंच। एकविंशत्यहर्यज्ञे विवाहे दश वासराः। त्र्यहे चूडोपनयने नांदीश्राद्धं विधीयते ॥ आरंभलक्षणं। आरंभोवरणं यज्ञे संकल्पो व्रतसत्रयोः। नांदीश्राद्धं विवाहादौ श्राद्धे पाकपरिक्रिया इति ॥ ४३ ॥

विवाह किंवा उपनयन करणाऱ्या यजमानानें आपण उपोषित राहून, भोजन केलेल्यावरास कन्यादान करावें; व भोजन केलेल्या बटूस गायत्रीचा उपदेश करावा. विवाहादि उत्स-

वांला आरंभ केल्यानंतर जेव्हां स्वगोत्रांत जनन किंवा मरण होऊन तत्संबंधी सूतक प्राप्त होतें, तेव्हां तें आरंभिलेलें कर्म सांग करावें. अन्नमात्र परगोत्र्यांनीं करावें. यज्ञ, विवाह, चौल, उपनयन हीं ज्या दिवशीं करणें असतील त्या पूर्वीं यज्ञाचा २१ दिवस, विवाहाचा १० दिवस, चौलाचा ३ दिवस व उपनयनाचा ३ दिवस आरंभ करावा.

मंगलकार्यांतले नियम व मंडपोत्थापन.

नो श्राद्धं क्षयदर्शनैत्यकमधीतिं शीतलाप्स्वाप्लुतिं
सीमासिंध्वतिपातमेककुलजाः सव्यातिपातं क्वचित्॥
उत्थापावधि मंडपस्य सशरागान्होर्विषष्ठे समेऽन्ह्युद्वास्यो न गृहोद्वहौ सहजयोस्तुल्या क्रियाऽब्दांततः॥४४

क्षयदर्शनैत्यकंश्राद्धंअधीतिं पठनंशीतलाप्सुशीतलोदकेषु आप्लुतिं स्नानंसीमासिंध्वतिपातंसीमाप्रसिद्धा सिंधुर्महानदी।सिंधुर्नदीसमुद्रयोरित्यभिधानात्।तयोरतिपातःउल्लंघनंसव्यातिपातंअपसव्यमित्येतत् एककुलजाःसगोत्रिणःक्वचिन्नो कुर्युःकिमवधिमंडपस्य उत्थापावधि यावन्मंडपोत्थापनं स्यात् तावन्न कुर्यादित्यर्थः। उक्तंच।दर्शश्राद्धं क्षयश्राद्ध शीताद्भिः स्नानमेव च। प्राचीनावीतिकरणं नदीसीमातिपातनं। अन्यच्च । नित्यश्राद्धमधीतिं च स्नानं च शिशिरैर्जलैः। सपिंडा नैव कुर्वीरन्मंडपोत्थापनावधि ॥ अथ स मंडपोत्थापः कदा कार्य इत्याह सशरागाह्नोरिति। शराः पंच अगाः सप्त तन्मिताह्नोर्दिनयोः पंचमे सप्तमे विषष्ठे समे षष्ठरहिते समेऽह्नि समदिने उत्थाप्यः।उक्तंच।मंडपोत्थापनं कार्यं समे तु दिवसे बुधैः। षष्ठं च विषयं नेष्टं मुक्त्वा पंचमसप्तमौ। इति। अब्दांतर्वर्षमध्ये गृहोद्वाहौ न कर्तव्यौ सहजयोः एकमातृजयोः पुरुषयोः पुरुषस्त्रियोश्च समानक्रिया समानं कर्म न भवति न कुर्यादित्यर्थः। भिन्नमातृजयोर्न दोष इत्यर्थात्सिद्धं। अर्थाद्भिन्नमातृजयोस्तथा सहोद्वाहादिकरणमागतं तद्भिन्नकर्तृत्वे भिन्नगृहे सति वेदितव्यं। कर्तृत्वमत्र श्राद्धाधिकारिणः पित्रोरेव न तु विवाहहोमे कर्तुर्वरस्य। तथा चोक्तं। एकमातृजयोरेकवत्सरे पुरुषस्त्रियोः। न समानक्रियां कुर्यान्मातृभेदे विधीयत इति॥ पुरुषौ पुरुषस्त्रियौ पृथक्द्वित्वविवक्षया बहुत्वासंभवान्नबहुत्वं यद्वा पुरुषश्च स्त्री च तथा तयोर्द्वयोः पुरुषयोः स्त्रियोर्वा पुरुषस्त्रियोर्वा कन्यापुरुषयोर्विवाहविशेषश्चोक्तः । सोदर्ययोः कन्यकयोः सुतयोरेकवत्सरे। विवाहो न स्मृतस्तज्ज्ञैः कन्यकासुतयोः स्मृत इति॥ अत्र संवत्सरमानं मनुजमानेन चैत्रादिफाल्गुनांतं वेद्यं । समानक्रियेति। द्वयोश्चौले द्वयोर्व्रतबंधौ द्वयोर्विवाहौ वा सहजयोरित्यनेनैव एकमातृत्वं संभवति। उक्तंच। नैकस्मिन्वत्सरे कार्यौ गृहोद्वाहौ कदाचन ॥ ४४ ॥

सांवत्सरिकश्राद्ध, दर्शश्राद्ध, नित्यश्राद्ध, वेदपठन, शीतोदकस्नान, सीमोल्लंघन, महानदीचें उल्लंघन व अपसव्य हीं एका कुळांत झालेल्या पुरुषांनीं देवक बसल्यापासून मंडपोत्थापन होईपर्यंत कधींही करूं नये. पंचम व सप्तम या विषम दिवशीं आणि षष्ठ रहित सम

दिवशीं मंडपोत्थापन करावें. नवेंवर आणि विवाह एका वर्षांत करूं नये. सख्या भावंडांचे समान संस्कार (चौल, चौल; मुंज, मुंज; इ०) एकावर्षांत करूं नये.

श्राद्धनियम व सप्तपदीचा शास्त्रार्थ.

उद्वाहव्रतचूडकेऽब्ददलतत्खंडंतिलैस्तर्पणंश्राद्धंपिंड युतंमहालयगयापित्र्यं विना नाऽऽचरेत् ॥ पूर्वं सप्तप- दीविधेरधिगते दोषे वरे वा मृतेदेयाऽन्यत्रविवाहिताऽ पि च बलाद्या विद्धयोनिर्नचेत्॥४५॥

वर्ज्यांतराण्याह उद्वाहेति। उद्वाहव्रतचूडके क्रमेण अब्ददलतत्खंडं उद्वाहे विवाहे कृते सति अब्दं वर्षपर्यंतं व्रते व्रतबंधे सति दलमर्धाब्दं षण्मासपर्यंतमित्यर्थः। चूडके चौल-कर्मणि कृते सति तत्खंडं तस्य दलस्यापि खंडं त्रिमासपर्यंतमित्यर्थः। तिलैस्तर्पणं पिंड-युतं श्राद्धं च नाऽऽचरेत् किंविना महालयगयापित्र्यं विना महालयो भाद्रपदापरपक्षः गया प्रसिद्धा पित्र्यं मातापितृक्षयदिनं तत्र यच्छ्राद्धं क्रियते तन्महालयगयापित्र्यं तद्वि-ना। उक्तंच। विवाहव्रतचूडासु वर्षमर्धं तदधकं। अतिलं तर्पणं कुर्याच्छ्राद्धं कुर्यादपिंडकं। महालये गयाश्राद्धे मातापित्रोः क्षयेऽहनि। कृतोद्वाहोऽपि कुर्वीत पिंडदानं यथाविधी-ति॥ पूर्वमिति सप्तपदीविधेः पूर्वं प्रथमतः दोषेंऽधमूकत्वादिकेऽधिगते ज्ञाते सति वा इत्यथवा वरे मृते सति कन्याऽन्यत्र देया। अपिच या कन्या बलाद्विवाहिता साऽप्यन्यत्र देया चेद्यदि विद्धयोनिर्न स्यात् विद्धा योनिर्यस्याः सा तथा चेत पुरुषाभुक्तेत्यर्थः। उक्तंच याज्ञवल्क्येन। महादोषे सुविज्ञाते पूर्वं सप्तपदीविधेः। मरणादौ समुत्पन्ने देयाऽ-न्यस्मै न दोषभाक् ॥ बलादुद्वाहिता कन्या दातव्याऽन्यवराय चेति॥ अन्यच्च। बलादु-द्वाहिता कन्या मंत्रैर्यदि न संस्कृता। अन्यस्मै विधिवद्देया यथा कन्या तथैव सेति॥ महा-दोषाः कारिकानिबंधे उक्ताः। अंधो मूकः क्रियाहीनश्चापस्मारी नपुंसकः। दूरस्थः पतितः कुष्ठी दीर्घरोगी वरो न सत् ॥ अन्येऽपि दोषा उक्ताः मूर्खनिर्धनदूरस्थशूरमोक्षा-भिलाषिणां। त्रिगुणाधिकवर्षाणां न देया जातु कन्यकेति॥ पुरुषनपुंसकलक्षणं। य-स्याप्सु प्लवते बीजं ऱ्हादि सूत्रं च फेनिलं। पुमान् स्याल्लक्षणैरेतैर्विपरीतैस्तु षंढकः॥ अपरीक्ष्य दाने दोषः। अपरीक्ष्य वरं कन्यां निर्गुणाय प्रयच्छति। कुलं तस्यैव तच्छोक-संतप्तो विनिकृंततीति ॥ ४५ ॥

विवाहानंतर एकवर्ष पर्यंत, व्रतबंधानंतर ६ महिनेपर्यंत व चौलानंतर ३ महिनेपर्यंत तिळांनीं तर्पण करणें व पिंडयुक्त श्राद्ध करणें हीं दोन कर्में करूं नये. महालय, गया व मातापितरांचें श्राद्ध हीं मात्र अवश्य करावीं.

विवाहांतलि सप्तपदी नांवाचा विधि होण्यापूर्वी वराला दोष आहे असें समजलें असतां किंवा वर मरण पावला असतां अथवा जुलुमानें विवाह केला असतां; गर त्या वरानें कन्या भोगिली नसेल तर ती दुसऱ्या वराला द्यावी.

स्त्रीरहितांचा विधि व विषयोग.

अस्त्रीकैः कुशहेमरौप्यरचिता ताम्री च विप्रादिभिर्भा-
र्या वा निखिलैः सुवर्णरचिता धर्माय धार्या बुधैः ॥ मं-
दारार्कदिनेंबुपाग्निफणिभं भद्रातिथिश्चेदिहोद्भूता सा -
विषकन्यकाऽपि तनुगौ सौम्यौ रिपुक्षेत्रगौ ॥ ४६ ॥

अथ स्त्रीरहितानां विधिमाह। अस्त्रीकैरिति। अस्त्रीकैः स्त्रीरहितैर्विप्रादिभिः विप्रक्ष-त्रियविट्शूद्रैः क्रमेण कुशहेमरौप्यरचिता ताम्री च भार्या धर्माय धार्या। अयमर्थः। विप्रेण कुशरचिता भार्या धर्माय धार्या क्षत्रियेण हेमरचिता वैश्येन रौप्यरचिता शूद्रेण ताम्री ता-म्ररचिता भार्या धार्या। कथंभूतैर्विप्रादिभिर्बुधैः स्वस्वधर्मनिरतैः वा इत्यथवा निखिलैः सर्वैर्विप्रादिभिः सुवर्णरचिता भार्या धार्या यतस्तया विना गृहस्थधर्मसाधनं न स्यात्। तथाचोक्तं। अपत्नीकैस्तु धर्मार्थं कौशी हैमी च राजती। ताम्री विप्रादिभिर्भार्या धार्या हैमी तथाऽखिलैरिति॥ अथ विषकन्यालक्षणमाह मंदेति। मंदारार्कदिने शन्यर्कभौमाना-मन्यतमस्य वारेऽबुपाग्निफणिभं शततारकाकृत्तिकाश्लेषाणामन्यतमं नक्षत्रं। भद्रातिथि-र्द्वितीया सप्तमी द्वादशी। आसामन्यतमा चेत्स्यात्तदा विषयोगः स्यात्। इहोद्भूताऽत्र योगे या कन्या जाता सा विषकन्यका। अथ योगांतरमाह। रिपुक्षेत्रगौ सौम्यौ तनुगौ लग्नग-तौ चेत्स्याताम् ॥ ४६ ॥

ब्राह्मणादि चार वर्णांतील स्त्रीरहित पुरुषांनीं क्रमानें दर्भ, सुवर्ण, रौप्य व ताम्र ह्यांची; अ-थवा सर्व वर्णांनीं सुवर्णाची स्त्री गृहधर्मासाठीं करावी. शनि, मंगळ, रवि ह्यावारीं, जर श-ततारका, कृत्तिका, आश्लेषा ह्यांतलें कोणतेंही एक नक्षत्र; व द्वितीया सप्तमी द्वादशी ह्यांतून एक तिथि येईल, तर त्या वार नक्षत्र तिथीच्या योगावर जन्मलेली विषकन्या होय. दोन शुभग्रह आपल्या शत्रुगृहीं असून ते कन्येच्या जन्मलग्नीं असतील तर तोही विषयोग जाणावा.

विष कन्या योग व मूलादि नक्षत्रांचीं फळें.

एकः क्रूर इहोद्भवाऽप्यथ तनौ सौरी रविः पुत्रगो धर्म-
स्थो धरणीसुतोऽयमपरो योगोऽपि तज्जा विषं ॥ मू-
लाद्यत्रिपदोद्भवा श्वशुरमह्यंत्यत्रये तत्स्त्रियं ज्येष्ठांत्ये
पतिपूर्वजं द्विपचतुर्थे देवरं हंति च ॥ ४७ ॥

अथ योगांतरमाह एकः क्रूर इति। एक क्रूरो रिपुक्षेत्रगः तनुगश्चेत्स्यादिमौ द्वौ योगा-विहोद्भवाऽपि विषकन्यका स्यात्। तनौ लग्ने सौरिः शनिः स्यात् रविः सूर्यः पुत्रगः पंचम-गः स्यात् धरणीसुतो भौमो धर्मस्थो नवमस्थो यदा स्यात्तदाऽयमपरो योगः स्यात् तज्जाऽ-पि कन्या विषं स्यात्। विषमिति। तथा विषस्वीकारान्मृत्युर्भवतीति फलं सूचितं तस्मात्प-

रित्याज्येति भावः । अथ मूलजादीनां फलमाह मूलेति । मूलस्याऽऽद्यत्रिपदोद्भवा प्रथमचरणत्रये जाता कन्या श्वशुरं हंति मारयति । अहींत्यत्रयेऽहिरा श्लेषा तस्यांत्यत्रयेंऽत्यचरणत्रये जाता तत्स्त्रियं तस्य श्वशुरस्य स्त्रियं श्वश्रूं हंतीत्यर्थः ज्येष्ठांत्ये ज्येष्ठायाश्चतुर्थचरणे जाता पतिपूर्वजं ज्येष्ठं हंति । द्विपचतुर्थे द्वौ पौ पती यस्य तद्द्विपं विशाखा तस्य चतुर्थचरणे जाता देवरं हंति । अर्थादन्यचरणचा शुभा ॥ ४७ ॥

आपल्या शत्रुगृहीं असणारा एक खळग्रह जन्मलग्नीं असतां विषयोग होतो. जन्मलग्नीं शनि, पंचमस्थानीं रवि, व नवमस्थानीं मंगळ, अशा योगावर जन्मणारी विषकन्या होय. मूळ नक्षत्राच्या पहिल्या तीन चरणांवर जन्मणारी कन्या आपल्या श्वशुराचा नाश करिते. आश्लेषांच्या शेवटच्या तीन चरणांवरील कन्या सासूचा नाश करिते. ज्येष्ठांच्या चतुर्थ चरणावरील कन्या वडील दिराचा नाश करिते. विशाखांच्या चतुर्थ चरणावर जन्मणारी दिराचा नाश करिते.

विष पुत्रयोग व सहामासांत निषिद्ध.

एवं ना युवतेरभाव इह नो दोषो नुरेतत्फलं मौंज्यूर्ध्वं न वदंति केचिदपि पैत्र्याद्ये फलं मूलवत् ॥ नोद्वाहौ सहजातयोस्त्र्यृतुषु नोद्वाहाद्व्रतं नो पुमुद्वाहात्स्त्र्युद्वहनं न मंगलविधेर्मुंडं त्रिशुभ्येषु न ॥ ४८ ॥

एवमुक्तनक्षत्रचरणजातो ना नरो युवतेः स्त्रियः श्वशुरादीन् हंति । तथाच गर्गः । मूळजा श्वशुरं हंति सार्पजा च तदंगनां । ज्येष्ठजा तु पतिज्येष्ठं देवरं तु द्विदैवतजा इति ॥ तथाच कश्यपपटले । मूलांत्यपादजौ श्रेष्ठौ तथाऽश्लेषाद्यपादजौ । द्वीशांत्यपादजौ दुष्टौ तथा ज्येष्ठांत्यपादजाविति ॥ अस्यापवादः । अभाव इह नो दोष इति । अभावे तेषां श्वशुरादीनामभावे सति इह मूलादिजोद्वहने नो दोषः । केचिदाचार्या नुर्नरस्य मौंज्यूर्ध्वं मौंजीबंधनानंतरं तत्फलं न वदंति । उक्तंच नारदेन मूलव्यालभवो दोषो विवाहे य उदाहृतः । स मौंजीबंधनादूर्ध्वं पुंसां नैवेति केचनेति ॥ पैत्र्याद्येऽपि मघाया आद्यचरणेऽपि मूलवत्फलं स्यादिति केचिद्वदंति । तथाचोक्तं नारदेन । पैत्र्यगंडोद्भवा कन्या श्वशुरघ्नी च केचनेति ॥ अथ ऋतुत्रयमध्ये किं किं न कर्तव्यमित्याह नोद्वाहाविति । सहजातयोरेकोदरसमुत्पन्नयोः पुत्रयोः कन्ययोः कन्यापुत्रयोर्वा उद्वाहौ विवाहौ त्र्यृतुषु त्रयश्च ते ऋतवश्च त्र्यृतवः तेषु न कार्यौ षण्मासाभ्यंतरे न कार्यावित्यर्थः । उक्तंच नारदेन । विवाहश्चैकजन्यानां षण्माभ्यंतरे यदि । असंशयं त्रिभिर्वर्षैस्तत्रैका विधवा भवेदिति ॥ नोद्वाहाद्व्रतमिति । उद्वाहात्त्र्यृतुषु व्रतं मौंजी न कार्या । तथाचोक्तं नारदेन । पुत्रोद्वाहात्परं पुत्रीविवाहो न ऋतुत्रये । न तयोर्व्रतमुद्वाहान्मंगले नान्यमंगलमिति ॥ नो पुमुद्वाहात्स्त्र्युद्वहनमिति । पुमुद्वाहात्पुरुषविवाहात् त्र्यृतुषु स्त्र्युद्वहनं कन्याविवाहो नो कार्यः । तथाच कात्यायनः । पुत्रोद्वाहात्परं पुत्रीविवाहो न ऋतुत्रय इति ॥ न मंगलविधेर्मुंडमिति । मंगलविधेर्विवाहात् त्र्यु-

तुषु मुंडनं चौलं व्रतं वा न कार्यं । अत्र कात्यायनः । कुले ऋतुत्रयादर्वाक् मंडनान्नतु मुंडनमिति ॥ त्रिशुभ्येषु नेति । एषु त्र्युतुषु त्रिशुभी न कार्या ॥ त्रयाणां शुभानां समाहारस्त्रिशुभी मंगलत्रयमिति यावत् । न कुर्यान्मंगलत्रयमिति वचनात् ॥ ४८ ॥

मागच्या श्लोकांत सांगितलेल्या मूळादि नक्षत्रांच्या चरणावर जन्मलेला पुत्र, स्त्रियेच्या श्वशुरादिकांचा नाश करितो. ज्यांचा नाश सांगितला ती श्वशुरादि नसतां दोष नाहीं. हें विषयोगाचें फळ पुरुषाला व्रतबंधा नंतर नाहीं, असें कित्येक ह्मणतात. मघांच्या प्रथम चरणावर मूळ नक्षत्रासारखें फळ आहे असें कोणी ह्मणतात. सख्या भावंडांचे विवाह; विवाहा नंतर व्रतबंध; पुत्राच्या विवाहानंतर कन्येचा विवाह; मंगल कार्यानंतर चौल व उपनयन आणि तीन शुभकार्यें सहा महिन्यांत करूं नये.

अनेकप्रकारचे शास्त्रार्थ.

नो ज्येष्ठाल्लघुकालरुद्धत ऋते कात्यायनो मुंडनं चौलं प्राह न मेखलेत्युभयतः कार्या विवाहादियम् ॥ भेदेऽब्दस्य च संकटे वितनुयात्पूर्वोदितं मंगलं वेदाहांतरिते दिनव्यवहिते नद्या नगेनापि वा ॥ ४९ ॥

नो ज्येष्ठाल्लाघिवति । ज्येष्ठात् मंगलात् विवाहादेस्त्र्यृतुषु लघुमंगलं नो कुर्यात् । यद्बहिःशालायामुक्तं तज्ज्येष्ठमंगलमन्यल्लघुमंगलं । ज्येष्ठलघुलक्षणं सारसमुच्चये । चूडाकेशांतसीमंतविवाहोपनयान्बुधाः । गुरुमंगलमित्याहुस्तदन्यल्लघुमंगलमिति ॥ तन्न कार्यमित्यर्थः । कस्माद्दते कालरुद्धत ऋते कालेनरुद्धं गर्भाधानपुंसवनादि तस्माद्दते तेन विनेत्यर्थः ॥ तथाच कात्यायनः । मातृयज्ञक्रियापूर्वं ज्येष्ठं कृत्वा तु मंगलं । ऋतुत्रयं पुनर्यावन्न कुर्याल्लघुमंगलं ॥ लघु वा गुरु कार्यं कार्यं नैमित्तिकं यदीति ॥ लघुगुरुमंगलयोर्भिन्नकर्तृत्वे न दोषः । कात्यायनो मुनिरिति माह । इतीति किं व्रतं मुंडनं न चौलमेवमुंडनं मौंजीविवाहादुभयतः कार्येति । तथाच तद्वाक्यं । मुंडनं चौलमित्युक्तं व्रतोद्वाहौ तु मंगलं । चौलं मुंडनमेवोक्तं वर्जयेद्वरणात्परं ॥ मौंजी चोभयतः कार्या यतो मौंजी न मुंडनमिति ॥ अथ संकटे प्रवृत्तिमाह भेदेऽब्दस्येति । संकटे देशकालभयादावब्दस्य संवत्सरस्य भेदे पूर्वोदितं मंगलं वितनुयात् विस्तारयेत्कुर्यादित्यर्थः । तथाचोक्तं संहितासारावल्यां । फाल्गुने चैत्रमासे तु पुत्रोद्वाहोपनायने भेदादब्दस्य कुर्वीत न ऋतुत्रयलंघनमिति । अथवा वेदाहांतरिते चतुर्दिनांतरिते काले मंगलं वितनुयात् । तथाच स्मृतिसारावल्यां । पुत्रीपरिणयादूर्ध्वं यावद्दिनचतुष्टयं । पुण्यंतरस्य कुर्वीत नोद्वाहमिति सूरयइति ॥ अथवा दिनव्यवहिते एक दिनांतरिते काले मंगलं कुर्वीत तथाचोक्तं । एकोदरप्रसूतानामेकस्मिन्वासरे नरः । विवाहं नैव कुर्वीत । मंडनोपरि मुंडनमिति ॥ अथवा एकाहेऽपि नद्या नगेन पर्वतेनांतरिते देशे मंगलं वितनुयात् । ज्योतिर्विवरणे । एकोदरयोर्वरयोरेकादिनोद्वाहतो भवेन्नाशः । नद्यंतर एकादिने केऽप्याहुः संकटे च शुभमिति ॥ शार्ङ्गधरोऽपि । नद्यंतरेऽपि शुभदं पृथक् शैलस्य रोधत इति ॥ ४९ ॥

विवाहादि ज्येष्ठमंगला नंतर सहामहिन्यांच्या आंत लघुमंगल करूं नये. (चौल, केशांत, सीमंतोन्नयन, विवाह, व्रतबंध हीं ९ ज्येष्ठमंगलें; इतर सर्व लघु मंगलें होत.) गर्भाधानादि लघुमंगलांचा काल नियमित आहे ह्मणून तीं करावीं. कात्यायन ऋषि चौलास मात्र मुंडन ह्मणतात, व्रतबंधास मुंडन ह्मणत नाहीं. ह्मणून विवाहापूर्वी व नंतर ही व्रतबंध करावा. संकट समयीं संवत्सर बदलल्या नंतर; किंवा चारदिवस मध्यें सोडून अथवा एक दिवस मध्यें सोडून अथवा एक दिवशींच पण नदी अगर पर्वत यांचें अंतर असतां मंगल कार्यें करावीं.

अनेक शास्त्रार्थ.

एकाहेऽपि जनाश्रयांतर इहेदं तारतम्याद्बुधैर्योज्यं नो यमयोर्निषिद्धमनयोरेकत्र कार्यं जगुः ॥ नैकस्मै दुहितृद्वयं सहजयोर्नैकोद्भवे कन्यके दद्यादुद्वहनं मिथो न तनुयात्कुर्यादसंपद्यदः ॥ ५० ॥

एकाहेऽपीति। अथवा एकाहेऽपि जनाश्रयांतरे मंडपांतरे मंगलं वितनुयात्। मंडपोऽस्त्री जनाश्रय इत्यमरः। उक्तंच ज्योतिर्विवरणे। न प्रतिषिद्धं संप्राप्ते संकटे महति। एकोदरसंभवयोरेकाहे भिन्नमंडपे काल इति ॥ अथैषां पक्षाणां निर्णयमाह। इहेदमिति। इहास्मिन् विवाहादिविषये इदं भेदेऽब्दस्येत्याद्युक्तं बुधैस्तारतम्याद्योज्यं संकटानुरूपं योज्यमित्यर्थः। अथ यमलयोर्विशेषमाह नो यमयोरिति। यमयोर्यमलयोरिदं नो निषिद्धं। अनयोर्यमलयोर्मंगलमेकत्रैकवत्सर एकवार एकमंडपे कार्यमिति मुनयो जगुः। उक्तं च। एकस्मिन् वत्सरे चैव वासरे मंडपे तथा। कर्तव्यं मंगलं स्वस्रोर्भ्रात्रोर्यमलजातयोरिति ॥ त्र्यादीनां स्त्रीणां पुरुषाणां वा यमलजातानामप्येवं तुल्यन्यायत्वात्। यमलयोर्मध्ये एकस्याः स्त्रियामेकस्मिन् पुरुषे सति स्त्रीविवाहं समाप्य पुरुषविवाहं कुर्यात। स्त्रीपुरुषयोः सहविवाहकरणस्याघटमानत्वात्। अथ प्रत्युद्वाहनिषेधमाह नैकस्मै इति। एकस्मै वराय दुहितृद्वयमेकोद्भवकन्यकाद्वयं न दद्यात्। सहजयो रेकोदरसंभवयोर्भ्रात्रोरेकोद्भवे कन्यके न दद्यात्। तथा मिथः परस्परमुद्वहनं न तनुयात्। अत्रापि संकटे प्रवृत्तिमाह कुर्यादिति। अदो नैकस्मै इत्याद्युक्तमकर्तव्यमसंपादि अन्यवधूवरालाभे सति कुर्यात्। तथाच नारदः। प्रत्युद्वाहो नैव कार्यो नैकस्मै दुहितृद्वयं। न चैकजन्ययोः पुंसोरेकजन्ये तु कन्यके इत्यादि ॥ ५० ॥

एकादिवशींहि निरनिराळ्या मंडपांत अनेक कार्यें करावीं. येथपर्यंत जे वेगवेगळे प्रकार सांगितले, ते चतुरांनीं प्रसंग व संकट पाहून अनुक्रमानें योजावे. मागील निषेध जुवळ्यांच्या कार्याला नाहीं. त्यांचीं कार्यें एकदमच करावीं. एका वराला सख्या बहिणी अशा दोन कन्या देऊं नये. सख्या भावांला सख्या बहिणी देऊं नये. बदलाचे विवाह करूं नये. अन्य वधूवर मिळत नाहीं अशा संकटीं वरील तीनही करावीं.

प्रतिकूलनिर्णय.

नोद्वाहं सति निश्चयेऽपि जगदुः पित्रोः सपित्रोःस्त्रि-
याः सूनोर्भ्रातुरनूढितस्वसुरसूत्क्रांतौ पितृव्यस्य च ॥
अन्ये स्वान्वयजात्ययेऽपि जनकांबास्त्रीसुतान्यात्ययेऽ
ब्दार्धार्धार्धदलांतरे विदधते हेरंबशांत्या क्वचित् ॥५१॥

अथ प्रतिकूलनिर्णयमाह नोद्वाहमिति । निश्चयेऽपि सति बुधा उद्वाहं न जगदुः कस्यां सत्यां पित्रोरसूत्क्रांतौ सत्यां माता च पिता च पितरौ तयोरसूनां प्राणानामुत्क्रांतिरुत्क्रमणं तस्यां सत्यामित्यर्थः।कथंभूतयोः पित्रोः पितरौ च पितरौ च पितरः मातुः पितरौ पितुः पितरावित्यर्थः।तैः सहवर्तमानौ सपितरौ तयोः सपित्रोः।पुनः कस्यां सत्यां स्त्रिया असूत्क्रांतौ सत्यां इदं द्वितीयविवाहादौ येज्ञं । एवं सूनोः पुत्रस्य भ्रातुः सहजस्य अनूढितस्वसुरपरिणीतभगिन्याः पितृव्यस्य पितृभ्रातुः असूत्क्रांतौ सत्यां । एतदुक्तं भवति पित्रादीनामुक्तानां मध्येऽन्यतमे मृते सति विवाहं न कुर्यादित्यर्थः । तथा वृद्धशौनकः । वरवध्वोः पिता माता पितृव्यश्च सहोदरः । एतेषां प्रतिकूलं चेन्महाविघ्नप्रदं भवेत् ॥ अन्यच्च । पिता पितामहश्चैव माता चैव पितामही ॥ पितृव्यः स्त्री सुतो भ्राता भगिनी चाविवाहिता ॥ एभिरेव विपन्नैश्च प्रतिकूलं बुधैः स्मृतं । अन्यैरपि विपन्नैश्च केचिदूचुर्न तद्बुधोदिति ॥ अथान्येषां मतमाह । अन्य इति । अन्ये बुधाः स्वान्वयजात्ययेऽपि स्वकुलजातमर्त्यनाशेऽपि उद्वहनं न विदधुः । तथाच भृगुः । वाग्दानानंतरं यत्र कुलयोः कस्यचिन्मृतिः । तदोद्वाहो नैव कार्यः स्वपक्षक्षयदोषत इति ॥ अथ संकटे प्रवृत्तिमाह जनकांबास्त्रीति । जनकश्च अंबा च स्त्री च सुतश्च अन्यश्च । अन्यः कुलजः । प्रतिकूलाधिकारी एषामत्ययो नाशः मरणमितियावत् । तस्मिन्सति अब्दार्धार्धार्धदलांतरे हेरंबशांत्या गणेशशांत्या क्वचित्संकटे विदधते बुधा इत्यध्याहारः । एतदुक्तं भवति । वरस्य वध्वा वा पितृनाशेऽब्दांतरे वर्षांतरे मातृनाशेऽर्धांतरे षण्मासांतरे स्त्रीनाशेऽर्धांतरे त्रिमासांतरे । एतद्वितीयादिविवाहे ज्ञेयं । तथा पुत्रनाशेऽर्धांतरे सार्धमासांतरेऽन्यनाशे पितृमातृस्त्रीत्यादिभ्योऽन्यस्य कुलजस्य नाशे दलांतरे सार्धमासस्यार्धांतरे त्रयोविंशतिदिनांतरे विदधतइत्यर्थः ५१

विवाहाचा निश्चय केल्या नंतर ही; पिता, माता, पितामह, पितामही, मातामह, मातामही, स्वस्त्री, स्वपुत्र, भ्राता, अविवाहितभगिनी व पितृव्य ह्यांपैकीं कोणी मरण पावेल तर तो विवाह करूं नये. निश्चयानंतर स्वकुळांतील कोणतेंही मनुष्य मरण पावलें असतां तो विवाह करूं नये. असें कित्येक पंडित ह्मणतात. वधूचा किंवा वराचा पिता मृत झाल्यास; १ वर्षानंतर; माता मृत झाल्यास ६ महिन्यां नंतर; स्वस्त्री मृत झाल्यास ३ महिन्यां नंतर पुत्र मृत झाल्यास दीड महिन्यां नंतर; आणि स्वकुळांतील अन्य कोणी मृत झाल्यास २३ दिवसां नंतर गणेशशांति करून कित्येक पंडित विवाह करितात.

भ्रातुश्चाऽऽत्मजवद्भयेऽतिसमये पित्रोर्मृतेः संशये नान्येषां प्रतिकूलमामयिविरक्ताराद्गतानामपि ॥ आ तुर्यान्मृतनृक्रियानभिभवे नांदीमुखं नाऽऽचरेन्नो कुर्याज्ज्वारितस्य मंगलमतिव्याध्युद्भवे निश्चयम् ॥ ५२ ॥

अन्यमध्ये भ्रातुर्विशेषमाह भ्रातुश्चाऽऽत्मजवदिति। भ्रातुर्नाशे पुत्रवत् पुत्रनाशोक्तवज्ज्ञेयं सार्द्धमासांतरे कर्तव्यमित्यर्थः। तथाच स्मृतिसारावल्यां। पितुरब्दमिहाशौचं तदर्धं मातुरेव च। मासत्रयं तु भार्यायास्तदर्धं भ्रातृपुत्रयोः॥ अन्येषां च सपिंडानामाशौचं माससंमितं॥तदा तु शांतिकं कृत्वा ततो लग्नं विधीयत इति॥स्मृत्यंतरेऽप्युक्तं।संकटे समनुप्राप्ते याज्ञवल्क्येन योगिना। शांतिरुक्ता गणेशस्य कृत्वा तां शुभमाचरेत्॥ अकृत्वा शांतिकं यस्तु निषेधे सति दारुणे। प्रकरोति शुभं गर्वात् विघ्नस्तस्य पदे पद इति॥ ज्योतिःप्रकाशे। प्रतिकूलेऽपि कर्तव्यो विवाहो मासमंतरात्। शांतिं विधाय गां दत्त्वा वाग्दानादि चरेत्पुनः॥ इत्येतत्प्रौढायां कन्यायां पित्रोर्मरणेऽपि ज्ञेयं। प्रतिकूलेऽपि प्रतिकूलाभावमाह भय इत्यादि। भये दुर्भिक्षराजभयेऽतिसमयेऽतिकाले पित्रोर्मातापित्रोर्मृतेः संशये सति अन्येषां मातापितृभ्यामन्येषां मृतानां प्रतिकूलं नास्ति। तथाचोक्तं ज्योतिःसागरे। दुर्भिक्षे राष्ट्रभंगे च पित्रोर्वा प्राणसंशये। प्रौढायामपि कन्यायां नानुकूलं प्रतीक्षत इति॥ विशेषांतर माह। आमयि विरक्ताद्गतानामपि प्रतिकूलं नास्ति। आमयी रोगी दीर्घरोगीति यावत्। विरक्तो गृहादिषूदासीनः। आराद्गतो दूरगतो देशांतरगत इति यावत्। आराद्दूरसमीपयोरित्यमरः। एषामपि मृतानां प्रतिकूलं नास्ति। तथाचोक्तं स्मृत्यंतरे। दीर्घरोगाभिभूतस्य दूरदेशे स्थितस्य च। उदासवर्तिनश्चैव प्रतिकूलं न विद्यत इति॥ अथान्यानपि शास्त्रार्थानाह। आतुर्यादिति। तुर्यः चतुर्थः पुरुषः मूलपुरुषाच्चतुर्थ इत्यर्थः। तं मर्यादीकृत्य मृतस्य नुः नरस्य क्रियाया अनभिभवेऽभावे सति कचित्कारणांतरात् क्रियायामकृतायां नांदीमुखं नाऽऽचरेत्। एतत्स्वगोत्रविषयं। तथाच मेधातिथिः। प्रेतकर्माण्यनिर्वर्त्य चरेन्नाभ्युदयक्रियां आ चतुर्थं ततः पुंसि पंचमे तु शुभं भवेदिति॥ नो कुर्यादिति। ज्वारितस्य मंगलं नो कुर्यात्। तथाच गर्गः। ज्वरस्योत्पादनं यस्य शुभं तस्य न कारयेत्। दोषनिर्गमनात्पश्चात्स्वस्थो धर्मं समाचरेदिति॥ अतीति। अतिव्याध्युद्भवे कस्यचित्कुलजस्य शरीरेऽतिदारुणज्वरोत्पत्तौ निश्चयं नो कुर्यात् प्रतिकूलभीत्या। रोगः पाप्मा ज्वरो व्याधिर्विकारो दुःखमामय इत्यादि वाग्भटे ज्वरपर्यायनामानि। तथाच गर्गः। केचिदूचुर्गृहस्थस्य कस्यचिद्दारुणो ज्वरः। तावन्मंगलकार्यं च न कार्यं निश्चितं बुधैरिति॥ ५२॥

निश्चयानंतर भ्राता मृत झाल्यास पुत्रा प्रमाणेंच ह्मणजे दीड महिन्या नंतर विवाह करावा. दुर्भिक्ष, राजक्रांति इत्यादि भय असतां अथवा विवाहाला अतिकाळ झाला असतां; अथवा माता किंवा पिता मरण पावण्याचा संशय असतां अन्य कोणी मृत होईल त्याचें प्रतिकूळ होत नाहीं. तसेंच दीर्घरोगी, गृह पुत्रादिकां विषयीं विरक्त व फार दूर देशीं गेलेला ह्यांचें

ही प्रतिकूळ नाहीं. स्वगोत्रांत चतुर्थपुरुषापर्यंत कोणी मृत झालेल्या मनुष्याची क्रिया झाली नसेल तर नांदीश्राद्ध करूं नये. ज्वरिताचें ह्मणजे रोगी मनुष्याचें मंगल कार्य करूं नये. स्वगोत्रांत कोणालाही अति व्याधि उत्पन्न झाला असतां विवाहाचा निश्चय करूं नये.

सूतकनिर्णय व सिंहस्थनिर्णय.

△ 11592

चेत्स्यात्सूतकमुक्तपूर्वसमयेऽनारब्धकार्ये बुधः कूष्मांडीघृतहोमतोऽपि जननाशौचे क्वचित्कारयेत् ॥ सिंहेज्ये न शुभं हितं हरिलवोर्ध्वं गौतमीदक्षिणे जान्हव्युत्तरतः क्वचिद्धितमजेऽर्केतोस्त्रभीत्यादिषु ॥ ५३ ॥

अथ महत्संकटे सति वृद्धिसूतके कर्मार्हतामाह चेत्स्यादिति । उक्तपूर्वसमये यज्ञोद्वाहनचौलमौंजिकमित्यत्रोक्ते पूर्वकालेऽनारब्धकार्ये सति कर्मण्यनारब्धे सति संकटे च प्राप्ते सति कूष्मांडीघृतहोमतः कूष्मांडीभिर्यद्देवादेवहेडनमित्यादितिसृभिर्ऋग्भिर्घृतहोमः कूष्मांडीघृतहोमः तेन जननाशौचे दशाहतः जन्मदशाहमध्ये कर्म आचरेत् । कूष्मांडीघृतहोमं शास्त्रोक्तं सदक्षिणं कृत्वा कर्म कर्तव्यमित्यर्थः । तदुक्तं स्मृत्यंतरे । संकटे समनुप्राप्ते सूतके समुपागते । कूष्मांडीभिर्घृतं हुत्वा गां दत्त्वा च पयस्विनीं ॥ चूडोपनयनोद्वादौ प्रतिष्ठादिकमाचरेदिति ॥ स्मृत्यंतरे । अनारब्धविशुध्यर्थं कूष्मांडैर्जुहुयाद्घृतं । गां दद्यात्पंचगव्याशी ततः शुद्ध्यति सूतकीति ॥ अथ सिंहे गुरौ सति मंगलनिषेधमाह सिंहेज्य इति । सिंहे सिंहराशौ इज्यः सिंहेज्यः तस्मिन्सति शुभं नित्यव्यतिरिक्तं न हितं स्यात् । इदं तु पूर्वमेव प्रपंचितं । तथाच कालनिर्णये । शांतिकं पौष्टिकं यात्राप्रतिष्ठोद्वाहपूर्वकं । न कुर्यात्सर्वमांगल्यं सिंहस्थे च बृहस्पतौ ॥ तथाच मांडव्यः। इष्टापूर्तं च चौलादिसंस्कारान् वास्तुकर्म च । अन्यानि शुभकर्माणि न कुर्यात्सिंहगे गुराविति ॥ अथ संकटे प्रवृत्तिमाह हरिलवोर्ध्वमिति । क्वचित्संकटे देशकालभयादौ सिंहेज्येऽपि हरिलवादूर्ध्वं सिंहांशादूर्ध्वं गौतम्या दक्षिणतो जाह्नव्या उत्तरतः शुभं कर्म हितं स्यात् । तथाच ज्योतिर्निबंधे । सिंहे गुरौ सिंहनवांशकोर्ध्वं गोदावरीदक्षिणकूलजातैः । उद्वाहकालात्ययदोषभीतैः कार्यो विवाहश्चवनो ब्रवीतीति ॥ तथाच गर्गः । भागीरथ्युत्तरे तीरे गोदावर्याश्च दक्षिणे । व्रतोद्वाहादिकं कर्म सिंहसंस्थे न दुष्यतीति । अर्थाद्गोदावर्या उत्तरे भागीरथ्या दक्षिणे एवं द्वयोर्गोदाजाह्नव्योर्मध्ये संकटेऽपि शुभं नाऽचरेदिति सिद्धं । तथाच वसिष्ठः । गोदावर्युत्तरे तीरे भागीरथ्याश्च दक्षिणे । विवाहादि न कुर्वीत सिंहसंस्थे च वाक्पताविति ॥ अत्राप्यतिसंकटे प्रवृत्तिमाह । अजेति । अस्त्रभीत्यादिषु रजोभयादिषु सत्सु अंतः गोदाजाह्नव्योर्मध्ये हरिलवादूर्ध्वं सिंहेज्ये सति अजे मेषे इने सूर्ये सति शुभमाचरेत् । अजे इने इत्येतद्विवाहविषयं । अस्त्रभीत्यादिष्वित्यनेन पदेन लक्ष्यते । तथाच शौनकः । मेषस्थे दिवसकरे सिंहस्थे वज्रपाणिसचिवे च । यस्याः परिणयनमसौ साध्वी सुखसंपदोपेतेति । व्रतबंधस्तु मीनगे सूर्ये सति चैत्रे कर्तव्य इति ग्रंथकृता प्रागेवोक्तमनिमिषराविमधौ कार्यमिति । तथाच मौंजीपटले । जन्मभादष्टगे सिंहे नीचे वा शत्रुगे गुरौ । मौंजीबंधः शुभः

प्रोक्तश्चैत्रे मीनगते रवौ। अथवा इने इज्ये एतत्पदं सर्वशुभसाधारणविषयं। तथाच शौनकः।सिंहस्थे देवगुरौ मेषस्थो यदि भवेत्सहस्रांशुः।मंगलकार्यं कुर्यादिति नारदपराशरौ वदत इति॥ असभीत्यादिष्वित्यत्रादिशब्देन वृद्धिपितृमरणशंकायां कर्त्रंतराभावाच्चातिसंकटे इति ज्ञेयम् ॥ ५३ ॥

जर यज्ञ, विवाह, चौल, उपनयन यांना मागें सांगितलेल्या काळीं आरंभ करण्या पूर्वी जननाशौच (सुवेर) येईल, तर महासंकटीं कूष्मांडी मंत्रांनीं घृत होम करून जननाशौचांत मंगलकार्यें करावीं. सिंहराशीला गुरु असतां शुभ कार्यें करूं नये. संकट समयीं सिंहनवांशा पुढें गुरु गेल्यावर गोदानदीच्या दक्षिणेकडील देशांत आणि भागीरथीच्या उत्तरेकडील देशांत शुभकार्यें करावीं. महासंकट असेल व कन्येला ऋतु प्राप्त होण्याचें भय असेल, तर गोदा व भागीरथी ह्यांच्या मधील देशांत सिंहनवांशा पुढें गुरु असून मेषराशीला रवि असतां शुभकार्यें करावीं.

नामराशीचा व जन्मराशीचा निर्णय.

देशग्रामगृहज्वरव्यवहृतिद्यूतेषु दाने मनौ सेवाकाकिणिवर्गसंगरपुनर्भूमेलके नामभम्॥ जन्मर्क्षे परतो वधूपुरुषयोर्जन्मर्क्षमेकस्य चेज्ज्ञातं शुद्धिमितो विलोक्य च तयोर्नामर्क्षयोर्मेलकः ॥ ५४ ॥

अथ नामराशिजन्मराश्योर्निर्णयमाह देश इति। देशः प्रसिद्धः ग्रामः प्रसिद्धः गृहं प्रसिद्धं ज्वरः प्रसिद्धः इत्यादिषु नामराशिः प्रधानं स्यात्। एतदुक्तं भवति। देशग्रामगृहेषु प्रवेशाद्यर्थं ज्वरे चंद्राद्यवलोकनार्थं व्यवहृतिर्व्यवहारः द्यूतं प्रसिद्धं दानं तुलापुरुषादि एषु चंद्रबला द्यर्थं मनौ मंत्रे मेलनार्थं चंद्रबलाद्यर्थं च सेवा राजादिसेवा तत्र मेलनाद्यर्थं काकिण्यां काकिण्यवलोकनार्थं वर्गशुद्ध्यर्थं संगरे संग्रामे चंद्रबलाद्यर्थं पुनर्भूमेलके पुनर्भूमेलनाय नामराशिरवलोकनीयेत्यर्थः। परत एभ्योऽन्यत्र विवाहयात्रादौ जन्मर्क्षे जन्मराशिः प्रधानं स्यात्। तथाच ज्योतिर्निबंधे। देशे ग्रामे गृहे युद्धे सेवायां व्यवहारके। नामराशेः प्रधानत्वे जन्मराशिं न चिंतयेदिति॥ काकिण्यां वर्गशुद्धौ च दाने द्यूते ज्वरादये। मंत्रे पुनर्भूवरणे नामराशेः प्रधानतेति॥ विवाहे सर्वमांगल्ये यात्रादौ ग्रहगोचरे। जन्मराशेः प्रधानत्वं नामराशिं न चिंतयेदिति॥ अथ वधूवरयोर्मध्ये एकस्य जन्मर्क्षं ज्ञातमेकस्य न ज्ञातं तदा शुद्धिमेलादिकं कथमवलोकनीयमित्याह वधूपुरुषयोरिति। वधूपुरुषयोर्मध्ये चेद्यदि एकस्य जन्मर्क्षं ज्ञातं एकस्य न ज्ञातं तदा इतः ज्ञातात् जन्मर्क्षादेकस्य शुद्धिं गुर्वादिशुद्धिं विलोक्य तयोर्वधूवरयोर्नामर्क्षयोर्मेलकोवर्णवश्यादिकः पूर्वोक्तो विलोक्यः। अर्थाद्द्वयो राश्यादिज्ञानं नामर्क्षादेव सर्वं विलोक्यं। तथाच शार्ङ्गधरः। विवाहघटनं चैव लग्नजं ग्रहजं बलं। नामभाच्चिंतयेत्सर्वं जन्म न ज्ञायते यदा ॥ ५४ ॥

देश, ग्राम, गृह यांतील प्रवेशादि कार्यांस; ज्वर, व्यवहार, द्यूत, दान ह्यांविषयीं चंद्र-

बल पहाण्यास, मंत्राचें घटित व चंद्रबल पाहण्यास; राजादिकांच्या सेवेळा घटित पाहण्यास, काकिणी पाहण्यास; वर्गशुद्धीस; युद्धांत चंद्रबलास आणि पुनर्विवाहांत घटित पाहण्यास नामराशि घ्यावी. ह्यां शिवाय इतर विवाहादि सर्व मंगलकार्यास जन्मराशि घ्यावी. वधूवरांपैकीं एकाचें जन्मनक्षत्र ज्ञात असून एकाचें अज्ञात असेल तर ज्ञात असेल त्यावरून गुरुबळ चंद्रबळ इत्यादि पहावें; आणि त्या दोघांच्याही नामराशीवरून घटित पहावें. दोघांचेंही जन्मनक्षत्र अज्ञात असतां सर्वच नामराशी वरून पहावें.

नामनक्षत्राचें ज्ञान.

भं नामादिमवर्णतोऽवकहडाद्युज्यादिवर्णाद्बवौ तुल्यावत्र शसौ खषौ यदभिधा बह्व्यो ऽस्य नामांतिमम् ॥
आर्यात्र्युद्वहने जनुर्भममलं पट्टस्य बंधे जगुर्गेहग्रामनृपाभिषेककृषिमौंज्यन्नाशने भूषणे ॥ ५५ ॥

इति विवाहप्रकरणं समाप्तम् ॥

अथ मेलकार्थं नाम्नो नक्षत्रज्ञानमाह भं नामेति। नामादिमवर्णो नामाद्यक्षरं तस्मात् अवकहडं शतपदं चक्रं यस्माच्चक्रात् चूचेचोलापदेष्वाद्ये इत्यादयः श्लोका निबद्धाः त-तस्माच्चक्रात् भं नक्षत्रं ज्ञेयं तद्यथा चूडामणीति नाम्न आद्याक्षरात् चकारात् चूचेचोला इत्यादिना अश्विनीनक्षत्रं तत्र प्रथमचरण इतिवज्ज्ञेयामित्यर्थः। तथाच दीपिकायां। जन्म न ज्ञायते येषां तेषां नाम गवेष्यते। चक्रेऽवकहडे भांशौ तन्नाडीकैश्चिदग्निभादिति ॥ तन्नाडीत्यस्यार्थः यदानाम्नो नक्षत्रं गवेष्यते तदाऽग्निभात् कृत्तिकानक्षत्रात् नाडी विलोक्येति कैश्चिदुक्तं कैश्चिदिति तन्मतमग्राह्यं तस्मादश्विन्यादित्रिकं व्यस्तमिति न्यायेन नाड्यवलोकनं बहुसंमतमिति भावः। अथ नामादौ संयोगाक्षरे सति किं कर्तव्यमित्यपेक्षायामाह युज्यादिवर्णादिति। युजि युक्तेऽक्षरे संयुक्ताक्षरेप्रद्युम्नेत्यादिके नामादौ युक्ताक्षरे सति आदिवर्णात् प्रथमवर्णात् भं ज्ञेयं यथा प्रद्युम्ने नाम्नि प्रथमवर्णः प्रः तत्राप्याद्यः पकारस्तस्माद्भं ज्ञेयमित्यर्थः। प्रियवचनेत्यादौ पिकार एव द्रुपदेत्यादौ दुकार एव ग्राह्य इत्यादि स्वरशास्त्रे संयोगाक्षरजे नाम्नि ज्ञेयं तत्रादिमाक्षरमिति। अथावकहडचक्रे नामाद्यक्षराभावे सति किं कर्तव्यमित्यपेक्षायामाह। बवौ तुल्यावत्र शसौ खषाविति। अत्रावकहडचक्रे बवौ इति इमौ वर्णौ तुल्यौ तथाच शसौ शिव इति नाम्नि सति अवकहडचक्रे शकारस्याभावात् शकारस्थाने सकारांगीकाराद्भं ज्ञेयमितिभावः। एवमेव खषौ परस्परसवर्णौ ज्ञात्वा भं ज्ञेयं। तथाच स्वरशास्त्रे। खषौ शसौ बवौ चैव ज्ञेयाविति परस्परमिति। अन्यच्च। न प्रोक्ता ङञणा वर्णा नामादौ संति ते न हि। चेद्भवंति तथा ज्ञेया गजडास्ते यथाक्रममिति। चक्रं शतपदं वक्ष्ये ऋक्षांशाक्षरसंभवमिति ॥ स्वरशास्त्रोक्तमवकहडचक्रं प्रसिद्धं। अथ यस्य बहूनि नामानि संति तस्य कस्मान्नाम्नो भं ज्ञेयमित्याकांक्षायामाह यदभिधा बह्व्योस्य नामांतिममिति। यस्य अभिधा नामानि बह्व्यो भवंति

तस्यांतिमं पश्चाद्भवं नाम ग्राह्यं । तथाच स्वरशास्त्रे । बहूनि यस्य नामानि नरस्य स्युः कथंचन । तस्य पश्चाद्भवं नाम ग्राह्यं स्वरविशारदैरिति ॥ अथ जन्मनक्षत्रं येषु शस्तं तान्याह । आर्या इति । उद्वहने पुरुषविवाहे जनुर्भं जन्मनक्षत्रं अमलं निर्दूषणं जगुः । तथा पट्टस्य बंधे पट्टबंधने गेहं गृहकरणप्रवेशनं तथा ग्रामो ग्रामप्रवेशनं नृपाभिषेको राजाभिषेकः कृषिः प्रसिद्धा मौंजी प्रसिद्धा अन्नाशनं नवान्नप्राशनं भूषणं भूषणधारणं एषां समाहारस्तस्मिन् जन्मभं शुभदं जगुः । तथाच ज्योतिःप्रकाशे । जन्मभं कृषिनृपाभिषेचने भूषणे नगरगेहकर्मणि । आधिपत्यभुवि मौंजिबंधने पुंविवाह उदितं शुभं बुधैरिति ॥ राजमार्तंडे । वसंतसमये दद्यादब्दे गर्भाष्टमेऽष्टमे । मेखलां जन्ममासेऽपि जन्मभे च तिथावपीति ॥ नारदः । पट्टबंधनचौलान्नप्राशने चोपनायने । शुभदं जन्मनक्षत्रमशुभं त्वन्यकर्मणीति ॥ ५५ ॥ इति स्वकृतमुहूर्तमार्तंडटीकायां मार्तंडवल्लभायां विवाहप्रकरणं समाप्तम् ॥

नामाचें आद्य अक्षर असेल तें अवकहड चक्रांत पाहून त्यावरून नक्षत्र व चरण जाणावे नांवांतलें पाहिलें जोडाक्षर असतां त्यांतला प्रथमवर्ण घ्यावा. (श्रीधरयांतील श्री; क्षेत्रज्ञ यांतील के, प्रद्युम्न यांतील प इत्यादि.) ब आणि व, श आणि स, ख आणि ष, ह्या दोन दोन अक्षरांत भेद मानूं नये. ह्मणजे अवकहड चक्रांत ब अक्षर नाहीं त्या ठिकाणीं व समजून त्यावरून नक्षत्र पहावें ज्याचीं नांवें पुष्कळ असतील त्याचें शेवटचें नांव घ्यावें पुरुषाचा विवाह, पट्टबंध, गृहकरण व गृहप्रवेश, ग्रामप्रवेश, राजाभिषेक, कृषिकर्म, मौंजीबंध, नवान्नप्राशन, अलंकारधारण ह्या कर्मांला जन्मनक्षत्र निर्दोष ह्मणून शुभ असें श्रेष्ठलोक ह्मणतात.

अवकहड चक्र.

चू,चे,चो,.ला; अश्विनी.	हू,हे,हो,डा; पुष्य.	रू,रे,रो,ता; स्वाती.	जू,जे,जो,खा; अभि०
ली,लू,ले,लो; भरणी.	डी,डू,डे,डो; आश्ले.	ती,तू,ते,तो; विशाखा.	खी,खू,खे,खो; श्रवण
आ,ई,ऊ,ए; कृतिका.	मा,मी,मू,मे; मघा.	ना,नी,नू,ने; अनुराधा	गा,गी,गू,गे; धनिष्ठा.
ओ,वा,वी,वू; रोहिणी.	मो,टा,टी,टू; पूर्वा.	नो,या,यी,यु; ज्येष्ठा.	गो,सा,सी,सू; शतता.
वे,वो,का,की; मृगशी.	टे.टो,पा,पी; उत्तरा.	ये,यो,भा,भी; मूळ.	से,सो,दा,दी पूर्वा०
कू,घ,ङ,छ; आर्द्रा.	पू,षा,णा,ठा; हस्त.	भु,धा,फा,ढा; पूर्वाषा.	दू,झा,ज्ञा,थ; उ.भा.
के,को,हा,ही; पुनर्वसू.	पे,पो,रा,री; चित्रा.	भे,भो,जा,जी; उत्तरा.	दे,दो,चा,ची; रेवती.

इति विवाहप्रकारणम् ॥ ४ ॥

अग्न्याधान प्रकरण. ॥ ५ ॥

अग्न्याधानमवादि दारसमये दायाद्यकाले परैर्द्वीशाग्निध्रुवशाक्रपुष्यमृगपौष्णेर्व्यब्जलग्नांशयोः ॥ जीवेंदुर्केकुजैः सुत ५ द्वि ३।६।११।१० नघ ९ केंद्रस्थै १।४

७।१० रनस्तंगतैः स्वोच्चेष्टर्क्षगतैः परैरुपचयैर्वित्ताद्यशुद्धौ बुधैः ॥ १ ॥ इत्यग्न्याधानम् ॥

अथाग्न्याधानं वृत्तेनैकेनाऽऽह। अग्न्याधानमिति। अग्नेराधानं बहुभिर्बुधैर्दारकालेऽवादि कथितं। चतुर्थीकर्मानंतरं दारकालः। परैराचार्यैर्दायाद्यकाले धनविभागकालेऽवादि। तथाच वृत्तशते। अग्न्याधानं दारकाले विधेयं कैश्चित्प्रोक्तं तच्च दायाद्यकाले इति तथाच कात्यायनगृह्ये। आवसथ्याधानं दारकाले दायाद्यकाल एकेषामिति। एतद्भाष्यकारैरेवं व्यवस्थापितमभ्रातृमतो दारकाले भ्रातृमतो दायाद्यकाले। प्रोक्तमिति। स्मृतिषु कृतदारस्याग्निना विना बहुदोषो दृश्यते। तथाहि। कृतदारो नैव तिष्ठेत्क्षणमप्यग्निना विना। तिष्ठन् स चेद्द्विजो व्रात्यस्तथा च पतितो भवेत्॥ पितृपाकोपजीवी स्याद्भ्रातृपाकोपजीवकः। ज्ञानाध्ययननिष्ठो वा न दुष्येताग्निना विना॥ यो नाग्निमुपसेवेत दारान्कामाद्दतावपि॥ पारदारी स विज्ञेयः स्वस्त्रीस्वीकरणादपि॥ यथा स्नानं यथा संध्या वेदस्याध्ययनं यथा॥ तथैवौपासनं दृष्टं न स्थितिस्तद्वियोगत इत्यादि॥ तस्मात्सूत्रकारैः कात्यायनादिभिः दारकाल एव बाहुल्येनोक्तं। अग्न्याधाननक्षत्राण्याह। कैः द्वीशाग्निध्रुवशाक्रपुष्यमृगपौष्णैः द्वीशं विशाखा अग्निः कृत्तिका ध्रुवाणि त्र्युत्तरारोहिण्यः शाक्रं ज्येष्ठा पुष्यमृगौ प्रसिद्धौ पौष्णं रेवती तैः। कयोः व्यब्जलग्नांशयोः विगताः अब्जा याभ्यां तौ व्यब्जौ तौ च तौ लग्नांशौ च तयोः अब्जा जलचरराशयः मकरस्य पश्चिमार्धं कुंभो मीनः कर्कटश्चैते जलचरा राशयः। चंद्रोऽपि जलज एतै रहितयोर्लग्ननवांशयोरित्यर्थः। तथाच वृत्तशते। कर्किनक्रघटमीनविलग्ने वांऽशके तनुगतेऽथ तदीये। लग्नये कुमुदिनीदयिते वा नाशमेति जनितोऽपि हुताश इति॥ कैर्जीवेंद्वर्ककुजैः सुतर्द्धिनवकेंद्रस्थैः जीवो गुरुः इंदुश्चंद्रः अर्कः सूर्यः कुजो भौमः तैः सुतः पंचमं ऋद्धय उपचयभवनानि नव नवमं केंद्राणि प्रथमचतुर्थसप्तमदशमानि ५।३।६।११।१०।९।१।४।७।१० एतत्स्थानगतैः। कथंभूतैः अनस्तंगतैः सूर्यकिरणैरलुप्तैः। पुनः कथंभूतैःस्वोच्चेष्टर्क्षगतैः स्वश्च उच्चानि च इष्टाश्च एषां ऋक्षाणि राशयस्तद्गतैः स्वराश्युच्चराशिमित्रराशिगतैरित्यर्थः। परैरुक्तेभ्योऽन्यैर्ग्रहैः उपचयैः त्रिषडेकादशदशमगैः कस्यां सत्यां वित्ताद्यशुद्धौ सत्यां वित्तं द्वितीयमाद्यं लग्नं तयोः शुद्धिःक्रूरराहित्यं तस्यां सत्यां। शेषं पूर्ववत् प्रायश्चंद्रमित्युक्तमवलोक्यं। तथाच वृत्तशते। केंद्रर्क्षोपचयत्रिकोणभगताः सूर्यारजीवेंदवः शेषाश्चोपचयस्थिता यदि तदाऽग्न्याधानमुक्तं शुभं। चंद्रे नैधनगे म्रियेत युवतिर्भौमे पुमानष्टमे शेषैर्मृत्युगते रुजा च सहितोऽग्न्याधानकर्ता भवेत्॥ नो कुर्याद्धुतभुक्परिग्रहमिह क्ष्मापुत्रजीवेंदुभिर्नीचस्थैर्विजितै रिपोर्भवनगैरस्तंगतैर्वा द्विजैरिति॥ तथाच संहितासारे। अग्न्याधानं न कुर्वीत कर्किनक्रत्रये विधौ। लग्नगे धनगे पापे तथा रंध्रग्रहान्विते इति॥१॥ इति मु० मा० टी० मार्तंडवल्लभायामग्न्याधानप्रकरणं॥

विवाहकाळीं अग्न्याधान करावें. दायविभागाच्या आरंभीं करावें असें कित्येक आचार्यांनी सांगितलें आहे. विशाखा, कृत्तिका, ध्रुवसंज्ञक ज्येष्ठा, पुष्य, मृग, रेवती ह्या नक्षत्रांवर; मकराचें उत्तरार्ध कुंभ, मीन, कर्क हीं जलचर लग्नें व नवांश सोडून चंद्र रहित अन्य लग्नीं व नवांशीं; अस्त न झालेले गुरु, चंद्र, रवि, मंगळ हे स्वगृहीं, उच्चस्थानीं, मित्रगृहीं

असून ९।३।६।१०।११।१२।१४।७ ह्या स्थानीं असतां आणि इतर ग्रह ३।६।१०।११ या स्थानीं असतां व द्वितीय स्थान आणि लग्न पापग्रह रहित असतां अग्न्याधान करावें असें पंडितांनीं सांगितलें आहे. इति अग्न्याधान प्रकरणं ॥ ५ ॥

वास्तुप्रकरणम्. ॥ ६ ॥

ग्रामविचार.

नामर्क्षाद्द्विसुतांकदिग्भवगतोग्रामः शुभोऽन्योऽन्यथा
तत्कोणेंऽत्यभुवां शुभं निवसतां दोषाः परेषामलम् ॥
कन्याकर्किधनुस्तुलाक्रियघटाः कौर्प्यंडजो याम्यतो
मध्येऽन्ये न वसंत्यथैंद्रककुभो वर्गाः स्युरोजस्विनः॥१॥

अथ गृहप्रकरणं विवक्षुस्तावद्ग्रामविचारमाह नामर्क्षादिति। नामर्क्षान्नामराशेः सकाशात् द्वि २ सुतां ५ क ९ दिग् १० भव ११ गतो ग्रामः शुभः स्यात्। अन्य उक्तविपरीतो ग्रामोऽन्यथा स्यादशुभः स्यादित्यर्थः। तदुक्तं ज्योतिःसागरे। एकभे सप्तमे ग्रामे वैरं हानिस्त्रिषष्ठगे। तुर्याष्टद्वादशे रोगः शेषस्थाने सुखं भवेदिति॥ एवं ग्रामं शुभाशुभमभिधायेदानीं ग्रामादिङ्नियममाह तत्कोण इति। तत्कोणे तस्य ग्रामस्य कोणेंऽत्यभुवां रजकचर्मकारादीनां निवसतां वसतिं कुर्वतां शुभं स्यात्। रजकश्चर्मकश्चैव नटो बुरुड एव च। कैवर्तमेदभिल्लाश्च सप्तैते अंत्यजाः स्मृताः॥ इत्यादीनां ग्रामकोणे शुभं स्यादित्यर्थः। तत्कोणे निवसतां परेषां वर्णानामलमत्यर्थं दोषाः स्युरशुभानि स्युरित्यर्थः। तथाच ज्योतिर्निबंधे। भवनपुरग्रामाणां ये कोणास्तेषु निवसतां दोषः। श्वपचादयोंऽत्यजाद्यास्तेष्वेव विवृद्धिमायांति॥एवं जातीनां शुभाशुभदिग्विभागमुक्त्वा राशिपरत्वेन दिक्षु वसतिमाह कन्येति। यमाशादितः दक्षिणस्याः सकाशात् क्रमेणाष्टासु दिक्षु कन्याकार्किधनुस्तुलादयो राशयो न वसंति अन्ये उर्वरिता मध्ये न वसंति। एतदुक्तं भवति। अभीष्टं ग्रामं नवभागं परिकल्प्य मध्यभागदक्षिणभागे कन्या न वसति कन्याराशिना दक्षिणभागे गृहं न कार्यमित्यर्थः। तथैव नैर्ऋते कर्कटः पश्चिमे धनुर्वायव्ये तुला उत्तरेऽजो मेष ईशान्यां घटः कुंभः पूर्वे कौर्पी वृश्चिक आग्नेयेंऽडजो मीनः न वसंति अन्ये वृषमिथुनसिंहमकरा मध्यभागे न वसंति॥ एवं राशिपरत्वेन दिङ्नियममुक्त्वेदानीं वर्गपरत्वेन दिङ्नियममाह। अथेति। इंद्रककुभः सकाशादष्टसु दिक्षु अप्रमुखा अष्टौ वर्गा अकचटतपयशा इत्येते प्रसिद्धा ओजस्विनो बलवंतः स्युरित्युत्तरश्लोकेनान्वयः॥ १॥

घर बांधणाराच्या नांवाची व ज्या गांवांत घर बांधावयाचें त्याच्या नांवाची राशि कोणती हें अवकहडा चक्रावरून काढावें. गृहकर्त्याच्या नामराशी पासून २।५।९।१०।११ इतकी गांवाची नामराशि असल्यास तो गांव शुभ होय. अन्यथा अशुभ जाणावा. रजक

चर्मक, बुरुड इत्यादिकांला ग्राम कोणीं रहाणें शुभ; इतरांला अशुभ होय. दक्षिणादिसे पासून आठ दिशांला क्रमानें कन्या, कर्क, धन, तूळ मेष, कुंभ, वृश्चिख, मीन ह्या ज्यांच्या राशि असतील त्यांनीं राहूं नये. वृषभ, मिथून, सिंह, मकर ह्या ज्यांच्या राशि असतील त्यांणीं गांवाच्या मध्यें राहूं नये. अ. क. च. ट. त. प. य. श हे आठ वर्ग पूर्वे पासून आठ दिशेला बलवान् होत.

काकिणी व भूमीचे वर्ण रस व गंध.

अष्टावप्रमुखाः स्वपंचमपराद्द्विघ्नः स्ववर्गोऽन्ययुक् त
ष्टः काकिणिका गजैर्मिथ इमा यस्याधिकाःसोऽर्थदः ॥
श्वेतारक्तकपीतकृष्णवसुधाः स्वादुः कटुस्तिक्तकाः का-
षाया घृतशोणितान्नमदिरागंधाः शुभा विप्रतः ॥ २ ॥

अष्टाविति। एतदुक्तं भवति अआइईउऊइत्यादिकः षोडशाक्षरो वर्गः पूर्वस्यां बली कादिकः पंचाक्षर आग्नेय्यां चादिको दक्षिणस्यां टादिको नैर्ऋत्यां तादिकः पश्चिमायां पादिको वायव्यां यादिक उत्तरस्यां शादिक ईशान्यां बली। अयमर्थः। स्वनामादिमाक्षराद्वर्गं ज्ञात्वा स्वस्थाने गृहं कार्यमिति भावः। यतः स्वस्वस्थाने प्राणिनो बलवंत इति लोके प्रसिद्धं। किंलक्षणा वर्गाः स्वपंचमपराः स्वेभ्यः पंचमाः परा वैरिणो येषां ते तथा। यथाऽवर्गस्य पंचमस्तवर्गः सोऽस्य वैरी कवर्गस्य पंचमः पवर्गः सोऽस्य वैरी एवं सर्वेषां वर्गाणां वैरिणो ज्ञातव्या वैरित्वं हि स्वामिवशेन। तदुक्तं भूपालवल्लभे। वर्गेशास्ताक्ष्यंमार्जारसिंहश्वसर्पमूषकाः। इभैणौ पूर्वतस्तेषां स्ववर्गात्पंचमो रिपुरिति॥ तस्मात्स्ववैरिवर्गस्य दिशि गृहं न कार्यमिति भावः। अर्थादन्यत्र मध्यमं तत्रापि स्वदिग्वर्गासन्नं शुभं वैरिदिगासन्नमशुभमिति बुद्ध्या ज्ञेयमेवं स्ववर्गग्रामं वर्गयोर्मित्रारित्वमवलोक्य वासः कर्तव्य इति सिद्धं तत्र राशिघटितवर्गघटितयोर्मध्ये राशिघटितं बलवत्। तदुक्तं ज्योतिःसागरे। केऽप्याहुरथ वर्गाणां स्वस्थाने शुभदं गृहमिति। अथवर्गघटिते काकिणिका आह द्विघ्न इति। स्ववर्गो ग्रामवर्गः वसतिं कर्तुर्वर्गश्च द्विघ्नः द्विगुणितः कार्यः। मिथोऽन्ययुगन्यवर्गयुक्कार्यः गजैरष्टभिस्तष्टः शेषितः सन् काकिणिकाः स्युः इमाः काकिणिका यस्याधिकाः सोऽर्थदो धनदाता स्यात्। एवं ग्रामदिङ्नियममुक्त्वेदानीं निर्माणे पत्तनग्रामक्षेत्रादीनां समंततः क्षेत्रमादौ परीक्षेत गंधवर्णरसप्लवैरित्युक्तत्वात्। तावद्वर्णपरत्वेन भूमेर्वर्णरसगंधान् वृत्तार्धेनाऽऽह श्वेतेति। श्वेतारक्तकपीतकृष्णवसुधा विप्रतो ब्राह्मणात्सकाशात् वर्णानां शुभाः शोभनाः स्युः श्वेतवसुधा पृथ्वी ब्राह्मणस्याऽऽरक्तवसुधा क्षत्रियस्य पीतवसुधा वैश्यस्य कृष्णवसुधा शूद्रस्य शोभनेति। अर्थात् मिश्रजातीनां मिश्रा शोभना। तथाच वसिष्ठः। श्वेता शस्ता द्विजेंद्राणां रक्ता भूमिर्महीभुजां। विशां पीता च शूद्राण कृष्णाऽन्येषां च मिश्रितेति। एवं वर्णमुक्त्वेदानीं रसमाह स्वादुरिति। स्वादुर्मधुरा वसुधा ब्राम्हणस्य शोभना कटुर्मरीचरसा क्षत्रियस्य तिक्तका निंबरसा वैश्यस्य काषाया हरीतकी रसा शूद्रस्य शोभनेति। अर्थान्मिश्राणां मिश्रा शोभना। तथाच नारदः। मधुरं

कटुकं तिक्तं कषायश्च रसाः क्रमात् ॥ एवं रसानुक्त्वा गंधानाह घृतेति घृतगंधा ब्राम्हणस्य शोणितगंधा रक्तगंधा क्षत्रियस्यान्नगंधा वैश्यस्य मदिरागंधा मद्यगंधा शुद्रस्य मिश्राणां मिश्रगंधा शुभेत्यर्थः । तथाचोक्तं कारिकायां । घृतासृगन्नमदिरागंधा च क्रमशो भवेदिति ॥ नानाग्रंथेषु रसगंधानां नानात्वं तद्विकल्पतो ग्राह्यं । तथाच नारदः। मधुपेरान्नपिशितगंधवर्णानुपूर्वकं । मधुरं कटुकं तिक्तं कषायश्च रसाः क्रमात् ॥ पेरगंधा कषायगंधा । अन्यत्सुगमं । तथाच कारिकायां । घृतासृगन्नमद्यानां गंधा च क्रमशो भवेत् मधुरा स्यात्कषायाम्लकटुका चानुपूर्वश इति ॥ २ ॥

अ, क, च, ट, त, प, य, श ह्या आठ वर्गांत प्रत्येका पासूनपांचवा तो त्याचा शत्रु असतो. जसा अवर्गाचा तवर्ग शत्रु; कवर्गाचा पवर्ग शत्रु इ० आपल्या वर्गाच्या दिशेला किंवा तिच्या जवळच्या दिशेला घर बांधावें. शत्रुवर्गाच्या दिशेला अगर तिच्या जवळच्या दिशेला घर बांधूं नये. गृहकर्त्याच्या वर्गाचा ग्रामवर्ग शत्रु नसावा. गृहकर्त्याच्या वर्गाची दुप्पट करून तींत ग्रामवर्ग मिळवून ८ नीं भागावें, बाकी राहील त्या गृहकर्त्याच्या काकिणी होतात. ग्रामवर्गाची दुप्पट करून तींत गृहकर्त्याचा वर्ग मिळवून ८ नीं भागावें बाकी राहील त्या ग्रामाच्या काकिणी होतात. ज्याच्या अधिक तो कमी असणाराला द्रव्य देतो. अर्थात् गृहकर्त्याच्या काकिणी कमी असाव्या. ब्राह्मणाला शुभ्रवर्णाची, मधुर रसाची व घृतासारख्या सुगंधाची; क्षत्रियाला आरक्तवर्णाची, कटु ह्म० तिखट रुचीची व रक्ताप्रमाणें सुवासाची; वैश्याला पीतवर्णाची तिक्त ह्म० कडू रुचीची व अन्ना प्रमाणें सुगंधाची शूद्राला काळ्यारंगाची, काषाय ह्मणजे काळ्या सारख्या मिश्र रुचीची व मद्या प्रमाणें वासाची जमीन घर बांधण्याला शुभ जाणावी. मिश्र जातींला मिश्ररंगाची, मिश्ररुचीची व मिश्र सुवासाची जमीन शुभ होय.

भूमिनियम व शल्यज्ञान.

सौम्यादिप्लवभूतले विरचयेद्विप्रादिकोऽग्र्योऽखिले
नान्येषां नियमोऽत्र यत्र निखिलाः कुर्युर्गृहं हृत्स्थिरम्
॥ सद्मप्रश्नकृतो मुखात्प्रथमतो वर्गादिवर्णोद्गमश्चेत्त-
द्दिग्गतमादिशेत्तु हपयैः शल्यं सुधीर्मध्यतः ॥ ३ ॥

एवं पृथ्वीवर्णादिकमभिधायेदानीं वर्णपरत्वेन भूप्लवत्वमाह । सौम्यादिषूत्तरादिषु दिक्षु प्लवो निम्नत्वं यस्य तच्च तद्भूतलं च तस्मिन्विप्रादिको ब्राह्मणादिको गृहं विरचयेत् एवं वर्णपरत्वेन भूप्लवत्वमुक्त्वा ब्राह्मणस्य विशेषमाहाग्र्योऽखिल इति । अग्र्यो ब्राह्मणः अखिले सर्वप्लवे गृहं विरचयेत् । तथाच भृगुः । उदगादिप्लवमिष्टं विप्रादीनां प्रदक्षिणेनैव । विप्रः सर्वत्र वसेदनुवर्णमथेष्टमन्येषामिति ॥ अथ पक्षांतरमाह यत्रेति । निखिलाः सर्ववर्णास्तत्र गृहं कुर्युः तत्र कुत्र यत्र भुवि हृत् अंतःकरणं स्थिरं स्यात् । अयमर्थः । यस्यां भूमौ अंतःकरणप्राशस्त्यं स्यात् तत्रैव गृहं कर्तव्यमित्यर्थः । तथाच वास्तु-

शास्त्रे। मनसश्चक्षुषो यत्र संतोषो जायते भुवि । तस्यां कार्यं गृहं सर्वैरिति गर्गादिसंमतमिति ॥ अथ शल्यज्ञानं वृत्तार्धेनाऽऽह सद्मप्रश्नेति। सद्मप्रश्न कृतः अत्र गृहं कर्तव्यमित्यादि गृहप्रश्नकर्तुर्मुखाच्चेद्यदि प्रथमतः वर्गादिवर्णोद्गमः स्यात् वर्गाणां प्रथमाक्षरोदयः स्यात् अकचटतपयशानामन्यतमाक्षरोद्गमः स्यात्तदा शल्यं तद्दिग्गतं तस्य वर्णस्य दिग्गतं सुधीः आदिशेत् शल्यमत्रास्तीति कथयेदित्यर्थः। एतदुक्तं भवति। गृहसंमितां भूमिं दक्षिणोत्तररेखाभिः समतया नवधा कृत्वा वर्गाद्यक्षरैः अकचटतपयशैरष्टभिः क्रमेणाष्टासु पूर्वादिदिक्षु शल्यमादिशेत्। अकारे प्रश्नाद्यक्षरे सति पूर्वस्यां दिशि शल्यमादिशेत् ककारे आग्नेय्यां चकारे दक्षिणस्यां इत्याद्यष्टसु दिक्षु अष्टभिरक्षरैरादिशेदित्यर्थः। तु पुनः हपयैस्त्रिभिरक्षरैर्मध्यतो मध्यकोष्ठे शल्यमादिशेत् हपयानां त्रयाणामक्षराणामन्यतमे प्रश्नाद्यक्षरे सति मध्ये शल्यमादिशेदित्यर्थः ।तथाचोक्तं ज्योतिर्निबंधे। स्मृत्वेष्टदेवतां प्रष्टुर्वचनस्याद्यमक्षरं। गृहीत्वा तु ततः शल्याशल्यं सम्यग्विचार्यते॥ अकचटतपयशा हपया वर्णाः पूर्वादिमध्यांताः। शल्यकरा इह नान्ये शल्यगृहे निवसतां नाश इति॥ एतदेव स्पष्टं तत्रैवोक्तं। पृच्छायां यदि अः प्राच्यां नरशल्यं तदा भवेत्। सार्धहस्तप्रमाणेन तच्च मानुषमृत्युकृत्॥ आग्नेय्यां दिशि कः प्रश्ने खरशल्यं करद्वये। राजदंडो भवेत्तत्र भयं नैव निवर्तते॥ याम्यायां दिशि चः प्रश्ने कुर्यादाकटिसंस्थितं। नरशल्यं गृहेशस्य मरणं चिररोगतः। नैर्ऋत्यां दिशि टः प्रश्ने सार्धहस्तादधः स्थले। शुनोऽस्थि जायते तत्र बालानां जनयेन्मृतिं॥ तः प्रश्ने पश्चिमायां तु शिशोः शल्यं प्रजायते। सार्धहस्ते गृहस्वामी न तिष्ठति सदा गृहे॥ वायव्यां दिशि पः प्रश्ने तुषांगाराश्चतुःकरे। कुर्वंति मित्रनाशं च दुःखप्रदर्शनं तदा॥ उदीच्यां दिशि यः प्रश्ने विप्रशल्यं कटेरधः। तच्छीघ्रं निर्धनत्वाय कुबेरसदृशस्य हि॥ ईशान्यांदिशि शःप्रश्ने गोशल्यं सार्धहस्ततः। तद्गोधनस्य नाशाय जायते गृहमधिनः॥ हपया मध्यमे कोष्ठे वक्षोगात्रे भवेदधः। नृकपालमथो भस्म लोहं तत्कुलनाशकृदिति ३

ब्राह्मणानें उत्तरेकडे उतरत्या, क्षत्रियानें पूर्वेकडे उतरत्या, वैश्यानें दक्षिणेकडे उतरत्या आणि शूद्रानें पश्चिमेकडे उतरत्या जमिनीवर घर बांधावें. ब्राह्मणानें सर्व दिशेस उतरत्या जमिनीवर बांधावें असेंही आहे. इतरांला नियम नाहीं; तर ज्या ठिकाणीं मन रममाण होईल तेथें सर्वांनीं घर करावें. गृहाविषयीं प्रश्न विचारणाराच्या मूखांतून प्रथम जो वर्ण येईल तो अकटच इत्यादिकांत ज्या वर्गांत असेल त्या वर्गाच्या दिशेस घराच्या जमिनींत शल्य (हाडें, कोंडा, कोळसे इ०) आहे असें सांगावें. ह. प. य. हे वर्ण प्रथम आले असतां मध्यभागीं शल्य सांगावें.

भूमिपरीक्षा.

श्वभ्रं हस्तमितं खनेदिह जलंपूर्णं निशास्ये न्यसे-
त्प्रातर्दृष्टजलं स्थलं सदजलं मध्यं त्वसत्स्फाटितम्॥
ज्ञात्वैवं निखनेद्गृहाधिकभुवं नत्वा जलांतं स्तरो याव-
द्वा पुरुषस्ततः कपिशिरस्तुल्याश्मभिः पूरयेत्॥ ४॥

एवं शल्यमभिधायेदानीं स्थलस्य शुभाशुभज्ञानस्योपायमाह श्वभ्रमिति। श्वभ्रं गर्तं हस्तमितं खनेदिहास्मिन् श्वभ्रे निशास्ये रात्रिमुखे ऽर्धे सूर्यास्ते जलं पूर्णं न्यसेत् तच्चेद्यदि प्रातः सजलं स्यात् तदा तत्स्थलं सच्छुभं स्यात् वृद्धिकरं स्यात् यदि अजलं गतजलं स्यात्तदा मध्यमं यदा स्फाटितं स्फुटितं स्यात्तदाऽसत् नानाविधहानिकरं स्यादित्यर्थः। तथाच नारदः। तथा निशादौ तत्कृत्वा पानीयेन प्रपूरयेत्। प्रातर्दृष्टजले वृद्धिः समं पंके व्रणे क्षय इति॥ एवं शुभाशुभस्थललक्षणमभिधायेदानीं भूमिशोधनमाह ज्ञात्वेति। एवमुक्तप्रकारैः स्थानं ज्ञात्वा गृहाधिकभुवं जलांतं यथा भवति तथा खनेत् गृहादधिका गृहाधिका सा चासौ भूश्च तथा तां कल्पितगृहात् किंचिदधिकां भूमिं जलपर्यंतं खनेदित्यर्थः। अधिकखननं शुद्धभूभागे भित्तिरचनार्थं वा इत्यथवा स्तरो यावत्तावत् खनेत् पृथ्वीगर्भे मृद्भेदानां स्तराः संति तत्रान्यस्तरपर्यंतं खनेदित्यर्थः । अथवा यावत्पुरुषस्तन्मितं वा पुरुषमात्रं खनेत् इदं शक्त्यपेक्षया ज्ञातव्यं पुरुषप्रमाणं पंचारत्नयः। तथाच शुल्बे पंचारत्निर्दशवितस्तिर्विंशतिशतांगुलः पुरुष इति पंचारत्न्यादयःपुरुषपर्यायाः। किं कृत्वा नत्वा नमस्कृत्य खनेदित्यर्थः। ततस्तदनंतरं तत्खातं कपिशिरस्तुल्याश्मभिः वानरशिरःप्रमाणैः ग्रावाणैः पूरयेत् पूर्णं कुर्यात्। तथाच मांडव्यः। जलांतं प्रस्तरांतं वा पुरुषांतमथापि वा। क्षेत्रं संशोध्य चोद्धृत्य शल्यं सदनमारभेदिति॥ तथाच मत्स्यपुराणे। कपिशीर्षप्रमाणैश्च ग्रावाणैः पूरयेदृढं। खातं तत्र समं कृत्वा ततः प्राचीं प्रसाधयेदिति॥ खन्यमाने क्षेत्रे यदाप्यते तस्य फलं कारिकायामुक्तं। खन्यमाने यदा क्षेत्रे पाषाणः प्राप्यते यदा। धनायुश्चिरताऽस्य स्यादिष्टकासु धनागमः। कपालांगारकेशादौ व्याधिना पीडितो भवेदिति ४

एक हात लांब, एक हात रुंद व एक हात खोल असा खळगा खणावा. त्यांत रात्रीच्या आरंभीं ह्मणजे सूर्यास्ताच्यावेळीं भरे पर्यंत पाणी घालावें. रात्र गेल्यावर प्रातःकाळीं त्या खळग्यांत कांहीं पाणी शिल्लक राहिलें तर तें स्थळ घराला शुभ समजावें. सर्व पाणी जिरलें असतां तें स्थळ मध्यम होय. खळग्यांतील जमीन फुटून भेगा पडल्यास तें स्थळ घराला अशुभ जाणावें. याप्रमाणें परीक्षा केल्यावर पूजा व नमस्कार करून, घर बांधावयाचें असेल त्यापेक्षां कांहीं अधिक जमीन पाणी लागे पर्यंत किंवा एक थर संपून दुसरा लागेपर्यंत अथवा एक पुरुष खोल खणावी. नंतर तो खळगा वानराच्या मस्तका एवढ्या दगडांनीं भरावा.

गृहाचें दिशासाधन व मासादि.

प्राक् साध्योज्जयिनीस्थलाद्यमदिशि त्वाष्ट्रानिलाभ्यंतरात्सौम्ये साग्न्युदयादुदग्ध्रुवमुखाद्दिङ्मूढके स्यान्मृतिः॥ गेहं माधवपौषफाल्गुननभोमार्गेषु मृद्वानिलैः पाश्यर्केज्यवसुध्रुवैः स्थिरतनौ कुर्यात्सुकेंद्राष्टमे॥ ५॥

एवंस्थलशुद्धिमभिधायाधुना दिक्साधनमाह। उज्जयिनीस्थलात् यमदिशि दक्षि-

णस्यां दिशि त्वाष्ट्रानिलाभ्यंतरात्प्राक् साध्या नैररित्यध्याहारः। त्वाष्ट्रं चित्राऽनिलं स्वाती अनयोरंतरं मध्यं तस्मात्प्राची साध्येत्यर्थः। एतदुक्तं भवति संभवे सति रात्रौ प्राङ्मुख उपविश्य युगमात्रोदितां चित्रां नलिकया विलोकयन् नलिकाग्राल्लंबं भूमिपर्यं मुक्त्वा भूमौ चिह्नं कृत्वा तथैवाचलस्तेनैव नेत्रेण स्वातिमवलोकयन् तथैव नलिकाग्रात तं काशात लंबं भूमिपर्यंतं मुक्त्वा लंबपाते चिह्नं कृत्वा नेत्रालंबं मुक्त्वा तथैव चिह्नं कुर्यात्। एवं चिह्नद्वयं चित्रास्वातीचिह्नयोरज्जुं तन्मितां धृत्वा रज्जुप्रांतावेकीकृत्य मध्ये चिह्नं कुर्यात् पुनस्तत्र तथैव प्रसार्य मध्यचिह्ने शंकुं निखाय तस्मात्पश्चिमचिह्नपर्यंतं रज्जुं प्रसारयेत् तत्प्राचीसूत्रं। एवमुज्जयिन्या दक्षिणतः प्राचीसाधनमुक्त्वाऽथानंतरमुत्तरतः प्राचीसाधनमाह सौम्य इति। अत्त उज्जयिन्याः सौम्ये उत्तरभागेऽग्न्युदयात्कृत्तिकोदयात्प्राची साध्या। एतदुक्तं भवति पूर्ववन्नलिकया युगमात्रोदितां कृत्तिकामालोक्य नलिकामूलाग्राभ्यां लंबौ मुक्त्वा भूमौ चिह्नद्वयं कृत्वा तयोरुपरि प्राचीसूत्रं। अथोत्तरसाधनमाह। उदगिति। ध्रुवमुखादुदगुत्तरा दिक् साध्या। इदं सर्वेषां साधारणं। अथ दिङ्मूढत्वेदोषमाह दिङ्मूढके स्यान्मृतिरिति। स्पष्टम्। तथाचोक्तं देवयजनदीपिकायां। चित्रास्वात्यंतरे श्रोणादक्षिणापथवासिनां। प्राची तु कृत्तिका ज्ञेया उत्तरापथवासिनामिति॥ श्रोणात। उज्जयिन्याः। तथाच शुल्बं। कृत्तिका श्रवणं पुष्यं चित्रास्वात्योर्यदंतरं। एतत्प्राच्या दिशो रूपं युगमात्रोदिते पुर इति॥ युगप्रमाणं षडशीत्यंगुलानि। तथाच शुल्बसूत्रं। अंगुलैरथ संमितायाः प्रमाणं तत्राष्टाशीतिशतमीषा चतुःशतमक्षः पक्षः षडशीतियुगं चत्वारोऽष्टकाः शम्येति। तथाच स्फुटप्रकरणे। ध्रुवलंबकरेखाया रेखांतः सौम्ययाम्यहरितौ स्तः। तन्मत्स्यपुच्छमुखतः पश्चिमपूर्वाभिधे विद्यादिति॥ वृद्धनारदः। प्रासादे सदने लिंगे द्वारे कुंडे विशेषतः। दिङ्मूढे कुलनाशः स्यात्तस्मात्संसाधयेद्दिशमिति॥ अथ केषु मासेषु गृहं कर्तव्यमित्याह गेहमिति। माधवादिषु मासेषु मृद्वादिभिर्नक्षत्रैर्गेहं गृहं कुर्यात् माधवो वैशाखः पौषफाल्गुनौ प्रसिद्धौ नभाः श्रावणः मार्गो मार्गशीर्षः। तेष्वित्यर्थः। मृदूनि चित्रानुराधारेवतीमृगा अनिलं स्वाती पाशी वरुणः तद्भं शततारकाऽर्को हस्त इज्यः पुष्यो वसुर्धनिष्ठा ध्रुवाणि रोहिणी उत्तरात्रयं च तैः स्थिरतनौ स्थिरलग्ने किंलक्षणे सुकेंद्राष्टमे शोभनानि पापग्रहरहितानि केंद्राष्टमानि यस्य तत्तथा तस्मिन्। अचरभे इति वा पाठः। शेषं पूर्ववत्॥ ९॥

उज्जनी नगराच्या दक्षिणेकडील देशांत चित्रा व स्वाती ह्या दोन नक्षत्रांच्या मध्यें पूर्वदिशा समजावी; आणि उत्तरेकडील देशांत जेथें कृत्तिकानक्षत्र उगवतें ती पूर्व समजावी. सर्व देशांत ध्रुव उगवतो ती उत्तरदिशा होय. दिशासाधनावांचून बांधिलेलें घर मृत्युकारक जाणावें. वैशाख, पौष, फाल्गुन, श्रावण, मार्गशीर्ष ह्या ५ महिन्यांत; मृदुसंज्ञक, स्वाती, शततारका, हस्त, पुष्य, धनिष्ठा, ध्रुव संज्ञक ह्या नक्षत्रांवर; स्थिर लग्नावर आणि १।४।७।१०।८ ह्या स्थानीं पापग्रह नसतां घर बांधण्यास आरंभ करावा.

नक्षत्रशुद्धि आणि वृषचक्र.

नो पृष्ठाग्रविधौ न रिक्तकतिथौ नार्कारवारांशयोरुक्त-

क्षेष्वपि कुंभमीनगविधौ स्तंभोच्छ्रितिं नाऽऽचरेत् ॥
तुर्यात्पंचदशात्त्रिदक्परिमिताद्वेदाब्धिपंच क्रमान्नि-
द्यान्यर्कयुतादि गेहकरणे भानि प्रवेशेऽपि च ॥ ६ ॥

अथोक्तेष्वपि नक्षत्रेषु विशेषमाह नो पृष्ठाग्रेति। पृष्ठाग्रविधौ सति नो विरचयेत्। एतदुक्तं भवति कृत्तिकादीनि सप्त नक्षत्राणि पूर्वस्यां मघादि सप्त दक्षिणस्यामित्यादि सप्तशलाकाचक्रस्थितनक्षत्राणां मध्ये मृद्वानिलादीष्टचंद्रनक्षत्रं यस्मिन् दिग्भागे भवति तद्दिङ्मुखे गृहं संमुखश्चंद्रो ज्ञेयः तत्पृष्ठस्थे पृष्ठतो ज्ञेय एवमग्रगे पृष्ठगे वा चंद्रे सति गृहं न कर्तव्यमित्यर्थः। तथाच भृगुः। चक्रे सप्तशलाकाख्ये कृत्तिकादीनि विन्यसेत् ऋक्षं चंद्रस्य वास्तोश्च पुरः पृष्ठे च नो शुभमिति ॥ तथाच ब्रह्मशंभुः। धनलाभः प्रवासः स्यादागुश्चौरभं क्रमात्। दक्षाग्रवामपृष्ठस्थे गृहकर्तुर्निशाकर इति ॥ न रिक्तकतिथौ स्पष्टं। नार्कारवारां रर्कभौमयोर्वारनवांशयोर्न कुर्यात् उक्तर्क्षेष्वपि कुंभमीनगविधौ सति स्तंभोच्छ्रितिं नाऽऽचरेत्। अर्थादन्यत्सर्वमाचरेत्। तथाच मांडव्यः। पंचकेषु च धिष्ण्येषु न कुर्यात्स्तंभमुच्छ्रयं। क्षेत्रसूत्रशिलान्यासं प्राकारादि समाचरेदिति॥ अथ वृषवास्तुमाह तुर्यादिति। अर्कयुतादि सूर्यनक्षत्रादि तुर्यात् चतुर्थात् पंचदशात् त्रिदक्परिमितात् त्रयोविंशात्सकाशात् क्रमेण वेदाब्धिपंचभानि नक्षत्राणि गृहस्य करणे रचनायां प्रवेशेऽपि निंद्यानि स्युः। तथाच व्यवहारसारे। त्रिवेदाब्धित्रिवेदाब्धिद्वित्रिभेष्वर्कतः शशी। कुर्याल्लक्ष्मीं समुद्रासं स्थैर्यं लक्ष्मीं दरिद्रतां ॥ धनं व्याधिं क्रमान्मृत्युं प्रवेशारंभयोर्वृष इति ॥ ६ ॥

गृहाच्या मुख्यद्वाराच्या मागें व पुढें चंद्र असतां गृहारंभ करूं नये. सप्तशलाकाचक्रांत कृत्तिकादि ७ नक्षत्रें पूर्वेस, मघादि ७ दक्षिणेस, अनूराधादि ७ पश्चिमेस आणि धनिष्ठादि ७ उत्तरेस अशीं आहेत. गृहारंभाचें दिवसनक्षत्र ज्या दिशेला असेल तिकडेच गृहाचें मुख्यद्वार करावयाचें असतां, त्या घराला मागें व पुढें चंद्र होतो ह्मणून त्या दोन दिशा सोडून अन्य दिशेला गृहाचें मुख्यद्वार करावें. रिक्तातिथींवर आणि रवि, मंगळ यांच्या वारीं व नवांशांवर गृहारंभ करूं नये. गृहाचीं उक्तनक्षत्रें असतांही कुंभ व मीन ह्या राशींला चंद्र असतां स्तंभोच्छ्रय (धारण उभे करणें.) करूं नये. सूर्यनक्षत्रापासून पुढलीं चवथ्या पासून ४ पंधराव्यापासून ४ तेविसाव्यापासून ५ हीं दिवस नक्षत्रें गृहारंभाला अशुभ आणि गृहप्रवेशालाही अशुभ होत. तात्पर्य सूर्यनक्षत्रापासून ४।५।६।७।१५।१६।१७।१८।२३।२४।२५।२६।२७ हीं नक्षत्रें वृषचक्रांत अशुभ आहेत.

गृहद्वारनियम व आयसाधन.

शेते भाद्रपदात्रिषु त्रिषु सुरः प्रागादिशीर्षोऽत्र हि प्रोक्तं
सद्ममुखं तु गोल्यजधटेष्वर्के यमोदङ्मुखम् ॥ हद्रो-
गैणकुलीरलेयगरवौ पूर्वापरास्यं गृहं नान्यस्थे भुज-

कोटिघात इभहृच्छेषं स्युरायाः क्रमात् ॥ ७ ॥ पूर्वादि-
ध्वजधूमसिंहशुनकोक्षाणः खरेभोष्ट्रका धार्याः स्वस्व-
पदे ध्वजोऽखिलमुखः प्राग्याम्यवक्त्रो गजः ॥ प्रागा-
स्यो वृषभो विवारुणमुखः सिंहः प्रशस्ता इमे धूमोऽग्नेः
शुनकोंऽत्यजस्य खगपस्योष्ट्रोट्टपत्न्याः खरः ॥ ८ ॥

अथ चतुर्धाद्वारनिर्णयमाह शेत इति। भाद्रपदात् त्रिषु त्रिषु मासेषु सुरो वास्तुपुरुषः प्रागादिशीर्षः शेत इति। एतदुक्तं भवति भाद्रपदादिमासत्रये पूर्वशीर्षः मार्गशीर्षादिमासत्रये दक्षिणशीर्षः फाल्गुनादिमासत्रये पश्चिमशीर्षः ज्येष्ठादिमासत्रये उत्तरशीर्षो वास्तुपुरुषः शेत इति। अत्र यस्यां शीर्षं तस्यां दिशायां सद्ममुखं गृहमुखं प्रोक्तं अथ संक्रांतिपरत्वेन मुखनिर्णयमाह। गोलयजेति। गोलयजघटेष्वर्के सति यमोदङ्मुखं गृहं कार्यं गौः वृषः अलिर्वृश्चिकः अजो मेषः घटस्तुला एषु राशिषु अर्के सूर्ये सति यमोदङ्मुखं दक्षिणामुखं उत्तरामुखं वा गृहं कार्यमित्यर्थः। हृद्रोगैणकुलीरलेयगरवौ सति पूर्वापरास्यं हृद्रोगः कुंभः एणो मकरः कुलीरः कर्कटः लेयः सिंहः एतान् गच्छति स तथा स चासौ रविश्च तस्मिन्सति पूर्वापरास्यं पूर्वमुखं पश्चिममुखं वा गृहं कार्यं अन्यस्थेऽन्यराशिस्थे रवौ सति गृहं न कार्यं। अथाऽऽयपरत्वे न गृहमुखनिर्णयं विवक्षुस्तावदायसाधनमाह भुजेति। भुजकोटिघात इभहृच्छेषं आयाः स्युः भुजो गृहदैर्घ्यविस्तारयोरन्यतमस्य नाम तदन्या कोटिः तथाच लीलावत्यां। इष्टो बाहुर्यस्यां तत्स्पर्धिन्यां दिशीतरो बाहुः। त्र्यस्रे चतुरस्रे वा सा कोटिः कीर्तिता तज्ज्ञैरिति॥ तयोर्घातो गुणनं इभहृच्छेषं पूर्वादि यथास्यात्तथा ध्वजादय आयाः क्रमात्स्युः ॥ ७॥

पूर्वादिषु ध्वजादयो बलिष्ठा इति भावः एते ध्वजादयः स्वस्वपदे स्वस्वस्थाने। ध्वजः पूर्वे धूम आग्नेय्यामित्यादि धार्याः। अयमर्थः। मुख्यगृहापेक्षया दिक्षु वक्ष्यमाणगृहेषु धार्या इत्यर्थः। अथवा स्वसदृशवस्तुषु धार्योऽथवा स्वसदृशसत्त्वगृहेषु धार्योऽथवा क्रूरकर्मसाधनवस्तुषु पराक्रमिणो धार्योऽथवा स्वसदृशवस्तुसत्त्वोपजीविनां गृहेषु धार्योऽथवा स्वानुरूपवस्तुसाध्यहितवस्तुगृहेषु यथायोग्यं धार्या इत्यर्थः। एतत्स्पष्टमुक्तं वास्तुप्रदीपे। खेटकर्पटकोटेषु वृषः सिंहो गजः शुभः। वापीकूपतडागादौ गजो देयो विचक्षणैः॥ आसने योजयेत्सिंहं शयने चैव कुंजरं। वृषं भोजनपात्रे च दद्याच्छालादिषु ध्वजं॥ महानसेऽग्निशालायां गृहे चाग्न्युपजीविनां। धूमं दद्यात्तथा श्वानं यवनांत्यजयोर्गृहे॥ खरो वेश्यागृहे योज्यो ध्वांक्षः पक्षिपतेर्गृहे। वृषं सिंहं गजं दद्यात् प्रासादे पुरमंदिरे॥ तथाच शिल्पशास्त्रे। वस्त्रजे धर्मशालायां कुंभे स्तंभे ध्वजे ध्वजः॥ गोगजौ भुगृहे चैव साधारणगृहे शुभौ। यंत्रे शस्त्रे रथे सिंहो भांडागारे शुभो गजः॥ धान्यांबुस्थानगोश्वेभः शालायां वृषभः शुभः। नाव्यभागोद्वाहवेद्यां गजसिंहवृषाः शुभा इत्यादि॥ एवमायसाधनमुक्त्वेदानीं तेषां मुखान्याह। ध्वजोऽखिलमुखः सर्वदिग्द्वारः प्राग्याम्यवक्त्रो गजः सुगमं। प्रागास्यो वृषभः आस्यं मुखं प्राङ्मुखो वृषभः स्पष्टं। विवारुणमुखः सिंहः वरुणस्यायं वारुणो दिग्विभा-

गः पश्चिमदिक् विगतः वारुणो येभ्यस्तत्र मुखं यस्य स तथा पश्चिमदिशं विना सर्वदिग्द्वार इत्यर्थः। यो यो यद्दिङ्मुख आयस्तत्संभूतगृहस्य तत्तद्दिशि मुखं कर्तव्यमित्यर्थः। एवं आयपरत्वेन गृहमुखमुक्त्वा प्रसंगेनाऽऽयानां शुभत्वमाह प्रशस्ता इमे इति। इमे चत्वार आयाः प्रशस्ताः सर्वेषां शुभा अर्थादन्ये चत्वारः समा आया अप्रशस्ताः। तथाच गर्गः। कीर्तिः शोको जयो वैरं धनं निर्धनता सुखं। रोगश्चेति गृहारंभे ध्वजादीनां फलं क्रमादिति॥ अथ दुष्टेऽपि समये विशेषमाह धूमोऽग्नेरिति। अग्नेर्गृहे धूमो धूमायः प्रशस्तः। अंत्यजस्य शुनकः प्रशस्तः। खगपस्य पक्षिपालकस्य उष्ट्रः प्रशस्तः। अट्टपत्न्या वेश्याया गृहे खरः खरायः प्रशस्तः॥ ८॥

भाद्रपद, आश्विन, कार्तिक ह्या ३ मासांत पूर्वेस; मार्गशीर्ष, पौष, माघ ह्या ३ त दक्षिणेस; फाल्गुन, चैत्र, वैशाख ह्या ३ त पश्चिमेस; ज्येष्ठ, आषाढ, श्रावण ह्या ३ मासांत उत्तरेस मस्तक करून वास्तुपुरुष निजतो. ज्या मासांत ज्या दिशेस वास्तुपुरुषाचें मस्तक असेल, त्या दिशेकडे गृहाचें द्वार करावें. वृषभ, वृश्चिक, मेष, तूळ ह्या राशींला सूर्य असतां दक्षिणेस किंवा उत्तरेस घरांचें दार करावें. कुंभ, मकर, कर्क, सिंह ह्यांला सूर्य असेल तेव्हां पूर्वेस किंवा पश्चिमेस गृहद्वार करावें. अन्यराशींस ह्मणजे मिथुन, कन्या, धन, मीन ह्या राशींला सूर्य असतां घर बांधूं नये. घराची लांबी व रुंदी ह्यांचा गुणाकार करून त्याला ८ नीं भागावें. बाकी उरेल ते आय होतात. उदाहरण—घराची लांबी २७ हात, रुंदी १९ हात ह्या दोहोंचा गुणाकार ४०९ त्याला ८ नीं भागून बाकी ९ हा घराचा आय होय.

बाकी १ असतां ध्वज, २ धूम, ३ सिंह, ४ श्वान, ५ वृषभ, ६ गर्दभ, ७ गज, ८ उष्ट्र आय. हे पूर्वादि आठ दिशेला क्रमानें बलवान् असतात. हे आय त्यांच्या नांवाच्या अर्थी प्रमाणें योजावें. ध्वज आय असतां सर्व दिशेंकडे घराचें दार करावें. गज आय असतां पूर्वेस व दक्षिणेस गृहद्वार करावें. वृषभ आय असतां पूर्वेस द्वार कवावें. सिंह आय असतां पश्चिमेवांचून सर्व दिशेस द्वार करावें. ध्वज, सिंह, वृषभ, गज हे ४ विषम आय सर्वांला शुभ होत. अग्नि गृहाला धूम आय शुभ, अंत्यजाच्या घराला श्वान, आय शुभ, पक्ष्यांचें पालन करणाराच्या गृहाला उष्ट्र, आय शुभ आणि वेश्येच्या गृहाला गर्दभ आय शुभ होय.

राशिपरत्वें द्वारदिशा, गृहनक्षत्र व व्यय.

प्राहुः प्राङ्मुखमंत्यवृश्चिककुलीराणां प्रचेतोमुखं जूकोपांत्यगवां यमास्यमबलायुग्मैणकानां हितम्॥ सौम्यास्यं गृहमाद्यसिंहधनुषामत्रेष्टकाष्ठाननं कृत्वाऽऽस्तान्यककुब्गवाक्षवदनं तत्कार्यमास्यं नसत्॥ ९॥ कोणाध्वभ्रमकूपकर्दमतरुद्वाःस्तंभदेवेक्षितं सद्मोच्चद्विगुणाधिकांतरभवे वेधे न दोषः किल॥ अष्टघ्ने गृह-

भूफले भविहृते शेषं गृहर्क्षं भवेदृक्षे सर्पहृते व्ययो गृह-मसत्स्वल्पायभूरिव्ययम् ॥ १० ॥

एवमायपरत्वेन गृहमुखमुक्त्वाऽधुना राशिपरत्वेनाऽऽह । अंत्यवृश्चिककुलीराणां प्राङ्मुखं गृहं हितं प्राहुः अंत्यो मीनः वृश्चिकः प्रसिद्धः कुलीरः कर्क एषामित्यर्थः। जूको-पांत्यगवां प्रचेतोमुखं पश्चिमाभिमुखं। जूकस्तुला उपांत्यः कुंभः गौर्वृष एषामित्यर्थः। अ-बलायुग्मैणकानां यमास्यं दक्षिणामुखं अबला कन्या युग्मं मिथुनं एणो मकरः एषामि-त्यर्थः । आद्यसिंहधनुषां सौम्यास्यं आद्यो मेषः सिंहधनुषी प्रसिद्धे एषां सौम्यास्यं उ-त्तरामुखं गृहं हितं प्राहुराचार्याः। एवं चतुर्धा गृहमुखमभिधायेदानीं तन्निर्णयमाह। अत्रे-ष्टकाष्ठाननमिति। गृहमुखपक्षेषु शोभावकाशानुरूपं इष्टकाष्ठाननं इष्टदिङ्मुखं कृत्वा तद्गृहं आप्तान्यककुब्गवाक्षवदनं कार्यं। आप्ताश्च ता अन्यककुभश्च तासु गवाक्षा एव वदनानि यस्य तत्तथा उर्वरितपक्षत्रयप्राप्तदिक्षु गवाक्षाः कार्या इत्यर्थः। तथाच वास्तुशास्त्रे। द्वारं चतुर्विधं प्रोक्तं वास्तुसंक्रांतिभावजं। कृत्वा चान्यतमं मुख्यं गवाक्षाद्यैः पराणि चेति॥ आस्यमिति। आस्यं गृहस्य मुखं कोणस्तंभादिभिर्विद्धं न सत्स्यात् ॥ २ ॥

एवं गृहमुखनिर्णयमुक्त्वाऽधुना कोणादिविद्धमुखस्य दोषं तदपवादं चाऽऽह कोणा-ध्वेति। कोणो भित्तिकोणः। अध्वा मार्गः। भ्रमो भ्रमयंत्रं घरट्टकुलालचक्रादि। कूपः प्रसिद्धः। कर्दमः स्नानादिजनितो निरंतरस्थायी। तरुर्वृक्षः द्वाः द्वारांतरं स्तंभः प्रसिद्धः देवः स्थावर एभिर्विद्धं मुखं न सत्स्यादित्यर्थः। अथास्यापवादमाह सद्मोच्येति। सद्मोच्च-द्विगुणाधिकांतरभवे वेधे न दोषः सद्मनो गृहस्य औच्चं तस्यापेक्षया द्विगुणाधिकांतरभवे द्विगुणाधिकांतरे जाते वेधे कोणादिवेधे न दोषोऽर्थान्न्यूने दोषः किलेत्यागमे निश्चये वा। तथाचाऽऽगमांतर उक्तं। मार्गतरुकोणकूपभ्रमविद्धमशुभदं द्वारं । सद्मोच्छ्रायाद्द्विगुणां त्यक्त्वा भूमिं न दोषायेति॥कात्यायनगृह्यकारिकायामप्युक्तं।विद्धं कूपतरुस्तंभं पथपंकैः सदैवतैः। तद्द्वारमशुभं प्रोक्तमत्युच्चं नीचमेव चेति ॥ अथ ग्रहनक्षत्रानयनं व्ययानयनं चाऽऽह। अष्टघ्न इति। गृहभूफले गृहक्षेत्रफलेऽष्टघ्नेऽष्टगुणिते भविहृते सप्तविंशतिहृते सति शेषं गृहर्क्षं गृहनक्षत्रं भवेत्। ऋक्षे सर्पहृतेऽष्टहृते सति शेषं व्ययो भवेत्। एवमायव्ययाव-भिधायाधुना तत्फलं विशेषणद्वाराऽऽह। गृहमसदिति।स्वल्पायभूरिव्ययं गृहमसदशुभं स्यात्स्वल्पायश्च भूरिव्ययश्च तौ यस्मिंस्तत्तथाऽर्थाद्बह्वायाल्पव्ययं शुभम् ॥ १० ॥

ज्यांच्या मीन, वृश्चिक, कर्क ह्या जन्मराशि असतील त्यांच्या घराचें दार पूर्वेस; तूळ, कुंभ, वृषभ ह्या असतील त्यांचें पश्चिमेस; कन्या, मिथुन, मकर ह्या असतील त्यांचें दक्षिणेस आणि मेष, सिंह, धन ह्या जन्मराशि असतील, त्यांच्या घराचें दार उत्तरेस करावें. याप्र-माणें राशिपरत्वें ज्या दिशेला दार करावयाचें, तिकडे करण्याची कोणत्याही अडचणीमुळें सोय नसेल तर पाहिजे असेल त्या दिशेला मुख्यद्वार करून राशिपरत्वें आलेल्या दिशेकडे एक खिडकी लावावी.

भिंतीचा कोन, मार्ग, फिरणारें यंत्र (घिरट, कुंभाराचें चाक वगैरे) विहीर, चिखल, कोणताही वृक्ष दुसऱ्याचें दार, खांब, देव हीं दारासमोर असतां अशुभ होत. घराच्या उं-

भीच्या दुपटीपेक्षां अधिक अंतरावर असतां दोष नाहीं. लांबी रुंदीच्या गुणाकाराला क्षेत्र फळ ह्मणतात. घराच्या क्षेत्रफळाला ८ नीं गुणून २७ नीं भागावें बाकी राहील तें घराचें नक्षत्र जाणावें. नक्षत्राला ८ नीं भागून बाकी राहील तो व्यय समजावा. अल्प आय आणि अधिक व्यय असें घर अशुभ होय. उदाहरण—लांबी २७ रुंदी १५ ह्यांचा गुणाकार ४०५ हें क्षेत्रफळ त्याला ८ नीं गुणून गुणाकार ३२४० त्याला २७ नीं भागून बाकी शून्य ह्मणून घराचें रेवती नक्षत्र आहे. त्याला (नक्षत्राला) ८ नीं भागून बाकी ३ हा व्यय आला.

गृहनक्षत्रांच्या राशि व, ध्रुवादिगृहनाम.

मेषेऽश्विनित्रितयं हरौ त्रिपितृभं मूलत्रयं धन्विनि द्वे द्वे
भे परतो गृहेशघटितं प्राग्वत्तु नाड्यन्यथा ॥ एकादि-
द्विगुणोत्तरा गृहमुखाद्दिक्ष्वंकका: स्यु: क्रमाच्छाला-
शांकयुति: कुयुग्ध्रुवमुखान्योकांसिसंति स्फुटम् ॥ ११ ॥

नक्षत्रे ज्ञाते राशिनिर्णयमाह। अश्विनित्रितयं मेषे ज्ञेयं त्रिपितृभं मघात्रयं हरौ सिंहे ज्ञेयं मूलत्रयं धनुषि ज्ञेयमन्येषु राशिषु द्वे द्वे भे ज्ञेये। तथाच गर्ग:। अश्विन्यादित्रयं मेषे सिंहे प्रोक्तं मघात्रयं। मूलादित्रितयं चापे शेषभेषु द्वयं द्वयमिति ॥ अथ गृहतत्स्वामिनोर्घटित-माह गृहेशेति। गृहं प्रसिद्धं ईश: स्वामी तयोर्घटितं प्राग्वत् विवाहवद्योज्यं तत्र विशेषमाह नाड्यन्यथेति। नाडी एकनाडी अन्यथा योज्या विवाहवन्न योज्येत्यर्थ:। अत्रैकनाड्येव प्रशस्तेति भाव:। तथाच वृद्धगर्ग:। प्रभु: पण्यांगना मित्रं देशं ग्रामं पुरं गृहं। एकनाडीस्थितं भाव्यं विरुद्धं वेधवर्जितमिति। तथाच ज्योति:सागरे। सेव्यसेवकयोश्चैव गृहतत्स्वामि-नोरपि। परस्परं मित्रयोश्च एकनाडी प्रशस्यत इति ॥ अथांशसाधनार्थंगृहाणि तन्नामाक्ष-रसंख्या चाऽऽह। एकादीति। गृहमुखात्सकाशात् क्रमात् प्रदक्षिणक्रमात् दिक्षु चतसृषु दिक्षु एकादिद्विगुणोत्तरा अंका: स्यु:।एतदुक्तं भवति द्वारादिशि एक: तस्माद्द्वितीयदिशि द्वौ तृतीयदिशि चत्वार: चतुर्थदिशि अष्टौ एवं भवंतीत्यर्थ:। शालाशांकयुति: शालादिगंकयोर्योग: कार्य: कुयुक् एका युक्ता सती ध्रुवमुखानि ध्रुवादिकानि शास्त्रोदितानि गृहाणि स्फुटं संभवंती-ति। तानि तथा। ध्रुवं धन्यं जयं नंदं खरं कांतं मनोरमं। सुमुखं दुर्मुखं क्रूरं सुपक्षं धनदं क्षयं ॥ आक्रंदं विपुलं चैव विजयं चेति षोडशमिति ॥ ११ ॥

मेषराशींत अश्विनी, भरणी, कृत्तिका हीं ३ नक्षत्रें, सिंहराशींत मघा, पूर्वा, उत्तरा हीं ३ नक्षत्रें, धनराशींत मूळ, पूर्वाषाढा, उत्तराषाढा हीं ३ नक्षत्रें, आणि बाकी सर्व राशींत दोन दोन नक्षत्रें जाणावीं. पूर्वी विवाहप्रकरणांत सांगितलेल्या घटिताप्रमाणेंच गृह व त्याचा स्वामी यांचें घटित पहावें. नाडी मात्र अन्यथा ह्मणजे गृह व स्वामी यांची एकनाडी असावी. एकापासून पुढें दुपटीनें वाढणारे असे ह्म० १।२।४।८ हे अंक अनुक्रमानें घराच्या मुख्य द्वारापासून चार दिशांला असतात घराला जितक्या दिशेला द्वारें असतील, तितक्या द्वार दिशेच्या अंकाची बेरीज करून तींत १ मिळवून जो अंक होईल, त्यावरून गृहाच्या ध्रु-वादि नांवांतलें नांव घ्यावें. अंक १ असतां ध्रुव, २ असतां धन्य, ३ असतां जय याप्रमाणें घ्यावें.

ध्रुवादिकांचीं अक्षरें व अंशक शुद्धि.

आषष्ठाद्दशमं त्रयोदशमिमे द्व्यर्णाः परे त्र्यक्षराः षष्ठान्त्यं चतुरक्षरं खलु गृहं स्युः षोडशैवं गृहाः ॥ गेहक्ष्माफलयुग्व्ययो गृहभवैर्नामाक्षरैः संयुतस्तष्टोवह्निभिरंशका न शुभदं पस्त्यं द्वितीयांशकम् ॥ १२ ॥

नामाक्षरसंख्यामाह। आषष्ठादिति। षष्ठं मर्यादीकृत्येत्याषष्ठं तस्मात् प्रथमद्वितीयतृतीयचतुर्थपंचमषष्ठानि दशमं त्रयोदशमिमेऽष्ट गृहा द्व्यर्णा द्व्यक्षराः षष्ठान्त्यं सप्तमं गृहं चतुरक्षरं चत्वारि अक्षराणि यस्मिंस्तत्तथा। अन्ये गृहा त्र्यक्षरा एवं षोडश गृहाः स्युः गृहाः पुंसि च भूम्न्येव निकाय्यनिलयालया इत्यमरः। अथांशकसाधनमाह गेहक्ष्मेति। गेहक्ष्माफलभुग्व्ययः गृहक्षेत्रफलयुक्तः पूर्वानीतो व्ययो गृहभवैर्नामाक्षरैः संयुतः वह्निभिस्त्रिभिस्तष्टः शेषितः सन्नंशकाः स्युः। इंद्रो यमो राजेति तन्नामानि ग्रंथांतर उक्तानि। तत्र द्वितीयांशकं पस्त्यं गृहं न शुभदमर्थात्प्रथमतृतीयांशकं शुभदमित्यर्थः। निशांतपस्त्यसदनं भवनागारमंदिरमित्यमरः ॥ १२ ॥

ध्रुवादि नांवांत १ पासून ६ व्या पर्यंत, १० वें, १३ वें हीं ८ नांवें दोन अक्षरांचीं आहेत. इतर सर्व तीन अक्षरांचीं आहेत. ७ वें मात्र चार अक्षरांचें आहे. अशीं ध्रुवादि गृहनामें १६ आहेत. (१ ध्रुव, २ धन्य, ३ जय, ४ नंद, ५ खर, ६ कांत, ७ मनोरम, ८ सुमुख, ९ दुर्मुख, १० उग्र, ११ सुपक्ष, १२ धनद, १३ क्षय. १४ आक्रंद, १५ विपुल, १६ विजय.) घराच्या क्षेत्रफळांत व्यय मिळवावा; आणि त्यांत मागच्या श्लोकांत सांगितल्याप्रमाणें गृहाचें ध्रुवादिकांतलें जें नांव येईल त्याचीं अक्षरें मिळवून त्या संख्येला ३ नीं भागावें. बाकी राहील तो अंशक जाणावा. ज्याचे अंशक २ येतील तें घर शुभ नव्हे.

शुभगृहाविषयीं नियम.

यावद्भूरिगुणं हृदि स्फुरति तत्तावद्विचार्यं करैश्चेत्तैर्नो तनुयादिहांगुलमुखं क्षिप्त्वा विहायाथवा ॥ श्रीगोपीपतिमंगह्यालुगिमुखैरायासविच्छित्तये स्वेष्टायर्क्षफलं निबद्धमिह तज्ज्ञात्वा स्थलं साधयेत् ॥ १३ ॥

अथ गुणविचारणावधिमाह यावदिति। यावत्पर्यंतं करैर्हस्तैः कृत्वा भूरिगुणं बहुगुणं गृहं हृदि अंतःकरणे स्फुरति तत्तावद्विचार्यं चेद्यदि तैः केवलैः करैर्हस्तैः कृत्वा बहुगुणं न स्फुरति तदांऽगुलमुखमंगुलादिकं करेषु क्षिप्त्वाऽथवा विहाय तनुयात् कुर्यात्। अथोपायांतरसूचनामाह श्रीगोपीपतीति। गोपीपतिर्गोपीराजो मेंगो मेंगनाथदैवज्ञो आलुगिरामं-

लुगिदैवज्ञ एतन्मुखैज्यातैर्विद्भिरायासविच्छित्तये यत्स्वेष्टायर्क्षे फलं निबद्धं तदिहास्मिन् गृहकरणविषये ज्ञात्वा स्थलं स्वाभीष्टस्थलं साधयेत्। तथाच गोपीराजः—विष्णुं व्येकायगोभू १९ हतिभयुजि फलं गोपिराजो भ २७ शेषात् सायं वेष्टाष्टिदृग्घ्न्या २१६ युतमहि ८ निहता दृक् २ प्रकृत्याख्य २१ विश्वे १३ बाणाः ५ सिद्धा २४ष्टि १६ नागो८ द्व २७ तिधृति १९ गिरिश ११ त्र्या ३ कृती २२ द्र १४ तु ६ तत्त्वा २५ त्यष्ट्यं १७ क ९ क्ष्मा १ नखे २० ना १२ र्णव ४ विकृति २३ दिना १५ श्यु ७ त्कृति २६ धृत्य १८ थाऽऽशाः १० इति॥ अस्यार्थः। गोपीराजः विष्णुं विष्णुनामानं शिष्यं प्रत्याहेत्यन्वयः। किमाह हे विष्णो व्येकायगोभू १९ हतिभयुजि भ २७ शेषात् अहि ८ हता दृक्प्रकृत्यादयः फलं स्यात् विगतः एको यस्मात्सव्येकः स चासौ आयश्च व्येकायः व्येकायश्च गोभूश्च अनयोर्हतिर्गुणनं व्येकायगोभूहतिश्च भं च व्येकायगोभूहतिभे तयोर्युक् योगः तस्या भशेषात् सप्तविंशतित्वच्छेषात् एकादिषु सप्तविंशतिपर्यंतेषु अहिनिहता अष्टहता दृक्प्रकृत्यादयः फलं क्षेत्रफलं स्यादित्यर्थः। कथंभूतं फलं सायं आयेन सहवर्तमानं सायं इष्टायसहितमित्यर्थः। एतत्स्वेष्टायनक्षत्रजं फलं भवति न्यासः वा इत्यथवा तत्सायं फलं इष्टाष्टिदृग् २१६ घ्न्यायुतं सत् फलं स्यात् इष्टाश्चाष्टिदृक् च इष्टाष्टिदृक् तयोर्घ्नीहतिः तया युतमित्यर्थः। इदमपि स्वेष्टायनक्षत्रजं फलं भवतीति। अत्रांकन्यास एव व्याख्यानं। तथाच मेंगनाथदैवज्ञस्य सूत्रं। इष्टभात्यष्टिघाते य आयस्तेनोनितेष्टकः। त्रित्द्दलब्धहता गाश्वि २७ युते चेष्टाय भं भवेदिति॥ अस्यार्थः। इष्टभात्यष्टिघाते इष्टभं च अत्यष्टिश्च तयोर्घातो गुणनं तस्मिन् पृथक् स्थापितो य आयस्तेन ऊनितेष्टको यदि ऊनो न भवति तदाऽष्टौ प्रक्षिप्य स्फोटनीयः ऊनितेष्टायः त्रित्द्दलब्धहतागाश्वियुते लब्धेन आहताश्च ते अगाश्विनश्च तैः पृथक् स्थापिते इष्टभात्यष्टिघाते युते सति इष्टायभं क्षेत्रफलं भवेत् आयश्च भं च आयभे इष्टे आयभे यस्मिंस्तत्तथा। अत्र यदि त्रिभिर्निःशेषो भागो न गच्छति तदा तावदष्टौ क्षेप्या यावत्त्रिभिर्भागो गच्छति। तथाच ह्मालुगिदैवज्ञस्य सूत्रम्। व्येकेष्टर्क्षहताद्विबाणशशिनो १५२ त्यष्ट्या युता १७ स्तेऽपि च। व्येकेष्टायहतैकनाग ८१ सहिताः षण्मूर्छनाभि २१६ र्हताः॥ शेषं क्षेत्रफलं भवेदभिमतस्वेष्टाय नक्षत्रजं स्याद्दैर्घ्यं तदभीष्टविस्तृतित्द्दतं दैर्घ्योद्धृतिं तिस्तृतिरिति॥ स्पष्टार्थोऽयंश्लोकः। इत्यादिविचारणया इष्टं क्षेत्रफलं अवकाशानुरूपं त्वदि धृत्वा स्थलं साधयेदित्यर्थः॥ १३॥

घराची लांबी रुंदी हातांनीं घेऊन जोंपर्यंत त्याचें नक्षत्र आय वगैरे शुभ येऊन मनाला बरें वाटेल तोंपर्यंत हातांनींच विचार करावा. केवळ हातांच्या लांबी रुंदीनें शुभ होत नसल्यास तसें घर बांधूं नये; तर लांबी रुंदीच्या हातांत काहीं अंगळें वाढवून किंवा कमी करून घराचें नक्षत्र आय वगैरे शुभ आणून तसें घर बांधावें. गोपीपति, मेंग, ह्मालुगि, इत्यादि ज्योतिष्यांनीं खटपट कमी करण्याकरितां, आपणास इष्ट असेल तो आय व नक्षत्र ह्यांवरून घराची लांबी रुंदी काढण्याचें गणित सांगितलें आहे, त्यावरून पाहिजे तसें स्थळ साधावें. इष्टनक्षत्र व आय ह्यांवरून क्षेत्रफळ आणण्याविषयीं ह्मालुगि दैवज्ञाचा श्लोक—व्येकेष्टर्क्षहताद्विबाणशशिनोत्यष्ट्यायुतास्तेपिचव्येकेष्टायहतैकनागसहिताःषण्मूर्छनाभिर्हताः॥ शेषंक्षेत्रफलंभवेदभिमतस्वेष्टायनक्षत्रजंस्याद्दैर्घ्यंतदभीष्टविस्तृतिहृतंदैर्घ्योद्धृतांवि-

स्तृतिः॥ १ ॥ इष्टनक्षत्रांत १ कमी करून त्याणें १९२ ला गुणावें, आणि त्या गुणाकारांत १७मिळवावे. नंतर त्यांत, इष्ट आयांत १ उणा करून त्याणें ८१ ला गुणून जो गुणाकार येईल तो मिळवून सर्व संख्येला २१६ नीं भागावें. बाकी राहील तें इष्टनक्षत्र आया वरून आलेलें घराचें क्षेत्रफळ होतें. रुंदीनें क्षेत्रफळास भागिलें ह्मणजे लांबी येते; आणि लांबीनें भागिलें तर रुंदी येते. उदाहरण—घराचें रेवती नक्षत्र, व आय ५ यांवरून क्षेत्रफळ आणणें आहे नक्षत्र २७ त्यांत १ उणा करून २६ ह्यांनीं १९२ ला गुणून गुणाकार ३९९२ त्यांत १७ मिळवून ३९९९ झाले. इष्ट आय ५ त्यांत १ उणा करून बाकी ४ ह्यांनीं ८१ ला गुणून गुणाकार ३२४ हा पूर्वींच्या ३९९९ संख्येंत मिळवून सर्व ४२९३ ह्यांला २१६ नीं भागून बाकी १८९ हें क्षेत्रफळ आलें. ह्याला ९ हात रुंदीनें भागिलें तर २१ हात लांबी होईल. क्षेत्रफळावरून लांबी किंवा रुंदी काढतांना बाकी राहूं लागेल तेव्हां अंगुळें काढावीं.

११५९२

चतुरस्र साधन.

द्विघ्नायाममितं द्विपाशमजरत्सूत्रं विधायांकयेत्र्याया मांघ्रिमितेच विस्तृतिदलेऽतात्कर्षकोणाभिधौ॥पाशौ क्षेत्रविरामशंकुनिहितौ कृत्वा ऽद्यमाकर्षयेत्कोणे शंकुरितीतरो विनिमयाद्रज्ज्वंतयोश्चापरौ ॥ १४ ॥

अथ स्थलसाधनाय सूत्रमोटनलक्षणमाह द्विघ्नायाममिति। अजरत्सूत्रं नूतनसूत्रं द्विघ्नायाममितं द्विपाशं च विधाय अंतात् एकस्मात्सूत्रांतात् अंकयेदित्यन्वयः । द्विघ्नश्चासौ आयामश्च द्विघ्नायामः। आयामे दैर्घ्ये तेन मितं द्विगुणितदैर्घ्यं समानमित्यर्थः । द्विपाशं द्वौ पाशौ यस्मिन्तद्विपाशं एवंविधं सूत्रं विधाय कृत्वा अंतात्सकाशात् अंकयेत्। चिह्नयेत् एतदुक्तं भवति पूर्वकल्पितक्षेत्रस्य दैर्घ्यमितं सूतं द्विगुणं विधाय तदंतयोः पाशं कृत्वांऽकयेत्। कुत्र कत्रांकयेदित्याह। त्र्यायामांघ्रिमिते चपरं विस्तृतिदलेऽकयेत् । त्रयश्च ते आयामांघ्रयश्च ते तथा तैर्मितं तस्मिन् । एतदुक्तं भवति क्षेत्रदैर्घ्यं चतुर्भिर्भक्त्वा लब्धमंघ्रिप्रमाणं एकस्मादंतात् अंघ्रित्रयं हित्वा चिह्नयेत् विस्तृतिदले क्षेत्रस्य विस्तारार्धमिते अंकयेत् तौ अंकौ कर्षकोणाभिधौ स्तः। अंघ्रित्रये कृतः कर्षाख्यः विस्तृतिदले कृतोऽकः कोणाख्यः । एवं सूत्रमोटनमुक्त्वा स्थलसाधनमाह पाशाविति। पाशौ क्षेत्रविरामशंकुनिहितौ कृत्वाऽऽद्यमंकमाकर्षयेदित्यन्वयः क्षेत्रस्य विरामावंतौ तयोः शंकू निहितौ निक्षिप्तौ कृत्वाऽऽद्यमंकं कर्षाख्यमाकर्षयेत्। एतदुक्तं भवति क्षेत्रस्य मध्यभागे साधितदिक्सूत्रोपरि इष्टदैर्घ्यमितसूत्रं प्रसार्य तदंतयोः शंकुनिखातयोः शंकोः मोटितसूत्रांतपाशौ निधाय कर्षाख्यं चिह्नं धृत्वा एकस्यां दिशि आकर्षयेत् यथोभयशंकुगता रज्जुः समाना आकृष्टा स्यात् तथा आकर्षयेदित्यर्थः। कोणे शंकुरिति। कोणे कोणचिह्ने यत्र कोणचिह्नमागतं तत्र भुवि शंकुं निखायेत्यध्याहारः। इत्यमुना प्रकारेण इतरः शंकुर्निखेयः । एतदुक्तं भवति तदेव कर्षचिह्नमन्यस्यां दिशि आकृष्य कोणे शंकुर्निखेयः । एवं कोणद्वयसाधनमभि

Poona City General Library.

वायान्यकोणद्वयसाधनमाह विनिमयादिति।। रज्ज्वंतयोर्विनिमयात् विपरीतधारणा-द्परौ कोणशंकू निखेयौ एतदुक्तं भवति रज्ज्वंतौ विपरीतौ धृत्वा पूर्ववत्कर्षाकर्षणं कृत्वा कोणयोः शंकू निखेयौ ॥ १४ ॥

जितकेहात लांब घर बांधावयाचें असेल, त्या लांबीच्या दुप्पट न तुटणारें नवें सूत्र घेऊन त्याच्या दोन टोंकांस पाश (फांस) करावे. नंतर एका शेवटापासून लांबीच्या चार भागांपैकीं एक सोडून तीन भागांवर एक चिन्ह करावें. हें कर्षचिन्ह होय. तसेंच रुंदीच्या अर्धा इतक्या अंतरावर दुसरें चिन्ह करावें. हें कोणचिन्ह होय मग ज्याठिकाणीं घर बांधावयाचें तेथें मध्यभागीं लांबीच्या टोंकांस दोन खुंट्या पुरून त्यांत सूत्राचे फांस घालावे; आणि कर्षाचिन्ह धरून ओढावें, म्हणजे ज्याठिकाणीं सूत्रांतलें कोणचिन्ह येईल त्या जागीं एक खुंटी पुरावी. मग दुसऱ्या दिशेस जाऊन पूर्वीप्रमाणेंच कर्षचिन्ह ओढून जेथें कोणचिन्ह येईल, त्या जागीं एक खुंटी पुरावी. नंतर खुंट्यांत घातलेले फांस बदलून घालून पूर्वीप्रमाणेंच कर्षचिन्ह ओढून कोणचिन्हें येतील त्याठिकाणीं दोन खुंट्या पुराव्या. मग चार ही कोणचिन्हांच्या खुंट्यांस दोरी बांधावी; म्हणजे तें क्षेत्र चतुरस्र होतें.

सूत्रन्यास, नाभिपूरण.

आग्नेयादि दृढं प्रदक्षिणगतं सूत्रं समासादयेन्मध्ये
वामकपार्श्वसुप्तपुरुषं ध्यात्वा तमुत्तानकम् ॥ अष्टाश्व्यं
२८ शमगेंदु १७ संमितलवान्पुच्छाद्विहायाग्रगो भा-
गो नाभिरितः खनेल्लवमितं वामेऽश्मभिः पुरयेत् ॥ १५ ॥

एवं क्षेत्रसाधनमुक्त्वा सूत्रन्यासमाह। आग्नेयादीति। आग्नेयादि दृढं प्रदक्षिणगतं सूत्रं आसादयेत मध्ये क्षेत्रमध्ये वामकपार्श्वे सुप्तं पुरुषं प्रागुक्तशिरस्कं ध्यात्वा तं ध्यातं पुरुषमुत्तानकं ध्यायेत्। कथंभूतं पार्श्वस्थं लघुमध्ये गुरोः परं स्याद्यथोपरि तथैव पूरयेत् पश्चिमं च गुरुभिः पुनः पुनः सर्वमेव लघुरित्ययं विधिरिति कथंभूतमष्टाश्व्यंशं अष्टाश्विनो स्या भागा यस्मिन् स तथा तं। अयमर्थः। क्षेत्रप्रमाणं कृकलासरूपं वास्तुपुरुषं प्रकल्प्य ततोऽष्टाविंशतिधा कुर्यात्। एवमष्टाश्व्यंशं प्रकल्प्य पुच्छात् सकाशादगेंदुसंमितलवान् सप्तदशभागान् विहाय त्यक्त्वाऽग्रगस्तदग्रगो भागो नाभिः इतो नाभेः सकाशाद्वामे वामभागे लवसंमितं खनेदनंतरमश्मभिः पूरयेत्। तथाच ब्रह्मशंभुः। सूत्रभित्तिशिलान्यासं स्तंभस्याऽऽरोपणं तथा। पूर्वदक्षिणयोर्मध्ये कुर्यादित्याह काश्यप। इति॥ नारदः। नभस्यादिषु मासेषु त्रिषु त्रिषु यथाक्रमं। पूर्वादिदिक्शिरा वामपार्श्वशायी प्रदक्षिणमिति॥ तथाच शिल्पशास्त्रे। वास्तोः शिरसि पुच्छे च याम्यकुक्षौ च पृष्ठतः। आयुष्कामः खनेन्नैव वामकुक्षौ खनिः शुभा। वास्तुक्षेत्रप्रमाणं च कल्पयित्वाऽस्य वामके॥ कुक्षौ खातं विधायाऽऽदौ ग्रावाणैः पूरयेत्तत इति॥ तथाच लल्लः। त्यजेद्दश शिरोभागे ह्यग्रे सप्तदशांशकान्। मध्ये नाभिं विजानीयात्तत्र शंकुं प्रतिष्ठयेत्॥ अस्थिरस्य शिरो यत्र वास्तोस्त्वरणयेत्करैः। दैर्घ्यं वा विस्तृतिं चैव कृत्वाऽष्टाश्विमितांशकानिति ॥ १५ ॥

गृहक्षेत्रासभोंवतें आग्नेयीदिशेपासून प्रदक्षिणेप्रमाणें सूत्र बांधावें. क्षेत्राच्या मध्यभागीं डाव्या कुशीवर निजलेल्या वास्तुपुरुषाचें उताणा आहे असें ध्यान करून, त्यांतील पुच्छा कडून १७ भाग सोडून पुढच्या अठराव्या भागांत वास्तुपुरुषाची नाभि असते. त्या नाभिच्या डाव्या बाजूला एक भागा इतकें खोल खणून तो खळगा दगडांनीं भरून काढावा.

शंकुन्यास, रेषाकरण व भित्तिरचना.

ना कालेऽत्र निधेय उक्ततरुजोऽग्र्यात्सिद्धविंशाष्टहः-
कृत्संख्यांगुलकस्त्रिभागचतुरस्राष्टास्रकानस्रकः ॥ कं
वक्षस्थलमूरुपादयुगलं संस्पृश्य विप्रादिको रेखां सू-
त्रवदग्निजेन रचयेत्तद्वच्च भित्तेः शिलाः ॥ १६ ॥

अथ शंकुन्यासमाह नाकाल इति। अत्र कुक्षिस्थले ना नरः शंकुः काले मुहूर्तसमये निधेयः। स कियत्प्रमाण इत्यपेक्षायां नृमानमाह। अग्र्यात् विप्रात्सकाशाद्वर्णपरत्वेन सिद्धा २४ विंशा २० ष्ट १६ हः कृत् १२ संख्यांगुलकः निधेयः प्रतिष्ठापनीयः। एतदुक्तं भवति विप्रेण सिद्धसंख्यांगूलकः चतुर्विंशांगुलो निधेयः। क्षत्रियेण विंशांगुलः। वैश्येनाष्टांगुलः षोडशांगुलः। शूद्रेणाहः कृत्संख्यांगुलो द्वादशांगुलो निधेय इत्यर्थः। किंलक्षणो ना उक्ततरुजः शास्त्रोक्तवृक्षोद्भवः। पुनः किंलक्षणः त्रिभागचतुरस्राष्टास्रकानस्रकः त्रिभागेषु चतुरस्राष्टास्रकानस्रकानि यस्मिन् स तथा। एतदुक्तं भवति यथा प्रमाणं शंकुं त्रिधा विभज्य अद्यांशं चतुरस्रं द्वितीयांशमष्टास्रं तृतीयांशं अनस्रं वर्तुलं कुर्यादिति भावः। तथाचोक्तं ग्रंथांतरे। स्याच्चतुर्विंशविंशाष्टिद्वादशांगुलकैः क्रमात् विप्रादीनां शंकुमानं स्वर्णवस्त्राद्यलंकृतं ॥ खदिरार्जूनशालोत्थं युगपत्रतरूद्भवं। रक्तचंदनपालाशरक्तशालकिलालजं ॥ निंबकारंजकुटजं वैणवं बिल्ववृक्षजं। शंकुं त्रिधा विभज्याऽऽद्यं चतुरस्रं ततः परं ॥ अष्टास्रं च तृतीयांशमनस्रमृजुमव्रणं। एवं लक्षणसंयुक्तं परिकल्प्य शुभे दिन इति ॥ अथ रेखाकरणमाह कमिति। अग्निजेन सुवर्णेन ब्राम्हणादिकः कादि संस्पृश्य सूत्रवद्रेखां रचयेत्। सूत्रवदिति। आग्नेय्यादि गृहप्रदक्षिणं कुर्यादित्यर्थः। एतदुक्तं भवति। ब्राम्हणः कं शिरः स्पृष्ट्वा तर्जन्या वा कृत्वा आग्नेय्यादि प्रदक्षिणं सूत्रानुगतां रेखां कुर्यात्। तथैव क्षत्रियो वक्षस्थलं स्पृष्ट्वा रेखां कुर्यात्। वैश्यः ऊरुयुगलं स्पृष्ट्वा रेखां कुर्यात्। शूद्रः पादयुगलं स्पृष्ट्वा रेखां कुर्यात्। तथाच लल्लः। कृत्वा सूत्रनिपातं मध्यांगुल्याऽथवा प्रदेशिन्या। अंगुष्ठेन वामपाणिना कनकाक्षतरजतमुक्ताभिः ॥ रेखां कुर्यादित्यादि ॥ तथाच भृगुः। विप्रः शीर्षं नृपो वक्षो वैश्यश्चोरू परः पदे। स्पृष्ट्वा रेखां गृहारंभे कुर्यादग्नेः प्रदक्षिणमिति ॥ अग्नेरित्याग्नेय्याः तथाच कारिकायाम्। अंगुष्ठकेन देशिन्या रेखां कुर्वीत सूत्रतः। स्वर्णेन मणिना रूप्यमुक्तादधिफलाक्षतैः ॥ कुसुमैर्वा न शस्त्रेण न लोहेन न भस्मना काष्ठादिभिर्नापसव्यां न वक्रां दोषदर्शनात् ॥ शस्त्रेण शस्त्रमृत्युः स्यादित्यादि स्पष्टमीरितमिति ॥ तथाच बृहद्वास्तुपद्धतौ। शस्त्रेण शस्त्रमृत्युर्बंधो लोहेन भस्मनाऽग्निभयं। तस्करभयं तृणेन च लिखिता काष्ठेन राजभयं ॥ वक्रा च पादलिखिता शत्रुभयक्लेशदा विरूपा

च। चर्मांगारास्थिकृता दंतेन च कर्तुरशुभाय ॥ वैरमपसव्यलिखिता प्रदक्षिणा संपदो विनिर्देश्या इति ॥ अथ शिलान्यासमाह। भित्तेः शिला अपि सूत्रवदाचरेयुराग्नेय्यादि प्रदक्षिणं स्थापयेयुरित्यर्थः। तथाच वराहः। दक्षिणपूर्वकोणे कृत्वापूजां शिलां न्यसेत्प्रथमां। शेषाः प्रदक्षिणेन स्तंभाश्चैवं प्रतिष्ठाप्या इति ॥ १६ ॥

मागच्या श्लोकांत सांगितल्याप्रमाणें नाभी जवळचा खळगा दगडांनीं भरून त्यावर शुभकाळीं शंकु उभा ठेवावा. खदिरादि वृक्षांचा शंकु असावा. तो ब्राह्मणाला २४ अंगुळें, क्षत्रियाला २० अंगुळें, वैश्याला १६ अंगुळें आणि शूद्राला १२ अंगुळें उंच असा शंकु असावा. शंकूच्या उंचीचे ३ भाग करून त्यांतला खालचा भाग चतुरस्र ह्मणजे चौकोनी असावा; त्यावरचा दुसरा भाग अष्टकोनी असावा; आणि वरचा तिसरा भाग कोन रहित ह्मणजे वर्तुळ असावा. ब्राह्मणानें वास्तुपुरुषाच्या मस्तकाला, क्षत्रियानें हृदयाला; वैश्यानें ऊरूंला ह्मणजे मांड्यांला, आणि शूद्रानें पादांला स्पर्श करून सूत्राप्रमाणें आग्नेयी दिशेपासून भूमीवर सुवर्णानें रेषा काढावी; आणि तसेच आग्नेयीपासून प्रदक्षिण क्रमानें भिंतीचे दगड रचावे.

द्वारस्था, स्तंभस्थापन, उंची.

पूर्वादौ त्रिषडर्थपंचमलवे द्वाः सव्यतोऽङ्कोद्धृते दैर्घ्ये द्व्यंशसमुच्छ्रिताब्धिलवके सर्वासु दिक्षूदिता ॥ स्तंभोऽग्नेर्दिशि पूजितः सुसमये स्थाप्यः शिरश्छत्रभाग्विस्ताराष्टिलवान्वितैः कृतकरैस्तुल्यं गृहोच्चं विदुः॥ १७

अथ भित्तिप्रसंगेन द्वारमाह। दैर्घ्ये गृहदैर्घ्येऽङ्काप्ते नवभिर्भाजितेसति पूर्वादौ दिशि क्रमेण सव्यतो वामभागात्रिषडर्थपंचमलवे द्वाः द्वारमुक्तं मुनिभिरिति शेषः। त्रयश्च षट् चार्थाश्च पंच च त्रिषडर्थपंचमाः ते च ते लवाश्च तेषां समाहारस्तस्मिन्। एतदुक्तं भवति। गृहदैर्घ्यं नवभागं कृत्वा पूर्वाभिमुखे गृहे क्रियमाण वामभागादंशद्वयं त्यक्त्वा तृतीयांशे द्वारं कर्तव्यं दक्षिणाभिमुखे गृहे तथैवांशपंचकं त्यक्त्वा षष्ठेंऽशे कार्यं कार्यं पश्चिमाभिमुखे तथैवांशचतुष्कं त्यक्त्वा पंचमांशे कार्यमुदङ्मुखे पंचमांशे एव द्वारं कर्तव्यं सर्वासु दिक्षु अब्धिलवके चतुर्थभागे द्वारुदिता। किंलक्षणा द्वाः द्व्यंशसमुच्छ्रिता द्विभागोच्चा। तथाच वराहः। दैर्घ्ये नवांशाः पदमत्र्व्याद्द्वारं शुभं प्राक्त्रिचतुर्थभागे। चतुर्थषष्ठे दिशि दक्षिणस्यां पश्चाच्चतुः पंचमके तथोदगिति ॥ तथाच च्यवनः। मानाधिकोनदिग्भागे द्वारे नीचे सुखक्षय इति ॥ अथ निष्पन्नासु भित्तिषु स्तंभप्रतिष्ठामाह। स्तंभोऽग्नेर्दिशीति। अग्नेर्दिशि आग्नेय्यां सुसमये पूर्वोदिते स्तंभः स्थाप्यः। अत्राप्युक्ततरुज इत्यनुवर्तते। किंलक्षणः स्तंभः पूजितः स्रक्चंदनार्चितः। पुनः किंलक्षणः शिरश्छत्रभाक् शिरसि छत्रं भजते इति तथा। छत्रं तु काकादिपक्ष्युपवेशनभयात् स्तंभोपरि क्रियते। तथाच वराहः। छत्रस्रग्वंधयुतः कृतधूपविलेपनः समुत्थाप्यः। स्तंभस्तथैव कार्यो द्वारोच्छ्रायः प्रयत्नेनेति ॥ यताचोत्पलः। स्तंभोपरि यदोलूककाकगृध्रादिपक्षिणः। व्यालादयश्च तिष्ठंति तदा कर्तुर्न

शोभनं ॥ तस्मात्स्तंभोपरि ॥ च्छत्रं शाखां फलवतीं तु वा । धारयेदथवा वस्त्रं बुधो रत्नादि निक्षिपेत् ॥ गुर्जरदेशे क्वचित् कालसर्पमवलोक्य तच्छून्यदिशि प्रथमं स्तंभप्रतिष्ठां कुर्वंति तदसत् यतस्तदवलोकनं विवाहवेद्यां कोणेषु शृंगारार्थं स्तंभान् रोपयंति तद्विषयं तदप्येकदेशीयं न बहुसंमतं । कालसर्पस्तु यथा । ईशानतः सर्पति कालसर्पो विहाय सृष्टिं गणयेद्विदिक्षु । पश्चाद्गतिस्तन्मुखमध्यपुच्छं त्रिकं त्रिकं वै वृषसंक्रमादेः ॥ अहेः फणायां मरणं वरस्य मध्ये कुमार्याः स्वजनस्य पुच्छे । विधेयमेकं किल शून्यदेशे विवाहवेद्यां निखनेच्च कीलमिति ॥ वृषादित्रिषु राशिषु रवावाग्नेय्यां स्तंभारोपणं कार्यं सिंहादिषु ईशान्यां वृश्चिकादित्रिषु वायव्यां घटादित्रिषु नैर्ऋत्यां कर्तव्यमिति । एतद्विवाह एव गृहे सिंहादवलोकनीयं वृषाद्वेद्यां । तथाच । वृषाद्वेद्यां गृहे सिंहान्मीनात्त्रीणि सुरालये । मुखं मध्यं तथा पुच्छं हित्वा स्तंभं नियोजयेदिति ॥ अन्यच्च गृहस्तंभप्रतिष्ठापनं बहुभिर्ग्रंथकारैराग्नेय्यामेवाभिहितं । तथाच ब्रह्मशंभुः । सूत्रभित्तिशिलान्यासं स्तंभस्याऽऽरोपणं तथा । पूर्वदक्षिणयोर्मध्ये कुर्यादित्याह कश्यपः ॥ तथाच शार्ङ्गधर । प्रासादेषु च हर्म्येषु गृहेष्वन्येषु सर्वदा । आग्नेय्यां प्रथमं स्तंभं स्थापयेत्तद्विधानतः ॥ तथाच वराहमिहिराचार्याः । दक्षिणपूर्वे कोणे कृत्वा पूजां शिला न्यसेत्प्रथमा । शेषा प्रदक्षिणेन स्तंभाश्चैवं प्रतिष्ठाप्या इति ॥ कात्यायनगृह्यकारिकायामप्युक्तं । एकैकमुच्छ्रयेत्स्तंभं मंत्रैरेतैः शिलातले । श्रियोवसान इत्यंतैरिमामित्यादिभिर्गृही । आग्नेय्यादिषु कोणेषु मंत्रैरेतैः शिला न्यसेत् इति ॥ गृह्ये हरिहरभाष्ये शालापद्धतिष्वप्येवमेवोक्तं । इत्यलमतिप्रसंगेन । उक्त तरुज इत्युक्तत्वाच्छास्त्रांतरात्काष्ठान्यवगंतव्यानि । तथाच वास्तुशास्त्रे । श्रीपर्णी रोहिणी शाकसर्जाश्च सरलाः शुभाः पतंगलोध्रशालाख्यास्तालार्जुनकशिंशपाः ॥ चंदनाशोकबदरीमधूकाश्च कदंबकाः । प्रशस्ताश्च शमीनिंबबिल्ववर्जं गृहांतिके ॥ गृहे काष्ठं समं श्रेष्ठमलिंदे विषमं शुभमिति ॥ नारदः ॥ प्लक्षोदुंबरचूताख्या निंबस्तु हि विभीतकः । दग्धाः कंटकिनो वृक्षा वटाश्वत्थकपित्थकाः ॥ अगस्तिशिग्रुतालाख्यास्तित्तिडीकाश्च निंदिताः ॥ अन्ये च गृहनिर्माणे योजनीयाः सदा द्रुमा इति ॥ तथाच वराहः । पितृवनमार्गसुरालयवल्मीकोद्यानतापसाश्रमजाः चैत्यसरित्संगमसंभवाश्च घटतोयसिक्ताश्च । कुंजानुजातवल्लीनिपीडिता वज्रमारुतोपहताः स्वपतितहस्तिनिपीडितशुष्काग्निप्लुष्टदुष्टमधुनिलयाः । तरवो वर्जयितव्याः शुभदाः स्युः स्निग्धपत्रकुसुमफलाः ॥ सुरदारुचंदनसमा मधुकरतरवः शुभा द्विजातीनां ॥ क्षत्रस्यारिष्टाश्वत्थखदिरबिल्वा वृद्धिकराः ॥ वैश्यानां जीवखादिरकसिंदूरकस्यंदनाश्च शुभफलदाः ॥ तिंदुककेसरसरलार्जुनोत्थसालाश्च शूद्राणां । सर्वेषां वा शस्ताः सर्वे वृक्षाश्च निंदिता नो चेदिति ॥ व्यासोऽपि । अन्यवेश्मस्थितं दारु नैवान्यस्मिन्प्रयोजयेत् । न तत्र वसते कर्ता वसेत्तत्र न जीवतीति ॥ समरंगणे । इष्टकालोष्टपाषाणमृत्तिकाजीर्णमायसं । तृणं पर्णं बुधैः प्रोक्तं दारु नूनं गृहाय वै इति ॥ शार्ङ्गधरेऽपि । नूतने नूतनं काष्ठं जीर्णे जीर्णं प्रशस्यते । जीर्णे च नूतनं श्रेष्ठं नो जीर्णं नूतने शुभमिति ॥ वृक्षच्छेदप्रार्थना ग्रंथांतरे उक्ता । यानीह भूतानि वसंति तानि बलिं गृहीत्वा विधिवत्प्रयुक्तं । अन्यत्र वासं परिकल्पयंतु क्षमंतु तान्यद्य नमोऽस्तु तेभ्य इति ॥ अथ स्तंभप्रसंगेन गृहोच्चतामाह । विस्तारेति । विस्तारस्य गृहविस्तारस्याष्टिलवः षोडशांशस्तेनान्वितैर्युक्तैः कृतकरैश्चतुर्हस्तैस्तुल्यं स-

मानं गृहोच्चं विदुर्मुनय इत्यध्याहारः। तथाच रत्नकोशे। विस्तारषोडशांशश्चतुर्हस्तो भवे-द्गृहोच्छ्राय इति। तथाच लल्लः। नात्युच्छ्रितं नातिनीचं कुड्योत्सेधं यथारुचीति॥ १७॥

घराच्या लांबीचे ९ भाग करून पूर्व दिशेस द्वार करावयाचें असतां डाव्या बाजूकडून तिसऱ्या भागांत; दक्षिणेस ६ व्या भागांत; आणि पश्चिमेस व उत्तरेस ९ व्या भागांत दार लावावें. सर्व दिशेस ४ थ्या भागांत दार लावावें. लांबीच्या ९ भागांपैकीं दोन भागां-इतकी दाराची उंची असावी. शुभ मुहूर्तावर पूजन करून, व मस्तकावर छत्र बांधून प्रथम आग्नेयी दिशेस स्तंभ उभा करावा. घराच्या रुंदीच्या हातांचे १६ भाग करून, त्यांतला एक भाग ४ हातांत मिळवून जितके हात होतील तितकें उंच घर बांधावें.

पदार्थ ठेवण्याचीं स्थानें.

स्नानाग्निस्वपिवस्त्रभोजनपशुद्रव्यामरौकःस्थितिः पू-र्वादौ जलमीशितुर्दिशि परं वायोरपाङ्मूत्रकम्॥ आ-ल्प्ये शक्तिभुवोर्यथारुचि परे गेहस्य दक्षे घरट्टांबूलूख-लचुल्लिकापितृपदप्रक्षालनान्यूचिरे॥ १८॥

अथ मुख्यगृहात्कस्य गृहं कस्यां दिशि कर्तव्यमित्याह स्नानेति। स्नानं प्रसिद्धं। अग्निः प्रसिद्धः स्वपिः शयनं वस्त्राणि प्रसिद्धानि भोजनं प्रसिद्धं पशवो गवादयः द्रव्याणि सुव-र्णादीनि अमरा देवा एषां ओकांसि गृहाणि तेषां स्थितिः स्थापनं पूर्वादौ दिशि क्रमेण कार्यमित्यध्याहारः। तथाच नारदः स्नानागारं दिशि प्राच्यामाग्नेय्यामग्निमंदिरं। याम्या-यां शयनागारं नैर्ऋत्यां वस्त्रमंदिरं। प्रतीच्यां भोजनागारं वायव्यां पशुमंदिरं। भांडकोशं तूत्तरस्यामीशान्यां देवमंदिरमिति॥ अथ जलस्थानमाह। ईशितुरीशानस्य दिशि जलं कार्यं नान्यत्र। तथाच लल्लः। प्राच्यादिदिक्स्थे सलिले सुतहानिः शिखिभयं रिपुभयं च। स्त्रीकलहं स्त्रीदौष्ट्यं नैष्ट्यं चितात्मजविवृद्धिरिति। अथान्यदप्याह परमिति। परमनुक्तं पदार्थजातं वायोर्दिशि कार्यं। अन्यानि मारुत्यामिति लल्लोक्तत्वात्। अपाक्दक्षिणस्यां दिशि मूत्रकं कार्यम्। स्थलसंकोचे सति एतद्यत्प्रोक्तं तद्गृहमध्ये ग्राह्यतश्च स्वस्वस्थाने ता-रतम्येन योज्यं। अथ शक्तिभुवोः संकोचे सति कर्तव्यमाह। आल्प्य इति। शक्तिभुवोर-ल्पत्वे सति यथारुचि कार्यं गेहस्य दक्षे परे आचार्या घरट्टादिकमूचिरे घरट्टः पिष्टयंत्रं अंबु उदकं उलूखलादिकं प्रसिद्धं। तथाचोक्तं ग्रंथांतरे। उलूखलं पिष्टयंत्रमग्निस्थानजलाश्रयं वेश्मनो दक्षिणे पार्श्वे पितॄणां पादशौचनमिति॥ १८॥

पूर्वेपासून आठ दिशेला अनुक्रमानें स्नान, अग्नि शयन, वस्त्र, भोजन, पशु, द्रव्य, देव ह्यांचीं गृहामध्यें स्थानें करावीं. उदकाचें स्थान ईशान्यदिशेस करावें. इतर सर्व पदार्थांचीं स्थानें वायव्यदिशेस करावीं. मूत्रस्थान दक्षिणेस करावें. शक्ति अल्प असल्यामुळें किंवा जागा थोडी असल्यामुळें, वर सांगितल्या प्रमाणें पदार्थ निरनिराळे ठेवितां येण्या सारखें मोठें घर नसतां आपणाला आवडेल व सोय होईल, तसतशीं पदार्थांचीं स्थानें करावीं. घराच्या

दक्षिणदिशेला विरट, पाणी, उखळ, चूल व पितरांचे पाय धुणें ह्यांचीं स्थानें करावीं असें कित्येक ह्मणतात.

आयादि विचार व गृहप्रवेश मास.

द्वात्रिंशाधिकहस्तमब्धिवदनं तार्णं त्वलिंदादिकं नैष्वायादिकमीरितं तृणगृहं सर्वेषु मास्सूदितम् ॥ छन्नं वश्यकपाटमर्चिततमं वेश्मोक्तरीत्या विशेदारंभोदितमास्सु नारदमतान्माघोर्जशुक्रेषुतु ॥ १९ ॥

अथ केषु केषु गृहेषु आयादिकं भाव्यं केषु न भाव्यमित्याह । द्वात्रिंशेति । द्वात्रिंशेभ्यः अधिकाः हस्ताः यस्मिन् गृहे प्रमाणं तद्द्वात्रिंशाधिकहस्तं अब्धिवदनं चतुर्मुखं तार्णं तृणग्रहं अलिंदादिकं अलिंदपट्टिशालेति लोके प्रसिद्धं । आदिशब्देन निर्व्यूहादिगृहभूषणं गृह्यते । एषु आयादिकं न ईरितं नोक्तं । तथाच दैवज्ञवल्लभे अलिंदानिर्व्यूहाविनिर्गमाद्याश्चतुर्दिशं ये गृहभूषणाय । आयादिकं तेषु न चिंतनीयं यतो न ते वास्तुपरिग्रहे स्युरिति ॥ तथाच चिंतामणौ । यत्र दैर्घ्यं गृहादीनां द्वात्रिंशद्धस्ततोऽधिकं । न तत्र चिंतयेद्धीमान् गणनाऽऽयव्ययादिकमिति ॥ तथाच राजमार्तंडे । आयव्ययौ मासशुद्धिं चिंतयेन्न तृणालय इति ॥ तथाच वासिष्ठः । एकादशयवादूर्ध्वं यावद्द्वात्रिंशहस्तकं । तावदायादिकं चिंत्यं तदूर्ध्वं नैव चिंतयेदिति ॥ अथ तृणगृहे विशेषमाह । तृणगृहं सर्वेषु मास्सूदितं सर्वमासेषु कर्तव्यमित्यर्थः । अथ निष्पन्ने गृहे प्रवेशमाह छन्नमिति । आरंभोदितमासेषु शास्त्ररीत्या वेश्म गृहं विशेत् । आरंभायोदिताः प्रोक्तास्ते च ते मासाश्च तेषु शास्त्ररीत्या सूत्राद्युक्तविधिना गृहं प्रविशेत्स्वामीत्यर्थः । कथंभूतं वेश्म छन्नं कुड्यैराच्छादितं पुनः किंलक्षणं वश्यकपाटं वश्यधीनं कपाटं यस्य तत्तथा तद्वश्यामिति लापित उद्घाटिते वा तथैव स्थिरं भवति पुनः किंलक्षणं अर्चिततमं तोरणमालाद्यलंकृतं । तथाच नारदः । अकपाटमनाच्छन्नमदत्तबलिभोजनं । गृहं न प्रविशेदेव विपदामाकरं हि तदिति ॥ तथाच च्यवनः । स्वयमुद्घाटिते रोगः पिहिते च कुलक्षयः । मानाधिकोनदिग्भागे द्वारे नीचे सुखक्षय इति ॥ अथ प्रवेशे मासविशेषमाह । नारदमतात् माघोर्जशुक्रेषु गृहं प्रविशेत् माघः प्रसिद्ध ऊर्जः कार्तिकः शुक्रो ज्येष्ठ एषु गृहं प्रविशेदित्यर्थः । आरंभोदितमास्वित्यनेन तृणगृहस्य सर्वमासेषु विहितत्वात् प्रवेशोऽपि सर्वमासेषु विहितः । तथाच नारदः । प्रवेशो मध्यमो ज्ञेयः सौम्यकार्तिकमासयोः । माघफाल्गुनवैशाखज्येष्ठमासेषु शोभन इति ॥ तथाच ज्योतिः—प्रकाशे । गृहारंभोदितैर्मासैर्धिष्ण्यैर्वारैर्विशेद्गृहमिति ॥ तथाच ग्रंथांतरे । विशेत्सौम्यायने हर्म्यं तृणागारं तु सर्वदेति ॥ तथाचव्यवहारसारतत्त्वे । सौम्यायने श्रावणमार्गपौषे, जन्मर्क्षलग्नोपचयोदयांशे । वामं गतेऽर्के गृहवास्तुपूजां कृत्वा विशेद्वेश्म भकूटशुद्धामिति ॥ १९ ॥

बत्तीस हातांहून अधिक घर, चार दिशेला द्वारें आहेत असें घर, गवताचें घर आणि ओटा राहुटी ह्यांविषयीं आय व्यय इत्यादि पाहं सांगितलें नाहीं गवताचें घर सर्व सर्व महि-

न्यांत बांधावें. भिंती घालून सर्व बाजूंनीं आच्छादिलेलें, उघडतां झांकतां येणारीं दारें लाविलेलें, व तोरणें, पुष्पमाला, वेली, चित्रें इत्यादिकांनीं सुशोभित केलेलें अशा घरांत, शास्त्रांत सांगितल्या रीतीनें गृहारंभोक्तमासांत प्रवेश करावा. नारदाच्या मतानें माघ, कार्तिक, ज्येष्ठ ह्या मासांत ही गृह प्रवेश करावा.

गृहप्रवेश आणि कलशचक्र.

प्रारंभोदितभैः प्रवेश उदितोऽपूर्वः सपूर्वः स्थिरैर्मैत्रै-
श्चाच्युतमूलदस्रसहितैरारंभभैर्द्व्यात्मकः॥कृत्यं वेश्म-
भवं दिवैव विहितं रात्रौ प्रवेशः क्वचित्सूर्यर्क्षादिभपं-
चकं मनुमितादष्ट प्रवेशे न सत् ॥ २० ॥

इदानीमपूर्वादिप्रवेशानाह प्रारंभोदितभैरिति । प्रारंभोदितभैः गृहारंभोदितनक्षत्रैरपूर्वः प्रवेश उदितो मुनींद्रैरित्यध्याहारः । अत्र प्रारंभोदितभैरित्युपलक्षणं तेन प्रारंभोदिततिथिभादिकं सर्वं ग्राह्यं । अपूर्वो नाम नूतनगृहे प्रथमः प्रवेश उच्यते स्थिरैर्मैत्रैश्च नक्षत्रैः सपूर्वः प्रवेश उदितः सपूर्वो नाम यात्रावसाने यः क्रियते। अथाच्युतमूलदस्रसहितैरारंभभैर्द्व्यात्मकः प्रवेश उदितः द्व्यात्मको नामाग्न्यादिना नष्टगृहे पुनर्यः क्रियते। तथाच ज्योतिःप्रकाशे । अपूर्वः प्रवेशो गृहारंभधिष्ण्यैर्विधेयः करो मध्यमोऽत्रेति केचित् । सपूर्वः स्थिरैर्मिश्रभैरेत्र शुद्धेरतोऽन्योऽश्विमूलाच्युतारंभधिष्ण्यैः॥ वसिष्ठः। अपूर्वसंज्ञं प्रथमं प्रवेशं यात्रावसाने च सपूर्वसंज्ञं । द्वंद्वाह्वयं चाग्निभयादि जातं गृहप्रवेशं त्रिविधं वदंति ॥ अथ गृहकृत्यविषये दिनरात्रिविशेषनिर्णयमाह कृत्यं वेश्मभवमिति ।वेश्मभवं गृह भवं यत्किंचित्कृत्यं तद्दिवैव विहितं न रात्रौ क्वचिद्दिवामुहूर्ताभावे सति रात्रौ प्रवेशो विहितो नान्यत्। तथाच वसिष्ठः। दिवा प्रवेशः शुभदः सपुत्रपौत्रादिवृद्ध्यै निशि भास्करेंद्वोः। बलेन मत्स्यध्वजवासरस्य रात्रिं विना सूर्यतिथेश्च रात्रिमिति ॥ अथ कलशवास्तुनक्षत्रशुद्धिमाह सूर्यर्क्षादीति। सूर्यनक्षत्रादि भपंचकं नक्षत्रपंचकं तथा सूर्यर्क्षादि मनुमिताच्चतुर्दशमितान्नक्षत्रादष्ट नक्षत्राष्टकं प्रवेशे न सत् न शुभं स्यादन्यानि शुभानीत्यर्थात्सिद्धं । अत्र पूर्वोक्तानां नक्षत्राणां शुभाशुभत्वं ज्ञातव्यं ॥ २० ॥

गृहारंभाच्या नक्षत्र तिथिवार इत्यादिकांवर नवीन गृहांत प्रवेश करावा. यात्रा करून आल्यानंतर स्थिर व मैत्र संज्ञक नक्षत्रांवर गृह प्रवेश करावा. श्रवण, मूळ, अश्विनी व गृहारंभाचीं नक्षत्रें ह्यांवर; अग्नि वीज इत्यादिकांनीं नाश पावल्यामुळें, किंवा जीर्ण झाल्यामुळें नवीन बांधलेल्या गृहांत प्रवेश करावा. गृहासंबंधी कोणतेंही कर्म दिवसासच करावें. प्रवेश मात्र रात्रीसही करावा, असें कोठें कोठें आहे. सूर्य नक्षत्रापासून पहिलीं पांच, व चवदाव्यापासून आठ नक्षत्रें ह्मं० १।२।३।४।५।१४।१५।१६।१७।१८।१९।२०।२१ इतकीं दिवस नक्षत्रें प्रवेशाला शुभ नाहीं. ह्याला कळशचक्र ह्मणतात.

गृहप्रवेशाची लग्न शुद्धि.

लग्ने चोपचयस्थिरे रविमुखैः प्रारंभवत्संस्थितैः सूर्ये वामगते स्वदिग्वदनभैर्वेश्मप्रवेशः शुभः ॥ रंध्रेषुद्वि-भवेभ्य आसुतगतः सूर्यो यदा स्यात्तदा पूर्वाद्यानन-मालयं प्रविशतां स्याद्वामगोऽसौ क्रमात् ॥ २१ ॥

इति वास्तुप्रकरणं समाप्तम् ॥

अथ प्रवेशे लग्नशुद्धिमाह लग्न इति । उपचयस्थिरे लग्ने जन्मर्क्षजन्मलग्नाभ्यामुपचया-वहस्थिरे लग्ने वेश्मप्रवेशः शुभः स्यात् कैः रविमुखैः सूर्याद्यैः प्रारंभवत्संस्थितैः गृहारंभा-र्थमुक्तं तद्वत्संस्थितैरित्यर्थः । कस्मिन् सति सूर्ये वामगते सति पुनः कैः स्वदिग्वदनभैः यद्दिङ्मुखं गृहं तद्दिङ्मुखैः प्रवेशोदितैर्नक्षत्रैरित्यर्थः । अथ वामसूर्यलक्षणमाह रंध्रेइति । रंध्रे ८ षु ५ द्वि २ भवे ११ भ्यो लग्नाद्यष्टमपंचमद्वितीयैकादशेभ्यः सकाशात् आसुतगतः आपंचमगतः सूर्यो यदा स्यात्तदा पूर्वाद्याननमालयं पूर्वादिमुखं गृहं प्रविशतां मनुष्या-णामसौ सूर्यः क्रमाद्वामगः स्यात् । एतदुक्तं भवति । अष्टमात् पंचसु वर्तमानोऽर्कः पूर्वा-मुखगृहे प्रविशतां वामो भवति पंचमात्पंचसु गतो दक्षिणामुखे गृहे प्रविशतां वामो भवति द्वितीयात्पंचसु गतः प्रत्यङ्मुखे गृहे प्रविशतां वामो भवति एकादशात्पंचसु गत उत्तरामुखे गृहे प्रविशतां वामो भवतीत्यर्थः ॥ २१ ॥ इति स्वोक्तमुहूर्तमार्तंडटीकायां मार्तंडवल्लभायां वास्तुप्रकरणं समाप्तम् ॥

प्रवेश कर्त्याच्या जन्मराशी पासून व जन्मलग्ना पासून उपचय ह्म० ३।६।१०।११ ह्यां-तील स्थिर लग्नांवर; सूर्यादि ग्रह आरंभाला सांगितल्या प्रमाणें असतां; सूर्य वामभागीं अ-सतां; आणि ज्या दिशेस गृहाचें मुख्य द्वार असेल त्या दिशेच्या प्रवेशोक्त नक्षत्रांवर गृह प्रवेश शुभ जाणावा. (सप्तशलाकाचक्रांत पूर्वादि दिशांचीं नक्षत्रें पहावीं.) जेव्हां प्रवेश लग्नाच्या अष्टम, पंचम, द्वितीय, एकादश ह्या स्थानांपासून पांच राशींला सूर्य असतो, तेव्हां पूर्वादि चार दिशेला द्वार असणाऱ्या गृहांत प्रवेश करणाराला तो सूर्य अनुक्रमानें वामभागीं होतो. तात्पर्य—अष्टमापासून पांच राशींचा सूर्य पूर्वद्वार गृहाला वामगत; पंच-मापासून पांच राशींचा दक्षिणद्वार गृहाला वामगत; द्वितीयापासून पांच राशींचा पश्चिम-द्वार गृहाला वामगत; आणि एकादशापासून पांच राशींचा सूर्य उत्तर द्वार गृहांत प्रवेश करणाराला वामभागीं होतो.

॥ इति वास्तुप्रकरणं समाप्तम. ॥

अथयात्राप्रकरणम्. ॥ ७ ॥

यात्राकाल, नक्षत्रें वगैरे.

**वारे चोपचयावहस्य सुदशास्विष्टं प्रयाणं जगुः कर्णा-
त्यादितिभद्विकेषु मृगमैत्रार्केषु नो जन्मभे॥ सार्पा-
र्द्राग्नियमाजपादपितृषु त्वाष्ट्रत्रये चाशुभं रिक्तापर्व-
गुहाष्टमीहरिसितास्येषु ज्ञशुक्रोन्मुखम्॥ १ ॥**

अथ यात्राप्रकरणं व्याख्यायते। तत्राऽऽदौ कस्मिन्काले यात्रा कर्तव्येत्याह वार इति। सुदशासु शोभनदशांतर्दशाविदशोपदशासु उपचयावहस्य ग्रहस्य वारे गोचराष्टकवर्गादौ शुभफलग्रहस्य वारे प्रयाणमिष्टं शुभं जगुराचार्याः। केषु कर्णात्यादितिभद्विकेषु कर्णः श्रवणः अंत्यं रेवती अदितिभं पुनर्वसुः एषां द्विकाः' श्रवणधनिष्ठे रेवत्यश्विन्यौ पुनर्वसुपुष्यौ एष्वित्यर्थः। पुनः केषु मृगमैत्रार्केषु मृगः प्रसिद्धः मैत्रमनुराधा अर्को हस्तः एषु नवनक्षत्रेषु प्रयाणं शुभमित्यर्थः। तत्र विशेषमाह नो जन्मभ इति। जन्मभे जन्मनक्षत्रे श्रवणाद्यन्यतमेऽपि यानं शुभं नो जगुः। अथ येषु अशुभं तान्याह सार्पेति। सार्पमाश्लेषा। आर्द्रा प्रसिद्धा अग्निः कृत्तिका यमो भरणी अजैकपात् पूर्वाभाद्रपदा पितरो मघा तेषु त्वाष्ट्रत्रये चित्रात्रये च एषु नवनक्षत्रेषु यानमशुभं जगुः अन्यानि नवनक्षत्राणि मध्यमानीत्यर्थतः सिद्धं। अथ यासु तिथिषु अशुभं तदाह रिक्तेति। चतुर्थीनवमीचतुर्दश्यः पर्वणी पूर्णिमाऽमावास्येगुहः षष्ठी अष्टमी प्रसिद्धा हरिर्द्वादशी सितास्यं शुक्लप्रतिपत्। तेषु प्रयाणं यानमशुभं जगुरर्थादन्यासु तिथिषु शुभं। अन्यद्दुष्टमाह ज्ञेति। ज्ञो बुधः शुक्रः प्रसिद्धः तयोरुन्मुखं संमुखं यानं उक्तेष्वपि तिथिनक्षत्रादिषु अशुभं जगुः बुधशुक्रसंमुखं गमनं न कर्तव्यमित्यर्थः॥ १ ॥

महादशा अंतर्दशादि शुभ असतां, व गोचरांत शुभ असणाऱ्या ग्रहाच्या वारीं प्रयाण करावें. श्रवण, धनिष्ठा, रेवती, अश्विनी, पुनर्वसु, पुष्य, मृगशीर्ष, अनुराधा, हस्त हीं ९ नक्षत्रें यात्रेला शुभ होत. जन्मनक्षत्र यात्रेला अशुभ जाणावें. आश्लेषा, आर्द्रा, कृत्तिका, भरणी, पूर्वाभा०, मघा, चित्रा, स्वाती, विशाखा ह्या ९ नक्षत्रांवर प्रयाण अशुभ होय. अर्थात् रोहिणी, पूर्वाफ०, उतरा फ०, ज्येष्ठा, मूळ, पूर्वाषाढा, उत्तराषाढा, शततारका, उत्तराभाद्रपदा हीं ९ नक्षत्रें यात्रेला मध्यम जाणावीं, रिक्ता पूर्णिमा, अमावास्या, षष्ठी, अष्टमी, द्वादशी शुक्लप्रतिपदा ह्या तिथींवर, आणि बुध, शुक्र संमुख असतां प्रयाण अशुभ जाणावें.

शूल व योगिनी.

**प्राक् चंद्रासितशक्रभं वसुपराधार्त्पंचभेज्यानपाक्प-
श्चात्कार्कसितानुदक्कुजबुधार्यम्णस्त्यजेच्छूलकान् ॥**

त्रिंशाष्टौ नवभूमयोऽग्निगिरिशा विश्वेषवोऽर्काब्धयः
षट्शक्रास्तिथिपर्वता दशदशोऽप्येतांस्तिथीनीशतः ॥२

अथ शूलानाह प्रागिति। प्राक्पूर्वस्यां दिशि चंद्रासितशक्रभं त्यजेत् चंद्रः सोमवारोऽसितः शनिवारः शक्रभं ज्येष्ठा एतत्त्रयं पूर्वदिशि त्यजेदित्यर्थः। अपाक् दक्षिणस्यां वसुपरार्धात् धनिष्ठोत्तरार्धात् पंच नक्षत्राणि इज्यो बृहस्पतिवारः एतान् दक्षिणस्यां त्यजेत्। पश्चात् पश्चिमायां दिशि कार्कसितान् त्यजेत् को रोहिणी अर्को रविः सितः शुक्र एतान्पश्चिमायां त्यजेत् ।उदक् उत्तरस्यां दिशि कुजबुधार्यम्णस्त्यजेत् कुजो मंगलवारः बुधः प्रसिद्धः अर्यमा नामोत्तराफाल्गुनी एतान् शूलकानुत्तरस्यां त्यजेत् शूलपदस्य प्रत्येकं संबंधः। अथ योगिनीमाह त्रिंशाष्टाविति। एतान् प्रत्येकपदगतान तिथीन् ईशतः ईशान्याः सकाशात् प्रदक्षिणक्रमेण त्यजेत् एके के त्रिंशा ३० ष्टौ ८ ईशान्यां नव ९ भूमयः १ प्राच्यां अग्नि ३ गिरिशाः ११ आग्नेय्यां विश्वे १३ षवः ५ दक्षिणस्यां अर्का १२ ब्धयः ४ नैर्ऋत्यां षट् ६ शक्राः १४ पश्चिमायां तिथि १५ पर्वताः ७ वायव्यां दश १० दशः २ उत्तरस्यां। अत्रांकन्यास एव व्याख्यानम् ॥ २ ॥

पूर्वदिशेला गमन करावयाचें असतां सोमवार, शनिवार, ज्येष्ठानक्षत्र हीं सोडावीं. दक्षिणेस गमन कर्तव्य असतां धनिष्ठेच्या उत्तरार्धापासून पांच नक्षत्रें, व गुरुवार सोडावा. पश्चिमेला गमन कर्तव्य असतां रोहिणीनक्षत्र व रविवार, शुक्रवार हे सोडावे. उत्तरेस प्रयाण कर्तव्य असतां मंगळवार बुधवार व उत्तराफल्गुनी हीं सोडावीं. कारण ह्या वारांवर व नक्षत्रांवर शूल असतो. ईशान्येला अमावास्या अष्टमी;पूर्वेला नवमी, प्रतिपदा; आग्नेयीला, तृतीया,एकादशी; दक्षिणेला त्रयोदशी,पंचमी; नैर्ऋत्येला द्वादशी चतुर्थी; पश्चिमेला षष्ठी, चतुर्दशी; वायव्येला पूर्णिमा, सप्तमी; उत्तरेला दशमी, द्वितीया ह्या तिथि त्या त्या दिशेस गमनाला सोडाव्या. ह्या योगिनी होत.

परिघ दोष.

ऐंद्याद्यग्निभसप्तसप्तभगणे वाय्वग्निकाष्ठास्थितो नोल्लंघ्यः परिघस्त्वपाग्वरुणभैः प्राच्यैरुदङ्नव्रजेत्॥सर्वाशासु रवीज्यमित्रतुरगैर्यायादथावश्यके हित्वा शूलमनिष्टभैर्यदि निजाशेष्टांगलब्धिर्व्रजेत् ॥ ३ ॥

अथान्यन्नियमाह। ऐंद्र्येति। ऐंद्र्यादिषु दिक्षु अग्निभात् कृत्तिकायाः सकाशात् सप्त सप्त भ गणो भवेत्। एतदुक्तं भवति। सप्तशलाकाचक्रं निष्पाद्य पूर्वगतासु सप्तसु रेखासु ईशानतः कृत्तिकादीनि। सप्तनक्षत्राणि न्यसेत् तत्पुरस्थानि सप्त दक्षिणगतरेखासु न्यसेत्। एवं पश्चिमोत्तररेखासु क्रमेण न्यसेत्ततो वायव्याग्नेयदिग्गतां रेखां कुर्यात्।अस्या रेखायाः परिघ इति संज्ञा। एवं निष्पादिते चक्रे प्रयोजनमाह वाय्वग्निकाष्ठास्थित इति। वायुः प्रसिद्धः अग्निः प्रसिद्धः। अनयोः काष्ठे दिशौ वायव्याग्नेय्यौ तत्र स्थितः परिघः नोल्लंघ्यः।

अथान्यत्प्रयोजनमाह । अपागिति । अपाग्दक्षिणस्यां वरुणभैः प्रतीच्यैर्नक्षत्रैर्न व्रजेत् प्राच्यैर्नक्षत्रैः उदक् उत्तरस्यां दिशि न व्रजेत् न गच्छेत् । तत्तद्दिक्स्थापितनक्षत्रैस्तत्तद्दिग्गमनं सिद्धमेव सर्वासु सर्वदिक्षु रवीज्यमित्रतुरगैर्यायात् रविर्हस्तः इज्यः पुष्यः मित्रमनुराधा तुरगोऽश्विनी एभिर्नक्षत्रैः सर्वासु दिक्षु गमनं शुभमित्यर्थः। अथाऽऽवश्यके कृत्येऽस्यापवादमाह। अथाऽऽवश्यक इति। अथाऽऽवश्यके कृत्ये सति निंद्यैः अनिष्टभैः यद्दिक्षु यानि निंद्यानि तैः पूर्वोक्तैर्नक्षत्रैस्तस्यां तस्यां दिशि तदा व्रजेत् तदा कदा यदा निजाशेष्टांगलब्धिर्भवेत् निजाशायां निजगमनदिशायां इष्टांगलब्धिः इष्टलग्नलाभः स्यात् इष्टलग्नं वक्ष्यमाणलक्षणं तद्यथोक्तं गुणसंपन्नं यदा स्यात्तदा गच्छेदित्यर्थः।नो चेन्नेत्यार्थात्सिद्धं। किं कृत्वा शूलभं हित्वा पूर्वोक्तशूलनक्षत्रं त्यक्त्वा शूलनक्षत्रे सति निजाशेष्टांगलब्धावपि न गच्छेदित्यर्थः ॥ ३ ॥

सप्तशलाका चक्रांत पूर्वादि चार दिशेला कृत्तिकेपासून सात सात नक्षत्रें आहेत, त्या चक्रांत वायव्येपासून आग्नेयीपर्यंत एक रेषा काढिली ह्मणजे तो परिघ होतो. गमनकर्त्यानें ह्या परिघाचें उल्लंघन करून जाऊं नये. दक्षिणेच्या व पश्चिमेच्या मिळून १४ नक्षत्रांवर पूर्वेस व उत्तरेस जाऊंनये. तसेंच पूर्वेच्या वउत्तरेच्या मिळून १४ नक्षत्रांवर पश्चिमेस व दक्षिणेस जाऊं नये. पश्चिमेच्या नक्षत्रांवर दक्षिणेस, आणि पूर्वेच्या नक्षत्रांवर उत्तरेस जाऊं नये. हस्त, पुष्य, अनूराधा, अश्विनी ह्या ४ नक्षत्रांवर सर्व दिशेला जावें. जाणें अवश्य असतां शूलनक्षत्र सोडून, ज्या दिशेला जीं नक्षत्रें गमनाला वर्ज्य केलीं, त्यांवरही जर आपल्या गमनादिशेला शुभलग्न सांपडत असेल तर त्या दिशेला प्रयाण करावें.

गमन निषेध, व अभिजित्.

मिश्राख्यध्रुवभैर्दिनादिमलवे तीक्ष्णैर्द्वितीयेंऽतिमे क्षिप्रैर्न क्रमशो मृदूग्रचरभै रात्रित्रिभागेष्वियात् ॥ श्रुत्यर्केज्यमृगेष्वयं न नियमो वैश्वांत्यपादश्रवास्तिथ्यंशस्त्वभिजिद्गमे स फलदो याम्यीं विनाऽपि क्षणः ॥ ४ ॥

अथान्यदाह मिश्राख्येति । दिनादिमलवे त्रिधाविभक्तस्य दिनस्याद्यांशे। मिश्राख्यैः साधारणैर्नक्षत्रैर्ध्रुवभैश्च न इयात् न गच्छेत् द्वितीयभागे तीक्ष्णैरंतिमे तृतीयभागे क्षिप्रैर्नक्षत्रैर्नयात्। अथ रात्रित्रिभागेषु क्रमशो मृदूग्रचरभैर्नयात् रात्रेः प्रथमभागे मृदुभिः द्वितीयभागे उग्रैः तृतीयभागे चरभैर्नयात् । अथ विशेषमाह श्रुतीति । श्रुत्यर्केज्यमृगेषु अयं नियमो न श्रुतिः श्रवणः अर्को हस्तः इज्यः पुष्पः मृगः प्रसिद्धः एभिर्नक्षत्रैः सर्वभागेषु गंतव्यमितिभावः । अथाभिजिल्लक्षणं तत्फलंचाऽऽह वैश्वेति । वैश्वमुत्तराषाढा तस्यांत्यपादश्चतुर्थचरणः श्रवणस्याद्यस्तिथ्यंशः प्रथमः पंचदशांश एतत्प्रमाणोऽभिजित्स्यात्। सोऽभिजिद्याम्यीं दक्षिणां दिशं विना सर्वदिक्षु फलदः क्षणो मुहूर्तोऽपि अभिजिद्याम्यीं विना फलदः यातॄणामभीष्टफलदो भवतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

दिनमानाचे तीन भाग करून त्यांतल्या पहिल्या भागांत मिश्र व ध्रुव संज्ञक नक्षत्रांवर; दुसऱ्या भागांत तीक्ष्ण नक्षत्रांवर; आणि तिसऱ्या भागांत क्षिप्र नक्षत्रांवर प्रयाण करूं नये. रात्रिमानाच्या तीन भागांपैकीं पहिल्या भागांत मृदुनक्षत्रांवर; दुसऱ्या भागांत उग्र नक्षत्रांवर; व तिसऱ्या भागांत चर नक्षत्रांवर गमन करूं नये. श्रवण, हस्त, पुष्य, मृग ह्या ४ नक्षत्रांवर गमन करण्याला हा नियम नाहीं. उत्तराषाढानक्षत्राचा अंत्यचरण; व श्रवणाचा पहिला १९ वा भाग, मिळून अभिजित् नक्षत्र होतें. दक्षिणे वांचूनअन्य दिशेच्या गमनाला अभिजित्नक्षत्र व मुहूर्त शुभ जाणावा.

गमननियम व अडलविलड.

एकार्केंद्वयनानुकूलमनिशं भेदे दिवारात्रयोर्भौमे प्राक् शनिचंद्रयोर्गतमपाकपश्चाज्ज्ञगुर्वोर्हितम् ॥ भृग्वर्कोह्न्युदगर्कभाद्युभमगैस्तष्टं द्विसप्ताडलस्त्र्यंगाभ्यां विडलोऽनयोर्न गमनं श्रीदेवलोक्त्या हितम् ॥ ५ ॥

अथान्यदाह एकार्केंद्वयनानुकूलमिति । अर्कश्च इंदुश्च तयोरयनं अर्केंद्वयनं एकं च तत् अर्केंद्वयनं च तत्तथा तस्यानुकूलं गतं गमनं अनिशं अहर्निशं हितं स्यात् । भेदे सति दिवारात्रयोः क्रमेण शस्तं स्यात् । अयमर्थः । सूर्यो दिनस्वामी चंद्रो रात्रिस्वामी । द्वौ चेदुत्तरायणे स्यातां तदाऽहर्निशमुदग्गमनं शस्तं द्वौ चेद्दक्षिणायने भवतस्तदाऽहर्निशं दक्षिणगमनं शस्तं रात्रौ चंद्रायनदिशं प्रति गमनं शस्तं स्यादर्थादन्यथा न शस्तं स्यात् । अत्र प्राची उत्तरसंबंधिनी ज्ञेया तस्माद्यदा उदग्गमनं शस्तं तदा प्राग्गमनमपि शस्तं भवति । प्रतीची दक्षिणसंबंधिनी ज्ञेया तेन यदा दक्षिणदिग्गमनं शस्तं तदा प्रतीचीगमनमपि शस्तं स्यात् । तथाच रत्नकोशे । दिनकरकरप्रतप्तामकरादावुत्तरां च पूर्वां च । यायाच्च कर्कटादौ याम्याशास्यं प्रतीचीं च ॥ अथान्यदाह भौम इति । भौमे प्राक् पूर्वदिशि गतं गमनं हितं स्यात् शनिचंद्रयोरपाक् दक्षिणस्यां ज्ञगुर्वोः बुधगुर्वोः पश्चात् । पश्चिमायां भृग्वर्कोह्नि शुक्ररविदिने उदगुत्तरस्यां गतं गमगं हितं स्यात् । अथाडलं विडलं चाऽऽह । अर्कभादिति । अर्कभात् सूर्यनक्षत्रात् द्युभं दिननक्षत्रमगैः सप्तभिस्तष्टं शेषितं सत् द्विसप्त द्वौ वा सप्त वा यदा भवंति तदाऽडलः स्यात् त्र्यंगाभ्यां त्रिषट्संख्याकाभ्यां विडलः स्यादनयोरडलविडलयोर्गमनं श्रीदेवलोक्त्या देवर्षिवचनेन हितं न स्यात् ॥ ५ ॥

सूर्य व चंद्र ह्या दोहोंचें अयन एक असतां त्यांच्या अयन दिशेला दिवसास व रात्रीस गमन करावें. ह्मणजे दोघांचें उत्तरायण असतां दिवारात्रौ उत्तरेस व पूर्वेस आणि दोघांचें दक्षिणायन असतां दक्षिणेस व पश्चिमेस गमन करावें. दोघांचीं अयनें वेगळीं असतील तेंव्हां सूर्याच्या अयन दिशेला दिवा व चंद्राच्या अयन दिशेला रात्रौ गमन करावें. मंगळवारीं पूर्वेस, शनिवारीं व सोमवारीं दक्षिणेस, बुधवारीं व गुरुवारीं पश्चिमेस आणि शुक्रवारीं व रविवारीं उत्तरेस गमन करणें शुभ होय. सूर्यनक्षत्रापासून दिवस नक्षत्र मोजून ७ नीं भा-

गावें. बाकी १७ राहिली तर अडल व १६ असतां विडल असतो. ह्या दोहोंवर गमन करूं नये देवलऋषीच्या वचनानें अडल विडलांवर गमन शुभ आहे.

वारशूलदोहद व दिशादोहद.

आज्यं दुग्धगुडौ तिलान्दधियवान्माषानिनात्प्राश्य नो
शूले यानमनिष्टमिंद्रककुभोऽथाऽऽज्यं तिलान्नं तिमीन् ॥
दुग्धं प्राश्य च हस्त्यनोहयनरैर्यानं सुयानं तयोर्ध्याना-
द्वा भवति ब्रुवेऽथ हरिजं तिथ्यादिलक्षाधिकम् ॥ ६ ॥

अथ वारशूलदोहदमाह आज्यमिति। सुगमं। इनादिति। इनात्सूर्यवारात्सकाशात् ॥ आज्यादीनि प्राश्य प्राशयित्वा शूले वारशूले यानं प्रयाणमनर्थकृन्नो भवति। अथ दिग्दोहदमाह। आज्यमिति। घृतादिकं प्राश्य ऐंद्रादिषु पूर्वादिषु हस्त्यादिभिर्यानं सुयानं भवति हस्ती प्रसिद्धः अनः शकटः हयोऽश्वः नरः शिबिकावाहकः। एतदुक्तं भवति। घृतं प्राश्य हस्तिना प्राग्गमनात्सिद्धिः। तिलान्नं तिलौदनं प्राश्य रथेन दक्षिणगमनात्सिद्धिः। मत्स्यान्प्राश्याश्वेन पश्चिमगमनात्सिद्धिः।दुग्धं प्राश्य नरैरुदग्गमनात्सिद्धिः स्यादित्यर्थः। असति संभवेऽभक्ष्ये च निर्णयमाह। तयोर्भक्ष्यवाहनयोर्ध्यानाद्वा यानं सुयानं भवति। अथ लग्नशुद्धिं सहेतुकामाह ब्रुवेऽथ हरिजमिति। अथ हरिजं लग्नं ब्रुवे वच्मि कथंभूतं तिथ्यादिलक्षाधिकं तिथ्यादिभ्यो लक्षाधिकं बलिष्ठमित्यर्थः ॥ ६ ॥

वारशूल असतां रविवारीं आज्य, सोमवारीं दुग्ध, मंगळवारीं गूळ, बुधवारीं तीळ, गुरुवारीं दधि; शुक्रवारीं यव, शनिवारीं उडीद हे पदार्थ भक्षण करून गेलें तर वारशूलाचा दोष नाहीं. आज्य भक्षण करून हत्तीवर बसून पूर्वेस गमन केलें असतां सफळ होतें. तीळ व अन्न भक्षण करून गाडींतून दक्षिणेस गमन केलें तर कार्य सिद्धि होते. मत्स्य भक्षण करून घोड्यावर बसून पश्चिमेस गेलें तर कार्य होतें. दुग्ध प्राशन करून पालखी मेणा वगैरे नर वाहनांतून उत्तरेस गमन केल्यानें कार्य सिद्धि होते. हे पदार्थ प्रसंगीं मिळाले नाहीं किंवा अभक्ष्य असले तर भक्ष्य पदार्थांचें व वाहनांचें ध्यान करून गेल्यानेंही कार्य सिद्धि होतें. आतां तिथिवर नक्षत्रादिकांपेक्षां लक्षपटीहून अधिक बलवान् लग्न सांगतों असें ग्रंथकार ह्मणतो.

प्रयाणाची लग्न शुद्धि व दिशांचे स्वामी.

स्वर्क्षांनर्धिघटास्तभान्नृजुगृहान्षष्ठं रिपोर्भाद्नृस्वर्क्षां-
गेशारिपुं खलं जनिबलत्यक्तं तथा सांप्रतम् ॥ यात्राल-
ग्नगतं त्यजेदथ दिशामीशोऽर्कशुक्रौ कुजो राहुर्मंदश-
शांकसौम्यगुरवः केंद्रे दिगीशे व्रजेत् ॥ ७ ॥

स्वर्क्षे स्वर्क्षानर्धिघटादिकं यात्रालग्नगतं त्यजेत्। स्वर्क्षं स्वराशिः अनार्धः स्वराशेः अनुपचयभवनं घटः कुंभः अस्तभं अस्तगतग्रहस्य राशिः अनृजुगृहं वक्रगृहस्य राशिः एतान रिपोर्भात् वैरिराशेः षष्ठं अनुपृष्ठोदयं। तथाच बृहज्जातके। गोजाऽश्विकर्किमिथुनाः समृगानिशाख्या पृष्ठोदया विमिथुनाः कथितास्त एवेति॥ वृषमेषधनकर्कमकराः पृष्ठोदयाः स्वर्क्षांगेशरिपुं ऋक्षं च अंगं च ऋक्षांगे तयोरिशः स्वामी तस्य रिपुः तं खलःप्रसिद्धः जनिबलत्यक्तं जन्मनि बलहीनं ग्रहं तथा सांप्रतं प्रस्तुतं बलत्यक्तं इत्युक्तं सर्वं यात्रालग्नगतं त्यजेत्। अथ दिक्पतीनाह दिशामिति। दिशां पूर्वादीनामीशाः स्वामिनः अर्कशुक्रादयः पाठक्रमात्स्युः केंद्रे १।४।७।१० दिगीशे सती व्रजेत् गच्छेत् यस्मिन्केंद्रे ललाटगत्वं भवति तत्केंद्रं वर्जयित्वा अन्यकेंद्रे दिगीशे सति व्रजेत् इदमग्रिमश्लोके वक्ष्यति॥७॥

प्रयाणकर्त्याची जन्मराशि व तीपासून उपचयरहित म्हणजे १।२।४।५।७।८।९।१२ ह्या राशि; कुंभराशि; अस्तंगत ग्रहाची राशि, वक्र झालेल्या ग्रहाची राशि, जन्मराशीच्या स्वामीच्या शत्रु राशीपासून षष्ठराशि; मेष, वृषभ, कर्क, धन, मकर ह्या ५ पृष्ठोदय राशि, जन्मराशीच्या व जन्मलग्नाच्या स्वामीचा शत्रु ग्रह; खलग्रह; जन्मकाळीं बलहीन असणारा ग्रह; आणि गमनकाळीं निर्बळ ग्रह हे सर्व प्रयाणलग्नीं सोडावे. पूर्वेपासून १ रवि, २ शुक्र, ३ मंगळ ४ राहू, ५ शनि, ६ चंद्र, ७ बुध, ८ गुरु हे क्रमानें आठ दिशांचे स्वामी आहेत. दिशेचा स्वामी केंद्रस्थानीं असतां प्रयाण करावें.

ललाटगतग्रह.

दिक्पे न प्रवसेल्ललाटगं इन प्राच्यां तनौ भालगः स्या-
त्पश्चान्मदनेऽर्कजोंऽबुगबुधः सौम्यां खगोऽपाक्कुजः॥
ऐश्यां द्वित्रिगतो गुरुर्ज्वलनदिश्याय ११ व्यय १२
स्थो भृगुर्वायौ षट् ६ सुत ५ गो विधुर्निर्ऋतिदिश्यष्टां-
कसंस्थं तमः॥ ८॥

अथ दिक्पतौ ललाटगत्वं तद्दिग्गमननिषेधं ललाटलक्षणं चाऽऽह। दिक्पे ललाटगे सति न प्रवसेत् प्रवासं न कुर्यात् तनौ लग्ने वर्तमान इनः सूर्यः प्राक् प्राच्यां दिशि भालगो ललाटस्थितः स्यात् मदने सप्तमे वर्तमानोऽर्कजः शनिः पश्चिमस्यां ललाटस्थितः स्यात् अंबुगबुधः चतुर्थगतो बुधः सौम्यामुत्तरस्यां ललाटस्थितः स्यात् खं दशमं तद्गतः कुजो भौमः अपाक् दक्षिणस्यां ललाटस्थितः स्यात् द्वित्रिगतो गुरुः ऐश्यामीशान्यां ललाटस्थितः स्यात्। आयव्ययस्थो भृगुः कविः ज्वलनादिशि आग्नेय्यां ललाटस्थितः स्यात् षट्सुतगो विधुश्चंद्रः वायौ वायव्यां ललाटस्थितः स्यात्। अष्टांकसंस्थं तमोऽष्टमनवमस्थानस्थो राहुः निर्ऋतिदिशि ललाटसंस्थः स्यादिति॥ ८॥

गमन दिशेचा स्वामी ललाटगत असतां प्रवास करूं नये, सूर्य लग्नीं असतां पूर्वेस ललाटगत जाणावा. शनि सप्तम स्थानीं पश्चिमेस; बुध चतुर्थ स्थानीं उत्तरेस, मंगळ दशमस्थानीं

दक्षिणेस, गुरु द्वितीय व तृतीय स्थानीं ईशान्येस; शुक्र, एकादश व द्वादश स्थानीं आग्नेयीस; चंद्र, षष्ठ व पंचमस्थानीं वायव्येस आणि राहु, अष्टम व नवमस्थानीं नैर्ऋत्येस ललाटगत जाणावा.

वक्रग्रहाचा निषेध व ग्रहांचीं जन्मनक्षत्रें.

वक्री केंद्र १।४।७।१० गतस्तदीयदिवसो लग्नेऽस्य वर्गो
भवेद्यातुर्नाशकरः शुभोऽपि तनुगो जन्मर्क्षलग्नेड्रिपुः।
द्वीशाग्न्यम्ब्वजभाग्यभानि गुरुभं पौष्णांतके सार्पभं
जन्मर्क्षाणि रवेरुपप्लवगतः खेटस्तनौ हानिकृत् ॥ ९ ॥

वक्रीति। वक्री ग्रहः केंद्रगतः सन् यातुर्गमनकर्तुर्नाशकरः स्यात् तदीयदिवसोऽपि वक्रग्रहस्य दिवसोऽपि यातुर्नाशकरः स्यात् लग्नेऽस्य वर्गोऽपि नाशकरः स्यात्। जन्मर्क्षे लग्नेड्रिपुः शुभोऽपि तनुगो यातुर्नाशकरः स्यात् जन्मराशिजन्मलग्ने तयोः ईशो तयोः रिपुः। अथ सूर्यादीनां जन्मनक्षत्राण्याह द्वीशेति। रवेरर्कतो ग्रहाणां द्वीशादीनि जन्मर्क्षाणि जन्मनक्षत्राणि स्युः द्वीशं विशाखा सूर्यस्याग्निः कृत्तिका चंद्रस्यांबु पूर्वाषाढा भौमस्याजो श्रवणो बुधस्य भाग्यभं पूर्वाफल्गुनी गुरोः गुरुः पुष्यः शुक्रस्य पौष्णं रेवती शनेः याम्यं भरणी राहोः सार्पमाश्लेषा केतोः। उपप्लवगत इति। उपप्लवगतो नाम यदीयभं यस्य ग्रहस्य भं जन्मनक्षत्रं हतं त्रिविधोत्पातहतं स्यादसौ ग्रहो लग्ने स्थितो हानिकृत्स्यात् ॥ ९ ॥

प्रयाणलग्नापासून केंद्रस्थानीं वक्र झालेला ग्रह, त्याचा वार व लग्नीं वक्रग्रहाचा वर्ग हे गमन कर्त्याचा नाश करितात. जन्मराशीच्या व जन्मलग्नाच्या स्वामीचा शत्रु लग्नीं असतां तो शुभ असला तरी नाश करितो.

सूर्य—विशाखा.	बुध—श्रवण.	शनि—रेवती.
चंद्र—कृत्तिका.	गुरु—पूर्वाफ०	राहु—भरणी.
मंगळ—पूर्वाषाढा.	शुक्र—पुष्य.	केतु—आश्लेषा.

सूर्यादि ग्रहांचीं त्यांच्या पुढें लिहिलेलीं जन्मनक्षत्रें होत. ज्या ग्रहाच्या जन्मनक्षत्रावर भूकंपादि उत्पात झाला असेल, तो ग्रह प्रयाणलग्नीं हानिकारक जाणावा.

प्रयाणलग्नीं शुभ ग्रह.

वेशिः सौम्ययुतस्तनौ जनुषि ये सद्भिर्युता राशयो ज-
न्माब्जोपचयस्थिता अपि तनोः स्वर्क्षोच्चमित्रर्क्षगाः॥
पापा अप्यतिशोभनास्तनुगता जन्मेश्वरौ केंद्रगौ
स्वारात्यह्नि तनौ शुभो न फलदो मित्रान्हि पापोऽर्थदः १०

वेशिरिति। सूर्याद्द्वितीयो राशिर्वेशिः स सौम्ययुतः सन् अंगगो लग्नगोऽतिशोभनः स्यात् जनुषि जन्मकाले सद्भिर्ग्रहैर्युता ये राशयः तनुगताः अतिशोभना स्युः जन्माब्जोपचयस्थिताः जन्माब्जो जन्मचंद्रः तस्मादुपचयानि त्रिषडेकादशदशमानि तेषु स्थिता ग्रहास्ते तनुगता अतिशोभनाः तनोरपि जन्मलग्नादप्युपचयस्थलग्नगता अतिशोभनाः स्युः। स्वर्क्षोच्चमित्रर्क्षगाः जन्मानि ये स्वर्क्षगा उच्चगा मित्रक्षेगास्ते पापा अपि तनुगता अतिःशोभनाः स्युः जन्मेश्वरौ जन्मराशिजन्मलग्नस्वामिनौ केंद्रगावतिशोभनौ स्यातां। स्वारात्यह्नि स्ववैरिवारे शुभः शुभग्रहः तनौ लग्ने वर्तमानो न फलदो भवति मित्राह्नि पापः तनौ वर्तमानोऽर्थदः स्यात्। तथा च्यवनः। रक्षका वर्धकाश्चैव ये स्युर्जन्मानि नायकाः। तान्पापानपि निःशंको यात्रालग्ने नियोजयेदित्यादि ॥ १० ॥

ज्या राशीला सूर्य असेल ती पासून दुसऱ्या राशीला वेशि ह्मणावें. शुभग्रहानें युक्त वेशि प्रयाणलग्नीं असतां अतिशुभ होय. प्रयाणकर्त्याच्या जन्मकाळीं शुभग्रहांनीं युक्त ज्या राशि असतील त्या प्रयाणलग्नीं फार शुभ जाणाव्या. जन्मकाळीं चंद्र ज्या राशीला असेल ती पासून ३।६।१०।११ ह्या उपचय स्थानीं आणि जन्मलग्ना पासून उपचय स्थानीं जे ग्रह असतील ते प्रयाण लग्नीं असतां फार शुभ होत. जन्मकाळीं स्वगृहीं, स्वोच्चीं, स्वमित्रगृहीं असणारे खलग्रह देखील प्रयाणलग्नीं अति शुभ होत. जन्मराशीचा व जन्मलग्नाचा स्वामी, हे केंद्रस्थानीं असतां फार शुभ होत. आपल्या शत्रूच्या वारीं लग्नीं असणारा शुभग्रह हीं फळ देत नाहीं. मित्राच्या वारीं लग्नीं पापग्रहही फळ देणारा होतो.

प्रयाणाला अशुभ व शुभ ग्रह.

त्र्यायार्यन्यगताः खलाः ख इनजोऽब्जोंऽत्याद्यषष्ठाष्टगो भूयः सोऽपचितोऽ स्तखांबुसुतगः शुक्रोऽस्त इज्यो मृतौ ॥ नष्टज्ञो व्ययगो ग्रहान्वितशशी यातुर्महाविघ्नदा अन्यस्थानगता जयार्थसुखदास्त्याज्यं पुरोक्तं न चेत्॥ ११ ॥

अथ यात्रालग्ने इष्टानिष्टांश्च श्लोकेनैकेनाऽऽह। त्र्यायार्यन्यगता इति। त्र्यायार्यन्यगताः खलाः त्र्या ३ या ११ रिभ्यः ६ अन्यानि १।२।४।५।७।८।९।१०।१२ तत्र गताः खलाः पापग्रहाः खे दशमे इनजः शनिः। त्र्याऽऽयार्यन्यगताः खला इत्यनेनैव सिद्धेऽपि विशेषदुष्टफलज्ञापनार्थं ख इनज इत्युक्तं। अंत्या १२ द्य १ षष्ठा ६ ष्ट ८ गोऽब्जश्चंद्रो भूयः पुनः स चंद्रोऽपचितः क्षीणचंद्रः कृष्णपक्षचंद्रः अस्त ७ खां १० बु ४ सुत ५ गः शुक्रः अस्ते ७ इज्यो गुरुर्मृतौ ८ नष्टज्ञोऽस्तमितबुधो व्यय १२ गतः ग्रहान्वितशशी येन केनापि ग्रहेण ग्रहाभ्यां ग्रहैर्वायुक्तश्चंद्रमाः एते प्रत्येकं यातुर्महाविघ्नदाः स्युर्नानाप्रकारेण मरणभंगादीन् ददतीत्यर्थः। अन्य स्थानगता उक्तेभ्योऽन्यस्थानगताः संतस्तदा जयार्थसुखदाः स्युः। तदा कदा चेद्यदि पुरोक्तं त्याज्यं न स्यात्॥ ११ ॥

प्रयाणलग्नापासून ३।११।६ ह्या तीन स्थानांशिवाय इतर सर्व स्थानीं खलग्रह, दशमस्थानीं शनि, १२।१।६।८ ह्या स्थानीं चंद्र आणि ७।१०।४।९ ह्या स्थानीं क्षीण चंद्र, सप्तम शुक्र; अष्टम गुरु, द्वादशस्थानीं अस्तंगत बुध, व कोणत्याही गृहानें युक्त चंद्र हे ग्रह प्रयाण करणाऱ्याला महा विघ्न उत्पन्न करितात. हीं स्थानें सोडून अन्यस्थानीं हेच ग्रह पूर्वीं सोडूं सांगितलेलें कांहीं अशुभ नसलें तर गमन करणाऱ्याला जय द्रव्य सुख देतात.

संमुख शुक्र व बुधाचा अपवाद.

स्वग्रामैकपुरात्मसद्मसु चतुर्वक्रे चतुः शालके तूद्वाहेषु वधूप्रवेशनृपभीदुर्भिक्षपीडासु च ॥ तीर्थस्वामिनिदेशयोर्भृगुवसिष्ठात्र्यंगिरःकाश्यपे भारद्वाजजवात्स्ययोर्हितकरं यानं सितज्ञोन्मुखम् ॥ १२ ॥

अथ प्रतिबुधशुक्रापवादमाह स्वग्रामेति। स्वग्रामः प्रसिद्धः एकपुरं प्रसिद्धः आत्मसद्म आत्मगृहं चतुर्मुखे चतुर्वक्त्रे चतुःशालकं प्रसिद्धं उद्वाहाः विवाहाः ब्राम्हादयः तेषु वधूप्रवेशः नववधूप्रवेशः नृपभी राजभयं। दुर्भिक्षपीडा प्रसिद्धा तासु तीर्थस्वामिनिदेशयोः तीर्थं तीर्थगमनं स्वामिनिदेशः स्वाम्याज्ञा तयोः भृगुवसिष्ठात्र्यंगिरःकाश्यपे भृग्वादिगोत्रसमूहे भारद्वाजजवात्स्ययोर्गोत्रयोः एषूक्तेषु सितज्ञोन्मुखं शुक्रबुधसंमुखं यानं गमनं हितं स्यात्। अत्र वधूप्रवेशे प्रतिशुक्रदोषो नोक्तः तत्तु भर्त्रा सह गमनविषयं भर्त्रा विना गमने दोषो दृश्यते नवोढायास्तु वंध्यात्वमिति। तथाच भीमपराक्रमे। स्वामिना नीयमानायां प्रतिशुक्रो न विद्यत इति। तथाच मतांतरे। नवोढायास्तु वंध्यात्वं यदुक्तं संमुखे भृगौ। तदत्र विबुधैर्ज्ञेयं केवलं तु द्विरागम इति॥ तथाच लल्लः। स्वभवनपुरप्रवेशे देशानां विग्रहे तथोद्वाहे। नववध्वा गृहगमने प्रतिशुक्रविचारणा नास्तीति॥ तथाच मत्स्यपुराणे। चतुःशालं चतुर्द्वारमलिंदैः सर्वतोयुतं। नाम्ना तत्सर्वतोभद्रं न तत्र प्रतिशुक्रतेति॥ तथाच वसिष्ठः। काश्यपेषु वसिष्ठेषु भृग्वत्र्यांगिरसेषु च। भारद्वाजेषु वात्स्येषु प्रतिशुक्रो न विद्यत इति॥ १२॥

स्वग्राम, एकपुर, स्वगृह, चतुर्द्वारगृह, चौसोपीघर, विवाह, वधूप्रवेश, राजभय दुर्भिक्षाची पीडा, तीर्थगमन, स्वामीची आज्ञा ह्यांच्या ठायीं आणि भृगु, वसिष्ठ, अत्रि, आंगिरस, काश्यप, भारद्वाज, वत्स ह्या ७ गोत्रांत उत्पन्न झालेल्यांस शुक्राच्या व बुधाच्या संमुख प्रयाण करणें शुभ जाणावें.

संमुखशुक्राचा अपवाद व प्रयाणविधि.

चंद्रे वृषभमेषगे सति सितोऽधः स्यात्तदा संमुखं यानं सत्परपूर्वयोः सितविपर्यासात्सदाऽऽवश्यके ॥ राजा

तर्पितवन्हिभूसुरसुहृत्स्नेहानुवृत्तिं त्यजन्तृप्तः कार्यमना व्रजेत्रिदिवसैरेकाब्धिषट्क्रोशकान् ॥ १३ ॥

अथान्यं चापवादमाह चंद्र इति। चंद्रे पूषभमेषगे सति सितः शुक्रः अंधः स्यात् तदा संमुखं यानं सत् शुभं स्यात। तथाच गर्गः। पौष्णादिवह्निभाद्यंघ्रौ यावत्तिष्ठति चंद्रमाः। तावदंधो भवेच्छुक्रः प्रवेशे निर्गमे शुभ इति ॥ अथाऽऽवश्यके प्रवृत्तिमाह परपूर्वयोरिति। परपूर्वयोः पश्चिमपूर्वयोः सितविपर्यासाच्छुक्रविपर्यासात आवश्यके कृत्ये सति यानं सत्स्यात्। एतदुक्तं भवति शुक्रे पूर्वकपालगते सति पश्चिमां गच्छेत् पश्चिमकपालगते सति पूर्वां गच्छेत् । तथाच ज्योतिःप्रकाशे । अत्युत्सुकेषु यावत्प्राक्कपालस्थो भृगुर्भवेत् । तावत्पाशिदिशं गच्छेत्प्राचीं प्रत्यक्स्थितस्तथेति॥ अथ प्रयाणविधिमाह राजेति। राजा त्रिदिवसैरेकाब्धिषट्क्रोशकान् व्रजेत् एतदुक्तं भवति प्रथमदिने क्रोशं गच्छेत्। द्वितीयदिने चतुः क्रोशान् तृतीये षट्क्रोशान् अर्थात्परतो यथेच्छं गच्छेत्। कथंभूतः राजा तर्पितवह्निभूसुरसुहृत् वह्निरग्निः भूसुरा ब्राह्मणाः सुहृदो बांधवाः ते तर्पिताः वह्निभूसुरसुहृदो येन स तथा। अत्रायं भावः। समिच्चरुतिलादिना वह्निं तर्पयित्वा दक्षिणान्नादिभिर्भूसुरांस्तर्पयित्वा वस्त्रालङ्करणादिभिः सुहृदः कलत्रादींस्तर्पयित्वा व्रजेदिति। किं कुर्वन् स्नेहानुवृत्तिं त्यजन् सन् स्नेहेन अनुवृत्तिः पुनर्गृहागमनं। अयं भावः। यात्रार्थं बहिर्गत्वा पुत्रादिस्नेहवशात्तदवलोकनार्थं गृहं नाऽऽगच्छेदिति। कथंभूतः राजा तृप्तः बुभुक्षितो न गच्छेदिति भावः। पुनः किं लक्षणः कार्यमनाः कार्याय उत्कंठितांतःकरणः।तथाच रत्नावल्यां। स्वनिकेतात्सुरभवनात्प्रधानादाश्रमाद्गुरुगृहाद्वाऽपि। यायात्कृताग्निकार्यः प्राश्य हविष्यं द्विजानुमतमिति ॥ तथाच बृहस्पतिः। दैवज्ञं पूजयित्वा तु विदुषः पूज्य शक्तितः। प्रदक्षिणमिमान्कृत्वा तिष्ठन्ध्यायेदुमापतिमिति। तथाच ज्योतिःप्रकाशे। संतोष्य स्वागनां विप्रान् जह्यात्प्रतिरथादिकं। शुचिः शुक्लांबरोष्णीषो न त्वेष्टं सुमना व्रजेदिति ॥ तथाच काश्यपः।यात्रासमयं वृद्धानुपरागे च ग्रहस्य वैषम्ये। गोभूहिरण्यवस्त्रैः संपूज्य श्रद्धया च दैवज्ञमिति ॥ बृहद्यात्रायां। स्नातो भुक्तोऽनुलिप्तश्च सर्वालंकारभूषितः। शुक्लांबरधरः श्रीमानध्वगः सुखमेधत इति ॥ भूपालवल्लभे। ब्राम्हणान्नावमन्येत कोपयेन्न निजांगनां। यात्रां कृत्वा गृहं नैतु सिद्धकामो विशेद्गृहमिति ॥ लल्लः। यात्रायां प्रस्थितो यश्च ब्राम्हणानवमन्यते। तदंतं जीवितं तस्य नासौ प्रतिनिवर्तत इति॥ बृहद्यात्रायां। यस्तु संप्रस्थितो यात्रां स्वभार्यां नाभिनंदति। भार्यावानाभिनंदेत नास्य प्रतिनिवर्तनमिति॥ तथाच रत्नावल्यां। क्रोशं वा यदि वाऽप्यर्धं प्रथमेऽहनि शस्यते। द्वितीये योजनं गत्वा निवसेत महीपतिः॥ तृतीये योजनं सार्धं वसेदाक्रम्य दूरतः।ततः परं यथेष्टं तु यायान्मार्गं महीश्वर इति॥ १ ३॥

रेवती नक्षत्राला व मेषराशीला चंद्र असतां शुक्र अंध होतो, तेव्हां त्याच्या संमुख प्रयाण करणें शुक्र होय. अवश्य कार्य असतां शुक्राच्या उलट दिशेला ह्मणजे आकाशाच्या पूर्व कपालांत शुक्र असतां पश्चिमेला व पश्चिमकपालांत असतां पूर्वेला गमन करणें सर्वकाळ शुभ जाणावें अग्नि, ब्राह्मण, मित्र ह्यानां तृप्त करून स्नेह संबंध सोडून, भोजन करून

स्वतः तृप्त होऊन व कार्याविषयीं मन उत्कंठित ठेवून राजानें पहिल्या दिवशीं एक कोश, दुसऱ्या दिवशीं चार कोस, व तिसऱ्या दिवशीं ६ कोस असें प्रयाण करावें चवथ्या दिवसापासून पुढें पाहिजे तितके कोस गमन करावें.

गमन कर्त्याचे व प्रस्थानाचे नियम.

क्रोधक्षौररतिश्रमामिषगुडद्यूताश्रुदुग्धासवक्षाराभ्यंगभयाः सितांबरवमिस्तैलं कटूज्झेद्गमे॥क्षीरक्षौररतीः क्रमात्त्रिशरसप्ताहं परं तद्दिने रोगं स्त्र्यार्तवकं सितान्यतिलकं प्रस्थानकेऽपीतिच॥ १४ ॥

अथ यात्रिकस्य नियमानाह क्रोधेति। क्रोधः प्रसिद्धः क्षौरं प्रसिद्धं । रतिर्मैथुनं श्रमः क्लेशोऽमिषं मांसं गुडः प्रसिद्धः द्यूतं द्यूतवरणं अश्रु अश्रुमोचनं दुग्धं प्रसिद्धं आसवो मद्यं क्षारं क्षारधान्यं माषादि अभ्यंगस्तैलाभ्यंगः भयं शंका रिपुभयमित्यर्थः। असितांबराणि अशुभ्रवस्त्राणि रक्तकृष्णादीनि। वमिर्वमनं तैलं प्रसिद्धं कटु। मरिचादि इत्येतद्गमे गमने उज्झेत् त्यजेत् । अथोक्तेषु किं किं कतिदिनं त्यजेदित्याह क्षीरेति । क्षीरक्षौररतीः क्रमात त्रि ३ शर ५ सप्ताहं ७ त्यजेत् क्षीरं दुग्धं त्र्यहं ३ क्षौरं शराहं पंचाहं ५ रतिं सप्ताहं ७ त्यजेदित्यर्थः। परं उर्वरितं तद्दिने प्रयाणदिने त्यजेत् रोगं व्याधिं यावद्बाधं त्यजेत् स्त्र्यार्तवं बीजदानपर्यंतं त्यजेत् सितान्यतिलकं श्वेतव्यतिरिक्ततिलकं पीतकौंकुमादिकं तद्दिने त्यजेत् प्रस्थानकेऽपि इत्येतत्त्यजेत् प्रस्थानकं नाम मुहूर्तसमये किंचिदभीष्टवस्तुचालनं। तदुक्तं रत्नमालायां। छत्रायुधाद्यं मनसस्त्वभीष्टं प्रचालयेद्वैजयिकं जयार्थीति॥ एतत्तु कार्यवशात्क्रियते प्रस्थाने संपूर्णफलं नास्ति। तथाच रत्नकोशे। कार्यवशात्स्वयमगमे भूभर्तुः केचिदाचार्याः। छत्रायुधाद्यभीष्टं वैजयिकं निर्गमे कुर्युः इति। तथाच गर्गः। स्वशरीरेण यः कश्चिन्निर्गच्छन् श्रद्धयाऽन्वितः।तस्य यात्राफलं सर्वं संपूर्णं पथि सिध्यतीति॥तच्चालनावधिर्ग्रंथांतरात्। गृहाद्गृहांतरं गर्ग आह सीमांतरं भृगुः। शरक्षेपाद्भरद्वाजो वसिष्ठो नगराद्बहिरिति॥ एवं प्रस्थाने कृतेऽपि स्वयमन्यस्मिन्सुदिने गच्छेत् । तथाच ज्योतिः प्रकाशे। प्रस्थानेऽपि कृते नेयान्महादोषान्विते दिने। गर्भयोगं विनाकालवृष्ट्यादौ चाप्लुते तथेति ॥ रत्नमालायां। वसेन्न चैकत्र दश क्षितीशो दिनानि नो सप्त च मांडलीकः । यः प्राकृतः सोऽपि च पंचरात्रं भद्रेण याता परतः प्रयोज्येति॥ एवं विधे प्रस्थानोऽपि क्रोधक्षौररत्यादीन् वर्जयेदित्यर्थः। गर्गः। क्रोधं क्षौरं तथा वांतिं तैलाभ्यंगाश्रुमोक्षणं । द्यूतं मांसं गुडं तैलं यानं मद्यं परित्यजेदिति ॥ रत्नकोशे। कालीयकं हिंगुलकः कुंकुमं रक्तचंदनं। पीतं रक्तं च वसनं यातुर्नेष्टानि तत्क्षणादिति॥बृहद्यात्रायां। कटुतैलगुडक्षौरपक्वमांसाशनं तथा। भुक्त्वा यो याति मोहेन व्याधितः स निवर्तत इति॥ लल्लः। प्रमत्तो व्याधितो भीतः श्रांतः क्रुद्धो बुभुक्षितः। अध्वानं न प्रपद्येत क्लीबवेषस्तथैव च ॥ रत्नावल्यां। स्वकीयां परकीयां वा स्त्रियं पुरुषमेव वा। ताडयित्वा तु यो गच्छेत्तदंतं तस्य जीवितमिति॥ भृगुः। त्रिरात्रं वर्जयेत्क्षीरं पंचाहं क्षुरकर्म च। तदहश्चावशेषाणि सप्ताहं मैथुनं त्यजेदिति॥याता-

या गमनलक्षणं गर्गोक्तं ज्ञेयं। मुहूर्तसमये प्राप्ते हंसचारांघ्रिणा व्रजेत्। दैवज्ञामात्यविप्राद्य- पुरोगैः स्वजनैर्वृतः। पूर्वं दक्षिणमुद्धृत्य पादं यात्रां नराधिपः॥ द्वात्रिंशतं पदं गत्वा यान- मारुह्य संव्रजेत्। ततो निरीक्षयेत्सम्यक् शकुनांश्च शुभाशुभान्। तथैव सदसच्छब्दानि मित्तानि च संव्रजेदिति॥ १४॥

क्रोध, क्षौर, मैथुन, श्रम, मांस, गूळ, सूत, अश्रुमोचन (रडणें) दुग्ध, मद्य, क्षारधा- न्य (उडीद वगैरे) अभ्यंगस्नान, शत्रुभय, शुभ्रावांचून अन्य रंगाचें वस्त्र, वमन, तेल, तिलट हीं सर्व गमन कर्त्यानें सोडावीं. गमनापूर्वी तीन दिवस दुग्ध, पांच दिवस क्षौर व सात दिवस मैथुन वर्ज्य करावें. बाकीचीं क्रोधादि सर्व गमन दिवशीं सोडावीं. रोग झाला असतां तो नाहींसा होईपर्यंत प्रयाण करूं नये. स्त्रीला ऋतु प्राप्त झाला असतां सं- योग होईपर्यंत प्रयाण वर्जावें. पांढऱ्यावांचून अन्य रंगाचा तिलक गमन दिवशीं लावूं नये. गमनाला वर्ज्य केलेलें सर्व प्रस्थान ठेवावयाचें असतां त्यालाही वर्ज्य करावें.

शुभशकुन.

वस्त्रालंकरणानि पूर्णकलशस्तौर्यध्वनिः पुत्रवान् शं- खादर्शनृपाश्वदंतिसुरभिस्त्रीपुष्पधान्यादि च॥ दोला दीपविधूमवह्निसुरभिद्रव्याणि शुभ्रो वृषो वेश्या छत्र- वितानचामरकुमार्यो मीनगोरोचने॥ १५॥

इदानीं शकुनानाह वस्त्रेति। वस्त्राणि श्वेतवस्त्राणि अन्यान्यपशकुनमध्ये पठितानि। अ- लंकरणानि सुवर्णादिनिर्मितानि भूषणानीत्यर्थः। पूर्णकलशः प्रसिद्धः। तौर्यध्वनिः वाद्य- ध्वनिः। पुत्रवान् वर्धमानः पुरुषः। शंखः प्रसिद्धः। आदर्शो मुकुरः। नृपो राजा। अश्वः प्रसिद्धः। दंती हस्ती सुरभिर्गौः। स्त्री सौभाग्यवती। पुष्पाणि श्वेतानि। धान्यानि अकृष्णानि कृ- ष्णानि त्वपशकुनमध्ये पठितानि। आदिशब्देन सुवर्णादि धातवः। दोला प्रसिद्धा दीपः प्रसिद्धः विधूमवह्निः धूमरहितोऽग्निः सुरभिद्रव्याणि सुगंधद्रव्याणि कर्पूरचंदनादीनि शुभ्रो वृषः श्वेतवृषभः वेश्या प्रसिद्धा छत्रं प्रसिद्धं वितानं वस्त्रनिर्मितं प्रसिद्धं चामरं प्र- सिद्धा कुमारी प्रसिद्धो मीनो मत्स्यः जलादुद्धृतः गोरोचनं प्रसिद्धं॥ १५॥

शुभ्रवस्त्रें सुवर्णादिकांचे अलंकार, पूर्णकलश, वाद्यांचा नाद, पुत्रवान् पुरुष, शंख, आ- रसा, राजा, घोडा, हत्ती, गाय, सौभाग्यवतीस्त्री, पांढरींफुलें, काळीं नव्हेत अशीं धान्यें, सुवर्णादि धातु, दोला (डोळी मेणा वगैरे), दीप, धुकट न येणारा अग्नि, कापूर, चंदन वगैरे सुगंधि पदार्थ, पांढराबैल, वेश्या, छत्र, वितान (छत चांदवा), चामर, कुमारिका, मत्स्य, गोरोचन हीं घरांतून बाहेर निघाल्यावर दृष्टीस पडतील तर शुभ जाणावीं.

शुभशकुन.

यद्यत्स्वांतनितांततोषकरणं कोरुद्धृतं गोमयं मृच्चा-

भोर्थघटान्वितः सहचरो धौतांबरो मौत्रकः ॥ दूर्वाद-र्भरथाः पलास्रमदिरावर्णी गुरुर्दैवविद्विप्रौ मित्रमृगा-चरोदनशवं सिद्धार्थदुग्धादि च ॥ १६ ॥

अथ संकोचेनाऽऽह यद्यदिति। यद्यद्वस्तु स्वांतनितांततोषकरणं स्वांतं अंतःकरणं तस्य नितांतं अतिशयेन तोषकरणं संतोषजनकं तत्तत् किं बहुनोक्तेन। एवं संकोचेनोक्त्वेदानीं येषु संतोषासंतोषाभावः तानि पूर्वाचार्यैः शकुनमध्ये पठितानि तान्याह कोरुत्धृतं गोमयं कोः पृथिव्या उत्धृतं गोमयं मृच्च पृथिव्या उत्धृता मृत्तिका अंभोऽर्थघटान्वितः सहचरः उदकार्थं कुंभयुक्तो जनः सन् सहचरः सहचरीति सहचरः। जलार्थी रिक्तकुंभस्तु पथिकेन सह व्रजेत्। निवर्तते यथा पूर्णः कृतार्थः पथिकस्तथेत्युक्तत्वात् ॥ धौतांबरो मौत्रकः धूतवस्त्रः रजकः दूर्वा प्रसिद्धा दर्भः प्रसिद्धः दूर्वादर्भौ तृणे अपि शुभे अपशकुनमध्ये यत्तृणं पठितं तदेतद्व्यतिरिक्तं रथः प्रसिद्धः पलं मांसं अस्रं रक्तं मदिरा मद्यं वर्णी ब्रह्मचारी गुरुः प्रसिद्धः दैवविज्ज्योतिषी विप्रौ द्वौ ब्राम्हणौ मित्रं इष्टः मृगः प्रसिद्धः अरोदनशवं रोदनरहितं प्रेतं सिद्धार्था गौरसर्षपाः दुग्धादि दुग्धदध्याज्यं। ननु यद्यत्स्वांतनितांततोषकरणं इत्यनेन दुग्धं बृंहणत्वात्सिद्धं पुनः किमुक्तं दुग्धमिति। सत्यं। दुग्धं भक्षणे निषेधितं तत्संदेहनिवृत्त्यर्थं दुग्धपठनमित्यदोषः। एवमेवात्र विचारणीयं। तथाच वसंतः। दध्याज्यदूर्वाक्षतपूर्णकुंभसिद्धान्नसिद्धार्थकचंदनानि। आदर्शशंखामिषमीनमधगोरोचनागोमयमुत्धृतं कोरिति ॥ भारद्वाजः। राजा विप्रौ सुहृद्वेश्या सपुत्रा स्त्री कुमारिका। अभिरूपो नरः स्त्री वा गजो वाजी वृषः सितः। रज्ज्वा धृतान्यवर्णैर्गौः सवत्सा च विशेषतः। उत्धृतं गोमयं नीतं मृत्तिका चोत्धृता तथा। रजको धौतवस्त्रश्च वेश्या तौर्यत्रिकध्वनिः। जयमंगलशब्दश्च शांतिपाठः सदीपकः। दीपो वा प्रज्वलद्वह्निः पूर्णकुंभो नृपासनं। मद्यं मांसं च रुधिरं भक्ष्याणि विविधानि च। इक्षवो मधु तांबूलं वस्त्रालंकरणानि च। रौप्यं ताम्रं मणिं स्वर्णं द्रव्यं दर्पणमक्षताः। वितानं चामरं छत्रं दूर्वा दर्भतृणध्वजाः। दोला चारुरथो वृद्धः पुत्रपौत्रार्थयुक् शुचिः ॥ चंदनानि सुगंधीनि तथा पुष्पाणि रोचना। घृतं दधि पयः पेया सिद्धमन्नं वचः शुभं। दैवज्ञः सगुरुर्देवश्चित्तोत्साहकराणि च। दृष्ट्वैतानि नरो यायात्सर्वार्थं लभते तु स इति ॥ १६ ॥

जें जें दृष्टीस पडलें असतां मनाला फार संतोष उत्पन्न करील तें तें शुभ होय. जमिनी वरून उचललेलें गोमय, मृत्तिका, पाणी आणण्या करितां भांडें घेऊन आपणाबरोबर निघालेला, धुतलेलींवस्त्रें घेतलेला परीट, दूर्वा, दर्भ, रथ, मांस, रक्त, मद्य, ब्रह्मचारी, गुरु ज्योतिषी, दोघे ब्राह्मण, मित्र, मृग, बरोबर कोणी रडत नाहीं असें प्रेत, पांढऱ्या मोहऱ्या, दूध, दहीं, तूप हीं प्रयाणकर्त्याला निघाल्यावर दृष्टीस पडलीं तर शुभ होत.

अपशकुन.

कुर्वन्दक्षिणतः सदेतदितरद्वामे प्रकुर्वन्व्रजेद्भस्मास्थी-

धनविट्तुषाश्मलवणोपानत्तृणायस्कराः ॥ पिण्याकौषधकृष्णधान्यरुदनं तक्रं सधूमानलः कार्पासारुणपुष्पचर्म च गुडस्तैलायसी कर्दमः ॥ १७ ॥

अथाशुभान्याह कुर्वन्निति । एतत् अनंतरोक्तं सत् शुभं दक्षिणतः दक्षिणभागे कुर्वन् सन् इतरत् अशुभं वक्ष्यमाणं वामे कुर्वन् मन् व्रजेत् गच्छेत् । भस्मेति । भस्म प्रसि० अस्थि प्रसि० इंधनं प्रसि० विट् विष्ठा तुषं धान्यादीनां त्वक् फल्गु अश्मा पाषाणः लवणं सामुद्रिकं उपानहौ प्रसि० तृणं प्रसि० अयस्करो लोहकारः पिण्याकं मर्दिततिलाः औषधं प्रसि० कृष्णधान्यं माषादि रुदनं रोदनादि तक्रं प्रसि० सधूमानलः धूमसहितोऽग्निः कार्पासः प्र० अरुणपुष्पं जपादि चर्म प्रसि० गुडः प्रसि० तैलं प्रसि० अयो लोहं कर्दमः पंकः ॥ १७ ॥

मागच्या दोन श्लोकांत सांगितलेले शुभशकुनाचे पदार्थ उजव्या बाजूला घालून जावें. पुढें अपशकुनाचे पदार्थ आहेत ते डाव्या बाजूला घालून जावें. भस्म, हाडें, लांकडें, विष्ठा, कोंडा, दगड, मीठ, उपानह (जुतें जोडा वगैरे), गवत, लोहार, पेंड, औषध, उडीद वगैरे काळें धान्य, रडें, ताक, धुमणारा अग्नि, कापूस, तांबडें फूल, चर्म, गुळ, तेल लोखंड, चिखल हे पदार्थ अपशकुन करणारे होत.

अपशकुन.

मत्तो वांतबुभुक्षितांतकखला मुंडी जटी व्याधितः खंजव्यंगदिगंबरो यतिरंरिः काषायिमुक्तालकौ ॥ चोराभ्यक्तमलाविलाश्च पतितः पाश्यर्गणी गुर्विणी वंध्या कृष्णवृषाहिभेकसरठा गोधा वराहः शशः ॥ १८ ॥

मत्त इति । मत्त उन्मत्तः वांतो वमितः बुभुक्षितः प्रसि० अंतकः प्राणिहिंसकः खलो दुर्जनः मुंडी मुंडितः जटी जटिलः व्याधितो रोगी खंजः पादेन खंजः व्यंगः अंगहीनः दिगंबरो नग्नः यतिः संन्यासी अरिर्वैरी काषायी गैरिकरंजितवस्त्रः मुक्तालकः मुक्तकेशः चोरः प्रसि० अभ्यक्तः तैलाभ्यक्तः मलाविलो मलिनः पतितो जातिभ्रष्टः पाशी प्राणिबंधार्थं पाशवान् अर्गली अर्गलावान् गुर्विणी सगर्भा वंध्या निरपत्या कृष्णवृषः कृष्णोनड्वान् अहिः सर्पः भेको मंडूकः सरठः प्रसि० गोधा प्रसि० वराहः प्रसि० शशः प्रसि० ॥ १८

उन्मत्त, ओकणारा, भुकावलेला, प्राण्यांची हिंसा करणारा, दुर्जन, हजामत केलेला, जटा वाढविलेला, रोगी, लंगडा, अवयवहीन, नग्न, संन्यासी, शत्रु, तांबडें वस्त्र घेतलेला, केश मोकळे सुटलेला, चोर, तेलानें माखलेला, मलिन, जातिभ्रष्ट, प्राणी धरण्यासाठीं फांस घेतलेला, लोखंडाची कडी किंवा सांखळी घेतलेला, गरोदर बायको, वांझ बायको, काळा बैल, सर्प, बेडूक, सरडा, घोरपड, डुकर, ससा हे सर्व अपशकून करणारे होत.

अपशकुन.

जाहौतू महिषः खरोष्ट्रमहिषारूढाश्च रिक्तो घटश्छिक्का प्राणिशिरोंऽगकंपपदवीबंधाः कुवागाहवौ ॥ पातो यानपलायनं श्वकलहः षंढः क्षुतं गोर्ज्वलद्वेश्मेति प्रतिबंधकाः कुशकुनाश्छिक्कादिकामृत्युदाः ॥ १९ ॥

जाह इति। जाहो मंडली लोके सेहलीतिप्रसिद्धा। जाहको गात्रसंकोची मंडली च बुधैः स्मृत इति हलायुधः। ओतुर्मार्जारः महिषः प्रसि० खरोष्ट्रमहिषारूढाः। प्रसि० रिक्तो घटः प्रसि० छिक्का क्षुतं प्राणिशिरोंगकंपः प्राणिनां गोऽश्वादीनां प्राणिनां शिरोऽङ्गाटनमंगोऽङ्गाटनं वा पदवीबंधो मार्गबंध ऊर्णनाभादिभिर्मार्गो बध्यते कुवाक् कुत्सितवाक्यश्रवणं आहवः संग्रामः बिडालमहिषादीनां पातः पतनं वस्त्रादीनां स्खलनं यानमश्वादि तस्य पलायनं श्वकलहः शुनां कलहः षंढो नपुंसको गोः क्षुतं प्रसि० ज्वलद्वेश्म ज्वलद्गृहदर्शनं इत्येतेऽपशकुनाः प्रतिबंधकाः कार्यं प्रतिबंधकाः स्युः। छिक्कादिका अपशकुना मृत्युदाः स्युः। तथोक्तमागमांतरे। तृणतैलादि कार्पासभस्मचर्मतुषौषधं। सामुद्रं गुडपंकाहिमत्तवांतबुभुक्षितमित्यादि ॥ १९ ॥

जाह (एक प्राणी आहे, ह्याला कोंकणांत. " मंडळ " ह्मणतात) मांजर, रेडा, गाढवावर, उंटावर व रेड्यावर बसलेले, रिकामें भांडें, शिंक, प्राण्यानें आपलें मस्तक किंवा अंग कांपवणें, कोळ्यानें मार्गांत सुताचें केलेलें घर, दुर्भाषण, मांजरांचें रेड्याचें वगैरे युद्ध, वस्त्रादिकांला अडखळून पडणें, अश्वादिवाहनांचें पलायन, कुत्र्यांचें भांडण, नपुंसक, गाईची शिंक, आगीनें पेटणारें घर हे अपशकुन कार्याचा नाश करणारे आहेत. शिंक वगैरे मरण आणणारे होत.

शुभाशुभ शकुन.

भृंगाल्युष्ट्रपठच्छुकाश्च नखिनः स्त्रीसंज्ञका वामतः काली कुक्कुटपुंप्रथाश्च सुरभिर्दक्षे मनोऽभीष्टदाः ॥ भारद्वाजशिखंडिचापनकुलाहंसोऽज एते दृशं याता इष्टफलास्तुरासभरवो वामेऽपि पृष्ठेऽर्थदः ॥ २० ॥

अथ शकुनांतरमाह। भृंगेति भृंगो भ्रमरः अलिर्वृश्चिकः उष्ट्रः प्रसि० पठच्छुकाः शब्दं कुर्वाणा राजशुकाः नखिनः श्वानादयः स्त्रीसंज्ञकाः चटकादयः एते वामतः मनोऽभीष्टदाः स्युः। काली महिषी कुक्कुटः प्रसि० पुंप्रथाः पुरुषसंज्ञकाः काकादयः सुरभिर्गौः एते दक्षे मनोऽभीष्टदाः स्युः। भारद्वाजः प्रसि० शिखंडी मयूरः चापः प्रसि० नकुलो बभ्रुः प्रसि० हंसः प्रसि० अजो बस्त एते भारद्वाजादयो दृशं याताः संतः इष्टफलाः

स्युः । अयमर्थः । भारद्वाजादयो वामे दक्षे वाऽग्रे वा दृष्टमात्रा इष्टफला अभीष्टफलदा भवंतीत्यर्थः । रासभरवो गर्दभध्वनिर्वामे पृष्ठेऽपि अर्थदोऽभीष्टार्थदो भवति ॥ २० ॥

भ्रमर, विंचु, उंट, बोलका पोपट, नखें असणारे कुत्रे वगैरे आणि चिमणी वगैरे स्त्री संज्ञक प्राणी हे गमन कर्त्याच्या डाव्या बाजूनें गेले असतां मनोरथ पूर्ण करितात. म्हैस, कोंबडा, पुरुष संज्ञक कावळा वगैरे प्राणी आणि गाय हीं उजव्या बाजूनें गलीं तर मनातील हेतु पूर्ण होतात. भारद्वाज, मयूर, चाष, मुंगूस, हंस, बकरा हे दृष्टीस पडले तर इच्छित फळ देतात. गाढवाचा शब्द डाव्या बाजूला व मागल्या बाजूला झाला तर शुभ होय. वरच्या उलट होणारे अपशकुन समजावे.

विपरीत शकुन, व परिहार.

नद्युत्तारभयप्रवेशसमरद्यूतेषु नष्टेक्षणे व्याधौ स्युः शुभदा विलोमशकुना नाड्या इडाया भरे ॥ आद्ये दुःशकुने निवृत्य च शुचिर्भूत्वाऽष्टधा स्वायमं कृत्वेयादपरेऽष्टिवारमपरे दत्त्वा सुवर्णं व्रजेत् ॥ २१ ॥ इति श्रीमदनंताख्यसुतचातुर्मास्ययाजिनारायणविरचिते मुहूर्तमार्तंडे यात्राप्रकरणं समाप्तम् ॥

अथ येषु येषु कृत्येषु विपरीतशकुनाः शुभाश्च तानाह नद्युत्तार इति । नद्युत्तारो नद्युत्तरणं भयं नृपादीनाम् प्रवेशो ग्रामादिप्रवेशः समरः संग्रामः द्यूतं प्रसि० नष्टेक्षणं नष्टवस्तुनोऽवलोकनं व्याधौ रोगोपचारे एषु विलोमशकुना विपरीतशकुनाः शुभदाः स्युः । अयमर्थः । गमनेयेऽपशकुनास्ते नद्युत्तारादिषु शुभदाः स्युरित्यर्थः । तथा इडाया नाड्याः भरे पूर्णतायां विलोमशकुनाः शुभदाः स्युः । तथाच वसंतः । भवेदिडायां परिपूरितायां सर्वोऽपि वामः शकुनः प्रशस्तः । स्यात्पिंगलायां परिपूरितायां सर्वोऽपसव्यः शकुनः प्रशस्तः ॥ संगे रणे कर्मणि च प्रवेशे शुक्ले ग्रहे नष्टविलोकने च ॥ व्याधौ सरिदुर्गवनादिकेषु शस्त प्रयाणाद्विपरीतभाव इति । अन्यच्च । नद्युत्तारे भये युद्धप्रवेशे नष्टवीक्षणे । शकुना व्यस्तगाः शस्ता नृपालोके प्रयाणवदिति ॥ अथ प्रथमेऽपशकुने जाते सति किं कर्तव्यमाह । आद्येति । आद्ये प्रथमे दुःशकुने जाते सति निवृत्य निवर्तनं कृत्वा तत्र शुचौ देशे उपविश्य शुचिः प्रक्षालितपाणिपाद आचांतः कृताचमनोऽसवः प्राणास्तेषामायामः प्राणायमोऽष्टधाऽष्टवारं कृत्वा इयात् गच्छेत् । चेद्यदि पुनर्दुःशकुनः स्यात्तदा निवृत्य शुचिराचांतोऽष्टिवारं षोडशवारमसूनियम्येयात् । अपरे तृतीये दुःशकुने जाते सति सुवर्णं दत्त्वेयात् । एतदावश्यकगमनविषयं । प्राणायामानधिकारी तावत्कालं स्थित्वा व्रजेत् । तथाच ज्योतिर्निबंधे । विरुद्धे शकुने पूर्वं प्राणायामाष्टकं चरेत् । द्वितीये द्विगुणान्कृत्वा तृतीये न व्रजेत्कचिदिति ॥ तथाच वसंतराजः । जाते विरुद्धे शकुनेऽध्वनीनो व्यावृत्य कृत्वा करपादशौचं । आचम्य च क्षीरतरोरधस्तात्तिष्ठन्प्रपश्येच्छकुनांतराणीति ॥

तथाचाऽऽर्ष्टिषेणिः । यदाऽऽपशकुनं पश्येद्विपरीतमुपस्थितं । सघृतं कांचनं दत्त्वा निर्विशंकः सुखं व्रजेदिति ॥ २१ ॥ इति मुहूर्तमार्तंडटीकायां यात्राप्रकरणं समाप्तम् ॥

नदी उतरून जाणे, राजादिकांचें भय, ग्रामांत प्रवेश करणें, युद्ध द्यूत, सांडलेला पदार्थ शोधणें आणि रोगाला उपचार करण्या करितां जाणें ह्यांच्या वेळीं झालेले अपशकुन शुभ जाणावे. इडा नाडी ह्म० डावी नाकपुडी भरपूर वाहत असतां अशुभ शकुन शुभ जाणावा. जातांना प्रथम अपशकुन झाला तर मागें फिरून हातपाय धुवून व आचमन करून शुद्ध होऊन बसावें; व आठवेळ प्राणायाम करून नंतर जावें. दुसऱ्या वेळीं अपशकुन झाला तर पूर्वी प्रमाणें शुद्ध होऊन सोळावेळ प्राणायाम करून जावें. तिसऱ्यानें अपशकुन होईल तर सुवर्णदान करून जावें. प्राणायामाचा अधिकार नाहीं त्याणें तितका वेळ बसून जावें.

॥ इति यात्राप्रकरणम् समाप्तम्. ॥ ७ ॥

॥ अथ मिश्रप्रकरणम् ॥ ८ ॥

राज्याभिषेक, व देवस्थापन.

जन्मांगर्क्षदशेशसद्ग्रहकुजैः सार्कैर्बलिष्ठैर्मृदुक्षिप्रेंद्र-ध्रुवभैः स्थिरर्धिनृतनौ व्यारान्हि भूपस्थितिः ॥ स्वस्व र्क्षैःसमृदुध्रुवर्क्षचरभैः क्षिप्रे सुरस्थापनं प्रोचुर्माघयुगे च राधयुगले व्यारान्हि पूर्वाह्णके ॥ १ ॥

अथ मिश्रप्रकरणं विवक्षुरादौ राजाभिषेक वृत्तार्धेनाऽऽह । जन्मेति । जन्मांगर्क्षदशेशादिभिर्बलिष्ठैः तथा मृद्वादिभिः स्थिरर्धिनृतनौ व्याराह्नि भूपस्थितिः शस्तास्यादित्यध्याहारः । अंगं च ऋक्षं च अंगर्क्षे जन्मनि अंगर्क्षे जन्मांगर्क्षे जन्मलग्नजन्मराशी ते च दशा च जन्मांगर्क्षदशाः दशा वर्तमाना तस्या ईशाः ते च सद्ग्रहाश्च कुजश्च सूर्यश्च ते च तैः सार्कैः अर्कोरविस्तेन सह बलिष्ठैः स्थानादिबलसमृद्धैः सद्भिः। तथा मृदुक्षिप्रेंद्रध्रुवभैः स्पष्टं। स्थिरर्धिनृतनौ ऋद्धिं गता नृतनुः ऋद्धिनृतनुः स्थिरा चासौ ऋद्धिनृतनुश्च सा तथा तस्यां जन्मराशिजन्मलग्नाभ्यां स्थिरोपचयनृलग्ने। व्याराह्नि भौमरहितादिने भूपस्थितिः राजप्रतिष्ठा शुभास्यादित्यर्थः । लग्नबलं प्राग्वत् प्रायश्चंद्रं त्यजेत्याद्यवलोकनीयं । अथ देवस्थापनमुत्तरार्धेनाऽऽह स्वस्वर्क्षैरिति । स्वस्वर्क्षैः यस्य देवस्य प्रतिष्ठा क्रियते तस्य नक्षत्रैः समृदुध्रुवर्क्षचरभक्षिप्रैः शेषं स्पष्टं। माघयुगे माघफाल्गुनयोः तथा राधयुगे राधो वैशाखस्तस्माद्युगं युगलं तस्मिन् वैशाखज्येष्ठयोरित्यर्थः । तथा व्याराह्नि विगत आरो यस्मात् एवंविधमहस्तस्मिन् भौमरहितादिन इत्यर्थः पूर्वाह्णके अत्र दिनस्य द्वौ भागौ पूर्वभागः पूर्वाह्णः तस्मिन् आचार्याः सुरस्थापनं प्रोचुः शेषं स्पष्टं सर्वामरस्थापनमिति शेषः । लग्नबलं प्राग्वत् ॥ १ ॥

जन्मलग्न, जन्मराशि, व अभिषेकसमयीं असणारी दशा ह्यांचे स्वामी; आणि शुभग्रह मंगळ, रवि, हे बलवान् असतां; मृदु, क्षिप्र, ज्येष्ठा, ध्रुव ह्या नक्षत्रांवर; स्थिर असून जन्मराशीपासून व जन्मलग्नापासून ३।६।१०।११ ह्या उपचय राशींपैकीं मनुष्य लग्नावर; मंगळावांचून इतर वारीं राज्याभिषेक शुभ जाणावा.

ज्या देवाचें स्थापन करावयाचें त्याच्या त्याच्या नक्षत्रावर आणि मृदु, ध्रुव, चर, क्षिप्र, ह्या नक्षत्रांवर; माघ, फाल्गुन, वैशाख, ज्येष्ठ ह्या महिन्यांत, मंगळ रहित वारीं आणि पूर्वाण्हांत सर्व देवांचें स्थापन करावें असें श्रेष्ठ ऋषि ह्मणतात.

वस्त्रधारण, क्षालन वगैरे.

११५९२

धार्यं वस्वदितीनपंचगुरुभाश्व्यंत्यध्रुवैर्ज्ञत्रये ज्ञोने क्षाल्यमिहाखुभक्षितमसन्मध्यत्रिभागेऽबरम् ॥ स्त्री रक्तांबरभूषणेऽत्र बिभृयाद्व्यादित्यपुष्यध्रुवे श्वेते ऽब्जोऽरुणरुक्मयोः कुजरवी कृष्णे शनिः शस्यते ॥ २ ॥

अथ वस्त्रपरिधानं तस्य क्षालनमुंदुरादिभक्षितफलं चाऽऽह धार्यमिति। वसुर्धनिष्ठा आदितिः पुनर्वसुः इनपंचकं हस्तपंचकं गुरुभं पुष्यः अश्विः अश्विनी अंत्यं रेवती ध्रुवाणि पूर्वोक्तानि एतैर्नक्षत्रैः ज्ञत्रये बुधगुरुशुक्रवारे अंबरं वस्त्रं धार्यं नान्यत्र यत उक्तं। रवौ जीर्णं विधौ स्तोकं जलार्द्रं दुःखदं कुजे। बुधे धनं गुरौ ज्ञानं शुक्रे सौख्यं शनौ मलमिति। लग्नबलं भार्गवत्। अथ क्षालनमाह। इहास्मिन् वस्त्रधारणोक्तनक्षत्रादौ क्षाल्यं प्रक्षालनीयं कथं भूते ज्ञोने बुधवाररहिते। उक्तंच। वस्त्रहेमाद्यलंकारधारणोक्तैश्च भादिभिः। तत्संहृतिश्च निर्माणं विदध्यात्क्षालनादिकामिति॥ यद्यपि यस्यांगं यदर्दोऽगिनो गदितभे कुर्यादिति पूर्वमेवांगभूतं कर्मोक्तं तथाऽपि क्षालने बुधवर्जनार्थं ज्ञोने इह क्षाल्यमित्युक्तं बुधनिषेधश्रवणात्। उक्तंच। शनौ सोमसुते श्राद्धे षष्ठ्यामावास्ययोस्तथा। वस्त्राणां क्षालनं चैव दहत्यासप्तमं कुलमिति॥ अथोंदुरादिभक्षितफलमाह। आखुभक्षितामिति। आखुः उंदुरः तेन अंबरं मध्यत्रिभागे भक्षितं असत् दुष्टफलं स्यात्। एतदुक्तं भवति। वस्त्रं त्रिगुणं कृत्वा यदि भक्षितभागो मध्यत्रिभागे पतति तदा तद्दुष्टमित्यर्थः। आखुरित्युपलक्षणं तेनाग्निदग्धं गवादिभक्षितं मष्यादिलिप्तं ज्ञेयं। तथाचोक्तं वृत्तशते। दग्धं वा स्फुटितं च गोमयमषीपंकैर्विलिप्तं तदा दष्टं मूषकपूर्वकैरशुभदं मध्यत्रिभागेऽशुभकामिति॥ अथ स्त्रिया रक्तवस्त्रधारणं भूषणधारणमनुक्तग्रहाणां कुत्र कुत्रप्राशस्त्यं तदुत्तरार्धेनाऽऽह स्त्रीति। स्त्री अत्रोक्ते वस्त्रधारणभादावंबरं भूषणं सुवर्णादिभूषणं, बिभृयात् धारयेत्। कथंभूते व्यादित्यपुष्यध्रुवे। विगतानि आदित्यपुष्यध्रुवाणि यस्मात्तत्तथा तस्मिन् यतोऽत्र स्त्रिया रक्तवस्त्रभूषणधारणे दोषो दृश्यते। तथाचोक्तं। पुष्यादित्यध्रुवैर्धिष्ण्यैः स्वर्णरक्तांबरादिकं। नवं न भूषणं धार्यं नार्या दयितुरायुष इति॥ लग्नबलं भार्गवत्। अथ चंद्रादीनां प्राशस्त्यमाह। श्वेते वस्तुनि रौप्यमुक्ताफलादिकेऽब्जश्चंद्रो हितः सोमवारे श्वेतं वस्तु धार्यमित्यर्थः। कुजरवी अरुणरुक्मयोः शस्यते शनिः कृष्णे वस्तुनि नीलवस्त्रादिके शस्यते शनौ तदा-

र्यमितिभावः। ध्रुवत्रये तु सर्वं धार्यमिति पुरैवोक्तम् ॥ २ ॥

धनिष्ठा, पुनर्वसु, हस्त, चित्त, स्वाती, विशाखा, अनुराधा, पुष्प, अश्विनी, रेवती ध्रुव संज्ञक या नक्षत्रांवर; आणि बुध, गुरु, शुक्र ह्या वारीं नवें वस्त्र धारण करावें. बुधवार सोडून याच मुहूर्तावर वस्त्र धुवावें. वस्त्राचे तीन भाग मानून मधल्या भागांत उंदरानें गुरानें खाल्लें जळलें किंवा डाग पडला तर अशुभ होय. पुनर्वसु,पुष्य,ध्रुव ह्या नक्षत्रां वांचून वस्त्र धारणाच्या मुहूर्तावर स्त्रीनें तांबडें वस्त्र व सुवर्णादिकांचें अलंकार धारण करावे. शुभ्र रंगाचीं वस्त्रें व रुप्याचे मोत्यांचे वगैरे शुभ्र अलंकार धारण करण्यास सोमवार शुभ, तांबडीं पिंवळीं वस्त्रें व अलंकार यांना मंगळवार व रविवार शुभ आणि काळीं निळीं वस्त्रें व अलंकार यांना शनिवार शुभ होय.

पुरुषाचें अलंकार धारण, व क्रयाविक्रय.

वस्त्रोक्तैर्व्यनिलद्वयाश्विभिरगेऽगे नुर्विभूषा हिता विप्राज्ञोत्सवलब्धिषूदितमनुक्तेऽपीष्टकृद्धारणम् ॥ मैत्रार्कानिलमूलदस्रहरिभैर्द्वीज्याजपादोत्तरे पण्यानां क्रयविक्रयौ घटपरर्ध्यंगे स्वशुद्धौ तनु ॥ ३ ॥

अथ नराणां भूषणधारणं वृत्तचरणेनाऽऽह वस्त्रोक्तैरिति। वस्त्रोक्तैर्भादिभिर्वस्त्रादेतीत्यत्रोक्तैः अंगे स्थिरलग्ने नुः नरस्य अलंकृतिरलंकरणं हितं स्यात्। किंलक्षणैर्वस्त्रोक्तैः व्यनिलद्वयाश्विभिः अनिलद्वयं स्वातीयुगं स्वातीविशाखेति अश्विनी प्रसिद्धा विगते अनिलद्वयाश्विन्यौ येभ्यस्तानि तथा तैः स्वातीविशाखाश्विनीरहितैरित्यर्थः। लग्नबलं प्राग्वत्। अथ द्वितीयचरणेन विशेषमाह विप्राज्ञेति। विप्राज्ञा ब्राम्हणाज्ञा उत्सवो विवाहादिकः लब्धिर्लाभ आसु सत्सु अनुक्तेऽपि भादौ धारणं वस्त्रादिधारणमिष्टकृत्स्यात्। तथाचोक्तं व्यासेन। लब्धं राजप्रसादेन विप्रादेशात्करग्रहे। प्रीत्या दत्तोत्सवे वस्त्रं धार्यं निंद्येऽपि भादिक इति॥ अथोत्तरार्धेन पण्यानां क्रयविक्रयावाह मैत्रेति। मैत्रमनुराधा। शेषं सुगमं। घटपरर्ध्यंगे घटः कुंभः तस्मात्परमन्यत् तच्च तत् ऋद्ध्यंगं च ऋद्ध्यंगं उपचयलग्नं तस्मिन् कुंभव्यतिरिक्तोपचयलग्ने पण्यानां पूगीफलखर्जूरादीनां क्रयविक्रयौ तनु विस्तारय कुर्वित्यर्थः। कस्यां सत्यां स्वशुद्धौ सत्यां स्वं धनभावः तस्य शुद्धिः पापराहित्यं तस्यां सत्यां। शेषं प्राग्वत्। तथाचोक्तं। दशमैकादशे लग्ने वित्तकेंद्रत्रिकोणगैः। शुभैः पणस्य कर्मोक्तं वर्जयित्वा घटोदयमिति ॥ ३ ॥

स्वाती, विशाखा, अश्विनी हीं ३ नक्षत्रें सोडून मागल्या श्लोकांतील वस्त्रधारणाच्या नक्षत्रादिकांवर आणि स्थिरलग्नावर पुरुषानें अलंकार धारण करावे. ब्राह्मणाची आज्ञा असतां, विवाहादि उत्सवाच्या वेळीं अथवा मिळालीं तर त्याच वेळीं मुहूर्त नसतांही वस्त्रालंकार धारण करणें शुभ होय. अनुराधा, हस्त, स्वाती, मूळ, अश्विनी, श्रवण, मृग, पुष्य, पूर्वाभा०, उत्तराफ०, उत्तराषाढा, उत्तराभा० ह्या १२ नक्षत्रांवर, कुंभाशिवाय जन्मराशि

व जन्मलग्न ह्यां पासून ३।६।१०।११ ह्यांतल्या उपचय लग्नावर आणि द्वितीयस्थानीं खलग्रह नसतां विकण्याचे पदार्थ आपण विकत घ्यावे व दुसऱ्याला विकावे.

धनिष्ठापंचकांत वर्ज्य, सेवा व संन्यास.

प्रेतज्वालनशय्यकावितनने स्तंभोच्छ्रयं याम्यदिग्यानं काष्ठतृणोच्चयं परिहरेत्कुंभद्वयस्थे विधौ ॥ सेवेष्टा ध्रुववारुणांत्यवसुभैःखाये रवौ वा कुजे संन्यासः स्थिरभे खलैर्गतबलैः षष्ठांत्यगे भार्गवे ॥ ४ ॥

अथ वृत्तार्धेन धनिष्ठापंचके वर्ज्यमाह प्रेतेति । कुंभद्वयस्थे विधौ सति कुंभमीनगे चंद्रे सति परिहरेत् सर्वथा नाऽऽचरेत् स्पष्टं । अथोत्तरार्धे चरणेन सेवामाह सेवेति । ध्रुवादिभिर्नक्षत्रैः सेवा इष्टा स्यात् सुगमं । कस्मिन् सति खाये रवौ सति वा इत्यथवा कुजे सति खं दशमं । आय एकादशं अनयोरन्यतमे रविभौमयोरन्यतमे सतीत्यर्थः । यस्मिल्लँग्ने सेवा क्रियते तस्माल्लग्नाद्दशमे एकादशे वा रवौ भौमे वा सति सेवा इष्टा हितकरा स्यादित्यर्थः । शेषं प्राग्वत् । अथ चतुर्थचरणेनसंन्यासमाह संन्यास इति । स्थिरभे स्थिरनक्षत्रे स्थिरलग्ने च संन्यास इष्टः स्यात् कैः खलैर्गतबलैः पापग्रहैर्हीनबलैरित्यर्थः । सप्तम्यर्थे तृतीया कस्मिन् सति भार्गवे शुक्रे षष्ठांत्यगे ६।१२ सति । शेषं लग्नबलं प्राग्वत् । उक्तंच । त्रिषडेकादशे सौरिर्व्यये षष्ठे च भार्गवः । सबले धर्मपे जीवे केंद्रे दीक्षाविरक्तिकृदिति ॥ ४ ॥

प्रेतदहन, पलंग, माचा वगैरे नवीन करणें किंवा विणणें, घराचे खांब व धारण उभे करणें, दक्षिणदिशेला प्रयाण करणें आणि लांकडें व गवत यांचा संग्रह, हीं कर्मे कुंभ व मीन ह्या दोन राशींला चंद्र असतां करूं नये. ध्रुव, शततारा, रेवती, धनिष्ठा ह्या नक्षत्रांवर दशमस्थानीं किंवा एकादशस्थानीं रवि अथवा मंगळ असतां सेवेला आरंभ करावा. स्थिरनक्षत्रांवर व स्थिरलग्नावर, खलग्रह निर्बल असतां आणि षष्ठ किंवा द्वादशस्थानीं शुक्र असतां संनयस घेणें शुभ जाणावें.

कृषिकर्म व नांगरण्याचा मुहूर्त.

उद्वाहर्क्षचरद्विपेंद्रलघुभत्वाष्ट्रैः शुभा स्यात्कृषिर्व्यार्किज्ञारखगाह्नि युग्मझषगोकन्याविलग्ने तिथौ ॥ व्यंकोजे सद्दिशि प्रणम्य खगभूमुख्यान् सिताच्छादनः स्वर्णोद् घृष्टहलं समुष्कसुवृषैः सौमीं पटुस्त्रिर्नयेत् ॥ ५ ॥

अथ वृत्तद्वयेन कृषिकर्माऽऽह । उद्वाहेति । उद्वाहर्क्षाणि पूर्वोक्तानि मूलांत्यार्केत्यादीनि एकादशसंख्यानि चराणि प्रसिद्धानि द्विपं, विशाखा इंद्रो ज्येष्ठा लघुभानि प्रसिद्धानि त्वाष्ट्रं चित्रा तैः व्यार्किज्ञारखगाह्नि आर्किः शनिः ज्ञो बुध आरो भौमो विगता आर्किज्ञारा येभ्यस्ते तथा ते च ते खगाश्च तेषामहः दिनं तस्मिन् शनिबुधभौमरहितवार इत्यर्थः ।

युग्मझषगोकन्याविलग्ने युग्मं मिथुनं झषो मीनः गौर्वृषः कन्या प्रासद्धा एषामन्यतमविलग्ने तिथौ व्यंकोजे विगतः अंको नवमी यस्मात् असौ व्यंकः स चासौ ओजश्च ओजो विषमस्तस्मिन् नवमीव्यतिरिक्तविषमातिथावित्यर्थः। किंलक्षणे व्यंकोजे तिथौ सादिशि दिग्दशम्यी तया सह वर्तमाने १।३।५।७।११।१३।१० कृषिः शुभा स्यात्। तथा चोक्तं। चंद्रे शुभे शुभतिथौ शुभवारयोगे वारे गुरौ शशिजशुक्रगभस्तिवारे। लग्ने वृषे मिथुनके झष कन्यकायां शस्तं कृषिप्रकरणं प्रवपेन्निधान इति॥ अन्यच्च। दशम्येकादशी चैव तृतीया च त्रयोदशी। सप्तमी पंचमी चैव प्रतिपच्च सुखावहा॥ हंत्यष्टमी बलीवर्दान्नवमी सस्यघातिनी। चतुर्थी कीटजननी पतिं हंति चतुर्दशी॥ रवौ बृहस्पतौ चंद्रे शुक्रे कुर्याद्विशेषतः। बुधार्किभूमिपुत्राश्च न भवंति फलप्रदा इति॥ अथ विधिमाह। सिताच्छादनः श्वेतवस्त्रधरः पटुः कुशलः कर्ता खगभूमुख्यान् देवान्प्रणम्य कृष्यारंभः पूर्वोक्तः सीतायज्ञः क्रियते तत्र पुजितान् खगभूमुख्यान् ग्रहभूम्यग्न्यादीन् प्रदक्षिणापूर्वकं प्रणम्य मनोवाक्कायकर्मभिर्नमस्कृत्य स्वर्णोद्घृष्टहलं सुवर्णघर्षिताग्रं हलं समुष्कसुवृषैः मुष्का वृषणास्तैः सहवर्तमानाः समुष्काः शोभना वृषाः सुवृषाः गुणावयवपूर्णा नीरोगाः समुष्काश्च ते सुवृषाश्च तथा तैः कृत्वा सौमीं उत्तरां दिशं प्रति त्रिवारं नयेत् हले न पद्धतीः कुर्यादितिभावः। उत्तरादिशं प्रति त्रिवारनयनेन पंच रेखा उत्पद्यंते। तद्यथा। प्रथमगमनेनैका आवर्तने द्वितीया पुनरुत्तरां प्रति द्वितीयगमनेन तृतीया पुनरावर्तने चतुर्थी पुनरुत्तरां प्रति तृतीयगमनेन पंचमी रेखा उत्पद्यते। अधिका न कार्या इति भावः। सौमीं पटुस्त्रिर्नयेदित्यत्र पटुपदग्रहणमखंडऋजुरेखाकरणार्थं। तथा चोक्तं। शस्तासु चंद्रतारासु शुचिः शुक्लेन वाससा। स्नात्वा गंधैश्च पुष्पैश्च पूजयित्वा विशेषतः॥ पृथिवीं ग्रहसंयुक्तां पूजयित्वा प्रजापतिं। अग्निं प्रदक्षिणीकृत्य दातव्या चैव दक्षिणा॥ शुक्लौ वृषौ नियोक्तव्यौ नवीनैश्च युतेन वा। विबलं छिन्नलांगूलं कपिलं वृषभं त्यजेत्॥ हलप्रवाहनं कार्यं नीरुग्भिर्वृषकर्षकैः। हलादिभिर्दृढैः क्षेमं कुदृढैरशुभं भवेत्॥ वृषभा यदि युध्येयुस्तस्य विघ्नं सदा भवेत्। हेमघृष्टहलाग्रेण छिन्नरेखां न कारयेत्॥ उत्तराभिमुखो भूत्वा क्षीरेणार्घ्यं प्रदापयेत्। तस्य सर्वप्रकारेण निर्विघ्नं कारयेत्तदा॥ एका जयकरी रेखा तृतीया चार्थवृद्धिदा। पंचमी च भवेद्रेखा बहुसस्यफलप्रदा॥ अत ऊर्ध्वं न कर्तव्या महादोषस्ततो भवेत्। स्मर्तव्या वसवः शुक्रः पृथुनामा सुचंद्रमाः। पराशरो हली चैव सर्वविघ्नोपशांतय इति॥ अत्र दुर्निमित्तानि तत्रैवोक्तानि। हले प्रवाह्यमाणे तु कूर्म उत्पद्यते यदि। गृहिणो मृतये तस्य ततोऽग्नेश्च भयं भवेत्॥ ईषाभंगो यदा कृष्टुः संशयो जीवितस्य च। सुतनाशो युगे भग्ने समाने म्रियते शिशुः॥ योक्त्रच्छेदे तु व्यासंगः सस्यहानिश्च जायते। हले प्रवाह्यमाणे तु गौरेकः प्रपतेद्यदि॥ प्रपतेद्युक्तमात्रस्तु बंधनं च प्रयच्छति। ज्वरातिसाररोगेण कृषिभंगं विनिर्दिशेत्॥ प्रवहेद्युक्तमात्रस्तु ततो गौः खनते यदि। हलेन युक्तमात्रस्तु तदा सस्यं चतुर्गुणमिति॥ ५॥

विवाहाचीं ११ नक्षत्रें, व चर, विशाखा, ज्येष्ठा, लघु, चित्रा ह्या नक्षत्रांवर; शनि, बुध, मंगळ ह्यांवाचून अन्य गृहांच्या वारीं; मिथुन, मीन, वृषभ, कन्या ह्या लग्नांवर; दशमीसहित व नवमी रहित विषम तिथींवर म्ह० १।३।५।७।१०।११।१३।१५ ह्या तिथींवर; नवग्रह भूमि अग्नि इत्यादि देवतांला नमस्कार करून, मस्तकाला शुभ्र वस्त्र बांधून, नांगर-

ण्याविषयीं कुशल पुरुषानें, फाळाचें अग्र सुवर्णानें घांसून, वृषण असणारे (आंडीळ) व बळवान् असे बैल नांगराला जुंपून तो नांगर आरंभीं तीन वेळ उत्तरेकडे न्यावा.

हलचक्र, बीज पेरणें, शेत कापणें व फणिचक्र.

त्रित्रित्रीष्वनलार्थरामहुतभुग्भेष्वर्कभुक्तादसत्सद्वयः
कृषिभैर्विवारुणहरींद्रैर्बीजवापः शुभः॥सूर्यर्क्षादितृती-
यतोऽतिधृतितश्चष्टाष्टभिः सत्फलः प्रोक्तोऽन्यैः फणि-
सप्तमाद्रविमितैस्तच्छेदनं वापभैः॥ ६॥ △ 11592

अथ कृषिविषये लांगलचक्रमाह त्रित्रीति। अर्कभुक्तात्सूर्यभुक्तनक्षत्रात्सकाशात् त्रिव्यादिषु स्थानाष्टकस्थितेषु नक्षत्रेषु असत्सदित्येतत्फलद्वयं भूयः वारंवारं स्यात्। एतदुक्तं भवति। सूर्याक्रांतनक्षत्रस्य आदिमान्नक्षत्रात्सकाशात् त्रिषु असत् दुष्टफलं स्यात् तदनंतरं त्रिषु सत् शुभं स्यात् ततस्त्रिषु असत् ततः इषुषु पंचसु सत् ततोऽनलेषु त्रिषु असत् ततः अर्थेषु पंचसु सत् ततो रामेषु त्रिषु असत् ततो हुतभुक्षु त्रिषु सत्स्यादित्यर्थः। अथ बीजोप्तिमाह कृषिभैरिति। कृषिभैः कृषिनक्षत्रैः उद्गाहर्क्षचरद्विपेत्यादिभिर्बीजवापः शुभः प्रोक्तः किंलक्षणैः कृषिभैः विवारुणहरींद्रैः वारुणं शततारका हरिः श्रवणः इंद्रः ज्येष्ठा विगताः वारुणहरींद्रा येभ्यस्तानि तथा तैः शततारकाश्रवणज्येष्ठारहितैरित्यर्थः। कृषिभैरित्युपलक्षणं तस्मात्कृष्युक्तं सर्वं तिथिवारादिकं ज्ञेयं। तथा चोक्तं। मूषकाणां भयं भौमे मंदे शलभकीटयोः। नवमे च तिथौ रिक्ते हीने सोमे विशेषतः॥ वृषलग्नेऽथवा मीने कन्यायां मिथुनेऽथ वा। वापयेत्सर्वसस्यानि यदीच्छेत्सस्यसंपद इत्यादि॥ लग्नबलं प्राग्वत्। अथ बीजवापविषये द्विभेदं फणिचक्रमाह सूर्यर्क्षादिति। सूर्ययुक्तनक्षत्रादि तृतीयं तस्मादतिधृतिरेकोनविंशं तस्मात् अष्टाष्टभिः तृतीयादष्टभिः एकोनविंशादष्टभिर्नक्षत्रैः बीजवापः सत्फलः। अथ द्वितीयभेदमाह। अन्यैरिति। अन्यैराचार्यैः फणिसप्तमात् राहुसप्तमात्सकाशात् रविमितैर्द्वादशभिर्नक्षत्रैः बीजवापः शुभः प्रोक्तः। एतदुक्तं भवति। राहुर्यस्मिन्नक्षत्रे भवति तस्मात्तत्सप्तमं नक्षत्रं तत्फणिसप्तममुच्यते तस्मात्सकाशाद्द्वादशभिरित्यर्थः। राहोस्तु फणीति नाम ग्रंथांतरे प्रसिद्धं। वराहमिहिराचार्येण राहुस्वरूपविकल्पा ग्रंथांतरोक्ता उद्घाटिताः स्वकृतसंहितायां। अमृतास्वादविशेषाच्छिन्नमपि शिरः किलासुरस्येदं। प्राणैरपरित्यक्तं ग्रहतां यातं वदंत्येके॥ इंद्वर्कमंडलाकृतिरसितत्वात्किल न दृश्यते गगने। अन्यत्र पर्वकालाद्वरप्रदानात्कमलयोनेः॥ मुखपुच्छविभक्तांगं भुजंगमाकारमुपदिशंत्यन्य इति॥ भुजंगमाकारकथनात्फणीत्यभिधानं प्रसिद्धं। रत्नमालायामपि फणिभाद्बीजोप्तिकाले स्फुटमिति॥ तथा चाऽऽगमांतरे। राहुभादष्टमं यावद्बीजोप्तिं परिवर्जयेदिति॥ अथ धान्यच्छेदनमाह तच्छेदनं वापभैरिति। तेषां धान्यानां छेदनं तच्छेदनं वापभैः बीजवापनक्षत्रैः प्रोक्तं। ननु यस्यांगं यदर्दोगिनो गदितभे कुर्यादिति पुरैवोक्तं तत्कथं पुनरुक्तं तच्छेदनं वापभैरिति। सत्यं कृषिनक्षत्राणां बीजवापनक्षत्राणां च किंचिद्भेदोऽस्ति द्वयोः कृष्यंगत्वात् कैः कार्यमिति संदेहनिवारणार्थं त

च्छेदनं बापभैरित्युक्तम् ॥ ६ ॥

ज्या नक्षत्राला सूर्य असेल त्याच्या मागल्या नक्षत्रापासून ३ अशुभ, ३ शुभ, ३ अशुभ, ९ शुभ, ३ अशुभ, ९ शुभ, ३ अशुभ, ३ शुभ अशीं असतात. नांगरण्याच्या मुहूर्ताला ह्या हलचक्रांतलें शुभ नक्षत्र घ्यावें. शततारका, श्रवण, ज्येष्ठा ह्यांशिवाय मागच्या श्लोकांतील नांगरण्याच्या तिथि नक्षत्र वारादिकांवर बीज पेरणें शुभ होय. सूर्य नक्षत्रापासून ३ अशुभ ८ शुभ, ८ अशुभ, ८ शुभ अशीं नक्षत्रें आहेत. हें फणिचक्रबीज पेरण्याला असल्यास शुभ फळ देतें. अन्यमतानें राहू असेल त्या नक्षत्रापासून ६ अशुभ, १२ शुभ, ९अशुभ, असें आहे. हेंही फणिचक्र बीज पेरण्याला पहावें. बीज पेरण्याच्या नक्षत्रांवर शेत कापावें.

मळणीचा खांब पुरणें, नवान्नप्राशन, नृत्य, संगीत.

मेथिं क्षीरतरोरुफानुरहितैरुद्वाहभै रोपयेदन्नप्राशन-वद्वसंतशरदोः प्रोक्तं नवान्नं बुधैः ॥ मैत्रार्कांत्यवसूत्त-रेज्यवरुणैः सेंद्रैः शुभं नर्तनं लग्ने ज्ञे गुरुवीक्षिते हिबुक-गैः सौम्यैश्च संगीतकम् ॥ ७॥

अथ निष्पन्ने धान्ये क्रमप्राप्तं मेथिरोपणं वृत्तचरणेनाऽऽह मेथिमिति। क्षीरतरोर्वटप्लक्षादेर्मेथिं उद्वाहभैर्विवाहनक्षत्रैर्मूलांत्यार्केत्यादिभिरारोपयेत् निखनेत् मेथिर्नाम खले धान्यमर्दनार्थं काष्ठमारोप्यते मेथ्यंते संगम्यंते वृषभा अस्मिन्निति मेथिः। मेथृ संगमे। पुंसि मेथिः खले दारुन्यस्तं यत्पशुबंधनमित्यमरः। किंलक्षणैरुद्वाहभैः उफानुरहितैः उफा उत्तराफाल्गुनी अनुः अनुराधा ताभ्यां रहितैः। उक्तंच। रेवती रोहिणी मूलं स्वाती हस्तो मृगस्तथा। आषाढोत्तरयुक्ता च तथा भाद्रपदा मघा॥ बंधने सर्वबीजानां तथा शालाप्रवेशने। दुःखदा वनदा चैवानुराधोत्तरफाल्गुनी॥ वटश्च सप्तपर्णश्च गंभारी शाल्मली तथा। औदुंबरी तथा धात्री या चान्या क्षीरवाहिनी॥ स्त्रीनाम्नी कर्षकैर्नित्यं मेथिः कार्या फलप्रदेति॥ अथ नवधान्यप्रसंगेन नवान्नकर्म द्वितीयचरणेनाऽऽह अन्नप्राशनभैरिति। वसंतशरदो ऋत्वोरन्नप्राशनभैर्नवान्नं नवान्नकर्म बुधैः प्रोक्तं। अन्नप्राशनभैरित्युपलक्षणं तस्मादन्नप्राशनोक्तं तिथिवारादिकमत्रग्राह्यं। साग्निकस्य नवान्नकर्मणा विना व्रीह्यादीनां नवनवमितानां धान्यानां भक्षणे दोषप्रसंगादावश्यकं कर्मैतत्। नवधान्यानीमानि। व्रीहयो यवगोधूमा नीवाराः कंगुवैणकाः। शालयो मुद्गमाषाश्च नवधान्यानि च क्रमात्॥ एषां मध्ये शरत्संभवानि धान्यानि व्रीह्याग्रयणेन विना न भक्षणीयानि। वसंतसंभवानि यवाग्रयणेन विना न भक्षणीयानीति नियमादिदं कर्म शरद्वसंतयोः क्रियत इति। तदन्नप्राशनोदितैस्तिथिभादिभिः मासे षष्ठेऽष्टमे वेत्यत्रोक्तैर्नवान्नं कर्तव्यमित्यर्थः। अथोत्तरार्धेन नृत्यसंगीतयोरारंभमाह मैत्रार्कांत्येति। मैत्रमनुराधा अर्को हस्तः अत्यं रेवती वसवो धनिष्ठा उत्तरास्तिस्र इज्यः पुष्यः वरुणः शततारका इंद्रो ज्येष्ठा तैर्नर्तनमारभेत् संगीतकं च आरभेत् कस्मिन्सति लग्ने वर्तमाने ज्ञे गुरुवीक्षिते सति कैः हिबुकगैः सौम्यैः चतुर्थस्थानस्थितैः सौम्यग्रहैः। शेषं प्राग्वत् ॥ ७ ॥

ज्यांतून दुधासारखा चीक निघतो अशा वृक्षाचा मेथि (मळगीचा खांब) उत्तराफ० व अनूराधा रहित विवाह नक्षत्रांवर पुरावा वसंत ऋतूंत व शरत् ऋतूंत अन्न प्राशनाच्या तिथि नक्षत्रादिकांवर नवान्न प्राशन करावें. अनूराधा, हस्त, रेवती, धनिष्ठा, उत्तराफ० उत्तराषा० उत्तराभा० पुष्य, शततारा, ज्येष्ठा, ह्या नक्षत्रांवर; लग्नीं बुध असून, त्यावर गुरूची दृष्टि असतां; आणि चतुर्थस्थानीं शुभग्रह असतां नृत्य व संगीत यांचा आरंभ शुभ जाणावा.

पशुसंबंधी कर्म.

द्वीशार्केंद्वदितीज्यवासवशिवाश्व्यंत्याग्निपाशींद्रभैः पूर्वाभिः शुभदा विसिंहभतनौ नानापशूनां क्रिया॥ वारेष्वर्कचतुर्षु कोत्तरहरित्वाष्ट्रेष्वमारिक्तयोरष्टम्यां न हितोदिता स्वभगभे न स्याद्भदोषः किल॥ ८॥

अथ नानापशूनां कर्म वृत्तेनैकेनाऽऽह द्वीशेति। द्वीशं विशाखा अर्को हस्तः इंदुर्मृगः अदितिः पुनर्वसुः इज्यः पुष्यः वासवं धनिष्ठा शिव आर्द्रा अश्विनी प्रसिद्धा अंत्यं रेवती अग्निः कृत्तिका पाशी शततारका इंद्रो ज्येष्ठा तैः पूर्वाभिस्तिसृभिः विसिंहभतनौ विगतः सिंहो येभ्यस्तानि विसिंहानि तानि च तानि भानि विसिंहभानि सिंहरहितराशयः तेषां तनुर्लग्नं तस्मिन् नानापशूनां क्रिया शुभदा उदिता पशूनां क्रयविक्रयादिकर्म शुभदं प्रोक्तमित्यर्थः। अथोत्तरार्धेन वर्ज्यमाह। अर्कचतुर्षु वारेषु रविचंद्रभौमबुधवारेषु कोत्तरहरित्वाष्ट्रेषु कः रोहिणी उत्तरास्तिस्रः आसां समाहारः कोत्तरं हरिः श्रवणः त्वाष्ट्रं चित्रा तेषु अमारिक्तयोः अमा अमावास्या रिक्ताश्चतुर्थीनवमीचतुर्दशीनामन्यतमा तयोः अष्टमी प्रसिद्धा तस्यां नानापशूनां क्रिया हिता नोदिता। अपवादमाह। स्वभगभे सति भदोषो नक्षत्रदोषः क्वचित्पशुकर्मणि न स्यात्। लग्नबलं प्राग्वत्। उक्तंच। द्व्यादित्यद्विवसुद्व्यंत्यार्केंद्रद्वीशैः क्रयादि गोः। दर्शभूताष्टमीचित्राध्रुवकर्णैर्गमाघसत्॥ सोमार्कवैधृतौ पाते लग्ने पंचानने बुधे। भद्रासंक्रांतिरिक्तासु पशुकर्म विवर्जयेत्॥ शुभग्रहोदये शुद्धे निधने स्वर्क्षयोनिषु। रक्षावृद्धिक्रिया शस्ता पशूनां मुनिभिः स्मृतेति॥ तथाचाऽऽग्रंथांतरे। सोमे भौमे बुधे गावो न चाल्यास्तुरगाः शनाविति॥ अन्यच्च। पूर्वात्रयामृतमयूखहुताशनेषु शक्राश्विवाजिवसुवारुणशांकरेषु। एतेषु गोमहिषदंतितुरंगमादिनानाप्रकारपशुजातिगतिः प्रशस्तेति॥ ८॥

विशाखा, हस्त, मृग, पुनर्वसु, पुष्य, धनिष्ठा, आर्द्रा, अश्विनी, रेवती, कृत्तिका, शततारा, ज्येष्ठा, पूर्वाफ० पूर्वाषा० पूर्वाभा० ह्या नक्षत्रांवर; आणि सिंह रहित लग्नीं अनेक प्रकारचे पशु विकत देणें, घेणें, आणणें, नेणें, वगैरे पशुसंबंधी कर्म शुभ जाणावें. रवि, सोम, मंगळ, बुध ह्या ४ वारीं रोहिणी, उत्तराफ०, उत्तराषाढा, उत्तराभा०, श्रवण, चित्रा ह्या नक्षत्रांवर; व अमावास्या रिक्ता अष्टमी ह्या तिथींवर पशु कर्म शुभ नव्हे. ज्या नक्ष-

आणी जी पशुयोनि त्या नक्षत्रांवर त्या पशूचें कर्म करण्याला नक्षत्र अशुभ असलें तरी दोष नाहीं. जसें अश्विनीवर अश्वाचें कर्म, भरणीवर हत्तीचें कर्म इ० जाणावें.

अश्वकर्म व अश्वचक्र.

द्व्यादित्यद्विवसुस्थिराश्विभमृदुस्वात्यर्कभैज्ञत्रयार्का-
हीज्यभृगूदये द्विकमदेष्विंदौ क्रियाऽऽश्वी हिता॥ त-
त्राप्यर्कभतः क्रमात्तिथिमितैः पश्चात्रिभिः साभिजि-
च्छस्ता या नृसमा तदुक्तभमुखैः कार्यापरैर्भिर्बुधैः॥ ९॥

अथाश्वकर्म वृत्तेनैकेनाऽऽह। द्व्यादित्येति। द्व्यादित्यं पुनर्वसुपुष्यौ द्विवसु धनिष्ठाश-ततारके स्थिराणि प्रसिद्धानि। अश्विनी प्रसिद्धा मृदूनि प्र० स्वाती प्र० अर्को हस्तः तैः ज्ञत्रयार्कारह्नि ज्ञत्रयं बुधगुरुशुक्राः अर्कः सूर्य आरो भौमः एषामहो दिनं तस्मिन् इत्य-भृगूदये उदये लग्ने इज्यभृगौ इति इत्यभृगुदयं तस्मिन् गुरुशुक्रयुते लग्न इत्यर्थः। द्विकमदेषु इंदौ द्वी द्वितीयं कं चतुर्थं मदः सप्तमं एषु चंद्रे सतीत्यर्थः। आश्वी क्रिया क्रयविक्रयादिका हिता शुभकर्त्री स्यात्। अथाश्वचक्रमाह। तत्रापीति। तत्रापि द्व्यादित्यादिषु नक्षत्रेषु म-त्स्वपि अर्कभतः सूर्यनक्षत्रात्सकाशात् क्रमात्तिथिमितैर्नक्षत्रैः पश्चादुत्क्रमतस्त्रिभिर्नक्षत्रैः साभिजिद्यथा तथा आश्वी क्रिया शस्ता शोभना स्यात्। एवं सामान्यतोऽश्वकर्मोक्त्वे-दानीं विशेषमाह येती। या आश्वी क्रिया नृसमा मनुष्यसदृशी सा क्रिया तदुक्तभमुखैः कार्या तस्मै मनुष्याय उक्तानि भमुखानि तक्षत्रादीनि तैः कार्येत्यर्थः। परा या नृसमा न भवति सा एभिः सामान्यैर्द्व्यादित्यादिभिर्बुधैः कार्येत्यर्थः। लग्नबलं प्राग्वत्। तथाच ना-रदः। विविष्णुचरभे क्षिप्रे मृदुभे स्थिरभेषु च। वाजिकर्माखिलं सूर्यवारे कार्यं विशेषत इत्यादि। तथाचोक्तं। घृतान्नचणकक्षीरतृणगुडादिभक्षणे। अन्नप्राशनवद्दक्षं स्नानं सौ-म्यग्रहोदये। चौलोक्तं क्षुरकर्मादौ भेषजे भषजोदितं। गर्भाधानोक्तमश्वानां मैथुने तु वि-लोकयेत्। गृहारंभोदिते काले हयशाला विधीयते। शिक्षाविद्योक्तकाले च भूषणं भूष-णोदिते॥ चर्मकर्मादिकं कार्यं जययोगे शुभोदये। एवं खरोष्ट्रादिकार्यं पूर्वोक्ते वाहनादि-कमिति॥ ९॥

पुनर्वसु, पुष्य, धनिष्ठा, शततारका, स्थिर, अश्विनी, मृदु, स्वाती, हस्त ह्या नक्षत्रांवर; बुध, गुरु, शुक्र, रवि, मंगळ ह्या वारीं; गुरु शुक्र लग्नीं असतां; आणि २।४।७ ह्या स्थानीं चंद्र असतां घोडा विकत देणें घेणें वगैरे अश्वकर्म शुभ जाणावें. सूर्य नक्षत्रापासून पुढचीं १५ व मागचीं ३ नक्षत्रें अश्वकर्माला शुभ होत. हीं अभिजितासह मोजावीं. हें अश्वचक्र अश्वकर्मांच्या नक्षत्रांला पहावें. मनुष्याप्रमाणें जें अश्वकर्म करावयाचें तें, मनुष्याच्या क-र्माला सांगितलेल्या मुहूर्तावर करावें. इतर अश्वकर्मांच्या नक्षत्रांवर करावें.

अभ्यंगाचा काळ.

भद्रासंक्रमपातवैधृतिसितेज्यार्कारषष्ठ्यादिषु श्राद्धाहे

प्रतिपद्द्वय परिहरेद्धेतुं विनाऽभ्यंजनम् ॥ मांगल्य । वि-जयोत्सवोऽब्दवदनं दीपावली हेतवोऽभ्यंगस्य क्वथि-तादितैलमनसन्निघेऽह्निनित्येऽखिलम् ॥ १० ॥

अथाभ्यंगनिषिद्धकालमाह भद्रेति । भद्रा प्रसिद्धा । संक्रमः संक्रांतिः पातो व्यतीपातः वैधृतिः प्र० सितः शुक्रवारः इज्यो गुरुवारः अर्को रविवारः आरो भौमवारः षष्ठ्यादयः सर्वास्तिथयः तासु ६।७।८।९।१०।११।१२।१३।१४।१५।३० ।श्राद्धाहः श्राद्धादिनं प्रतिपद्द्वयं प्रतिपद्द्वितीये तस्मिन् हेतुं कारणं विना अभ्यंगं परिहरेत् । कारणे सति अवश्यं चरेदित्यर्थसिद्धं । तथाचोक्तं । सप्तम्यां न स्पृशेत्तैलं नवम्यां प्रतिपत्तिथौ । चतुर्दश्यामथाष्टम्यां षष्ठ्यां चैव विशेषत इति । ग्रंथांतरे । चतुर्दश्ययष्टमी चैव पौर्णमास्यर्कसंक्रमः । तैलस्नानं न कुर्वीत सुतबंधुधनक्षयादिति ॥ तथाच वृद्धमनुः । दर्शे स्नानं न कुर्वीत मातापित्रोस्तु जीवतोः । नवम्या च न चेत्तत्र निमित्तांतरसंभवः ॥ प्रतिपद्यनपत्यः स्याद्द्वितीयायामपत्निकः । दशम्यामधनः स्नाने सर्वं हंति त्रयोदशीति । रत्नमालायां।रविस्तापं कांतिं विरतति शशी भूतितनयो मृतिं लक्ष्मीं चांद्रिः सुरपतिगुरुर्वित्तहरणं।विपत्तिं दैत्यानां गुरुरखिलभोगानुभवनं नृणां तैलाभ्यंगात्सपदि कुरुते सूर्यतनय इति॥ अथाभ्यंगहेतूनाह मांगल्यमिति। मांगल्यं विवाहादि विजयोत्सव आश्विनशुक्लदशम्यां क्रियते अब्दवदनं संवत्सरप्रतिपत् दीपावलिः प्रसिद्धा एतेऽभ्यंगस्य हेतवः कारणानि ।एषु निषिद्धतिथ्यादावपि अभ्यंगः कर्तव्यः । तथाचोक्तं व्यवहारसारे । वत्सरादौ वसंतादौ सूतकांते महोत्सवे । दीपोत्सवचतुर्दश्यामभ्यंगनियमो न चेति । तथाचोक्तं स्कांदे विजयादशमीविषयं । निषिद्धमपि कर्तव्यं तैलाभ्यंजनमादरात् इति ॥ अथाभ्यंगनिषिद्धापवादमाह क्वथितादीति । निघेऽह्नि क्वथितादि तैलं अनसत् शुभं स्यात् आदिग्रहणात् सार्षपसुगंधपुष्पवासितादितैलं गृह्यते । एवं क्वथितादितैलं निघादिनेऽपि शुभमित्यर्थः । उक्तंच । सार्षपं गंधतैलं च यत्तैलं पुष्पवासितं । द्रव्यांतरयुतं वाऽपि न दुष्यति कदाचन॥ सूर्यशुक्रारवारेषु निषिद्धासु तिथिष्वपि । कर्तव्ये यदि वा स्नाने पक्वतैलं न दुष्यति ॥ रवौ पुष्पं गुरौ दूर्वा भौमवारे च मृत्तिका । भार्गवे गोमयं क्षिप्त्वा तैलस्नानं सुखावहमिति॥ अथ नित्याभ्यंगे विशेषमाह नित्येऽखिलमिति । नित्येऽभ्यंगेऽखिलं तैलं पक्वादिकं अनसत् शुभं स्यात् । उक्तंच । नित्यस्नाने च कर्तव्ये तिथिदोषो न विद्यत इति ॥ १० ॥

भद्रा करण, संक्रांति, व्यतीपात वैधृतियोग, शुक्र, गुरु, रवि, मंगळ, हे वार, षष्ठीपासून पुढच्या सर्व तिथि, श्राद्धदिवस, प्रतिपदा द्वितीया ह्यांवर कारणावांचून अभ्यंग करूं नये. विवाहादि मंगलकार्य, दसरा, पाडवा, दिवाळी, हीं अभ्यंग करण्याचीं कारणें आहेत, म्हणून अशा दिवशीं तिथिवार योगादि कांहीं अशुभ असलें तरी अभ्यंग करावा. तापविलेलें तेल, मोहऱ्यांचें तेल, व सुगंधि तेल निषिद्ध दिवशीं अंगाला लावणें शुभ जाणावें. दर रोज अभ्यंग करण्याला कसलाच दोष नाहीं. सगळे दिवस व सर्व प्रकारचीं तेलें शुभ होतें.

आमलक स्नान, सूतिका स्नान.

दिग्विश्वाद्रिदृगंकदर्शतिथिषु स्नानं न धात्रीफलैः श्री
कामोऽथ बुधांबुपर्क्षपितृभाभ्यंगात्पतिघ्न्यंगना॥ पुत्री
सोमदिने प्रसूर्यमपितृत्वाष्ट्रेंद्रमिश्रांबुपक्रव्यादेश्वरभे
कुपुत्रहारिजे स्नायान्निशास्येऽपि न॥ ११॥

अथ प्रसंगेन तिलामलकस्नाने निषिद्धतिथीनाह दिगिति। दिक् दशमी विश्वे त्रयोदशी अद्रिः सप्तमी दृक् द्वितीया अंको नवमी दर्शः अमावास्या एतेषु तिथिषु श्रीकामः धात्रीफलैः आमलकीफलैः स्नानं नाऽऽचरेत्। तथा चोक्तं। यः करोति दशम्यां च स्नानमामलकैः सह। पुत्रहानिर्भवेत्तस्य त्रयोदश्यां धनक्षयः॥ अर्थपुत्रक्षयस्तस्य द्वितीयायां न संशयः। अमायां च नवम्यां च सप्तम्यां च कुलक्षय इति॥ अथ स्त्रीणां बुधादिषु अभ्यंगनिषेधमाह। बुधो बुधवारः अंबुपर्क्षं शततारका पितृभं मघा एतेष्वभ्यंगस्तस्मात् अंगना स्त्री पतिघ्नी स्यात्। उक्तंच। स्नानं कुर्वंति या नार्यश्चंद्रे शतभिषग्गते। सप्तजन्म भवेयुस्ता विधवा दुर्भगा ध्रुवमिति॥ त्रिविक्रमशते। स्नानं नाऽऽरार्कशुक्रेज्यविष्टिसंक्रांतिपर्वसु। द्व्यष्टषड्दिक्त्रयोदश्यां स्त्रियस्तु न मघाबुधौः॥ अथ पुत्रवतः सोमवारेऽभ्यंगनिषेधमाह पुत्रीति। पुत्रवान् सोमवारे न स्नायात्। उक्तंच। पुत्रवान् स्वगृहे नित्यं न स्नायादुत्तरामुखः। सोमवारे तथाऽभ्यंगं वर्जयेत्सर्वथा बुध इति॥ अथ प्रसंगेन प्रसूतिकास्नाने निषेधकालमाह प्रसूरिति। यमो भरणी पितरो मघा त्वाष्ट्रं चित्रा इंद्रो ज्येष्ठा मिश्रे कृत्तिकाविशाखे अंबुपः शततारा क्रव्यादो मूलं ईश्वरभमार्द्रा एषा समाहारस्तस्मिन् कुपुत्रहरिजे कुत्सितः पुत्रः पुत्रभावो यस्य तत्कुपुत्रं तच्च तद्धरिजं च तस्मिन् यस्माल्लग्नात्पंचमस्थः पापग्रहो भवति तस्मिन्नित्यर्थः। निशास्यं रात्रिमुखं सायंकालस्तस्मिन् प्रसूता न स्नायात्। शेषं लग्नबलं प्राग्वत्। उक्तंच। मघामूलविशाखार्द्राचित्रादितियमद्वये। ज्येष्ठासार्पजलेशर्क्षेनैव स्नायात्प्रसूतिका॥ शुभग्रहयुते। लग्ने पंचमे पापवर्जिते। परित्यज्य महादोषान् सूतिका स्नानमाचरेत्॥ ११॥

दशमी, त्रयोदशी, सप्तमी, द्वितीया, नवमी, अमावास्या ह्या तिथींवर, वैभवाची इच्छा करणारानें, आंवळे घातलेल्या उदकानें स्नान करूं नये. बुधवारीं, व शततारका मघा ह्या नक्षत्रांवर स्त्रीनें अभ्यंग स्नान केलें तर ती पतीचा नाश करितें. पुत्रवान् पुरुषानें सोमवारीं अभ्यंग स्नान करूं नये. भरणी, मघा, चित्रा, ज्येष्ठा, कृत्तिका, विशाखा, शततारा, मूळ, आर्द्रा ह्या नक्षत्रांवर; पंचमस्थानीं पापग्रह असणाऱ्या लग्नीं आणि रात्रीच्या आरंभीं म्हणजे प्रदोषकाळीं सूतिका (बाळंत) स्त्रीनें स्नान करूं नये.

औषध करणें व रोग्यास देणें.

मंदारान्यदिने मृदुध्रुवचरक्षिप्रैर्वलक्षे सुधायोगे भेषजमाचरेत्सुमृतिकेंद्रारिव्ययांगे भिषक्॥ तद्दद्यादिह

विध्रुवेंदुतनयप्रद्योतने रोगिणेऽसृक्स्रावव्रणकर्मसूर्य-
कुजयोरह्नीह केंद्रस्थयोः ॥ १२ ॥

अथौषधनिष्पादनमाह मंदारेति। मंदः शनिरारो भौमस्ताभ्यामन्ये रविचंद्रबुधगुरुशुक्रास्तेषां दिनं तस्मिन् मृदुध्रुवचरक्षिप्रैर्नक्षत्रैः वलक्षे शुक्लपक्षे सुधायोगे अमृत योग ग्रंथांतरप्रसिद्धे सुमृतिकेंद्रारिव्ययांगे शोभनानि पापग्रहरहितानि मृतिकेंद्रारिव्ययानि यस्य तत् सुमृतिकेंद्रारिव्ययं तच्च तदंगं च तस्मिन् भिषक् वैद्यः भेषजमाचरेत् कुर्यात्। शेषं लग्नबलं प्राग्वत्। अथौषधदानमाह। तदौषधं इहानंतरोक्त भादौ दद्यात् कथंभूते इह विध्रुवेंदुतनयप्रद्योतने ध्रुवनक्षत्रबुधरविरहिते। अथ रक्तस्रावव्रणयोर्विशेषमाह। असृक्स्रावो रक्तस्रावः व्रणः क्षतं अनयोः कर्म सूर्यकुजयोरह्नि दिवसे आचरेत् कयोः सतोः सूर्यकुजयोः केंद्रस्थयोः सतोः। तथाचोक्तं। मंदारवर्जिते वारे चरक्षिप्रमृदुध्रुवैः। सूर्यसौम्यैः केंद्रगतैर्भेषजोत्पादनं हितं ॥ रक्तस्रावं कुजे कुर्यात्तद्धोरायामथापि वा। कुजे केंद्रेऽथ वा मंदे रवौ वा विखलेऽष्टमे ॥ व्रणक्रिया कुजे सूर्ये केंद्रगे तद्दिनेऽष्टमे। शुद्धषष्ठे च सक्रूरे चरलग्ने युवस्वर इति ॥ १२ ॥

शनि, मंगळ रहित अन्यवारीं, मृदु, ध्रुव, चर, क्षिप्र, संज्ञक नक्षत्रांवर, शुक्लपक्षांत, अमृतसिद्धियोगावर आणि ८।१।४।७।१०।६।१२ ह्या स्थानीं पापग्रह नसून शुभग्रह असतील अशा लग्नीं वैद्यानें औषध तयार करावें. ध्रुव नक्षत्रें व बुध रविवार सोडून वरील नक्षत्रादिकांवर रोग्याला औषध द्यावें. रवि मंगळ ह्या वारीं व हे केंद्रस्थानीं असतां रक्तस्राव करणें, क्षतास औषध लावणें वगैरे कर्मं करावीं.

रोगाचा अवधि व स्नान.

याम्याहित्रयवायुमूलजलपोपांत्यैंद्रहस्तांबुभेशांत्या-
जद्विपयोर्नृपैर्नवदिनैरन्यत्र रुग्णोविरुक् ॥ आदित्या-
द्यनिलध्रुवांत्यपितृभे शुक्रेंदुवारे गदत्यक्तस्नानमनि-
ष्टमिष्टमशुभे भादौ खलास्तास्थिरे ॥ १३ ॥

अथ प्रसंगेन रोगमुक्तिदिवसानाह वृत्तेनैकेन। याम्येति। याम्यं भरणी अहित्रयमाश्लेषात्रयं वायुः स्वाती मूलं प्रसिद्धं। जलपः शततारका उपांत्यं उत्तराभाद्रपदा इंद्रो ज्येष्ठा हस्तः प्रसिद्धः। अंबुभं पूर्वाषाढा अस्मिन्नक्षत्रगणे रुग्णो रोगी शांत्या यथोक्तशांतिकेन विरुक्ज्वरमुक्तो भवति अजद्विपयोः श्रवणविशाखयोः रुग्णः नृपैः षोडशभिर्दिनैर्विरुक् स्यात् अन्यत्र अन्येषु नक्षत्रेषु रुग्णो नवदिनैर्विरुग्भवति एतज्जोतिषार्काभिप्रायं किंचिद्रत्नकोशाभिप्रायमुक्तं तत्र येषु नक्षत्रेषु ज्वरितस्य मृत्युरुक्तः येषु च कृच्छ्रेण बहुभिर्दिनैः ज्वरमुक्तिरुक्ता तत्फलमत्र शांत्या विरुगित्युक्तं क्वचिदन्यथाफलदर्शनात् तथा येषु येषु नक्षत्रेषु सप्तभिर्नवभिरेकादशभिर्दिनैर्ज्वरनिर्मोचनमुक्तं तत्फलमत्र मध्यमत्वेन

नवदिनैर्विरुगित्यक्तं ग्रंथलाघवाय स्वल्पांतरत्वात् । तथाच ज्योतिषार्के । सप्ताहमृतिनंदा द्विरुद्रमृत्युनगाद्रिभिः । कृच्छ्रमृत्यू मृर्ताशैश्व कच्छ्रेशे व्यसुतानृपैरित्यादि । अथोत्तरार्धेन रोगमुक्तिस्नानमाह आदित्येति । आदित्यं पुनर्वसुः अहिराश्लेषा अनिलः स्वाती ध्रुवाणि पूर्वोक्तानि अंत्यं रेवती पितृभं मघा अस्मिन्नक्षत्रगणे शुक्रेंदुवारे शुक्रसोमवारे । गदत्यक्तस्नानं रोगमुक्तस्नानं अनिष्टं स्यात् । तर्हि कुत्र कर्तव्यमित्यत आह । अशुभे भादौ इष्टं शुभं स्यात् कस्मिन्सति खलास्तस्थिरे सति खलः पापग्रहः अस्ते यस्य तत्तथा तच्च तत्स्थिरं च तस्मिन्स्थिरलग्ने पापे सप्तमे सतीत्यर्थः । तथाचोक्तं । वैधृतौ व्यतिपाते च भद्रायां धिष्ण्यसंक्रमे । रोगमुक्तो नरः स्नायात्कुवारर्क्षतिथिष्वपि ॥ द्यूनं पापयुतं शस्तं दशमं च शुभान्वितं । सौम्यक्रूरयुतं रंध्ररोगस्नानेऽरिभं तथेति ॥ चंद्रबलं सर्वत्र योज्यं । कुतिथिभादौ सदित्यनेन चंद्रादिबलविषये मोहो मा भूदित्यतः चंद्रबलं सूचितं यतः ग्रंथादौ गर्भाधाने सदा इत्युक्तं तत्सर्वकर्मसु ज्ञेयमिति सर्वग्रंथकारसंमतं । यथाचोक्तं संहितायां स्पष्टम् । स्नायाद्रोगविमुक्तस्तु शुभयोश्चंद्रतारयोरिति ॥ १३ ॥

भरणी, आश्लेषा, मघा, पूर्वा, स्वाती, मूळ, शततारा, उत्तरामा० ज्येष्ठा, हस्त, पूर्वाषाढा ह्या नक्षत्रांवर, ज्वरादि व्याधि उत्पन्न झाला तर त्याची यथाविधि शांति केली म्हणजे रोगी रोगरहित होतो. श्रवण, विशाखा, ह्यांवर उत्पन्न झालेल्या रोगाची १६ दिवस पीडा, आणि बाकीच्या सर्व नक्षत्रांवर उत्पन्न झालेल्या रोगाची ९ दिवस पीडा जाणावी. पुनर्वसु, आश्लेषा, स्वाती, ध्रुव, रेवती, मघा, ह्या नक्षत्रांवर, आणि शुक्र सोमवारीं रोग मुक्तानें स्नान करणें अशुभ जाणावें. व्यतीपात, वैधृति, भद्रा, संक्रांति, रिक्तातिथि इत्यादि अशुभ नक्षत्रादिकांवर; आणि खलग्रह सप्तमस्थानीं असतील अशा स्थिर लग्नावर रोग मुक्तानें स्नान करणें शुभ होय.

द्रव्याचा व्यवहार.

द्रव्यं संव्यवहारतो लघुचरैर्योज्यं चरांगे बुधे धर्माष्टात्मजगेऽथ तस्य हरणे हस्तो रविर्ज्ञः कुजः ॥ संक्रांतिर्भरणी त्रिपुष्करयमौ कुंभांत्ययोश्चंद्रमाद्व्यब्धिश्चेति शुभा विदून इह यत्कुर्याद्दणं तत्स्थिरम् ॥ १४ ॥

अथ व्यवहारद्रव्यं वृत्तेनैकेनाऽऽह द्रव्यमिति । द्रव्यं सुवर्णादि संव्यवहारतः कुसीदव्यवहारेण लघुचरैर्नक्षत्रैर्योज्यं देयमित्यर्थः । क चरांगे चरलग्ने कस्मिन् सति बुधे धर्माष्टात्मजगे सति धर्मो नवमं अष्टमं प्र० आत्मजः पंचमं एष्वन्यतमस्थानगते सतीत्यर्थः । अन्यत्पूर्वोक्तं ज्ञेयं । अथानंतरं तस्य प्रयुक्तस्य हरणं पुनर्ग्रहणं तस्मिन्विषये हस्तो नक्षत्रं रविः रविवारः ज्ञो बुधवारः कुजो भौमवारः संक्रांतिः सूर्यसंक्रमणदिनं भरणी प्र० त्रिपुष्करो योगः यमो यमलयोगः त्रिपुष्करयमलयोगौ ग्रंथांतरे प्रसिद्धौ । रत्नमालायां । विषमचरणं धिष्ण्यं भद्रातिथिर्यदि संस्पृशेत्सुरगुरुशनिक्ष्मापुत्राणां कथंचन वासरे । मुनिभिरुदितः सोऽयं योगस्त्रिपुष्करसंज्ञक इत्यादि ॥ अथ यमलयोगः ।

शनि भौमेज्यवारेषु तिथिर्भद्रा द्विपादभं। तदा द्विगुणयोगः स्याद्द्विसंगुणफलप्रदः॥ कुंभांत्ययोश्चंद्रमाः धनिष्ठापंचकं वृद्धिर्वृद्धियोगोऽपि शुभः हस्तादयोत्र स्वकीयद्रव्यग्रहणे शुभाः विहूने बुधदिनं विना। इह हस्तादौ यद्दणं कुर्यात् तत्स्थिरंस्यात्। तथाचोक्तं। चरैः क्षिप्रैश्चरे लग्ने बुधे धर्मसुताष्टये। व्यवहाराविना द्रव्यप्रयोगो मुनिभिः स्मृतः॥ भरण्यां संग्रहं कुर्यात्पंचके ज्ञे त्रिपुष्करे। ऋणकर्म चरैः क्षिप्रैर्ऋणच्छेदः कुजे हितः॥ पंचके पंचगुणितं त्रिगुणं च त्रिपुष्करे॥ यमले द्विगुणं प्रोक्तं हानिवृद्ध्यादिकं बुधैः॥ ऋणं भौमे न कुर्वीत न देयं बुधवासरे। ऋणच्छेदं कुजे कुर्यात्संचयं सोमनंदने॥ हस्तार्कवारे संक्रांतौ यद्दणं स्यात्कुलेषु तत्। वृद्धियोगे तथा ज्ञेयमृणच्छेदं तु कारयेदिति॥ १४॥

लघु व चर संज्ञक नक्षत्रांवर; चर लग्नांवर आणि ९।८।९ ह्या स्थानीं बुध असतां त्याजानें द्रव्य द्यावें. हस्तनक्षत्र, रवि, बुध, मंगळ हे वार, संक्रांतिदिवस भरणीनक्षत्र त्रिपुष्कर व द्विपुष्कर योग, कुंभ मीन, राशींला असणारा चंद्र, आणि वृद्धियोग इतकीं हीं व्याजीं लाविलेलें द्रव्य परत घेण्याला शुभ होत. बुधवारावांचून वरच्या हस्त नक्षत्रादिकांवर कर्ज काढिलें तर स्थिर होतें; फिटत नाहीं. (द्वितीया सप्तमी द्वादशी ह्या भद्रातिथि; रवि, मंगळ शनि हे वार; आणि कृत्तिका, पुनर्वसु उत्तराफ० विशाखा उत्तराषाढा पूर्वाभाद्रपदा हीं नक्षत्रें; ह्यांचा एक दिवशीं संयोग झाला तर त्यास त्रिपुष्कर योग म्हणावें. भद्रातिथि, रवि, मंगळ, शनिवार, व मृग, चित्रा, धनिष्ठा हीं नक्षत्रें, ह्यांच्या संयोगाला द्विपुष्करयोग म्हणावें.)

नष्ट द्रव्यलाभ, द्रव्यनिक्षेप, मंत्रग्रहण, वृक्षारोपण.

तीक्ष्णोग्रध्रुवमिश्रवायुषु धनं नष्टादिकं नैति काद्भेऽ-
ब्ध्याप्ते त्रिखशेषयोर्न गतमेत्यंत्यांबुशुद्धौ क्षिपेत् ॥
विद्यां प्रोक्तवदिष्टदेवतिथिभेऽथ द्वीशमूलध्रुवैर्मृद्वश्वी-
ज्यकरांबुपैः सुजलखाब्जांगे तरून् रोपयेत् ॥ १५ ॥

अथ तीक्ष्णादिषु नष्टादिद्रव्यस्य प्राप्तिं तथा द्रव्यनिक्षेपं वृत्तार्धेनाऽऽह तीक्ष्णेति। तीक्ष्णोग्रध्रुवमिश्राणि पूर्वोक्तानि वायुः स्वाती एषु नष्टादिकं धनं नष्टप्रयुक्तविनिक्षिप्तादिकं सुवर्णादिकं द्रव्यं नैति तथा कात् रोहिणीनक्षत्रात् भे इष्टनक्षत्रे अब्ध्याप्ते चतुर्भक्ते सति त्रिखशेषयोः गतं न एति। अथ द्रव्यनिक्षेपमाह। अंत्यांबुशुद्धौ क्षिपेत् धनमित्यनुषंगः अंत्यं द्वादशं अंबु चतुर्थं अनयोः शुद्धिः पापराहित्यं तस्यां सत्यां क्षिपेत् निक्षिपेदित्यर्थः। तथाचोक्तं। साधारणोग्रतीक्ष्णेषु स्वात्यां द्रव्यं न लभ्यते। दत्तं प्रयुक्तं निक्षिप्तं नष्टमित्याह नारदः॥ अथ नृसिंहादिमंत्रविद्यासाधनमुहूर्तं तथा वृक्षारोपणमुहूर्तमुत्तरार्धेनाऽऽह विद्यामिति विद्यां मंत्रविद्यां प्रोक्तवत् वेदविद्योक्तभादौ विद्यां मौंज्युक्तभादौ इत्याद्युक्तेः। तथा स्वदेवतिथिभे स्वेष्टदेवतिथिनक्षत्रे साधयेत् गुरुमुखाद्गृह्णीयादित्यर्थः। तत्राऽऽगमोक्तमंत्रग्रहणेऽनध्यायदोषो नास्ति तत्तु स्वदेवतिथिभे इत्यनेनैव पदेन परिहृतम्। तथाचोक्तं। मृदुध्रुवचरक्षिप्रैर्वारार्कौ धर्मसत्क्रिया। कार्या विद्योक्तभैर्दीक्षा स्वदेवतिथिमेषु

चेति ॥ अथ वृक्षारोपणमाह । द्वीशं विशाखा मूलं म० ध्रुवमृदूनि पूर्वोक्तानि अश्विनी प्र० इज्यः पुण्यः करो हस्तः अंबुपः शततारका एभिर्नक्षत्रैः तरून् पादपान् रोपयेत् कस्मिन् सुजलखाब्जांगे अंगेऽब्जः अब्जांगं अंगं लग्नं तस्मिन्नब्जः जलचरराशिः चंद्रो वातदब्जांगमुच्यते जलं च खं च जलखे शोभने जलखे यस्य तत् सुजलखं तच्च तदब्जांगं च सुजलखाब्जांगं तस्मिन् शोभने पापग्रहरहिते जलखे चतुर्थदशमे यस्याब्जांगस्य तस्मिन्नित्यर्थः । शेषं पूर्ववत् ॥ १५ ॥

तीक्ष्ण, उग्र, ध्रुव, मिश्र, स्वाती ह्या नक्षत्रांवर उसनें दिलेलें, व्याजीं लाविलेलें, पुरलेलें किंवा हरवलेलें द्रव्य प्राप्त होत नाहीं. रोहिणी नक्षत्रापासून प्रश्नकाळचें दिवस नक्षत्र मोजून ४ नीं भागून बाकी ३।० राहील तर गेलेलें द्रव्य परत मिळणार नाहीं. मागें विद्यारंभाला सांगितलेल्या मुहूर्तांवर; आणि जी मंत्रविद्या ग्रहण करावयाची तिच्या इष्ट देवतेच्या तिथिनक्षत्रादिकांवर, ती मंत्र विद्या गुरूपासून शिकावी. विशाखा मूळ ध्रुव मृदु अश्विनी, पुष्य, हस्त, शततारा ह्या नक्षत्रांवर, आणि जलचरलग्नीं चंद्र असून, ४।१० स्थानीं पापग्रह नसतां सर्व प्रकारचीं झाडें लावावीं.

वापीकूपादि, राजदर्शन, व शांतिक पौष्टिक.

उद्वाहर्क्षहरित्रयादिति हयेज्यर्क्षैस्तडागादयो ज्ञेज्याब्जैस्तनुगैः सिते दशमगे सिध्यंति सद्वासरे ॥ राजेक्षा श्रवणत्रयध्रुवमृदुक्षिप्रैः स्वकेंद्रायगैः सौम्यैः शांतिकपौष्टिके सचरभैरेतैः सुधर्मोदये ॥ १६ ॥

अथ वापीकूपादीन्पूर्वार्धेनाऽऽह । उद्वाहेति । उद्वाहर्क्षाण्येकादशसंख्याकानि पूर्वोक्तानि हरित्रयं श्रवणत्रयं अदितिः पुनर्वसुः हयः अश्विनी इज्यः पुष्य एभिस्तडागादया जलाशयाः सिद्ध्यंति कैः ज्ञेज्याब्जैस्तनुगैः ज्ञो बुधः इज्यो गुरुः अब्जश्चंद्रः जलचरराशिश्च एतैस्तनुगैर्लग्नगतैः कस्मिन् सति सिते दशमगे सति शुक्रे दशमगे सति क सद्वासरे सद्ग्रहवासर इत्यर्थः । तथाचोक्तं । चित्रा स्वातिपुनर्वसु मृगशिरोमूलाश्विनीरोहिणीहस्ताः पुष्यधनिष्ठकं शतभिषङ्मित्रोत्तरे रेवती । एतेषु श्रवणान्वितेषु मकरे लग्ने च कुंभे झषे वापिकूपजलाशयादिख नं शस्तं प्रशस्ते दिने । अन्यच्चोक्तं । सर्वतोयाशयारंभः कर्तव्यो विबलैः खगैः । लग्नस्थे ज्ञेऽथ वा जीवे लग्नभेऽब्जे स्थिते खग इति । अथोत्तरार्धेन राजदर्शनं शांतिकपौष्टिके चाऽऽह । राजेक्षेति । श्रवणत्रयध्रुवमृदुक्षिप्रैर्नक्षत्रैः राजेक्षा राजदर्शनं कार्य सुगमं पुनः कैः सौम्यग्रहैः स्वकेंद्रायगैः २।१।४।७।१०।११ लग्नात् स्व २ केंद्रा १।४।७।१० यं ११ गैः शुभग्रहैरित्यर्थः । शेषं प्राग्वत् । शांतिकपौष्टिके आह । शांतिकपौष्टिके एतैरेव नक्षत्रैः श्रवणत्रयादिभिर्विधेये कथं भूतैरेभिः सचरभैः चरनक्षत्रसहितैः कस्मिन्सति सुधर्मोदये शोभनः पापरहितः धर्मो नवमं यस्य स सुधर्मः स चासावुदयश्च स तथा । उदयो लग्नं तस्मिन्नित्यर्थः । शेषं पूर्ववत् ॥ १६ ॥

विवाहाचीं ११ नक्षत्रें, व श्रवण, धनिष्ठा, शततारका, पुनर्वसु, अश्विनी, पुष्य ह्या नक्षत्रांवर; जलचर लग्नीं बुध, गुरु, चंद्र असून शुक्र दशमस्थानीं असतां; आणि शुभग्रहांच्या वारीं वापी, कूप, तडाग इत्यादि जलाशयांचा आरंभ केला तर तीं सिद्धीस जातात. श्रवण, धनिष्ठा, शततारका, ध्रुव, मृदु, क्षिप्र ह्या नक्षत्रांवर, आणि २।१।४।७।१०।११ ह्या स्थानीं शुभग्रह असतां प्रथम राजदर्शन करावें. ह्याच राजदर्शनाच्या श्रवणादि नक्षत्रांवर, व चरनक्षत्रांवर; आणि नवमस्थानीं पापग्रह नसतील अशा लग्नीं शांतिक पौष्टिक कृत्यांचा आरंभ करावा.

दिव्य, आणि अस्तनिर्णय.

दिव्यं नैव मलिम्लुचे विधुसिते ज्यास्ते रवावष्टमे मंदाराह्नि खलोदये स्थिरतनौ कुर्यात्कृतेऽदोऽन्यथा ॥ श्रीशैलग्रहणायनेषु विषुवे संकीर्णजातावुपाकृत्युत्सर्गवधुप्रवेशनगयागोदासु नित्याब्दिके ॥ १७ ॥

अथवृत्तार्धेन दिव्यमाह दिव्यमिति । मलिम्लुचे मासे विधुसितेज्यास्ते विधुश्चंद्रः सितः शुक्रः इज्यो गुरुस्तेषामस्ते विधोरस्तः कृष्णपक्षे भवति रवावष्टमे गोचरेण सूर्येऽष्टमे मंदराह्निशनिभौमदिने खलोदये पापराश्युदये यद्वा उदये खलः खलोदयस्तस्मिन् स्थिरतनौ स्थिरलग्ने दिव्यं नैव कुर्यात् । अत्रादिव्ये कृते सति अदो दिव्यमन्यथा विपरीतं स्यात् । असत्यवादिनो जयकारि भवतीत्यर्थः । अर्थादन्यत्र कर्तव्यमिति सिद्धं । लग्नबलं प्राग्वत् । अथ गुरुशुक्रयोः मौढ्यदोषः कुत्र कुत्र नास्तीति वृत्तार्धेनाऽऽह । श्रीशैलेति । श्रीशैलः प्रसिद्धः यत्र मल्लिकार्जुनाभिधानं लिंगमस्तिः ग्रहणं सूर्यचंद्रयोः अयने दक्षिणोत्तरे विषुवं मेषतुलासंक्रमः संकीर्णजातिर्हीनजातिः उपाकृतिरुपाकर्म उत्सर्गश्छंदसामुत्सर्गः वधूप्रवेशनं प्रसिद्धं गया प्रसिद्धा गोदा गोदावरी नित्याब्दिकं प्रतिवर्षे यत्क्रियते तथा नवरात्रम् ॥ १७ ॥

अधिक मासांत, चंद्र, शुक्र, गुरु ह्यांचें अस्त असतां, जन्मराशीपासून रवि अष्टमस्थानीं असतां, शनिवारीं व मंगळवारीं, ज्याचा स्वामी खल आहे अशा लग्नीं खलग्रह असतां, व स्थिर लग्नावर दिव्य (शपथ) करूं नये. केलें तर तें विपरीत होतें. ज्यावर मल्लिकार्जुन लिंग आहे तो श्रीशैल, चंद्राचे व सूर्याचें ग्रहण. अयन संक्रांति ह्म० कर्क मकर, विषुवसंक्रांति ह्म० मेष तूळ, मिश्रजातीकर्म, उपाकर्म, उत्सर्जन, वधूप्रवेश, गयाक्षेत्र, गोदातीर्थ, व नवरात्रादि प्रतिवार्षी करावयाचीं कृत्यें ह्यांविषयीं गुरु शुक्राच्या अस्ताचा दोष नाहीं.

गुरु शुक्रास्ताचे अपवाद.

ईशानाहिबलौ हरेः शयनपर्यावर्तने नैत्यके याने जीर्णगृहेऽवरोहदमनारोपे पवित्रार्पणे ॥ चातुर्मास्यविधौ

न जीवसितयोर्मूढत्वदोषोऽष्टकास्रुत्साहांबरधारणेषु गदितो गर्भादिसप्तस्वपि ॥ १८ ॥

ईशानेति। ईशानादिबलिः ईशानबलिः प्रसिद्धः अहिबलिः सर्पबलिः हरेः शयनपर्यावर्तने विष्णोः शयनमाषाढशुक्लद्वादश्यां भवति पर्यावर्तनं भाद्रपदशुक्लद्वादश्यां भवति नैत्यकं यानं नित्यगमनं जीर्णगृहं प्रसिद्धः अवरोहः देवानां दोलारोहः पूजाविशेषः दमनारोपश्चैत्र्यां पवित्रार्पणं श्रावण्यां चातुर्मास्यविधौ चातुर्मास्यव्रतेऽष्टकाः पवार्गीयाक्षरनाम्नां मासानां कृष्णाष्टम्योऽष्टकाः मार्गपौषमाघफाल्गुनानां कृष्णाष्टम्य इत्यर्थः। उत्साहाः पुत्रोत्पत्त्यादयोंऽबरधारणं वस्त्रधारणं एषु जीवसितयोर्गुरुशुक्रयोर्मूढत्वदोषो नास्तीत्यर्थः। न केवलमेषु गर्भादिसप्तस्वपि गर्भाधान्याद्यन्नप्राशनांतेषु सप्तसु संस्कारेषु मूढत्वदोषो न गदितः गर्भाद्यन्नाशनांतेष्वित्यत्र श्लोके यद्यपि प्रागुक्तं। तथाच गर्गः। नित्ययाने गृहे जीर्णे प्राशने परिधानके। वधूप्रवेशमांगल्ये न मौढ्यं गुरुशुक्रयोः भृगुः। उपाकर्मोत्सर्जनं च पवित्रदमनार्पणं। अवरोहः सहेमंतः सर्पाणां बलिरष्टकाः॥ ईशानस्य बलिर्विष्णोः शयनं परिवर्तनं। कुर्याच्छुक्रस्य च गुरोर्मौढ्येऽपीति विनिश्चयात्॥ धर्मप्रदीपे। गोदावर्यां गयायां च श्रीशैले ग्रहणद्वये। अयने विषुवे चैव चातुर्मास्यव्रतेषु च॥ उत्सवेषु च सर्वेषु सीमंतऋतुकर्मणि सुरासुरेज्ययोश्चैव मौढ्यदोषो न विद्यते ॥ कालनिर्णये। नष्टे शुक्रे तथा जीवे सिंहस्थे च बृहस्पतौ। कार्या चैव स्वदेव्यार्चा प्रत्यब्दं कुलधर्मतः॥ मत्स्यपुराणे। मौढ्येऽपि च प्रकर्तव्या मिश्रजातिक्रियाः शुभाः। सुरेज्यशुक्रयोर्वर्णिक्रियाश्चोक्तादिका न चेति ॥ १८ ॥

ईशानबलि, सर्पबलि, आषाढ शु० १२ चें विष्णुशयन, भाद्रपद शु० १२ चें पर्यावर्तन, नित्यागमन, जीर्णगृह, देवांचें दोलावरोहण, दमनारोपण, पवित्रार्पण, चतुर्मासांत करावयाचीं व्रतें, मार्गशीर्ष, पौष, माघ, फाल्गुन ह्यांच्या वद्य अष्टमीला करावचीं अष्टका, श्राद्धें, पुत्रजन्मादि उत्साह, वस्त्रधारण आणि गर्भाधान, पुंसवन, सीमंतोन्नयन, जातकर्म नामकरण, निष्क्रमण, अन्नप्राशन हे सात संस्कार; ह्या सर्वांला गुरु व शुक्र यांच्या अस्ताचा दोष नाहीं.

तीर्थयात्रानिषेध, व प्रेतकर्म निषेध.

शुक्रेज्यास्तमयेऽधिकक्षयजनुर्मासेषु जन्मर्क्षके नापूर्वामरतीर्थदर्शनमियाद्गोदागयाभ्यमृते ॥ एष्वाषाढसहस्यविष्णुशयनेष्वप्यंत्यकर्म त्यजेद्यद्वर्षाधिकलंबितं भवति तद्गोदागयातोऽन्यतः ॥ १९ ॥ इति मिश्रप्रकरणं समाप्तम् ॥

अथ तीर्थयात्रानिषेधं प्रेतकर्मनिषेधं च सापवादं वृत्तेनैकेनाऽऽह शुक्रेति शुक्रे ज्ययोर-

स्तमयेऽधिकोऽधिकमासः क्षयः क्षयमासो जनुर्मासो जन्ममासः तेषु जन्मर्क्षके जन्मनक्षत्रेऽपूर्वं प्रथमं तीर्थामरदर्शनं तन्निमित्तं न इयात् न गच्छेत् काभ्यामृते गोदागयाभ्यामृते गोदागययोर्दर्शनं सदैव कुर्यादित्यर्थः। प्रेतकर्मनिषेधमाह। एष्विति। एषु गुरुशुक्रास्तादिषु आषाढः प्रसिद्धः सहस्यः पौषः विष्णुशयनं तेष्वपि यद्वर्षाधिकलंबितं प्रेतकर्मभवति तत्त्यजेत्। गोदागयातेऽन्यतो गोदागययोः सदैवकार्यं। आषाढशुक्लद्वादश्यादिकार्तिकशुक्लद्वादशीपर्यंतं विष्णुशयनं प्रथमवर्षे निषिद्धकालेऽपि कर्तव्यमित्यर्थसिद्धं। अतिक्रांतवर्षं प्रेतकर्म गयागोदयोर्निषिद्धेऽपि शुक्रेज्यास्तादिके काले विदधीतेत्यर्थः। तथा चोक्तं। बाले वा यदि वा वृद्धे शुक्रे चास्तमुपागते। मलमास इवैतानि वर्जयेद्देवदर्शनं। व्यासः। अधिमासे च जन्मर्क्षे नष्टयोर्गुरुशुक्रयोः। तीर्थयात्रा न कर्तव्या गयां गोदावरीं विना॥ भृगुः। मलमासेऽप्यनावृत्तं तीर्थस्नानं विवर्जयेत्। अनादिदेवतां द्रष्टुं शुचिः स्यान्नष्टभार्गवे॥ तीर्थखंडे। गुरुशुक्रास्तादिदोषः प्रोक्तो यस्तीर्थयात्रिणां। अपूर्वयायिनामेव न त्वसौ पूर्वगामिनाम्॥ पितृखंडे। शुक्रस्यास्तमने चैव देवेज्यस्य तथैव च। प्रेतकार्यं प्रदुष्येत प्रथमं सत्सरं विना॥ मांडव्यः। मलिने जन्ममासे वा मौढ्ये वा गुरुशुक्रयोः। तीर्थयात्रा न कर्तव्या गयां गोदावरीं विना। गरुडपुराणे। न कुर्याद्गुरुशुक्रास्ते पुष्ये स्वापे मलिम्लुचे। विलंबितं प्रेतकार्यं गयां गोदावरीं विना॥ मेधातिथिः। अस्तंगते गुरौ शुक्रे पुष्याषाढाधिमासके। प्रेतकार्यं न कुर्वीत गयां गोदावरीं विना॥ प्रेतमंजर्यां। प्रेतकार्याणि सर्वाणि व्रतस्नानजपादिकं। वर्ज्यं शुक्रेज्ययोरस्ते गयां गोदावरीं विनेति॥ १९॥ इति स्वकृतमुहूर्तमार्तंडटीकायां मार्तंडवल्लभा यां मिश्रप्रकरणं समाप्तम्।

गुरूच्या व शुक्राच्या अस्तांत, अधिक मासांत क्षयमासांत, जन्ममासांत आणि जन्मनक्षत्रावर, गोदा व गया ह्या दोहोंवांचून पूर्वी न गेलेल्या देवास व तीर्थास मनुष्यानें प्रथम जाऊं नये. वरील गुरुशुक्रांच्या अस्तादिकांत, आषाढांत पौषांत आणि आषाढ शु० १२ पासून कार्तिक शु० १२ पर्यंत विष्णु निजलेला असतो त्या चातुर्मासांत, एक वर्षापुढें राहिलेलें प्रेतकर्म गोदागया ह्यांहून अन्यठिकाणीं करूं नये. गोदानदीवर व गयेंत प्रेतकर्म करण्याला कालनियम नाहीं.

इति मिश्रप्रकरणम् समाप्त ॥ ८ ॥

अनध्याय प्रकरणम् ॥ ९ ॥

पर्वाग्रादियुगष्टमीति तिथयो मध्वादिपक्षद्वयेऽनध्यायाश्चरसंक्रमा अथ मधौ वह्निश्च शुक्रे यमः॥ राधेऽग्निस्त्वासितो यमः शुचिदृगाशार्कास्त्रयोदश्यथो मार्गे कृष्णनगग्रहाविषद्दगंकाशास्नयः कीर्तिताः॥ १॥

अथानध्यायप्रकरणमारभ्यते। छिद्राण्येतानि विप्राणां येऽनध्यायाः प्रकीर्तिताः। छिद्रेभ्यः स्रवति ब्रम्ह ब्राह्मणेन यदर्जितं ॥ तत्काले तस्य रक्षांसि श्रियं ब्रम्ह यशो बलं। सर्वमादाय गच्छंति वर्जयंतीप्सितं फलमित्यनध्याये पठनादौ प्रदोषा निगदिताः। तत्राऽऽदौ प्रसंगात्पठनादौनिषेधात् मौंज्यादिनिषेधाच्च वृत्तद्वयेनानध्यायानाह पर्वेति। पर्व अमा पूर्णिमा किंलक्षणं पर्व अग्राद्युक् अग्रं प्रतिपत् आदिश्च ‍दर्शी ताभ्यां युक्युक्तं। अष्टमी प्र० इति तिथयश्चतस्रस्तिथयो मध्वादिपक्षद्वये मधुश्चैत्रः तदादिषु मासेषु पक्षद्वयं शुक्लकृष्णाख्यं तस्मिन् अनध्यायाः स्युः कीर्तिताः कथिता बुधैरित्यध्याहारः। अथान्यानाह। चरसंक्रमाः चरराशिसंक्रांतयः मेषकर्कतुलामकरसंक्रांतय इत्यर्थः। मधुश्चैत्रस्तस्मिन् वह्निः वह्निसंख्याकस्तिथिस्तृतीयेत्यर्थः। शुक्रे ज्येष्ठे मासे यमः द्वितीया यत्र प्रकरणे शुक्लकृष्णपक्षनिर्देशो न दृश्यते तत्र शुक्लपक्षजास्तिथिर्ज्ञेयः राधे वैशाखेऽग्निस्तृतीया शुक्ले तु पुनरसितः कृष्णो यमः द्वितीया शुचिदृगाशार्काः शुचिराषाढः तस्य दृक् द्वितीया आशा दशमी अर्को द्वादशी त्रयोदश्यपि आषाढशुक्लद्वितीया दशमी द्वादशी त्रयोदशीत्यर्थः। अथ मार्गे मार्गशीर्षे कृष्णनवग्रहौ कृष्णसप्तमीनवम्यौ इषदृगंकाशाग्नय इष आश्विनः तस्य दृक् द्वितीयाऽको नवमी आशा दशमी अग्निस्तृतीया आश्विनशुक्लद्वितीया नवमी दशमी तृतीयेत्यर्थः ॥ १ ॥

चैत्रादि सर्व मासांच्या शुक्ल व कृष्ण पक्षांत पूर्णिमा अमावास्या प्रतिपदा चतुर्दशी अष्टमी ह्या तिथि, मेष कर्क तूळ मकर ह्या चर संक्रांति, चैत्र शु० तृतीया, ज्येष्ठ शु० द्वितीया, वैशाख शु० तृतीया व कृ० द्वितीया, आषाढ शु० द्वितीया, दशमी, द्वादशी, त्रयोदशी, मार्गशीर्ष कृ० सप्तमी नवमी, आश्विन शु० द्वितीया, नवमी, दशमी, तृतीया ह्या तिथींला अनध्याय म्हणतात.

अनध्याय.

पौषेशास्त्वसिताद्दगंकमुनयोऽत्ये कृष्णखेटाद्रिदृङ्माघेऽर्काब्धिदृगद्रयस्त्वसितजाबाह्वंकपृथ्वीधराः॥ऊर्जे द्व्यंकरवीश्वरास्त्वसितजादृग्विश्वसूर्या नभस्येऽग्निः कृष्णदृगद्रिविश्वनवमी पैत्रे यमोऽन्यः श्रवाः ॥ २ ॥

पौषेति। पौषेशः पौषस्य ईशः एकादशी शुक्ला तु पुनः असिता कृष्णी दृगंकमुनयः द्वितीयानवमीसप्तम्यः। अंत्ये फाल्गुने कृष्णखेटाद्रिदृक् खेटो नवमी अद्रिः सप्तमी दृक् द्वितीया एषां समाहारः खेटाद्रिदृक् कृष्णं च तत् खेटाद्रिदृक् च तथा कृष्णनवमी सप्तमी द्वितीया इत्यर्थः। माघेऽर्काब्धिदृगद्रयोऽर्को द्वादशी अब्धिश्चतुर्थी दृक् द्वितीया अद्रिः सप्तमी एते शुक्लाः तु पुनः असितजाबाह्वंकपृथ्वीधराः असितजाः कृष्णपक्षजाः बाह्वंकपृथ्वीधराः बाहुर्द्वितीया अंको नवमी पृथ्वीधरः सप्तमी ऊर्जे कार्तिके द्व्यंकर वीश्वराः द्विर्द्वितीया अंको नवमीरविर्द्वादशी ईश्वर एकादशी एते शुक्लाः तु पुनः असितजाः कृष्णपक्षजाः दृग्विश्वसूर्याः दृक् द्वितीया विश्वे त्रयोदशी सूर्यो द्वादशी नभस्ये भाद्रपदेऽग्निस्तृतीया

शुक्ला कृष्ण दृगद्रिविश्वनवमी पैत्रं दृक् द्वितीयाऽद्रिः सप्तमी विश्वे त्रयोदशी नवमी प्रसिद्धा। पैत्रं मघा यमो भरणी अन्यः शुक्लः श्रवाः श्रवणः भाद्रपदशुक्लश्रवण इत्यर्थः ॥ २ ॥

पौष शु० एकादशी व कृ० द्वितीया, नवमी, सप्तमी; फाल्गुन कृ० नवमी सप्तमी द्वितीया; माघ शु० द्वादशी चतुर्थी द्वितीया सप्तमी व कृ० द्वितीया नवमी सप्तमी; कार्तिक शु० द्वितीया नवमी द्वादशी एकादशी व कृ० द्वितीया त्रयोदशी द्वादशी; भाद्रपद शु० तृतीया व कृ० द्वितीया सप्तमी त्रयोदशी नवमी; आणि भाद्रपद कृष्णपक्षांत मघा व भरणी हीं नक्षत्रें व शुक्लपक्षांत श्रवण नक्षत्र हे सर्व अनध्याय जाणावे.

अनध्याय निर्णय.

योऽनध्यायतिथिः स पूर्वदिवसेऽस्तात्प्राङ्मुहूर्तोन्मि-
तोऽन्यस्मिन्वोदयतः क्षणत्रयगतो ब्रह्मेह नैवाभ्यसेत् ॥
पर्वाग्राद्दियुगष्टमीति च तिथींस्त्यक्त्वैषु शास्त्रस्मृती
वेदांगानि समभ्यसेच्च निखिलेषूक्तं पठेन्नैत्यकम् ॥३॥

अथैषां निर्णयं वृत्तेनैकेनाऽऽह य इति। यः कश्चिदनध्यायतिथिः स पूर्वं दिवसेऽस्तात्सूर्यास्तात्प्राक् मुहूर्तोन्मितः स्यात्। अत्र पूर्वदिवसे ब्रम्ह वेदं न पठेत् वा इत्यथवा अन्यस्मिन्दिवसे परदिवसे क्षणत्रयगतो भवति। अत्रास्मिन्दिवसे ब्रह्म नो संपठेत्। [illegible]र्वाग्राद्दियुगष्टमी पूर्ववत्पदविभागः। इति चतुरस्तिथींस्त्यक्त्वा एषु अनंतरोक्त[illegible]ध्यायेषु शास्त्रस्मृती वेदांगानि समभ्यसेत्। सुगमं। निखिलेषु सर्वेष्वनध्यायेषु [illegible] नैत्यकं च पठेत्। उक्तमिति। यथाऽमावास्यायामश्वस्तु जपेद्व्याहृतिपूर्वकां ग[illegible]वां सकृत्रिर्वा राक्षोघ्नीः पित्र्यमंत्रान् पुरुषसूक्तमप्रतिरथमन्यानि च पवित्रा[illegible] संध्याहोमब्रह्मयज्ञादि। तथाच मनुः। वेदोपाकरणे चैव स्वाध्याये चैव ने[illegible]रोधोऽस्त्यनध्याये होममंत्रजपेषु चेति॥ वेदोपाकरणानि अंगानि स्मृतिरत्नावल्याम्। नित्ये जपे च नांगे च क्रतौ पारायणेऽपि च। नानध्यायोऽस्ति वेदानां ग्रहणे ग्राहणे स्मृतः॥ देवतार्चनमंत्राणां नानध्यायः स्मृतः सदा। नानध्याये जपेद्वेदान्रुद्रांश्चैव विशेषतः॥ पौरुषं पावमानं च गृहीतनियमाद्वत इति॥ स्मृत्यर्थसारे। चतुर्दश्यष्टमीपर्वप्रतिपद्वर्जितेषु च वेदांगन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राणि चाभ्यसेदिति॥ कूर्मपुराणे। इंदौ वृद्धिं क्षयं प्राप्ते ब्रह्मयज्ञं न कारयेत्। न जपेद्वैदिकं मंत्रं गायत्र्यष्टोत्तरं शतमिति॥ स्मृतिरत्नावल्यां। अल्पं जपेदनध्याये पर्वण्यल्पतरं जपेदिति॥ ३॥

जी अनध्यायतिथि, ती पूर्व दिवशीं सूर्यास्तापूर्वीं दोन घटिका किंवा अधिक असेल तर पूर्व दिवशीं वेदाभ्यास करूं नये; अथवा दुसऱ्या दिवशीं सूर्योदयानंतर ६ घटिका किंवा अधिक असेल तर त्या दिवशीं वेद पठन करूं नये. पूर्णिमा अमावास्या प्रतिपदा चतुर्दशी अष्टमी ह्या तिथि सोडून सर्व अनध्याय असतां शास्त्र, स्मृति, वेदांगें यांचा अभ्यास करावा.

सर्व अनध्यायांवर जें पठन करावें असें सांगितलें आहे तें, आणि संध्या होम ब्रम्हयज्ञादि नित्य करावयाचें तें पठन करावें. ह्यांला अनध्यायांचा प्रतिबंध नाहीं.

नैमित्तिक अनध्याय.

बभ्र्वोत्वेणखराग्न्यजांब्वहिगजाश्वोष्ट्रांत्यमूकोन्नतानो यानांतरिते त्र्यहं प्लवखगाद्यैर्रात्रौ च स ज्योतिषम्॥ स्त्री- गोस्थ्यंतरितेहरुत्सवनिशीथाशौचमार्गेषु च च्छायायां न कपित्थशाल्मलिमधुश्लेष्मातकादेः पठेत्॥ ४॥

अथ नैमित्तिकाननध्यायान्वृत्तद्वयेनाह बभ्र्विति। बभ्रुर्नकुलः। ओतुर्मार्जारः। एणो हरिणः। खरः प्र०। अग्निः प्र०। अजो मेषः। अंबु उदकं। अहिः सर्पः। गजः प्र०। अश्वः प्र०। उष्ट्रः प्र०। अंत्यो ऽत्यजजाती रजकचर्मकारादयः। मूकः प्र०। उन्नतो मत्तः। अनः शकटः। यानं शिबिकादि। एभिरंतरिते गुरौ सति त्र्यहं त्रिरात्रमनध्यायः। प्लवो मंडूकः। खगः पक्षी। आदिशब्दाद्गोधादि। एभिरंतरिते सज्योतिषमनध्यायः। अयमर्थः। दिवा अंतरिते सति सूर्यास्तमानपर्यंतमनध्यायो रात्रावंतरिते रात्रिशेषपर्यंतमनध्याय इत्यर्थः। स्त्रीगोस्थ्यंतरितेऽहः। स्त्री प्र० गौः प्र० अस्थि प्राण्यंगं एभिरंतरितेऽहर्दिनमहोरात्रमन- ध्यायः। उत्सवो महोत्सवो विवाहादिकः। निशीथं मध्यरात्रं अशौचं सूतकं मार्गोऽध्वा [illegible] न पठेत्। चपरं कपित्थशाल्मलिमधुश्लेष्मातकादेश्च्छायायां न पठेत्। सुगमं। आ- [illegible]ल्कोविदारबिभीतकैरंडादीनां ग्रहणम्॥ ४॥

[illegible]मांजर, हरिण, गर्दभ, अग्नि, बकरा, उदक, सर्प, हत्ती, घोडा, उंट, अंत्यज, [illegible]गाडा आणि पालखी, मेणा वगैरे यान हीं गुरु व शिष्य यांच्यामध्यें आलीं [illegible]नध्याय होतो. बेडूक, पक्षी, घोरपड, पाल वगैरे व पुरुष मध्यें आ- [illegible]त अनध्याय होतो. दिवसास मध्यें आलीं तर सूर्य मावळे पर्यंत, आणि रात्रीस मध्यें आलीं तर सूर्य उगवेपर्यंत, असा सज्योति अनध्याय जाणावा. स्त्री, गाय, हाडें हीं गुरु शिष्यांमध्यें येतील तर एक अहोरात्र अनध्याय होतो. विवाहादि उत्सवांत, मध्यरात्रीस, आशौचांत, व मार्गांत पठन करूं नये. कपित्थ (कवठ) शाल्मलि (सांवरी) मधु (मोहा) श्लेष्मातक (भोंकरी) कोविदार (कांचन) एरंड वगैरे वृक्षांच्या छा- येला पठन करूं नये.

नैमित्तिकानध्याय.

ग्रामांतःकुपणे श्वशूद्रनिकटे श्राद्धाशने वक्त्वगे तांबूले ग्रहणाद्गुरुक्षितिपतिप्रांताद्युपोत्सर्गतः॥ भूकंपाशनि पातलः पुरदहे रिष्टावलोकात्त्र्यहं गर्जे ऽनार्तवके त्र्यहं समयजे सज्योतिरंते सतः॥ ५॥

ग्रामांतरिति। ग्रामांतःकुणपे ग्राममध्ये कुणपे प्रेते सति न पठेत् । श्वशूद्रनिकटे श्वान-शूद्रसन्निधौ न पठेत्। श्राद्धाशने श्राद्धभोजने कृते सति जीर्णावधि न पठेत् । वक्रगे मुखगते तांबूले सति न पठेत्। ग्रहणात्सकाशात्र्यहं न पठेत्। तथा गुरुक्षितिपतिप्रांतान्मरणात् त्र्यहं उपोत्सर्गतस्त्र्यहं उप उपाकर्म उत्सर्गश्छंदसामुत्सर्गः तथा उपोत्सर्गतः सकाशात्त्र्यहं। भूकंपाशनिपाततस्त्र्यहं भूकंपः प्र० अशनिपातो विद्युत्पातः ताभ्यां त्र्यहं पुरदहः पुरदाहात् स्ववसतिग्रामदाहादित्यर्थः। त्र्यहं रिष्टावलोकात् गंधर्वनगरभूतादिदर्शनात् त्र्यहं न पठेत्। गर्जेनार्तवके त्र्यहं ऋतौ भवः आर्तवः न आर्तवः अनार्तवः अनार्तव एव अनार्तवकस्तस्मिन् अकालगर्जने जाते सति त्र्यहं न पठेत् समयजे ऋतुजे गर्जे सति सज्योतिर्यथास्यात्तथा न पठेत्। दिवा गर्जे सति सूर्यास्तपर्यंतं। रात्रौ गर्जे सति सूर्योदयपर्यंतं न पठेदित्यर्थः। सतः अंते स्वशाखिसत्पुरुषस्य मृतौ जाते सति सज्योतिर्न पठेत् ॥ ५ ॥

गांवांत प्रेत असतां, कुत्रा किंवा शूद्र जवळ असतां, श्राद्ध भोजन केल्यावर अन्न जिरेपर्यंत, मुखांत तांबूल असतां, सूर्यचंद्रांच्या ग्रहणानंतर, गुरु किंवा राजा मरण पावला असतां, उपाकर्म व उत्सर्जन केल्यानंतर, भूकंप झाला असतां, वीज पडली असतां, गांवांत आग लागली असतां, गंधर्व नगर, भूत इत्यादि अरिष्ट पाहिलें असतां, ह्या सर्वांपासून तीन दिवस पठन करूं नये. अकालीं मेघ गर्जना झाली तर ३ दिवस, व यथाकाळीं गर्जना झाली तर सज्योति अध्ययन करूं नये. स्वशाखी सत्पुरुष मरण पावला असतां सज्योति पठन करूं नये.

अन्य अनध्याय.

वाद्योलूकखरार्तजंबुकरवे साम्नां च वाते जले नीहारे
पतिताभिशस्तनिकटे धावज्जनालोकने॥ग्रामांते पि-
तृकानने ऽप्यथ सतानूनप्त्रिणीते दिवं तद्वत्सद्व्रतिनि
त्र्यहं न च पठेद्भुक्त्वाऽऽर्द्रपाणिर्न च ॥ ६ ॥

अनध्यायांतरमाह वाद्येति। वाद्यादीनां रवे शब्दे श्रूयमाणे साम्नां च रवे श्रूयमाणे वाते वातस्य सर्वदा विद्यमानत्वादतिवाते जले जलमध्ये नीहारे धूमरूपोत्पाते पतितो जातिभ्रष्टः अभिशस्तो मिथ्याभिशापी तत्समीपे धावज्जनालोकने धावन्मनुष्यालोकने ग्रामांते ग्रामसीमासमीपे पितृकानने श्मशाने न पठेत्। सतानूनप्त्रिणीते दिवं स्वर्गं प्रति इते गते मृते सति त्र्यहं न पठेत् तानूनप्त्रं नामघृतं यागे येन ऋत्विजा सह स्पृष्टं स स तानूनप्त्री तस्मिन् मृते सति त्र्यहं न पठेत्। तद्वत्सद्व्रतिनि मृते सद्व्रतं वेदव्रतं चरितं येन स सद्व्रती तस्मिन् मृते त्र्यहं न पठेत्। भुक्त्वा यावदार्द्रपाणिस्तावन्न पठेत्। अन्येऽनध्याया मूलग्रंथतोऽवगंतव्याः ॥ ६ ॥

वाद्यांचा नाद ऐकूं येत असतां; घुबड, गाढव, पीडित, कोल्हा, हीं ओरडत असतां; सामवेदाचें गायन चाललें असतां; मोठा वारा सुटला असतां; उदकांत; धुकें पडलें असतां;

जातिभ्रष्ट व खोटें बोलणारा हे जवळ असतां; धांवणारे लोक पहात असतां; गांवाच्या सीमेवर; श्मशानांत; यज्ञांतील ऋत्विज, व महानाम्न्यादि व्रतें झालेला हे मरण पावले असतां; तीन दिवस पठन करूं नये. जेवल्यावर हात ओले असेपर्यंत पठन करूं नये.

प्रदोष, अनध्याय.

रात्र्यर्धे मदनो मुनिर्दलयुते यामे चतुर्थ्याद्यके प्राग्रात्रौ पठनं ह्युपाकरणतो मासं निशः प्राग्दले॥ श्वोऽनध्याय इतीह रात्रिपठसं वर्ज्यं सदा संध्ययोश्चोरोपद्रवयामके त्रिदिवसं दुर्भुक्प्रतिग्राहयोः ॥७॥ इत्यनध्यायाः

अथ प्रदोषानध्यायानाह रात्र्यर्धे इति।रात्र्यर्धे मदनस्त्रयोदशी यस्मिन् दिने स्यात् मुनिः सप्तमी रात्रेर्दलयुते यामे सार्धप्रहरे यद्दिने स्यात् चतुर्थी आद्यके प्रथमे प्रहरे यद्दिने स्यात्। अत्र दिने प्राग्रात्रौ पूर्वरात्रौ पठनं वर्ज्यं तु पुनः उपाकर्मतः सकाशात् मासमात्रं रात्रेः प्राग्दले पठनं वर्ज्यं।श्वोऽनध्याय इतीह इत्यत्र रात्रिपठनं समस्तरात्रौ पठनं वर्ज्यं। सदा संध्ययोरुभयोः पठनं वर्ज्यम्। चोरोपद्रवेण उपलक्षितो यामः प्रहरः तस्मिन्पठनं वर्ज्यं। त्रिदिवसं दुर्भुक्प्रतिग्राहयोः दुष्टौ भुक्प्रतिग्रहौ दुर्भुक्प्रतिग्रहौ तयोः दुष्टभोजनदुष्टप्रतिग्रहयोः त्रिदिवसं पठनं वर्ज्यम्। तथाच श्रीधर्यां स्मृतिवचनानि। अष्टम्योश्च चतुर्दश्योः पंचदश्योश्च सूतके।शावे प्रतिपदोर्यत्र भये चैव महोत्सवे। रोगे युद्धे विवादे च द्यूते पथि निशीथके।नाधीयीताशुचिश्चापि नास्नातश्च न तंद्रितः। उपाकर्माणि चोत्सर्गे ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः॥त्रिरात्रं स्यादनध्यायो मृते भूपे गुरावपि। फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां तु चैत्र्यां तु त्र्यहमिष्यते॥ अनध्यायस्तथाऽऽषाढ्यां श्रावण्यां कार्तिके तथा। तथैव मार्गशीर्षस्य पूर्णमास्यां न संचरेत्।अशन्याः पतने कंपे भूमेर्दाहे पुरस्य च।मृगस्य सर्पमार्जारनकुलाद्यश्वदंतिनां॥ अंतरागमनेऽजोष्ट्रखराणां च त्र्यहं स्मृतं।पताकातोरणादर्शरथयानजलाग्निनां। मूकोन्मत्तादिशूद्राणामंतरागमने त्र्यहं नारीणामपि सर्वासां गवां चैवांतरागमे । अहोरात्रमनध्यायो गर्जने रात्रिसंभवे। भूगर्जने च रात्रौ चापररात्रे दिनं स्मृतम्। दिनं तूभयसंध्यायामथास्यां चांतरागमे ॥ पक्षिमंडूकगोधासु नराणां चांतरागमे। दिने दिवसशेषः स्याद्रात्र्यां रात्र्याश्च तद्भवेत्॥ श्वसृगालरवे नृणां श्रोत्रियागमनेऽध्वनि। तात्कालिकोऽप्यनध्यायस्तांबूलस्य च भक्षणे। श्राद्धे निमंत्रितो यस्तु भुक्त्वा नाध्ययनं चरेत् ॥ करिष्यंश्च तथा विप्रः प्राग्विप्राणां विसर्जनात्॥एत प्रोक्ताह्यनध्याया वैदिकास्तांत्रिकास्ततः॥ प्रवक्ष्यंतेऽष्टमीद्वंद्वे चतुर्दश्यां च केवलं। विषुवद्धितये चैवमयनद्वितये तथा॥ न पठेत्पाठयेद्धीमान् पुराणमपि सत्तमः॥ अष्टम्यां च चतुर्दश्यां यावदस्तमिते रवौ।दिनशेषमनध्यायं वैदिकं परिकीर्तितं। तथोदिते दिवारात्रं तत्कालमुदिते तयोः। प्रतिपद्यां च संक्रांतौ तत्कालमखिलासु च॥ नभोनभस्ययोः कृष्णे मासयोस्त्रिदिनं द्विजः। न सप्तम्यामधीयीत त्रयोदश्यां च पैत्र्ययोः। सदा त्रयोदशीयावत्प्राङ्निशीथात्तिथिर्भवेत्॥ प्राक्तदङ्गोपरांङ्गात्तादधीयीत न च द्विजः। अष्टम्यां च चतुर्दश्यां प्रतिपद्यां च वर्जयेत्॥ धर्मशास्त्रपुराणानि

शास्त्रं तात्कालिकं बुधः ॥ त्रिमिश्रितासु कर्तव्यं सप्तम्यादिषु यत्नतः । पुराणाभ्यसनादीनि पंचदश्योश्च वा न वा ॥ नांतरागमने दोषः पुराणादिषु विद्यते । न शस्यते च तत्काले घृतं संप्राश्य वा बुधः । नीयमानं शवं दृष्ट्वा महीस्थं वा द्विजोत्तमः ॥ अकालगर्जितादौ च पर्वस्वाशौचकादिषु । अनध्याया बुधैः कार्या उपरागादिकेषु च ॥ श्वोऽनध्याये च शर्वर्यां ना धीयीत कदाचन॥ स्मृत्यंतरे । प्रदोषे च त्रयोदश्यां नाध्येयं प्रतिपत्स्वपि । प्रदोषलक्षणं । षष्ठीच द्वादशी चैव अर्धरात्रोननाडिका । प्रदोषे न त्वधीयीत तृतीया नवनाडिका: ॥ अर्धरात्रोननाडिकार्धरात्राद्घटिकया एकयोनेत्यर्थः॥ अत्र नैमित्तिकप्रदोषमाहापस्तंबः । श्रावण्यां पौर्णमास्यामध्ययनमुपाकृत्य मासं प्रदोषे नाधीयीतेति । प्रदोषः पूर्वरात्रः । तथाच गर्गः । अध्यायानामुपाकर्म श्रावण्यां श्रवणेन वा । यावन्मासं पूर्वरात्रे नाधीयीत कदाचनेति ॥नारदः । अयने विषुवे चैव शयने बोधने हरेः । अनध्यायं प्रकुर्वीत मन्वादिषु युगादिषु ॥ मन्वादयो मत्स्यपुराणेऽभिहिताः । आश्वयुक्शुक्लनवमी कार्तिकी द्वादशी सिता । तृतीया चैत्रमासस्य तथा भाद्रपदस्य च ॥ फाल्गुनस्य त्वमावास्या पौषस्यैकादशी सिता । आषाढस्यापि दशमी माघमासस्य सप्तमी । श्रावणस्याष्टमी कृष्ण आषाढस्यापि पूर्णिमा । कार्तिकी फाल्गुनी चैत्री ज्येष्ठी पंचदशी सिता (?)॥ मन्वंतरदयश्चैते दत्तस्याक्षयकारकाः॥युगादयो विष्णुपुराणे दर्शिताः॥वैशाखमासस्य तु या तृतीया नवम्यसौ कार्तिकशुक्लपक्षे। नभस्यमासस्य च कृष्णपक्षे त्रयोदशी पंचदशी च माघे॥ उपाकर्मणि चोत्सर्गे त्रिरात्रं क्षपणं स्मृतं । अष्टकासु त्वहोरात्रं मृतं तासु च रात्रिषु ॥ मार्गशीर्षे तथा पौषे माघे मासे तथैव च । तिस्रोऽष्टकाः समाख्याताः कृष्णपक्षे तु सूरिभिः ॥ स्मृतिरत्नावल्यां चतुर्दश्यां यदा पर्व प्रागस्ताद्दृश्यते रवेः । अनध्यायं प्रकुर्वीत त्रयोदश्यां तु धर्मवित् ॥ विद्युत्स्तनितवर्षे तु महोल्कानां तु संभवे । अकालिकमनध्यायमेतेषु मनुरब्रवीत् ॥ स्तनितं मेघगर्जितं। अनुराधर्क्षमारभ्य षोडशर्क्षे तु भास्करः।यावच्चरति वै तावद्कालं मनुयो विदुः ॥ काले वृष्टौ च तत्कालमकाले च त्रिरात्रकं । अतिमात्राऽथवा वृष्टौ नाधीयीत दिनत्रयं ॥ अकालवर्षणे जाते जलौकाश्च प्रवर्तते । एकरात्रमनध्यायमिति कात्यायनोऽब्रवीत् ॥ मेषे च वृषभे चैव तृणाग्रात्स्रवते जलं । भूमिद्रावमनध्यायं कुर्वंति वृषकुंभयोः ॥ अत ऊर्ध्वं द्विपादेषु तृणप्रच्यवनं जलं तृणप्रच्यवनं तृणप्रवाहः चौरैरुपद्रुते ग्रामे संग्रामे चाग्निकारिते । अकालिकमनध्यायं विद्यात्सर्वाद्भुतेषु च । प्रादुष्कृतेष्वनग्नीषु विद्युत्स्तनितनिःस्वने ॥ सज्योतिः स्यादनध्यायः शेषरात्रौ तथा दिवा ॥ मनुः। निर्घाते भूमिचलने ज्योतिषां चोपसर्जने । एतानकालिकान् विद्यादनध्यायानृतावपि ॥ निर्घात आंतरालिको ध्वनिविशेषः। ज्योतिषां चोपसर्जनं चंद्रसूर्ययोः परिवेषः । आपस्तंबः । प्रतिगृह्य द्विजो वेदानेकोद्दिष्टस्य केतनं । त्र्यहांते कीर्तयेद्ब्रम्ह राहोरन्यत्र सूतके ॥ केतनं निमंत्रणं । कूर्मपुराणे । समानविद्ये तु मृते तथा सब्रह्मचारिणि । आचार्ये संस्थिते चापि त्रिरात्रं क्षपणं स्मृतं । याज्ञवल्क्यः । त्र्यहं प्रेतेष्वनध्यायः शिष्यर्त्विग्गुरुबंधुषु । उपाकर्मणि चोत्सर्गे स्वशाखाश्रोत्रिये मृते ॥ संध्यागर्जितनिर्घातभूकंपोल्कानिपातने । समाप्य वेदं द्युनिशमारण्यकमधीत्य च ॥ पशुमंडूकनकुलश्वाहिमार्जारमूषकैः । कृतेऽतरे त्वहोरात्रं शक्रपाते तथोच्छ्रये ॥ पराशरः । सर्पस्य नकुलस्याथ अजमार्जारयोस्तथा । मूषकस्य तथोष्ट्रस्य मंडूकस्य च योषितः ॥ पुरुषस्यैडकस्यापि शुनोऽश्वस्य खरस्य च । एषां यो-

विततश्चैव अंतरागमने कृते । त्रिरात्रमुपवासश्च त्रिरात्रमभिषेचनं ॥ अथ तात्कालिकाः खरोष्ट्रगर्दभोलूकसामबाणार्तनिःस्वने । अमेध्यवशशूद्रांत्यश्मशानपतितांतिके । देशेऽशुचौ वर्त्मनि च विद्युत्स्तनितसंप्लवे ॥ भुक्त्वाऽऽर्द्रपाणिरंभोंतरर्धरात्रेऽतिमारुते । पांसुवर्षे दिशां दाहे संध्यानीहारभीतिषु ॥ धावतः । पूतिगंधे च शिष्टे च गृहमागते । खरोष्ट्रयानहस्त्यश्वनौवृक्षे रथरोहणे ॥ सप्तत्रिंशदनध्यायानेतांस्तात्कालिकान्विदुरिति ॥ अथानध्यायापवादः । मनुः । वेदोपाकरणे चैव स्वाध्याये चैव नैत्यके । न निरोधोऽस्त्यनध्याये होममंत्रजपेषु चेति ॥ इति मुहूर्तमार्तंडटीकायां मार्तंडवल्लभायामनध्यायप्रकरणं ॥

ज्या दिवशीं मध्यरात्रीच्या आंत त्रयोदशी, दीड प्रहर रात्रीच्या आंत सप्तमी, व एक प्रहर रात्रीच्या आंत चतुर्थी असेल त्या दिवशीं प्रदोष होतो; ह्मणून त्या दिवशीं पूर्वरात्रीस पठन करूं नये. उपाकर्मापासून एक महिना पर्यंत रात्रीच्या पूर्वार्धांत पठन वर्ज्य होय. उद्यां अनध्याय आहे असें जाणून त्या अनध्ययाच्या पूर्व दिवसाच्या सर्व रात्रींत पठन वर्ज्य करावें प्रातःसायं संध्या समयीं पठन वर्ज्य होय. चोरांचा उपद्रव होईल त्या प्रहरांत पठन वर्ज्य करावें. दुष्ट भोजन व दुष्टप्रतिग्रह केल्यानंतर तीन दिवस अध्यनय करूं नये.

इति अनध्यायप्रकरणं समाप्तं ॥ ९ ॥

अथ पल्ली सरठपतन ॥ १० ॥

दक्षांगोदरनाभिहृत्सु पतिता पल्ली वरांगे हनुं वक्त्वा नुः शुभदा स्त्रियाः फलमिदं वामेतरव्यत्ययात्॥इत्याहुः सरठप्ररोहणफलं पातेऽन्यथैके वृथा पल्ल्यारोहणकेऽपि वस्त्रसहितं स्नात्वा चरेच्छांतिकम् ॥ १ ॥ इति पल्लीसरठयोः पतनादि विचारः ॥

अथ पल्लीसरठयोः पतनादिविचारः । अथ पल्लीसरठयोः फलं वृत्तेनैकेनाऽऽह दक्षांगेति । दक्षांगोदरनाभिहृत्सु पतिता पल्ली तथा हनुं त्यक्त्वा वरांगे उत्तमांगे पतिता पल्ली नुः नरस्य शुभदा स्यात् । उत्तमांगे हनुं विना सर्वत्र शुभेत्यर्थः । अर्थादन्यत्र न शुभा । अन्यांगेषु पुरः पार्श्वपृष्ठेषु न शुभा स्यात् । अथ स्त्रिया विशेषमाह । स्त्रिया इदं पुरुषोक्तं फलं वामेतरव्यत्ययाज्ज्ञेयं । वामं वामांगं इतरं दक्षिणांगं तयोर्व्यत्ययो वैपरीत्यं तस्मात्पुरुषस्य दक्षांगे यत्फलमुक्तं तत्स्त्रिया वामांगे ज्ञेयं पुरुषस्य वामांगे यदुक्तं तत्स्त्रिया दक्षांगे ज्ञेयमित्यर्थः । अर्थाद्यत्रांगे वामेतरविभागाभावस्तत्र पुरुषतुल्यं फलं ज्ञेयं । वरांगे तूभयोः समानमेव फलं वामदक्षिणफलाविशेषात् । सरठफलमाह । इत्याहुः सरठप्ररोहणफलमिति ।

एवमेव आहुर्मुनय इत्यध्याहारः। सरठस्य प्ररोहणे पल्लीवत्फलमित्यर्थः। पाते सरठस्य पाते अन्यथा विपरीतं फलमाहुः। सरठस्य प्ररोहणे यत्फलं तत्तस्य पाते विपरीतफलमाहुरित्यर्थः। एके वृथा एके आचार्या वृथा फलमाहुः सरठस्य प्ररोहण एव फलं पाते वृथाफलं शुभं न चाप्यशुभमित्याहुरित्यर्थः। पल्ल्यारोहणकेऽपि अन्यथाफलमाहुः पल्लीपतने यत्फलं तत्तस्या आरोहणेऽन्यथा विपरीत फलमाहुः एके वृथाफलमाहुः पल्ल्याः पतने एव फलं प्ररोहणे वृथेत्येके आहुरित्यर्थः। अथात्र विधिमाह। वस्त्रसहितः स्नात्वा चरेच्छांतिकमिति। सचैलस्नानं कृत्वा शांतिकं शास्त्रोक्तमाचरेत्। तथाच ज्योतिर्निबंधे। पल्लीस्पर्शफलं वक्ष्ये यदुक्तं ब्रम्हणा पुरा। ब्रह्मस्थाने भवेद्राज्यं स्थानलाभो ललाटके॥ कर्णयोर्भूषणावाप्तिर्नेत्रयोः प्रियदर्शनं। नासिकायां सुगंधानि मुखे मिष्टान्नभोजनं॥ कपोलयोर्भवेत्सौख्यं हनुदेशे महद्भयं। भृकुट्यां विग्रहश्चैव कंठे वा व्यसनागमः॥ कलिर्वंशे मुखं पृष्ठ्यां दक्षे वामे गदादयः। दक्षांसे विजयो नित्यं वामांगे शत्रुजं भयं। इष्टलाभो भुजे सव्ये कूर्परे मणिबंधके॥ दक्षे करतले द्रव्यं तत्पृष्ठे सद्व्ययो भवेत्। वामे भुजे कूर्परे च मणिबंधे धनक्षयः। वामे करतले हानिस्तत्पृष्ठे चार्थनाशनं॥ हृदये राजसंमानं सौभाग्यं दक्षिणे स्तने। दक्षपार्श्वे च भोगाप्तिः स्तने वामे यशोधनं। वामपार्श्वे भवेत्पीडा वामकुक्षौ शिशोस्तथा। दक्षकुक्षौ सुतावाप्तिरुदरे च विशेषतः। वस्त्राप्तिर्दक्षकट्यां च वामकट्यांसुखक्षयः। नाभ्यां मनोरथावाप्तिर्बस्तौ गर्भच्युतिर्भवेत्॥ गुह्ये मृत्युर्गुदे रोगो दक्षोरौ प्रीतिवर्धनं॥ वामोरौ मृत्युतो दुःखं दक्षजानौ सुवाहनं। पशुहानिर्वामजानौ दक्षिणे जघने सुखं॥ क्लेशः स्याद्वामजंघायां स्फिचि दक्षेऽर्थवृद्धिकृत्। स्फिचि वामे स्त्रीवियोगो दक्षे गुल्फे प्रियागमः॥ उपप्लवो वामगुल्फे पादयोर्गमनं भवेत्॥ अत्र यद्यपि सामान्येनोभयोर्गमनफलमुक्तं तथाऽपि दक्षिणपादे गमनाल्लाभो वक्तव्यः। वामपादे गमने हानिर्वक्तव्या। पुरोभागे च दुर्वार्ता नष्टवार्ता च पृष्ठतः। वामे हानिर्धनं दक्षे परितो भ्रमणे क्षितिः। वामदक्षिणभागेन यत्फलं कथितं नृणां। विपर्ययेण तत्स्त्रीणां ज्ञेयं शेषं द्वयोः समं॥ इत्थं पल्ल्याः प्रपतने फलं ज्ञेयं विचक्षणैः एतदेव फलं विद्यात्सरठस्य प्ररोहणे॥ पल्ल्याः प्ररोहणे चैव पतने सरठस्य च। तयोः फलस्य व्यत्यासात्तद्वदेव हि जायते॥ पल्ल्याः प्ररोहणं रात्रौ सरठस्य प्रपातनं। नातिदुष्टफलं विद्याद्व्याधिमुग्रं विपर्यये। पतनानंतरं यस्य रोहणं यदि जायते॥ पतने फलमुत्कृष्टं रोहणेऽल्पफलं भवेत्॥ मृत्युयोगे च जन्मर्क्षे विष्ट्यां पाते च वैधृतौ। चंद्रेऽष्टमे च सक्रूरे लग्ने विघ्नं प्रजायते। अंगं दक्षिणमारुह्य वामेनोत्तरते स्फुटं। तदा हानिकरी ज्ञेया व्यत्यये न तु हानिदा॥ चरणादूर्ध्वगीभूय सद्यो रोहति शीर्षणं। भाज्यराज्यं तदा दत्ते पल्ली श्वेता विशेषतः॥ चिंतिताभ्यधिकं लाभं स्थिता भोजनभाजने। पादांगुलीषु संपाताद्धानिश्च महती भवेत्। पल्ल्योः सरठयोर्वाऽपि युग्ममंगे शुभे पतेत्। दंपत्योर्जायते प्रीतिर्निंद्यभागे वियोगिता॥ शीर्षस्योपरि पतिता शुभाय पल्ली सिता नान्या। सितगृहगोधास्पर्शे सर्वेष्वंगेषु शोभना ज्ञेयेति॥ कृकलासः पतेद्यस्य मूर्ध्नि तद्विघ्नशांतये। मृतसंजीविनीं विद्यां जपेन्मुंडितमस्तकः॥ अथ पल्लीसरठयोः शांतिः। पल्लीसरठयोः स्पर्शे सचैलस्नानमाचरेत्। पंचगव्यं प्राशयित्वा कुर्यादाज्यावलोकनं। शस्ते वाऽप्यथवाऽशस्ते यदीच्छेदात्मनः सुखं। पुण्याहवाचनं कृत्वा शांतिकर्म समाचरेत्॥ प्रतिरूपं सुवर्णेन कुर्याद्वित्तानुसारतः रक्तवस्त्रेण संवेष्ट्य गंधपुष्पैः प्रपूजयेत्। तदग्रे मृन्मयं र-

र्घ्यं कलशं जलपूरितं।वस्त्रमाल्यैरलंकृत्य स्थापयेत्तंडुलोपरि॥पंचामृतपंचगव्यं पंचरत्नानि शक्तितः। पंचवृक्षकषायांश्च निक्षिप्याऽऽवाहयेत्ततः॥पूजयेद्गंधपुष्पाद्यैर्लोकपालान् क्रमेण च। अग्निसंस्थापनं कृत्वा होमकर्म समाचरेत्॥मृत्युंजयेन मंत्रेण समिद्भिः खादिरैः शुभैः॥ तिलव्र्याहृतिभिर्होममष्टोत्तरसहस्रकं। अष्टोत्तरशतं वाऽपि कुर्याद्वित्तानसारतः ॥ अभिषेकं ततः कृत्वा पावमानस्य च द्विजैः। पुण्यवारुणसूक्तैश्च दोषशांत्यै द्विजोत्तमाः ॥ धौतांवराणि धृत्वाऽथस्वर्णवस्त्रतिलान्ददेत्। ब्राम्हणान् भोजयेदित्थं शांतिकर्म करोति यः॥ तस्याऽऽयुर्विजयो लक्ष्मीः कीर्तिर्बुद्धिः शुभं भवेत्॥ पल्लीसरठयोः शांतिः कथिता भृगुणा पुरा। शौनकाय मुनींद्राय लोकानुग्रहकारिणे ॥ १ ॥ इति मु० मा० टी० मार्तंडवल्लभायां पल्लीसरठयोः शांतिप्रकरणम् ॥

उजवें अंग, उदर, नाभि, हृदय ह्यांवर व हनुवटी सोडून मस्तकावर पाल पडली तर पुरुषाला शुभ जाणावी. हें पुरुषांचें फळ स्त्रीला विपरीत घ्यावें स्त्रीच्या डाव्या अंगीं पल्लीपतन शुभ होय. ह्या प्रमाणेंच ज्या ठिकाणीं पाल पडली तर शुभ त्या ठिकाणीं सरठ (सरडा) चढला असतां शुभ जाणावा. ज्या ठिकाणीं सरडा चढला असतां शुभ, त्या ठिकाणीं पडला तर अशुभ जाणावा. सरडाच्या पतनाचें फळ नाहीं व पालीच्या चढण्याचे ही फळ नाहीं असें कित्येक ह्मणतात. पल्ली सरडायांचें पतन किंवा आरोहण झालें तर सचैल स्नान करून यथाविधि शांति करावी.

इति पल्ली सरठ प्रकरणं समाप्तम्. ॥ १० ॥

गोचर प्रकरणम् ॥ ११ ॥

शुभग्रह, व ताराबल.

स्वर्क्षाच्चंद्रखलास्त्रिखारिषु शुभाः सप्ताद्यगोऽब्जः पुन-
श्चापुत्राद्व्ययधर्ममृत्युषु कविः स्वास्तात्रिकोणे गुरुः ॥
सौम्यो व्यंत्यसमेऽखिला भगवताः शुक्ले नवेषुद्विगश्चं-
द्रोऽथो निजभाच्छुभं नवहतं त्र्यद्रीषुशेषं न सत् ॥ १ ॥

अथ गोचरप्रकरणं विवक्षुस्तावज्जन्मराशेः सकाशात् को ग्रहः कस्मिन् स्थाने शुभः कस्मिन्नशुभ इति चंद्रे शुक्लपक्षे विशेषं ताराबलं च वृत्तेनैकेनाऽऽह स्वर्क्षाच्चंद्रखला इति ॥ स्वर्क्षात् स्वजन्मराशेः सकाशात् चंद्रखलास्त्रिखारिषु शुभाः स्युः। त्रिः तृतीयं खं दशमं अरिः षष्ठं तेषु चंद्रखलाः चंद्रः प्रसिद्धः खलाः पापग्रहाः रविभौमशनिराहुकेतवः शुभाः शुभफला भवंति। पुनः सप्ताद्यगोऽब्जश्चंद्रः शुभः स्यात्। सुगमं। आपुत्राद्व्ययधर्ममृत्युषु कविः शुभः स्यात्। आपुत्राज्जन्मराशितः क्रमेण पंचमपर्यंतं १।२।३।४।५ व्ययो द्वादशं

धर्मे नवमं मृत्युरष्टमगपेषु कविः शुक्रः शुभः स्यात् । स्वास्तत्रिकोणे गुरुः शुभः स्यात् खं द्वितीयमस्तं सप्तमं त्रिकोणं नवमं पंचमं च तत्र गुरुर्बृहस्पतिः शुभः स्यात् । सौम्यो व्यंत्यसमे शुभः स्यात् । सौम्यो बुधः विगतमंत्यं यस्मात्तद्व्यंत्यं तच्च तत्समं च तथा तस्मिन् द्वादशस्थानवर्ज्यसमस्थाने द्वितीयचतुर्थादिके शुभः स्यादित्यर्थः । अखिला भवगताः शुभाः स्युः । सर्वे ग्रहा एकादशस्थाने शुभाः स्युरिति । शुक्ले नवेषुद्विगश्चंद्रः शुभः स्यात् न कृष्णपक्ष इति।अथ ताराबलमाह। निजभात् द्युभं नवहृतं त्र्यद्रीषु शेषं न सत् निजभं स्वजन्मनक्षत्रं तस्मात् द्युभं दिननक्षत्रपर्यंतं संगण्य नवहृतं सत् त्र्यद्रीषु शेषं त्रिसप्तपंचशेषं न सत् न शुभं अन्यच्छुभमित्यर्थात्सिद्धं।तथाच विशेषसंग्रहो व्यवहारसारे ।पंथा हानिः प्रियं व्याधिर्दैन्यं स्वास्थ्यं गतिं गदः । पापं सुखं धनं हानिं करोत्यर्कः स्वजन्मभात् ॥ वस्त्रं हानिं धनं रोगं पीडां वित्तं प्रियं वसु । भयं सुखं धनं रोगं करोतींदुः स्वजन्मभात् ॥ भयं हानिर्धनं वैरं दुःखं लाभं भयं क्षयं । पापं लाभं सुखं हानिं जनेर्भौमफलं क्रमात् ॥ बंधं लाभं भयं वित्तं शोकं लक्ष्मीं क्षयं धनं । रागं भोगं सुखं हानिं करोति ज्ञः स्वजन्मभात ॥ भयं वित्तं रुजं हानिं लाभं शोकं सुखं रुजं । मानं दैन्यं धनं पीडां करोति जन्मभाद्गुरुः ॥ जयं वित्तं धनं सौख्यं पुत्रान् वैरं शुभं सुखम । धर्मं दुःखं धनं लाभं जनेः शुक्रो ददाति वै ॥ भयं शोकं धनं दुःखं हानिं सुहृत्क्षयं मृतिं । पापं श्रमं धनं हानिं जनेः पंगुफलं क्रमात् ॥ राहुकेत्वोः फलं शनिकुजवत् ॥ १ ॥

आपल्या जन्मराशीपासून चंद्र आणि खलग्रह ३।१०।६ ह्या स्थानीं शुभ आणखी ७।१ ह्या स्थानीं चंद्र शुभ जाणावा. शुक्र १।२।३।४।५।१२।९।८ ह्या स्थानीं शुभ. गुरु २।७।९।५ ह्या स्थानीं शुभ, बुध २।४।६।८।१० ह्या स्थानीं शुभ होय. एकादश स्थानीं सर्व ग्रह शुभ होत. शुक्लपक्षांत ९।५।२ ह्या स्थानीं चंद्र शुभ समजावा. आपल्या जन्मनक्षत्रापासून दिवसनक्षत्र मोजून ९ नीं भागावें. बाकी ३।५।७ राहिली तर शुभ नाहीं, ह्मणजे ताराबळ नाहीं. १।२।४।६।८।० हे अंक बाकी राहतील तेव्हां ताराबळ आहे असें समजावें. (ज्यास्थानीं जो ग्रह शुभ सांगितला त्यांहून अन्यस्थानीं तो अशुभ जाणावा.)

ग्रहांचे वेध.

षष्ठांत्ये खजले सुतायभवने त्र्यंके रवेः स्यान्मिथस्त्र्यंके
जन्मसुते खके मृतिभवे ह्यस्ते षडंत्ये विधोः ॥ त्र्यर्के
लाभसुते सपत्नतपसोर्व्यर्काशुभानां व्यधोऽष्टाद्ये पु-
त्रधनेऽष्टखे कसहजेऽर्यंके भवांत्ये विदः ॥ २ ॥

अथ सर्वेषां ग्रहाणां वेधं वृत्तद्वयेनाऽऽह षष्ठांत्य इति । षष्ठं प्रसिद्धं अंत्यं द्वादशं तस्मिन् मिथः परस्परं वेधः । तद्वत् खजले सुतायभवने त्र्यंके अयं रवेर्वेधः स्यात् । अत्रांकन्यास एव व्याख्यानं । सप्तम्युपलक्षितैः पदैः वेधा ज्ञेयाः । तद्यथा षष्ठां ६ त्ये १२ ख १० जले

४ सुता ५ य ११ त्र्यं ३ के ९ रवेः सूर्यस्यायं वेधः। त्र्यं ३ के ९ जन्म १ सुते ५ ख १० के ४ मृति ८ भवे ११ द्व्य २ स्ते ७ षडं ६ त्ये १२ विधोरयं वेधः। त्र्य ३ कें १२ लाभ ११ सुते ५ सपत्न ६ तपसो ९ व्यर्काशुभानां व्यधोऽयं विगतोऽर्को येभ्यस्ते व्यर्काः। ते च तेऽशुभाश्च व्यर्काशुभा रविरहितपापग्रहास्तेषामयं वेध इत्यर्थः। अष्टा ८ द्ये १ पुत्र ५ धने २ऽष्ट ८ खे १० क ४ सहजे ३ऽर्ये ६ के ९ भवां ११ त्ये १२ विदः बुधस्यायं वेधः॥ २॥

द्व्यस्तेऽष्टादिमयोः खके नवसुते त्रीशेऽष्टपुत्रे त्रिका-
द्येऽर्यंत्ये कभवे भृगोर्ज्ञशशिनोः शन्यर्कयोर्न व्यधः॥
विद्धो व्यस्तफलो भवेद्दिविचरो हेमाद्रिविंध्यांतरे खेट-
र्क्षाद्व्यधखेचरं विगणयाऽन्यत्रोभयं जन्मभात्॥ ३॥

इति गोचरप्रकरणम्॥

द्व्यस्तेति। द्व्य २ स्ते ७ऽष्टा ८ दिमयोः १ ख १० के ४ नव ९ सुते ५ त्री ३ शे ११ऽष्ट ८ पुत्रे ५ त्रिका ३ द्ये १ऽर्ये ६ त्ये १२ क ४ भवे ११ भृगोः शुक्रस्यायं वेधः। गुरोर्वेधः संस्कारप्रकरणे कथितः सोऽत्र सिद्धो ज्ञेयः। अत्र वेधविधाने ज्ञशशिनोः बुधचंद्रयोः शन्यर्कयोश्च परस्परं नो व्यधः स्यात्। परस्परं वेधो नास्ति। एतदुक्तं भवति। विंध्यहिमाचलयोर्मध्ये जन्मराशेः सकाशादन्यतमग्रहाधिष्ठितराशिपर्यंतं गणयित्वा तद्राशेः सकाशात् यथोक्तवेधस्थानपर्यंतं गणयेत्। तत्र यदि कश्चिद्ग्रहो भवति तदा गणितो ग्रहो विद्धो भवति। अन्यदेशेषु जन्मराशेः सकाशादुभयग्रहं तद्वेधस्थानं च गणयेत् यदा वेधस्थाने कश्चिद्ग्रहो भवति तदाऽन्यो ग्रहो विद्धो भवति। तत्र सूर्यस्य शनिवेधो नास्ति शनेः सूर्यस्य वेधो नास्ति। एवं चंद्रबुधयोः परस्परं ज्ञेयं। अथ वेधप्रयोजनमाह। विद्धो व्यस्तफलो भवेद्दिविचर इति। विद्धो ग्रहो व्यस्तफलः स्यात् प्रथमश्लोकोदितं फलं व्यस्तं विपरीतं भवतीत्यर्थः। रत्नमालायामपि। वामवेधविधिना त्वशोभना अप्यमी शुभफलं दिशंत्यलं। ते मृषावचनभाषिणो जना यांति हास्यमपि कीर्तिलांछनामिति॥ अथ देशविशेषेण वेधगणनाविशेषमाह हेमाद्रिविंध्यांतर इति। अस्यार्थः पूर्वमेव व्याख्यातः॥ ३॥ इति मुहूर्तमार्तंडटी० गोचरप्रकरणं समाप्तम्॥

षष्ठ व द्वादश ह्या दोन स्थानांचा परस्पर वेध होतो. मागच्या श्लोकांत षष्ठस्थानीं सूर्य शुभ आहे, परंतु त्याच्या १२ ह्या वेधस्थानीं कोणी ग्रह नसेल तर तो षष्ठ सूर्य शुभ, व तेथें कोणी ग्रह असेल तर शुभ नव्हे. द्वादश रवि, अशुभ, परंतु षष्ठस्थानीं कोणी ग्रह असतां तो शुभ जाणावा. बुधाचा व चंद्राचा आणि शनीचा व रवीचा एकमेकांस वेध होत नाहीं. विद्धग्रह विपरीत फळ देणारा होतो. हिमालय व विंध्यपर्वत यांच्यामध्यें ग्रह असेल त्या राशीपासून त्याच्या वेधराशीपर्यंत मोजून वेध पहावा. अन्य ठिकाणीं ग्रह व वेधस्थान हीं दोन्ही आपल्या जन्मराशीपासून मोजावी. पुढें सर्व ग्रहांचीं शुभस्थानें व वेधस्थानें आहेत त्यांवरून वेध जाणावा.

वेधकोष्टक.

ग्रह	शुभस्थान	वेधस्थान.
रवि	६	१२
	१०	४
	११	५
	३	९
चंद्र	३	९
	१	५
	१०	४
	११	८
	७	२
	६	१२
मंगळ शनि राहु केतु	३	१२
	११	५
	६	९
बुध	८	१
	२	५
	१०	८
	४	३
	६	९
	११	१२

ग्रह	शुभस्थान.	वेधस्थान.
शुक्र	२	७
	१	८
	४	१०
	५	९
	११	३
	८	५
	३	१
	१२	६
	९	११
+ गुरु	२	१२
	५	४
	११	८
	७	३
	९	१०

+ मागल्या संस्कार प्रकरणांतला गुरूचा वेध येथें घेतला आहे.

इति गोप्ररप्रकरणं समाप्तं ॥ १० ॥

संक्रांति प्रकरणम् ॥ १२ ॥

संक्रांतीचा पुण्यकाळ, व शुभाशुभत्व.

ऊर्ध्वं द्व्यात्ममृगेऽर्कसंक्रमणतः पूर्वं स्थिरे कर्कटे जूका-
जोभयतः स्वरामघटिकाः पुण्या मृगे दिग्युताः ॥ कर्का-
जांत्यवृषैणसूर्यचलनं निश्यन्यभं सद्दिवा सूर्यारार्कि-
दिने तृतीयकरणे प्रांत्येऽष्टमेऽ दुःखदम् ॥ १ ॥

अथ संक्रांतिप्रकरणम् ॥ अथ संक्रांतिफलं विवक्षुस्तावद्राशिपरत्वेन पुण्यकालं वृत्तार्धेनाऽऽह ऊर्ध्वं द्व्यात्मेति । द्व्यात्मानो द्विस्वभावा राशयो मिथुनकन्याधनुर्मीना मृगो मकर

एषां समाहारस्तस्मिन्नर्कसंक्रमणतः सूर्यसंक्रमणकालात्सकाशात् ऊर्ध्वं उपरि खराम घटिकाः पुण्याः स्युः । स्थिरे वृषसिंहवृश्चिककुंभानामन्यतम राशौ कर्कटः प्र० अर्कसंक्रमणतः पूर्वं प्रथमं खराम ३० घटिकाः पुण्याः स्युः जूकाजोभयतः जूकास्तुलाऽजो मेषोऽनयोरर्कसंक्रमणतः सकाशादुभयतः खराम ३० घटिकाः पुण्याः स्युः । पूर्वं पंचदश ऊर्ध्वं पंचदशेति त्रिंशद्घटिका इत्यर्थः।एवं सर्वराशिसंक्रमणपुण्यकालमुक्त्वेदानीं मकरे विशेषपुण्यकालमाह मृगे दिग्युता इति । मृगे मकरे ताः खराम ३० घटिका दिग्युता दशयुताः चत्वारिंशद्घटिकाः पुण्या इत्यर्थः ।तथाचोक्तं ज्योतिर्निबंधे ।संक्रांतिसमयः सूक्ष्मो दुर्लभः पिशितेक्षणैः । तस्य योगादधश्चोर्ध्वं त्रिंशन्नाड्यः प्रकीर्तिताः॥ अर्वाक् षोडश नाड्यस्तु परतश्चैव षोडश । पुण्यकालोऽर्कसंक्रांतेः ॥ स्नानदानादिकर्मसु ॥ त्रिंशत् कर्कटसंक्रांतौ पूर्वतः पुण्यनाडिकाः । मकरे तूत्तराः पुण्याश्चत्वारिंशतिर्नाडिकाः॥ स्थिरे विष्णुपदे कर्के दक्षिणायनमादितः । मृगे सौम्यायनं द्व्यंगे षडशीतिमुखं पुरः ॥ घटते विषुवे मध्ये पुण्यं दानाद्यनंतकं । प्रागर्धरात्रात्पूर्वेद्युः पुण्यं पश्चात्परं दिनं ॥ प्रागर्धरात्रादित्येतद्विषुवविषयम् । कार्मुकंतु परित्यज्य मृगं संक्रमते रविः ।प्रदोषे वाऽर्धरात्रे वा तदा भोगः पुरेऽहनि ॥ रविसंक्रमणे पुण्ये यो न स्नातीह मानवः । सप्तजन्मांतरे रोगी दुःखभाङ्निर्धनो भवेत् ॥ आदित्यपुराणे । शतमिंदुक्षये दानमुपरागे त्वनंतकं । षडशीत्यां सहस्रं तु विष्णुपद्यां तथैव च ॥ विषुवे शतसाहस्रं कोटिघ्नं दक्षिणायने । शतकोटिगुणं पुण्यं जायते उत्तरायण इति । अथोत्तरार्धेन संक्रांतेः सदसत्फलमाह । कर्कोति । कर्कः प्र० अजो मेषः अंत्यो मीनः वृषः प्रसि० एणो मकर एतान् सूर्यचलनं निशि रात्रौ सत्स्यात् । अन्यभं प्रति सूर्यचलनं सूर्यसंक्रमणं दिवा सत्स्यात् । अर्थाद्विपरीतं न शोभनं। सूर्यारार्किदिने रविभौमशनिदिने तृतीयकरणे कौलवे प्रांत्ये किंस्तुघ्ने अष्टमे शकुनौ सर्वराशिसंक्रमणं दुःखदं स्यात् । तथाचोक्तं । मृगकर्काजगोमीनसंक्रांतिर्निशि सौख्यदा । शेषेषु । सप्तसु दिवा व्यत्ययादशुभं भवेत ॥ संक्रांतिर्जायते यत्र भास्करे भूसुते शनौ । तत्र मासि भवेद्घोरं दुर्भिक्षं वृष्टिचौरजं ॥ स्यादुत्थितस्य किंस्तुघ्ने शकुने कौलवे रवेः।संक्रांतिस्तैतिले नागे प्रसुप्तस्य चतुष्पदे ॥ निविष्टस्य गरे विष्ट्यां वणिजे बालवे बवे । दुर्भिक्षं रोगबाहुल्यमूर्ध्वं संक्रमते रविः । सुप्तः करोति कल्याणमुपविष्टः समं फलमिति ॥ १ ॥

द्विस्वभाव ह्म० मिथुन कन्या, धन मीन, ह्यांच्या व मकरसंक्रातीच्या पुढें ३० घटिका पुण्यकाळ. स्थिर ह्म० वृषभ, सिंह, वृश्चिक, कुंभ ह्यांच्या व कर्काच्यापूर्वी ३० घटिका पुण्यकाळ. तूळ मेष यांच्यापूर्वी १५ घ० व पुढें १५ घ० असा ३० घ० पुण्यकाळ मकराला पूर्वीच्या ३० व अधिक १० असा ४० घटिका पुण्यकाळ जाणावा. कर्क, मेष, मीन, वृषभ, मकर ह्या ५ संक्रांति रात्रीस होतील तर शुभ होत. ह्यांहून अन्य संक्रांति दिवसास होतील तर शुभ होत. रवि, मंगळ, शनि ह्या वारीं, किंवा कौलव किंस्तुघ्न शकुनि ह्या करणांवर कोणतीही संक्रांति झाली असतांअशुभ जाणावी.

अधिकमास, व क्षयमास.

ब्रह्माद्यैरग्निमंडलांत उदितश्चांद्रस्त्वमांतः परैर्मासोऽ-

संक्रमणो द्विसंक्रमणको ज्ञेयोऽधिकोऽथ क्षयः ॥ कर्माण्यन्यगतीनि नात्र तनुयाद्यज्जन्ममृत्यू क्षये तन्मासौ तिथिखंडयोश्चयमुखे भृत्येऽधिको गण्यते ॥ २ ॥

अथ संक्रांतिप्रसंगेनाधिमासक्षयमासयोर्लक्षणं तत्र कर्तव्याकर्तव्यं क्षयमासे जन्ममरणादौ मासज्ञानं वृत्तेनैकेनाऽऽह ब्रम्हाद्यैरिति। ब्रम्हाद्यैः सिद्धांतकर्तृभिः इनमंडलांतः सूर्यमंडलांतः चांद्रः चांद्रमास उदितः परैराचार्यैरमांतश्चांद्रो मास उदितः। एतदुक्तं भवति। अमावास्यांतादपरो ऽमावास्यांतो यावत्तावदमांतो मासः। अमावास्यांते सूर्यचंद्रमंडलयोर्योगो भवति परतः षड्भिर्घटिकाभिर्वियोगो भवति तस्माद्वियोगादपरो वियोगो यावत्तावद्रविमंडलांतो मासः स ब्रह्माद्यैः क्षयमासाधिमासनिर्णयविषयेंऽगीकृतः। अपरैरमांतो मासोंऽगीकृत इत्यर्थः। अत्र यद्यपि सूर्यग्रहणे मध्यग्रहणकालानंतरं मोक्षस्थितिकालः षट्घटिकाभ्यो न्यूनो दृश्यते तथाऽपि सूक्ष्मदर्शिभिः पूर्वाचार्यै रसनाड्योऽर्कमंडलमित्युक्तं तत्राऽऽगम एव प्रमाणं। तत्र उक्तलक्षणो मासोऽसंक्रमणः संक्रांतिरहितोऽधिको ज्ञेयः। द्विसंक्रमणकः संक्रांतिद्वययुक्तः क्षयो ज्ञेयः। अस्योदाहरणं ब्रह्ममतानुसारिणा श्रीभास्कराचार्येण सिद्धांतशिरोमणौ दर्शितं। असंक्रांतिमासोऽधिमासः स्फुटः स्याद्द्विसंक्रांतिमासः क्षयाख्यः कदाचित्। क्षयः कार्तिकादित्रये नान्यथा स्यात्तदा वर्षमध्येऽधिमासद्वयं च॥ गतोऽब्ध्यद्रिनंदै ९७४ र्मिते शाककाले तिथीशै १११५ र्भविष्यत्यथांगाक्षसूर्यैः १२५६। गजाद्यग्निभूभि १३७८स्तथा प्रायशोऽयं कुवेदेंदु १४१ वर्षैः क्वचिद्गोकुभिश्च १९॥ श्रीभास्कराचार्येणाब्ध्यद्रिनंदै ९७४ मितशाककालादुपरि तिथीशै १११५ मितशाककालात्पूर्वं सिद्धांतशिरोमणिर्विरचितः। अत एवोक्तं गतोऽब्ध्यद्रिनंदैर्मिते शाककाले तिथीशैर्भविष्यतीति। तत्र गजाद्यग्निभूभिः तुल्ये शाककाले रविमंडलांतमासप्रमाणेन क्षयमासाधिमासौ प्रदृश्येते। आश्विन्यमावास्या बुधे चतुश्चत्वारिंशद्घटिका ४४ तस्मिन्नेव दिने सप्तत्रिंश ३७ द्घटिका स्वाती तासु तुलासंक्रमणमभूत् आश्विनस्तुलासंक्रांतियुक्तत्वाच्छुद्धः कार्तिकी अमावास्या शुक्रे सप्तदशघटिकाः १७ तस्मिन्नेव दिने सप्तत्रिंशद्घटिका स्वाती तासु वृश्चिकसंक्रांतिरभूत्। अयमसंक्रांतित्वादधिकः कार्तिकः। अपरो मासो वृश्चिकसंक्रांतियुक्तः तस्माच्छुद्धोऽयं कार्तिकः। तस्यामावास्या शनौ सप्तचत्वारिंशत् ४७ घटिकास्तस्मिन्नेव दिने एकोनषष्ठिघटिका स्वाती तासु धनुःसंक्रमणमभूत्। धनुःसंक्रमणं मार्गशीर्षे जातं तस्यामावास्या सोमे पादोनपंचदशघटिकाः तस्मिन्नेव दिने एकोनविंशद्घटिका स्वाती तासु मकरसंक्रांतिरभूत्। इयं मकरसंक्रांतिर्यद्यपि अमांतमतिक्रम्य जाता तथाऽपि रविमंडलांतमासप्रमाणेन पूर्वमास एव पतिता तस्मात्संक्रांतिद्वययुक्तत्वात् मार्गपौषयुगलं क्षयाख्य जातं माघी अमा भौमे एकचत्वारिंशत् ४१ घटिकास्तस्मिन्नेव दिने षट्चत्वारिंशत् ४६ घटिका स्वाती तासु कुंभसंक्रांतिरभूत्। इयमपि संक्रांतिर्यद्यपि मासमतिक्रम्य जाता तथाऽपि मंडलांतमासप्रमाणेन पूर्वमासस्यैव। तस्मान्माघः शुद्धः अन्यथा मंडलांतमासानंगीकारे न क्षयो नाधिमासः स्यान्माघो वै परिकीर्तित इत्येतच्छास्त्रमनर्थकं स्यात्। आर्यपक्षे तु संदेहो नास्ति यतो ब्र-

म्हपक्षतिथितः आर्यपक्षतिथिश्चतुर्घटिकाधिका ब्रम्हपक्षसंक्रांतितः आर्यपक्षसंक्रांतिस्त्रि-घटिकोना तस्मादार्यपक्षे संदेहाभावः। तथाच फाल्गुनी अमा गुरौ षट्घटिकास्तस्मिन्नेव दिने पंचत्रिंश ३५ द्घटिका स्वाती तासु मीनसंक्रांतिर्जाता यस्मादयं फाल्गुनोऽसंक्रां-तित्वादधिकः क्षयः कार्तिकादित्रये नान्यथा स्यात्तदा वर्षमध्येऽधिमासद्वयं चेति। त-स्योदाहरणं दर्शितं। यत्तु ब्रम्हपक्षे क्षयमासाधिमासनिर्णयेऽमांतं मासं गणयंति तैर्ब्रम्ह-मतं न विदितं। पौलस्तिसिद्धांते। स्फुटगत्या यदा चंद्रो रविमंडलमध्यगः। तदूर्ध्वं संक्रमो भानोर्मासः स स्यान्मलिम्लुचः॥ कालनिर्णये। संक्रमो यदि भवेद्द्रवस्ततो मंडलाद्बहिर-निर्गते विधौ। उच्यतेऽथ स हि संक्रमो बुधैः शुद्धमास इतरो मलिम्लुचः॥ लल्लः। यदा-शशी याति गभस्तिमंडलं दिवाकरः संक्रमणं करोत्यनु। विवाहयज्ञोत्सवनाशहेतुकस्तदा-ऽधिमासः कथितः स्वयंभुवा॥ रत्नमालायां। सवितृमंडलमेति यदा शशी तदनु संक्रमणं कुरुते रविः। मखमहोत्सवनाशकरस्तदा मुनिवरैर्गदितोऽधिकमासकः॥ शार्ङ्गधरफलग्रंथे। चंद्रार्कयोस्तु बिंबैक्यं प्रतिपद्दर्शसंधिषु। तिथ्यंतात्तदुभयतो रसनाड्योऽर्कमंडलं। तन्मंड-लाच्छशी गच्छेत्ततः सूर्यस्य संक्रमः। मासोऽसौ मलिनः प्रोक्तो न तद्धीनोऽधिकः स्मृतः॥ पितामहः। प्रतिपद्दर्शसंधौ तु बिंबैक्यं चंद्रसूर्ययोः। जवांतरासं षष्ठिघ्नं नाडिका अर्कमंडलं ॥ अत्र कलात्मकाबिंबग्रहणं ज्योतिः प्रकाशे। दर्शांत एकैः कथितोऽत्र मासः परैः प्रदिष्टो रविमंडलांतः। मतद्वये चेद्रविसंक्रमः स्यात्स एव पूर्वस्य न चापरस्य॥ पितामहः। अष्टा-धिमासाः स्युर्नित्यं प्रोच्यंते फाल्गुनादयः। सौम्यपौषौ क्षयौ नित्यं भवेतामिति निश्चित-म्॥ क्षयो वाऽप्यधिमासो वा स्यादूर्जे इति निश्चितं। न क्षयो नाधिमासः स्यान्माघो वै परिकीर्तितः॥ पंचमासास्तु वैशाखादधिमासा व्यवस्थिताः। भवंति चाष्टभिर्वर्षैर्भवै ११-र्वाऽकनिशाकरैः १९॥ तथैव फाल्गुनश्चैत्र आश्विनः कार्तिकोऽधिकः। एते र्किंद्रैः १४१ शरांगै ६५र्वा कदाचिद्वाकु १९ वत्सरैः॥ मार्गपौषो क्षयौ स्यातां कदाचित्कार्तिको भवेत्। अधिमासस्तदा ज्येष्ठो भवेन्नित्यं क्षयो यदा॥ क्षयात्प्रागधिमासः स्यान्नित्यं भाद्रपदत्रये। आश्विनोर्जौ सदा स्यातामादौ भाद्रपदः सकृत्॥ यस्मिन्वर्षे कार्तिकः क्षयो भवति तस्मि वर्षे ज्येष्ठाधिमासो भवेत्। अत्र ज्येष्ठशब्देन भाद्रपदो ज्ञेयः यतः क्षयात्प्रागधिमासः स्या-न्नित्यं भाद्रपदत्रय इति नियमात्। भाद्रपदादीनां त्रयाणां मध्ये भाद्रपदो ज्येष्ठ इति जानी यादित्यर्थः। अथाधिमासक्षयमासयोः कार्याकार्याण्याह। कर्माण्यन्यगतीनि नात्र तनुया-दिति। अन्या गतिर्येषां तानि अन्यगतीनि तानि। अत्राधिमासक्षयमासयोर्न तनुयान्न विस्तारयेत् न कुर्यात्। अर्थादनन्यगतीनि कर्माण्यत्रापि कर्तव्यानीति सिद्धं। अन्यगती-नामनन्यगतीनामित्थं विचारो यानि कालनिरोधेन प्रोक्तानि तान्यनन्यगतीनि। यथा ऋतौ जायामुपेयात् तत्र ऋतुः स्वाभाविकः स्त्रीणां रात्रयः षोडश स्मृत इति मनुना ऋतु-प्रमाणमुक्तं। अथ षोडशरात्रीणां मध्ये निंद्यदिनान्यपहाय गच्छेत्। स ऋतुर्यदि मलमा-सशुद्धमासांशैर्व्याप्नोति तदा शुद्धमासांशे दोषरहिते गर्भाधानं कुर्यात्। असंभवे मलमा-से एव कुर्यात्। तथाचोक्तं। अनन्यगतिकं कुर्यान्नित्यं नैमित्तिकं तथा। एवमन्यान्यपि विचार्य कुर्यात्। गर्भाधानाद्यन्नप्राशनांतकर्मसु मलमासादीनां निषेधो नास्तीति संस्का-रप्रकरणे उक्तमस्ति। गर्भाद्यन्नाशनांतेषु न गुरुसितयोर्बाल्यवार्धक्ये च मौढ्यमित्यादि। तथाच गर्गः। अग्न्याधानं प्रतिष्ठां च यज्ञदानव्रतानि च। वेदव्रतवृषोत्सर्गचूडाकरणमेख-

ला:॥ गमनं देवतीर्थानां विवाहमभिषेचनं। यानं च गृहकर्माणि मलमासे विवर्जयेदिति॥ तथाच सूर्योदये। आवश्यकर्म मासाख्यं मलमासमृताब्दिकं। तीर्थेभच्छाययोः श्राद्धं मघानंगपितृक्रियां। कुर्यान्मलिम्लुचे वर्षे मध्ये चेत्सर्वदाऽधिकं॥ तत्र स्यान्मासिकं मृत्युं मासात्स द्वादशो यदि। प्रेतक्रियां समाप्यात्र कुर्वीताभ्युदयं तथा॥ श्यामाकाग्रयणं कृच्छ्रे न स्याद्वर्ज्यमतोऽन्यथा॥ अन्यच्च। काम्यारंभं वृषोत्सर्गं पर्वोत्सवमुपाकृतिं। मेखलाचौलमांगल्याग्न्याधानोद्यापनक्रियाः॥ वेदव्रतमहादानाभिषेकान् वर्धमानकं। इष्टापूर्ते तथा यस्य विध्यलोपोऽन्यदाकृतौ॥ तत्सर्वमष्टकादन्यदधिमासे विवर्जयेत्। सूतकेऽपि च कर्तव्यं स्नानाद्यं राहुदर्शन इति॥ स्मृतिरत्नावल्यां। प्रवृत्तं मलमासात्प्राग्यत्काम्यमसमापितं। आगते मलमासेऽपि तत्समाप्यमसंशयमिति॥ अथ क्षयमासे जन्मादौ मासज्ञानमाह। यज्जन्मेति। जन्म च मृत्युश्च जन्ममृत्यू यस्य जन्ममृत्यू यज्जन्ममृत्यू क्षये क्षयमासि भवतस्तस्य मासौ तिथिखंडयोर्ज्ञातव्यौ तिथेः प्रथमेऽर्धे जन्म वा मृत्युर्वा भवति तदा प्रथममासो द्वितीयेऽर्धे द्वितीयो मासो ज्ञेयः। तथाच बृहत्कालनिर्णये। तिथ्यर्धे प्रथमे पूर्वो द्वितीयेऽर्धे तथोत्तरः। मासाविति बुधैर्ज्ञेयौ क्षयमासस्य मध्यगाविति॥ अथ मलमासः। कुत्र कुत्र गण्यत इत्याह चयमुख इति। चयो गर्भाधानादेर्वृद्धिः गर्भस्य कलिलं घनांकुरास्थिचर्मादि चयः प्रतिमासे भवति धनादीनां दिनकलांतरादि चयस्तदादिके प्रेष्ये भृत्ये वेतनदानार्थमधिको मासो गण्यते। तथाच यमः। गर्भे वार्धुषिके भृत्ये श्राद्धकर्माणि मासिके। सपिंडीकरणे नित्ये नाधिमासं विवर्जयेदिति॥ पाठांतरव्याख्यानं। अधियुगे पूर्वोऽधिमाः प्राकृत इति। प्राकृत एकस्मिन् वर्षेऽधियुगेधिकद्वये सति पूर्वोऽधिमाः प्रथमोऽधिमासः प्राकृतमासवज्ज्ञेयः। अधिकवन्न त्याज्यः। अर्थादुत्तरोऽधिकमासो मलमासः। तदुक्तं। मासद्वयेऽब्दमध्ये च संक्रमो न भवेद्यदा। प्राकृतस्तत्र पूर्वः स्यादुत्तरस्तु मलिम्लुच इति॥ २ इति स्वकृतमुहूर्तमार्तंडटीकायां मार्तंडवल्लभायां संक्रांतिप्रकरणं समाप्तम्॥

ब्रह्मसिद्धांतादि ग्रंथकारांनीं रविमंडलांत मास सांगितला आहे. सूर्य बिंबाला चंद्र बिंबाचा स्पर्श होतो, तेव्हां अमावास्येचा अंत होतो. नंतर चंद्राला सगळ्या सूर्यमंडळाचें क्रमण करण्यास ६ घटिका लागतात, ह्मणून त्या काळाला ‘ रविमंडलांत ’ असें ह्मणतात. दुसऱ्या कित्येकांनीं अमांत मास सांगितला आहे. असे चांद्रमासाचे दोन भेद आहेत. सूर्याची संक्रांति ज्यांत होत नाहीं तो अधिक मास; व दोन संक्रांति होतात तो क्षयमास जाणावा. अधिक व क्षयमासांत अन्यगतिक ह्मणजे पुढें दुसऱ्या वेळी करितां येणारीं कर्मे करूं नये. क्षयमासांत जन्म किंवा मरण झालें तर तिथीच्या पूर्वार्धांत पूर्वमास, व उत्तरार्धांत पुढचा मास समजावा. व्याज गर्भ व सेवकाचें वेतन. ह्यांविषयीं अधिक मास मोजितात.

इति संक्रांति प्रकरणं समाप्तम्. ॥ १२ ॥

अलंकार प्रकरणम् ॥ १३ ॥

ग्रंथकर्त्यांचा वंश व स्थान.

श्रीमत्कौशिकपावनो हरिपदद्वंद्वार्पितात्मा हरिस्तज्जो-ऽनंत इलासुरार्चितगुणो नारायणस्तत्सुतः ॥ ख्यातं देवगिरेः शिवालयमुदक् तस्मादुदक् टापरग्रामस्तद्व-सतिर्मुहूर्तभवनं मार्तंडमत्राकरोत् ॥ १ ॥

अथालंकारमाह श्रीमत्कौशिकेति । कुशिकस्य गोत्रापत्यानि कौशिकाः श्रीमंतश्च ते कौशिकाश्च ते तथा तान् पावयति पवित्रीकरोतीति तथा । हरिपदद्वंद्वार्पितात्मा हरिर्वासुदेवः तस्य पदद्वंद्वं चरणयुगं तस्मिन्नर्पित आत्माऽतःकरणं येन स तथा । आत्मा देहे धृतौ जीवे इत्यभिधानात् । एवंविधो यो हरिस्तज्जस्तस्माज्जातो योऽनंतनामा किंलक्षण इलासुरार्चितगुण इला पृथ्वी तस्यां सुरा देवा ब्राह्मणाः तैरार्चिताः पूजिता गुणाः शमदमतपोदानाध्ययनादिगुणा यस्य स तथा । जितेंद्रियो वेदनिधिः स्मृतिज्ञो दृढव्रतो यज्ञकृदन्न दातेत्यादिगुणसंपन्न इत्यर्थः । तत्सुतो नारायणो मुहूर्तभवनं मुहूर्तानां भवनं सद्म मार्तंडं मार्तंडनाम ग्रंथमकरोत् । अत्र कुत्र देवगिरेः सकाशात् उदक् उत्तरस्यां दिशि यत् ख्यातं पुराणप्रसिद्धं शिवालयं घृष्णेशशिवालयमिति प्रसिद्धं ज्योतिर्लिंगस्थानमस्ति । तस्माच्छिवालयादुदगुत्तरस्यां दिशि यः टापरग्रामोऽस्ति तत्र टापरग्रामेऽकरोदित्यर्थः । किं लक्षणो नारायणः तद्वसतिः तस्मिन् टापरग्रामे वसतिर्वासो यस्य स तथेति ॥ १ ॥

श्रीमान् कौशिकगोत्रांत उत्पन्न झालेल्या पुरुषांला पवित्र करणारा, व विष्णूच्या पादयुगावर मन अर्पण केलेला, असा हरि नामक (ग्रंथकाराचा आजा) होता. त्याचा पुत्र, ब्राह्मणांनीं गुण वर्णन करण्यासारखा अनंत नामक (ग्रंथकाराचा पिता) होता. त्या अनंताचा पुत्र नारायण हा, ह्या ग्रंथाचा कर्ता होय. तो देवगिरीच्या (दौलताबादेच्या) उत्तरेस (वेरुळ येथें) पुराण प्रसिद्ध घृष्णेश्वर ज्योतिर्लिंगाचें देवालय आहे; त्याच्या उत्तरेस टापर गांव आहे, तेथें रहात असे. त्या नारायणानें, ज्यांत मुहूर्तांचा संग्रह आहे असा हा मुहूर्तमार्तंड ग्रंथ केला.

ग्रंथ पठनफल, व श्लोक संख्या.

यः षष्ट्या युतशतवृत्तबद्धमेनं मार्तंडं पठति नरः स वि-श्वपूज्यः ॥ बल्वायुःसुखधनपुत्रमित्रभृत्यान्संप्राप्नोत्य-विकलधीश्च तीर्थसिद्धिम् ॥ २ ॥

अथास्य पठने फलश्रुतिं तथा ग्रंथे वृत्तसंख्यां प्रहर्षिण्याऽऽह यः षष्ट्येति । षष्ट्या युतं शतं १६० तन्मितानि वृत्तानि तैर्बद्धः कृतः योऽयं मार्तंडः तमेनं मार्तंडं यो नरः पठति स विश्व

ज्यो भवति । न केवलं विश्वपूज्यो भवति, अपि तु बह्वायुःसुखधनपुत्रमित्रभृत्यान् संप्राप्नोति मुहूर्तदानात्साधितकार्यस्य विश्वस्य पूज्यो भवतीति युक्तम् । जनानां यथार्थमुहूर्तदानात् कार्यसिद्धिजनितपुण्येन बह्वायुरारोग्यादीनि संप्राप्नोतीति युक्तं । च परमविकलधीर्भवति न विकला धीर्बुद्धिर्यस्येति तथा । अत्र मुहूर्तमार्तंडे यद्गर्भाधानादिकमुक्तं तत्रान्यबहुसंहिताग्रंथानपेक्षत्वादविकलधीत्वमुक्तं । अत एव तीर्थसिद्धिं प्राप्नोति तीर्थं शास्त्रं तस्य सिद्धिस्तामल्पग्रंथेन बह्वार्थसिद्धेः । यद्वा तीर्थं गुरुः तस्य सिद्धिः शास्त्रोपदेशलक्षणा तां । यद्वा तीर्थं यागस्तेन कृत्वा यागसुखादिलक्षणा सिद्धिस्तां प्राप्नोति । तीर्थं शास्त्राध्वरे क्षेत्रोपायोपाध्यायमंत्रिष्विति विश्वः ॥ २ ॥

जो पुरुष १६० श्लोकांनीं रचिलेल्या ह्या मुहूर्तमार्तंड नामक ग्रंथाचें पठम करितो तो जगांत पूज्य होतो, आणि बहु आयुष्य,सुख, धन,पुत्र, मित्र,सेवक हे त्याला प्राप्त होतात; व मुहूर्ताविषयीं बुद्धि प्रवीण होऊन या एका ग्रंथाच्या योगानें अनेक शास्त्रांची सिद्धि होते.

ग्रंथाचाकाळ, व प्रार्थना.

त्र्यंकेंद्रप्रमिते वर्षे शालिवाहनजन्मतः ॥
कृतस्तपसि मार्तंडोऽयमलं जयतूद्गतः ॥ ३ ॥

अथ ग्रंथस्याशिषमनुष्टुभाऽऽह त्र्यंकेति। शालिवाहनजन्मतः त्र्यंकेंद्र १४९३ प्रमिते वर्षे तपसि माघे मार्तंडो मुहूर्तमार्तंडः कृतः । नामैकदेशग्रहणे नामग्रहणं। अयं मुहूर्तमार्तंडोऽलमतिशयेत जयतु । यद्वा यमलं मार्तंडयुग्ममुद्गतमुदयं प्राप्तं जयतु सर्वोत्कर्षेणास्तु ॥ ३ ॥

शालिवाहनाच्या जन्मापासून १४९३ ह्या वर्षांत माघ महिन्यांत मुहूर्त मार्तंड केला. हा नवीन रचलेला ग्रंथ बहूत जय पावो.

पूर्ववाक्यार्थमादाय ग्रंथोऽयं रचितो लघुः ॥
पाठनार्थमशक्तानामंगीकार्यो बुधैर्मुदा ॥ ४ ॥

अथैतद्ग्रंथांगीकारार्थं बुधप्रार्थना पूर्ववाक्यार्थमिति । सुगमम् ॥ ४ ॥ इति मुहूर्तमार्तंडव्याख्या समाप्ता ॥

आसीत्सास्मणूरनामनगरे श्रीकौशिकस्यान्वयेऽनंतो वाजसनेयिपूज्यचरणो माध्यंदिनीयाग्रणीः । कृष्णस्तत्तनयः श्रुतिस्मृतिविदामग्रेसरेज्यो हरिस्तत्पुत्रः श्रुतिवित्तदात्मजवरोऽनंतोऽग्निहोत्री गुरुः ॥ १ ॥

तत्पुत्रस्तदनुग्रहात्तधिषणो नारायणष्टापरग्रामे शिष्यगणेच्छया निजकृतग्रंथस्य टीकां स्फुटाम् । चक्रेऽस्यां कृपया परोपकृतये शोध्यं दुरुक्तं बुधैर्मादृक्षस्य विलोक्य धार्ष्ट्यमपि ते कुप्यंतु नो सज्जनाः ॥ २ ॥

सुखनिधिपुरुषार्थक्ष्मा १५९४ समाभिः समाभिः परिमितशककाले जातमार्तंडटीकाम् । लिखति पठति विप्रः सोऽत्र भूयाद्धरित्र्यां सुखनिधिपुरुषार्थक्ष्मासमावान् क्षमावान् ॥ ३ ॥ इति स्वकृतमुहूर्तमार्तंडटीका मार्तंडवल्लभाख्या समाप्ता ॥

पूर्वी ऋषींनीं केलेल्या मोठ्या ग्रंथांतील वाक्यांचा अर्थ घेऊन, अशक्तांनीं पठन करण्याकरितां हा लहान ग्रंथ रचिला आहे. ह्याचा विद्वज्जनांनीं प्रीतीनें स्वीकार करावा.

११५९२

॥ मुहूर्तमार्तंड समाप्तः ॥